

4 PHILOSOPHY & SCIENCE
زنجیره‌ی فلسفه و زانست

گشتی عقل

THERE IS NO GOD
ANTONY FLEW

دکتور عمرو شریف
وهرگیرانی
مزهفر عولا قهسری

2017

بۆدابهزاندنى جۆرەھا كۆتیب: سەردانى: (مَنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مَنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

پدای دانیوود كۆتایهائی مۆتلف مەرچمه: (مَنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

www.iqra.ahlamontada.com

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردی ، عربي ، فارسي)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گدستی بعد قل

نوسینی
عەمرو شەریف
وەرگێرانی
مزه فەر عەولا قەسرێ
پیداچونەوہی
د. جەعفەر گوانی
بلاوکردنەوہی
نوسینگە ی تەفسیر بو بلاوکردنەوہو راگە یاندن
نەخشە سازی ناوہوہ و بەرگ
نەرھەشە مەلە
خەتی بەرگ
نەوزاد کۆبی
قەبارە ی کتیب
۱۷×۲۴- (۳۸۵) لاپەرە
نۆرە و سالی چاپ
بە کەم ۱۴۳۸ ک - ۲۰۱۷ ز
تیراژ
۱۵۰۰ دانە

گشتی عەقل

لە بەرپۆشە بەرایەتی گشتی کتیبخانە گشتیہ کان / ھەریمی کوردستان
ژمارە ی سپاردنی (۴۴۰) ی سالی ۲۰۱۶ ی پیدراوہ

ھەموو مافیکی لە بەرگرتنەوہ و بلاوکردنەوہ ی پارێزراوہ
Copyright © Tafseer Publishing

نوسینگە ی تەفسیر

بو بلاوکردنەوہو راگە یاندن
ھەولێر - شەقامی دادگا - زێر ھوتیلی شەہرین بلاس

/TafseerOffice

+964 750 818 08 66

www.al-tafseer.com

tafseeroffice@yahoo.com

گستاخی عدل

نوسینی

دکتر عمرو شریف

پیدا چونه وهی
د. جه عفه ر گوانی

وه رگیرانی
مزه فهر عه ولا قه سری

بەرلەھەم ئەم كتیبە بخوینیتەھە

سیر (ئەنتۆنى فلو (Sir Antony Flew)^(۱) مامۇستای فەلسەفەى بەرىتانی، ناوئىكى درەوشاھەى بوارەكانى ھزر و فەلسەفە و یىباوېرى و دیندارىیە! یەكئەك بوو لە گەورەترىن یىباوېرەكانى سەردەم و، نووسىنەكانى بەدرىزایى نیوھى دووھەمى سەدەى بیستەم لە سەرھەى لیستى ھزرى یىباوېرىدا بوون.

لە نۆى دىسەمبەرى سالى ۲۰۰۴ جیھان سەرسام بوو بە ھەوالئەك كە ھىشتا لە ناوھندە فەلسەفەى و زانستى و رۇشنىبىرى و ئاینىیەكاندا دەنگ دەداتەو، ئەنتۆنى فلو (دواى ھەشتا سالى تەمەن) باوېرى بەو ھىتا كە (خودا) بوونى ھەيە. تۆرى ھەوالئە نەسۇشیتەد پرىس ھەوالئەكەى بەم شىوھە بىلاوكردەو.

((یىباوېرئىكى بەناوبانگ بەبەلگەى زانستى باوېر بە (خودا) دەھىنیت)).

Leading atheist now believes in God, more or less based on scientific evidence.

ئەم ھەوالئە ھاوېرى و قوتابىیەكانى ئەنتۆنى فلوئى تووشى ھىستىرىا كرى، بە ئەندازەيەك كە راکەیاندەنە سەربەخۆكانى رۇژناوا پرىبوون لە گالتە پىكردىیان!

چەندىن جار داوا لە ئەنتۆنى فلو كرا كە كىتیبەك بنوسىت و گەشتەكەى بخاتەروو لە مندالئىكى باوېردار بو پىباوېرىكى یىباوېر بو پىرە پىباوېرىكى ھەشتا سالى كە باوېر بە بوونى (خودا) دەكات. لە كۆتاییدا لە سالى ۲۰۰۷ كىتیبە چاوەروانكراوھەكەى دەرچوو:

(۱) لە ۱۹۲۳/۲/۱۱ لە ئەندەن لەدايك بوو.

((خودايەك ھەيە: چۆن درندەترين بيباوەر لە بيباوەرې پەشيمان بووھە))

There is a God: How the world's most notorious atheist changed his mind.

ئیمە لەم کتیبەماندا (گەشتی عقل) کتیبەکە ی ئەنتۆنی فلو (خودایەك ھەيە) دەخەینەرۆو، پاشان پرسى پەيوەندى نىوان ئايين و عقل و زانست دەخەينە بەر لىكۆلئىنەوھ. بەوپىيەى كتیبەكەمان لە بارەى فەيلەسوفە گەورەكەيە، كە لە بيباوەرپىيەو بەرەو باوەرپوون بە خوا رۆيشتووه، دواى ئەوھى چەمكى فەلسەفەى و زانستىيەكانى خۆى راستكردووه، لەبەر ئەوھ پىويستە لەم پىشەكىيە تىشكىك بخەينە سەر بيباوەرپىيەى ھاوچەرخ و چۆنيەتى سەرھەلدانى، ھەرۆھە پىناسەيەكى فەلسەفە و زانست و پەيوەنديان بە ئايينەوھ بەكەين، تا بتوانين شانەشانى ئەو گەشتە زانستىيە بەتام و چىزە برۆين.

يەكەم: سەرھەلدانى بيباوەرپىيەى ھاوچەرخ و خاسىەتەكانى^(١) بۆ ئەوھى ئەندازەى ئەو ئازارە بزائين كە بيباوەرپانى جىھانى رۆژئاوا بەھۆى ھەلۆستى نوئى ئەنتۆنى فلو تووشى بوون، پىويستە ئەو بارودۆخە بزائين كە لە ئەورۇپا دەورى سەرھەلدانى بيباوەرپىيەى ھاوچەرخى داوھ.

چىرۆكەكە پىش چەند سەدەيەك دەستپىدەكات...

تا پىنج سەد سالى رابردوو، سەرچاوەى سەرەكى زانست لە ئەورۇپا كتیبى پىرۆز بوو، بە ھەردوو (پەيمانى كۆن: تەورات و، پەيمانى نوئى: ئىنجىل)، ھەرۆھە پياوانى ئايين لە كلئسای كاسۆلىكى بۆچوونە زانستىيەكانى (ئەرسٹۆ) و (پەتلىمۆس)^(٢) يان دەربارەى گەردوون و ھەسارەى زەوى و فىزىيا و كىمىيا و مېژووى سرووشتىيە... وەرەگرت و بە چەمكە پىرۆزەكانەوھ دەيانبەستەوھ.

(١) لە پىشەكى كتیبى (الدين والعقل الحديث) فەيلەسوفى ئەمريكى والتر ستىس وەرگىراوھ.

(٢) پەتلىمۆس Ptolemy: لە شارى تىبەى ميسر لە سالى ٨٥ى زايىنى لەدايك بووھ. لەشارى ئەسكەندرىيە لە سالى ١٦٥ى زايىنى مردووھ. زانايەكى گەردوونى و بىركارى و جوگرافى بووھ. يەكئىك بووھ لە بەناوبانگترين زانايانى مېژووى كۆن. بۆچوونە گەردوونىيەكانى تا سەدەكانى ناوېراست ھەر بلۆ بوون.

به پشت بهستن بهم سەرچاوانه، مرۆڤی سەدەکانی ناوهراست له ئه‌وروپا بهم شۆپه‌ وێنه‌ی جیهانی ده‌کیشا:

۱- زه‌وی له‌ چه‌قی گه‌ردووندا وه‌ستاوه‌ و خۆر و مانگ و هه‌ساره‌کانی دی به‌ ده‌وریدا به‌شۆپه‌ی بازنه‌یی ده‌خولینه‌وه‌.

۲- خوا جیهانی له‌ سالی ۴۰۰۴ پ.ز. درووستکردوه‌ و، ئه‌م به‌رواره‌ش کلێسا له‌ کۆکردنه‌وه‌ی ته‌مه‌نی نه‌وه‌کانی پێشو؛ له‌ کورپه‌کانی ئاده‌مه‌وه‌ ده‌ستی که‌وتوه‌، هه‌روه‌ک له‌ ته‌وراتدا له‌ (سفرالتکوین) دا هاتوه‌^(۱).

۳- کۆتایی جیهان (پۆژی قیامه‌ت) له‌ به‌رواریکی زۆر دوور نییه‌، سالی ۴۰۰۴ ز. بۆ ئه‌وه‌ی که‌ ژبانی مه‌سیح بکه‌وێته‌ ناوهراستی میژووی جیهان.

۴- خوا له‌ رابردوودا جیهانی درووستکردوه‌، هه‌روه‌ک چۆن مرۆڤه‌کان خانو و ئامراز و که‌لوپه‌ل درووست ده‌کهن. تا که‌ جیاوازی ئه‌وه‌یه‌ که‌ خه‌لک ئه‌و که‌لوپه‌لانه‌ی درووستیان ده‌کهن له‌ که‌لوپه‌لی تر درووستی ده‌کهن.

۵- هه‌موو شتی که‌ له‌ جیهاندا به‌پێی نه‌خشه‌یه‌کی خودایی ده‌پرات، هه‌موو شتی که‌ له‌ گه‌ردووندا ئامانجیکی هه‌یه‌. خۆر بۆ ئه‌وه‌ درووستبووه‌ تا له‌ رۆژدا پرووناکی بۆ مرۆڤ فراهه‌م بکات، له‌ شه‌ویشدا مانگ ئه‌م کاره‌ ده‌کات، هه‌روه‌ها په‌لکه‌زێرینه‌ بۆ ئه‌وه‌یه‌ ئه‌و به‌لێنه‌ به‌ بێر مرۆڤ بێنیتته‌وه‌ که‌ به‌ نوح پێغه‌مبه‌ری دابوو، به‌وه‌ی جارێکی تر به‌ لافاوه‌ گه‌زی مرۆڤایه‌تی له‌ناو نه‌بات.

ئه‌گه‌ر شتی پێس و زیانبه‌خش بوونی هه‌بێت، وه‌ک جانه‌وه‌ر و مار و مه‌گه‌زه‌کان، ئه‌وه‌ بۆ ئه‌وه‌یه‌ مرۆڤی پێ سزا بدرێت، له‌سه‌ر تاوانه‌ سه‌ره‌کییه‌که‌، کاتی که‌ ئاده‌م بچ فرمانی خودای کردوو له‌ دره‌خته‌که‌ی خوارد.

(۱) په‌یمانی کۆن، کتێبی پیرۆزی جووله‌که‌یه‌ و، وه‌ک به‌شی یه‌که‌می کتێبی پیرۆزیش له‌لای مه‌سیحیه‌کان سه‌یر ده‌کری. ته‌وراتی موسا یه‌که‌مین به‌شی په‌یمانی کۆن و گرنگترین به‌شیه‌تی؛ بۆیه‌ ده‌کرێ هه‌ندێ جار به‌ته‌نیا ناوی ته‌ورات له‌و به‌شه‌ش بنرێت. (سفرالتکوین) یه‌که‌مین به‌شی پێنج ته‌وراته‌که‌یه‌ و باسی درووستبوونی بوونه‌وه‌ر ده‌کات تا ده‌گاته‌ وه‌فاتی یوسفی په‌یامبه‌ر (علیه‌ السلام).

لە کۆتاییدا، عەقلى مرؤف ناتوانیت ھەموو نھینییەکانی نەخشەى خودایى بزائیت. بەلکو لەسەرەتەى متمانەىەكى تەواوى بەو ھەبیت، كە ھەموو شتەك نامانجىكى ھەبە.

۶- جیھان سیستەمىكى رەوشتى دەنۆنیت، ئەم بىرۆكەبە لە مێژووى عەقلى و رۆحى رەگەزى مرؤفایەتیدا زۆر گەنگە. ئەم بىرۆكەبە ئەو دەگەبەنیت كە بنەما رەوشتەكان (وەك چاكە و خراپە) خوا دیارییان دەكات، نەوێك پشت بەستیت بە وستی مرؤفەكان و بەرژووندى و ھەست و سۆزبان.

۷- لە پشت ھەموو ئەمانەو ھەبیتەكى بەدیھینەر ھەبە، كە مرؤفى سەدەكانى ناوھراست بەم شىوئە وینەى كەردبوو، بەو ھەبیتەكى ھۆشيارە یان رۆحىكە، كە لاشەبەكى ماددى نیبە، بىرۆكە و بۆچوونى ھەبە، لەوانەبە كاردانەو ھەست و سۆزىشى ھەبیت.

۸- پیاوانى كلیسا واسیتە و پەبەندى نىوان خوا و خەلكن، لە وەرگیرانى تەوبە و دەستكەوتنى لیخۆشبوون و چوونە بەھەشت.

ھەژمونی پیاوانى كلیسا بەسەر ئایین و زانستدا ھێزىكى گەورەى دەسەلات و پارە و پوولى پێبەخشین. بۆ ماوھىنكى زۆر كلیسای كاسۆلىكى لە رۆما دەسەلاتى خۆى بەسەر گەلانى ئەوروپا و فەرمانرەواكانى سەپاندبو، تاگەبىشتبوو ئەو ئاستەى ئەوان فەرمانرەواكانیان دادەنا و لایاندەبرد.

جا لەبەر ئەو ھەبیتە ئایینى ھەستىكى سرووشتیبە، خەلك ئەو ھەژمونیان قبوول كەرد و نازادى و ھەرچى ھەیانە كەردیانە قوربانى بۆ بەرژووندى پیاوانى ئایین^(۱).

(۱) دەسەلاتى پیاوانى ئایین بەسەر خەلكى ناسابى و فەرمانرەواكاندا لە مێژودا زۆر دووبارە بۆتەو. مېسرىيە كۆنەكان وەك خوا سەبرى فەرمانرەوا فیرعەونەكانى خۆیان دەكەرد و وەك پەبەندى نىوان خوا و خەلك سەبرى پیاوانى ئایینیان دەكەرد، بۆبە كاتىك ئەخەتەون بەرەنگارى دەسەلاتى پیاوانى ئایین بوو، كوشتیان و توت عەنخ نامونیان وەك فیرعەون و خوا لەجەن دانا!

پاشان كارەساتە گەرەكە روویدا، كاتىك كۆپەرنىكۆس^(۱) بە حىسابە بىركارىيەكانى و گاليلو^(۲) بە تەلىسكۆبەكەى ئەويان ئاشكرا كرد كە زەوى چەقى گەردوون نىيە، بەلكو تەنيا ھەسارەيەكى سەر بە كۆمەلەى خۆرە. ئەوان بە قورسى باجى زانست و بوئىيەكەياندا؛ بەوى كە كلىسا ھەلمەتتىكى بىويژدانانەى دەستپىكرد بە سزادان و كوشتنى زانايان، بەو تۆمەتەى ئەوانە جادووگەرن و خەلك دەخەلەتتىن.

ھەرۈھا دۆزىنەوى مايكروئسكۆپ لە سالى ۱۵۹۵ كارەساتىكى تر بوو، بەوى زانايان بۆ يەكەمجار توانيان بەكتريكان بىيىنن، تا دواترىش سەلمىنرا كە بەكتريكان ھۆكارى زۆر نەخۇشىن. ئەمە چۆن؟! ئەدى خوا (يان شەيتان) نىن تاعون و پەتاكەن بۆ مروؤف دىنن؟ چۆن بەكتريكان دەتوانن ئەمە بگەن، كەواتە، دوەكانى پىاوانى ئايىن (بە كرى) ناتوانن نەخۇشىەكان چارەسەر بگەن؟

(۱) كۆپەرنىكۆس: فەلەكناسىكى پۆلەندىيە (۱۵۴۳-۱۶۴۳) بىردۆزەكەى لە كىتەبى Derevolution bus

or bium coelestium دا بلاوكردو، كە لە رۆژى مردنیدا دەرچو.

(۲) گاليلو گاليلى: فەلەكناسى بەناوبانگى ئىتالى (۱۵۶۴-۱۶۴۲)

ئىسحاق نيوتن و.. سىستېمە جىھان...

بەھۇي بلىمەتى ئىسحاق نيوتن (۱۶۲۴-۱۷۲۷) تونان زانستىيەكان گەيشتنە لوتكە، كاتىك بىنچىنەكانى زانستى ھارچەرخى دامەزئاندى. نيوتن مەسىھىيەكى دامەزئان بوو، بىگومان خۇشى تووشى شۇك دەبو گەر بىزانىايە كە دۆزىنەوہ زانستىيەكانى پايەكانى ئايىن لە رۇژئانوادا ئاوەژوو دەكەنەوہ.

نيوتن سى ياسا بەناوبانگەكەى جولەى دۆزىيەوہ، لەگەل ياساى ھىزى كىشكردن، لە رىگەى نەم ياسايانە - بە وردى - بىنچىنەى كۆمەلەى خۇر (خۇر و ھەسارەكانى دەورى) وەسەف كردد.

ھەر بەو ياسايانە وەسەفى كەوتنى سىوہكە و، وەسەفى ئەنجامى بەرىيەككەوتنى دوو شەمەندەفەر دەكات.

بۆيە فىزيائىيەكان سىستەمى خۇر (وہك نيوتن باسى كرددوہ) وەك كاترمىزى زەنبەركى دەبىنن، كە پىر دەكرىت پاشان وازى لىدەھىنرىت و خۇى كاردەكات.

ھىزى كىشكردن و، ھىزى دەركردى ناوہندىيى و ياساكانى جولە، بەسن بۆ پارىزگارىكردن لە كاركردى سىستەمى كۆمەلەى خۇر، بەبى دەستىوہردانى دەرەكى.

بىرۆكەى سىستەماتىكى جىھان، وەك ئاگر بە پوشدا بلاو بووہوہ، ئىتر زانا و فەيلەسوفەكانى ئەوروپا ھەموو شتىكىيان لە پرووى سىستەماتىكەوہ لىككەدەايەوہ. تەنانەت تۆماس ھۆيز (فەيلەسوفى بىباوہرى بەناوبانگى بەرىتانى) كارى

كۆئەندامەكانى لاشەى مرۆڧى بە كۆمەلنىك ئامراز دەچواند كە ياساى فېزىيائىي كارىيان پىندەكەن.

نيوتن تىببىنى جىاوازيەكى كەمى كىردىبو لە نيوان رىپرەوى ھەسارەكان كە حىساباتەكانى ئەو دىيارى كىردىبو، لە گەل ئەو رىپرەوى كىردەيىيە تەلىسكۆب دەرىدەخست. جا ئە گەر ئەو جىاوازيانە بە تىپەربوونى كات كەلەكە بىن، ئەوا سىستەمى گەردوونى ئاۋەژوو دەيىتەۋە؛ بەجۆرىك كە خۆر ھەسارەكان قوت دەدات، يان ئەۋەتا لەژىر كۆنترۆلى دەردەچن و بە بۆشائى پان و بەرىندا بلاۋ دەبنەۋە.

نيوتن بەسەر ئەو كىشەيەدا زال بو بەۋەى كە باۋەرى بەۋە ھىنا كە خوا لە كاتىكەۋە بۇ كاتىكى تر رىچكەى ھەسارەكان رىكەدەخاتەۋە! ئەمە دوايىن جار بو كە زانايەكى گەۋرە بىرۆكەى دەستىۋەردانى ھىزىكى نادىار بۇ دىاردەيەكى سروشتى لىك بداتەۋە.

پاشان فەلەكناسى فەرەنسى ماركىز لابلاس (۱۷۴۹-۱۸۲۷) سەلماندى كە ئەو لادانانەى نيوتن نەيتوانى بە ياساى سروشتى لىكى بداتەۋە كەلەكەبوون نىيە و دواى ماۋەيەك يەكتر رەتدەكەنەۋە، بۇيە پىۋىستى بە دەستىۋەردانى خودايى نىيە بۇ راستكردنەۋەى. لەبەر ئەۋە كاتىك (ناپليۇن) دەربارەى رۆلى خوا لە سىستەمى گەردوون پىرسىيارى لىكرد، لابلاس وتى كە پىۋىست بەۋ گىرمانەيە ناكات!!

بىناو ھەرىكەت سەرھەلدەتات...

بەلام، چۈن ئەو دۆزىنەوانە و (زۆرى ترا) بوونە ھۆى دروستبوونى ناكۆكى
لە نيوان زانست و ئايين لە ئەوروپادا؟

مىلمىتى نيوان زانست و ئايين بەھۆى دۆزىنەۋىيەكى زانستى تايبەت نەبو
كە لە گەل بىروياۋەرىكى تايبەتى ئايين تىك گىرايىت.

ھەرۋەھا ئەو بۆچونانەى كە دەبو كلىسا بۆ زانست وازيان لىيىنىت، بەو
ئەندازىيە بۆ ئايين پىوست نەبوون.

بنچىنەكانى ئايين لە سى خالدا كورت دەبنەۋە، كە پتى دەئىين (دىدى ئايىنى بۆ
جىهان):

۱- خودايەك ھەيە كە گەردوونى بەدبەيناۋە.

۲- خوا نەخشەيەكى گەردوونى يان ئامانجىكى گەردوونى لە دروستکردنى
بوونەۋەردا ھەيە.

۳- جىهان سىستەمىكى رەۋشى دەردەخات كە خوا ديارىدەكات.

بە دلىيايىيەۋە لە سەرھەتاي شۆرشى زانستى لە سەدەى ھەفدەھەم - تائىستاش
- ھىچ دۆزىنەۋىيەكى زانستى يان بىرۆكەيەكى لۆژىكى دەرنەكەوتوۋە كە لە گەل
ئەم بنچىنانەدا تىك بگىرىت، ئەو بنچىنانەى ئە گەر نەبن ئايين دەروخت. بەلام
لە گەل ئەۋەشدا، شۆرشى زانستى كارىگەرىيەكى وىرانكەرى بۆ سەر ئايين
ھەبو؛ بەو پىيەى كە راستەۋخۆ تەۋرەمىكى گوماناۋى بىباۋەرىيە گەۋرەى بە

دوای خۆیدا ھېنا و، سەدەى ھەژدەمى کردە گەورەترىن سەدەى گومان لە مېژووى ھاوچەرخدا، بە جۆرنىك كە پاشاى ئىنگلەترا سكالای ئەوئى دەکرد كە نىوئى قەشەكانى كلىساكەى بىباوهرن!

چۆن شۆرشى زانستى بوو ھۆى لەرزاندى دىدى ئايىنى بۆ جىهان، سەرەراى ئەوئى كە ئەگەر زوئى چەقى گەردوون بىت، يان تەنبا شۆنكەوتووئەكى كۆمەلەى خۆر بىت، ئەمە بەھىچ شۆئەىك رېنگر نىبە لەبەردەم بوونى خوداىەك كە ھەموو شتىكى بەدبەئناوہ؟

پرسىارىنكى لۆژىكى تر: ئاىا راستگۆتر و دلسۆزتر و دادگەتر دەبىن كە دەست بە ياساى جوولەى ئەرستۆ بگرىن و بە ياساكانى جوولەى نىوتن نەيانگۆرپنەوہ؟! بۆچى شۆرشى زانستى دانى بەوہ دانا كە جىهان سىستەمىكى رەوشتىبە، ھەروەك چۆن ئاىنەكان دەبىنن؟

بۆچى...

بەدلىباىبەوہ سەرھەلدانى بىباوهرى و نكۆلى كردن لە (بئچىنەكانى دىدى ئايىنى) بە ھىچ جۆرنىك كىشەىەكى زانستى نەبو، بەلكو كىشەىەكى دەروونى فەلسەفى بوو!

كللى تىنگەىشتن لەو كىشەىە لەوہدایە كە عەقلى مرؤف بەم شۆئەىە كارناكات وەك لۆژىكىبەكان دەبلىن. ئەگەر كەسىك بەبىرۆكەىەكى دىارىكرائ (أ) باوهرى ھەبىت، بەشۆئەىەكى لۆژىكى برات باوهر بەبىرۆكەى (ب) بىئىت، ئەوا واقع پىمان دەللىت كە ئەم گواستەوہ لۆژىكىبە رىزپەرە نەك رىسا! چونكە بە گشتى و زۆربەى ئەم گواستەوہ ھزىبانە دەروونىن نەك لۆژىكى.

كەواتە، ئەو ھۆكارە دەروونىە (ساىكۆلۆژى) يانە چىن كە بوونە ھۆى دەرکەوتنى ئەم رەوتە گومانىبە بىباوهرىبە گەورەىە؟

بەكەم: گومان لەوہ دانىبە كە ئەو زولم و ستەم و چەوساندنەوئى زاناىان لە سەر دەستى كلىسا توشى بوون، ھۆكارىك بوو بۆ ئەوئى زانا و بىرمەندان ھەلوئىستىكى

دوژمنکاریانه له دژی نایین وه‌ریگرن، که کاریگه‌ری له‌سه‌ر هه‌لۆنستی خه‌لکیش دانا.

دووهم: نه‌گه‌ر نیوتن په‌یوه‌ندی خوا و گه‌ردوونی گه‌ی‌رایته‌وه بو سه‌رده‌می درووستبوونی کۆمه‌له‌ی خۆر و رۆلێکی بو خوا هه‌یشتیه‌ته‌وه له کاتیکه‌وه بو کاتیکی تر له رێکخستنه‌وه‌ی خولگه‌کان، نه‌وا لابلاس نه‌و په‌یوه‌ندییه ده‌گه‌ی‌رته‌وه بو سه‌ره‌تای درووستبوونی گه‌ردوون و رۆلی خوی له نه‌نجامدانی هه‌موو رۆلێکی گه‌ردوونی ره‌تکردۆته‌وه.

به‌مه‌ش بو‌چوونی کلێسا هه‌ره‌سی هه‌ینا ده‌رباره‌ی نه‌وه‌ی که خوا پێش شه‌ش هه‌زار سال گه‌ردوونی درووستکردوه و ئاده‌می باپیره‌مانی به‌ده‌سته‌کانی خۆی درووستکردوه، نه‌و بو‌چوونه‌ی نه‌وه‌ی ده‌گه‌یاند که په‌یوه‌ندییه که زۆر نزیکه و خوا زۆر گرنگیمان پێده‌دات.

به هه‌مان شیوه هه‌ستکردن به‌ نزیکه‌ی خودایی به‌هه‌یز ده‌کرا به باوه‌ربوون به ده‌ستتیه‌وردانی راسته‌وخۆی خودایی له ژبانی مرۆفدا؛ بۆیه هه‌وره‌تریشه دوژمنانی نایین له‌ناو ده‌بات، بوومه‌له‌رزه له فه‌رمان ده‌رچوه‌کان سزا ده‌دات.. به‌لام لێکدانه‌وه زانستیه‌کان بو نه‌م دیاردانه، هه‌یچ بواریکی بو نه‌م لێکدانه‌وانه نه‌هه‌یشته‌وه.

سه‌یه‌م: نه‌وانه‌ی (ده‌یانویست داره‌که له‌ناوه‌راسته‌وه بگرن) ده‌یانگوت که خوا جیهانی به‌ده‌یه‌یناوه و یاسا سروشتیه‌کانی بو داناون که جیهان هه‌لده‌سورپنن. نه‌مه واتای نه‌ویه که خودای به‌ده‌یه‌نهر ئیتر هه‌یچ شتێک بو ئیمه‌ ناکات و بچووکتیرین کاریگه‌ری له‌سه‌ر رۆوداوه‌کانی جیهان نییه. به‌کورتی خودایه‌ک که هه‌یچ گرنگی نییه و پێوستیمان پێی نییه!

چواره‌م: زانست سه‌رکه‌وتوو بوو له لێکدانه‌وه‌ی دیارده سروشتیه‌کان به‌شیوه‌یه‌ک که پێوستی به‌ گه‌ران به‌دوای ئامانجێکدا نه‌ییت. هه‌روه‌ک چۆن به‌شیوه‌یه‌کی به‌رچاو سه‌رکه‌وتوو بوو له پێشبینی کردنی دیارده سروشتیه‌کانی وه‌ک خۆرگیران و مانگ گیران و لافاو و ره‌شه‌با. نه‌مه‌ش خزمه‌تێکی راسته‌وخۆی پێشکه‌شی

مرۆف کرد، ئىتر لە رۆژيكي ديارىكراودا لە ترسى لافاونكى پيشىنى كراو نەدەچوو دەريا...

لەبەرئەو مرۆف باوهرى بە سادەى و بيهيزى ليكدانەوى پياوانى نايين و پيشىنيه كانيان كرد.

پينجەم: مرۆفى سەردەمى زانست باوهرى وابو كە سەرکەوتنى ليكدانەوى ماددى بۆ دياردە سرووشتیه كان و وونبونى نامانجدارى ريووداوه كانى گەردوون، واتا ونبوونى نامانجى درووستبوونى گەردوون.

شەشەم: كاتيك هيچ نامانجيك بۆ خودا نەمايه وه لە بەديهينانى مرۆفدا و رۆلى لە ژياندا نەما، هيچ بيانوونك نەما كە ريسا رەووشتیه كانيان بۆ دابنين (كە چى بكەن و چى نەكەن). بەم شيوه شۆرشى زانستى ئەو باوهرى ريووخاند كە جيهان سيستمىكى رەووشتیه، ئىتر بەها رەووشتیه كان بەسترانەوه بە بەرژەوندیه مادديه راستەوخۆكانى مرۆف.

هەوتەم: زانستى سەردەم دۆزىنەوى زانستى و ژيارستانى گەورەى پيشكەشى مرۆف كرد و خۆشگوزەرانى و دەولەمەندىه كى واى پيشكەش كرد كە رۆژى لە رۆژان چاوهروانى نەدەكرد، بۆيه بيروباوهرەكەى لە باوهربوون بە خودا گۆرپى بە باوهربوون بە زانست و توانا و داھيتانەكانى.

هەشتەم: لەبەر هەموو ئەمانە، بىرمەندان پرسىيان: ئەگەر زانست هەنگاوينكى گەورەى ناييت سەبارەت بە تىگەيشتنى ئەو بابەتانەى بە ميتافيزىكا ليكدەدرانەوه، وەك نەخۆشيه كان و هەورەترىشقه و بومەلەرزە و...، چ بەرەستىك هەيه لەبەردەم ئەوى زانست بگاتە ئەو ئاستەى ليكدانەوه بۆ هەموو ئەو شانە بكات كە ميتافيزىكىن؟ بەم شيوه بە تەواوى پيوستى بە نايين و خودا هەلۆەشايەوه.

ئەو ھۆكۈم دەروونىيەنە^(۱) بىرمەندەن زانايان و خەلكى ئاسايى سەدەي ھەژدەھەمى خستەناو گۆمى گومانەو، تا وای لىھات سەدەي نۆزدەھەم - بە بەراورد بە پىش خۆي - بە سەدەي گەرپانەو بەرەو باوېر ناودەنرا، بەھۆي ئەو رەوتە رۆمانسىيەي كە تىيدا دەرکەوت. بەلكو دەتوانىن بلىين كە عقلى عملمانى ھاوچەرخ بەرھەمى شوپشى زانستى سەدەي ھەفدەھەمە، نەو كە سەدەي نۆزدەھەم و سەدەي بىستەم.

لە گەل چوونە ناو سەدەي بىستەم، وتەي (ئايين تىياكى گەلانە) دەرکەوت كە كارل ماركس گوتى. مەبەستىشى ئەو بوو كە دەولەمەندەن و نەرسىتۆكراتىيەكان چەمكى ئايين بۇ بىھۆشكردنى ھەزاران بەكاردەھىنن و ناچارىان دەكەن ئەم واقىعە تالە قبول بىكەن و لەبرى ئەو چاوپرېي فىرەدەوسى ژيانى دواي مردن بىكەن.

(۱) سەرپراي ھۆكۈم عقلى و دەروونىيەكان، كە لە سەدەي ھەژدەھەمدا لە پىكەرپىتى زانست و ئاييندا تاى تەرازووي زانستيان بەكلاكردەو، لىزەدا جۆرىك لە كەموكۆپرى دەروونى Neurosis باس دەكەين، كە دەيتە ھۆي وەرگرتنى بىرى بىباوېرى لە ئاستى تاكەكەسىدا، بۇ ئەوې لىكۆلىنەو كەمان دەربارى ھۆكۈم دەروونىيە جۇراوچۇرەكانى پىشت وەرگرتنى بىرى بىباوېرى بىخەينەپۇو.

دواي لىكۆلىنەو مەكى زۆر كە پىسۆپرى پزىشكى دەروونى زانكۆي نىوېورك پۇل فىتېر paul vits لەسەر زۆر كەسايەتى بىباوېرى سەردەم نەنجامى داوہ گەپىشتووتە ئەو نەنجامەي كە وەرگرتنى بىباوېرى لەوانەيە ھۆكۈمەي كەموكۆپرىيەكى دەروونى دەمارىت Atheism is a Neurosis كە نارەزىوونكى شاراوي لەپىشتە بۇ رزگار بوون لە دەسلاتى باوك و جىگرتنەوې (ھەرەك سىگمۇند فرۆيد) دەلەيت. لە كاتىكدا لە پىشت باوېر بوون بە خواشەو وەستارە، بەلام نەمەيان بۇ ھەستەردن بە نارامى.

لەبەرنەوې فىتېر چەمكىكى دانارە كە ناوي ناوہ (دیدی كەموكۆپرى باوكايەتى Defective father hypothesis كە تىيدا پەپەندىيەك دروستدەكات لەنتوان دەسلاتى باوكى مرؤفى و نەو باوكەي لە ناسمانە، بۇ نەمەش چەند نەمونەيەك دىنئیتەوہ. نەوئا فەپەلسرونى گەورەي فەرنسى (فۆلتىر)، كە بە يەكئەك لە گومانكارە گەورەكان دادمەرت زۆر نازارى لە دەستى باوكى دىوہ، تا ئاستىك نازارى دىبو كە پەتەيدەكردەو كە ناوہكەي ھەلېگرت. لىستەكەي فرۆيد خۆيشى تىدايە و كارل ماركس و تۆماس ھۆيز و نەوانى دى. ھەرەك چۆن فىتېر وای دەبىنئىت كە بىبەش بوونى مندال لە باوكى بەھۆي مردنەو، لەلاين مندال وەك خىانەت سەبرى دەكرئت بەھۆي ئەوې كە لە باوكىيەتى بىبەشى كەردووہ و ھەستى بىباوكى تىدا دروستكردووہ، بۇ نەمەش نەمونە بە (جان پۇل سارتر) و (پىتراند راسل) دىنئیتەوہ.

پۇل فىتېر تا نرىك تەمەنى چل سالى ھەر بىباوېر بو، دواي ئەوہ بووہ باوېردار و گرنگى دا بە پەپەندى نىوان ئايين و دەرووناسى ئەم بابەتەي لە كىتەبە بەناويانگەكەي Fath of the Psychology of Atheism بىلاوكردۆتەوہ، كە لەسالى ۱۹۹۹ بىلاو كرايەوہ.

لە بەرەنجامى ھەموو ئەمانەش وتەى (فريدريك نيچه)^(۱) لە كۆتاييه كانى سەدەى نۆزدەھەم گوتى:

ئايا خودا مردووه؟ Is God Dead? جا لە برى ئەوہى ئەم وتەيه وەك وتەى فەيلەسوفىك بىئىتتەوہ كە باوہرى پى بوو، بەلكو ئەم وتەيه بوو بە ناوئىشانى دووبارەى رۆژنامەكان.

ھزرى بىباوہرى دەبىتتە دوو بەشى گەورە:

أ- ھزرى بىباوہرى بەھىز Strong (Positive) Atheism

ئەوانەن كە بوونى خودا رەتدەكەنەوہ و، بۆ ئەو بۆچوونەشيان بەلگە كۆدەكەنەوہ و بىردۆز بنىات دەئىن و بانگەشە بۆ بۆچوونەكەيان دەكەن.

ب- ھزرى بىباوہرى لاواز Weak (Negative) Atheism

ئەوانەن كە ھىشتا بەلگەى تەواويان لەسەر بوونى خودا دەستتەكەوتووه. بىباوہرائىش دەبن بە سى كۆمەلە:

۱- زانا و فەيلەسوفان، كە رىچكەى بىباوہرىيان ھەلبۇئاردووه و بىردۆزى پەرەسەندنى داروونى (پەرەسەندنى زىندەوران لەرپى رىكەوت)يان كۆدۆتە بەلگەى گەورەى زانستى خويان؛ بەو پىيەى كە ئەگەر مىكانىزمى سىستەمى ماددى بۆ زىندەورەكان ھەبىت، ھىچ ھۆكارىك نىيە بۆ ئەوہى بلىين زىندەور و گەردوون خوايەكيان ھەبى!

۲- شىوعىيەكان، ئەوانەى دەيانەوتت كۆمەلگا مرؤفايەتییەكان بەكەنە كۆمەلگەى زۆرەملىيى سىستەمىكى وەك شارى مېرولە و ھەنگ، ئەم نامانجەش لەژىر سايەى بىروباوہرە ئايىنىيەكان بەدى ناىت، بۆيە ئەوان پىيان وايە پىويستە ئەو بىروباوہرەنە لەناو بىرتن ئەگەر بەھىزىش بىت.

۳- ژمارەيەكى زۆر لە بىباوہرە بىدەنگەكان! لەناو ھەموو ئايين و كۆمەلگا و پرەگەزەكان، ئەوانەى گومانىيان ھەيە، بەلام گومانەكەيان ناخەنە بەر گفغوگۆ.

(۱) فريدريك نيچه: فەيلەسوفى بىباوہرى ئەلمانى بەناويانگ (۱۸۴۴-۱۹۰۰).

ھۆكاری گومانی ئەم كۆمەلەيە بۇ دوو ھۆكار دەگەریتەوہ:

- لایەنی زانستی و فەلسەفی، كە ھەلگرنی ئەم جۆرە ھزرە بیباوہرییە بۆچونە بەھیزەکانیان پی دەردەبرن.

- ئەو شیوازە داخراوہی كە بەھۆیەوہ فیری ئایینەکانیان بوون، كە تییدا مامۆستاکان ھەموو ئەو لۆژیک و زانستەیان رەتکردۆتەوہ كە پیچەوانەیی بیرکردنەوہیان بوویت، كە بە شیوازی (تەنیا بەم جۆریە JUST-SO). ھەرۆك ئەو مامۆستایانە خویان بە تاكە تیگەیشتو لە زانستی خودا دەزانن و پیوستە ئەوانی دی تەسلیمی ئەو واقعە ببن.

ھزری بیباوہری ھاوچەرخ ئەم چەمکانە لەخۆ دەگریت :

۱- گەردوون لەخۆیەوہ درووستبووہ، لە ئەنجامی چەند رووداوینکی ھەرپەمەکی و بەبی پیوستی بە درووستكەرنك.

۲- ژیان بەشیوہیەکی خۆكرد لە ماددەوہ درووستبووہ، لە رینگەیی یاساكانی سرووشتەوہ .

۳- جیاوازی نیوان ژیان و مردن جیاوازییەکی فیزیایی رووتە و، رۆژی لە رۆژان زانست پەیی بەو جیاوازییە دەبات.

۴- مرۆف جگە لە لاشەییەکی ماددی ھیچی تر نییە و بە مردن لەناو دەچیت.

۵- بوونینکی روون بۆ چەمکی (رۆح) نییە.

۶- لە دواي مردن ژیانینکی تر بوونی نییە.

۷- لە ھەموو ئەو شانەیی پینشو، ھیچ پیوستییەك بۆ بوونی خودا نییە.

۸- من بەو خاسیەتانە جیاوازییەك نابینم لەنیوان بیباوہری ھاوچەرخ و ئەو بیباوہرییەیی لە کاتی ھاتنی ئایینە ئاسمانییەكان رووبەرۆوی پیغەمبەران بۆتەوہ.

دووهم: فەلسەفە^(۱) philosophy

گومان لەوە دانیە کە پەيوەندی نێوان زانست و فەلسەفە پەيوەندییەکی دێرینە. چونکە لە سەرەتادا هەردووکیان یەک بوون و ئامانجیان گەران بوو بەدوای راستی و خزمەتی مرۆفایەتی.

پاشان هەریەک لە زانستە سرووشتییەکان و مرۆفایەتیەکان لە دایک (فەلسەفە) جیاپوونەوه تا لەسەر پێی خۆیان بوەستن و بنچینە و رێباز و ئامانجی تایبەتی خۆیان هەبێت بۆ بەدیھێنانیان تێبکۆشن. زانستی سرووشتی کەوتە لیکۆلینەوه لە دیاردەکانی گەردوون و پێکھاتە ی گەردوون و یاسا و رێساکانی. زانای فیزیایی گرنگی دا بە لیکۆلینەوه لە دیاردە سرووشتییەکانی ماددە و، زانای بایۆلۆجی گرنگی دەدا بە لیکۆلینەوه لە زیندەوەرەکان، بەبێ بیرکردنەوه لە بنچینە ی ماددە و ژیان و ھۆکاری دروست بوونیان. زانای بیرکاری گرنگی دەدا بە لیکۆلینەوه لە ئەندازاری و حساب (بەبێ بیرکردنەوه لە واتای کات و شوێن). ھەمووشیان بە یارمەتی ئەو (عەقل)ە ی کە پێیان بەخشاوه بێرە کەنەوه بەبێ بیرکردنەوه لە خودی عەقل و مەودای توانای گەیشتنی بە حەقیقەت.

سەرەرای ئەوەش رەگی ھەریەک لە زانستەکان بە بنچینە ی یە کە میانەوه بەستراوئەوه، بۆیە زاناکان فەلسەفە ی زانستەکان و فەلسەفە ی پزیشکی و فەلسەفە ی جوگرافیا و فەلسەفە ی میژوو و فەلسەفە ی زمان و فەلسەفە ی پەرورە و .. ھتد. دەخوێنن.

ھەرچی فەیلەسووفە، دیەوێت لە بنچینە ی گەردوون و ھۆکاری دروستبوونی و حەقیقەتە کە ی و بنچینە ی ماددە و ھۆکاری دروستبوونی دەکوڵیتەوه، ھەر وہا لەواتای کات و شوێن حەقیقەتی عەقل و توانای گەیشتنی بە حەقیقەت بکوڵیتەوه. واتا فەیلەسووف لە وانە و توێژینەوه کانیدا لە یەک کاتدا لە عەقل و مەعقول دەکوڵیتەوه.

(۱) Philosophy: وشە یەکی یۆنانیە لە دوو برگە پێکھاتووە Philo = خۆشەویستی = Sophia دانایی، کەواتە پێناسە ی زمانەوانی بۆ فەلسەفە بریتیە لە: خۆشەویستی دانایی.

فەلسەفە بە تەنیا بە جیھانی سنووری ھەستەو ھەرەکان وازناھیتیت، بەلکو دەیوئت (بەدیھینەری) ئەم جیھانەش بناسیت، حەقیقەتی خود و حەقیقەتی خاسیەتەکانی بزانیئت.

مرؤف کینیە، حەقیقەتی چییە؟

چاکە چییە، جوانیی چییە، بۆچی چاکە چاکە و جوانیی جوانە؟ تا کۆتایی ئەو پرسیارانە ی کۆتاییان نییە.

لەبەر ئەوەی دەگوتریت کە فەلسەفە سی بەشی بنچینەیی لەخۆ دەگرت:

- فەلسەفە ی بوونگەرایی.

- فەلسەفە ی زانیاری.

- فەلسەفە ی بەھاکان.

بە ڕامان لەو سی بەشە، بۆمان دەردەکەوئت کە ناوەرۆکی فەلسەفە بریتیە لە (گەرەن بەدوای خودا). رینج دیکارت باسی لەو کردوو، دەلیت: (فەلسەفە درەختیکە، ڕەگەکانی میتا فیزیکا و بەرھەمەکی ناسینی خودایە). بۆیە فەلسەفە بەو پیناسە دەکەن کە بریتیە لە: (ھەولێ عەقل بۆ گەشتن بە حەقیقەت و بنچینە و ئامانجی ھەموو شتێک).

بزویئەری یەکەمی مرؤفیش بۆ گەرەن بەدوای دانایی و ئامانج، ھەستکردنیەتی بە سەرسامی و لیشاوی پرسیارەکانی کاتیک بە ئەزموونیکدا تیدەپەریت، یان کاتیک ڕازنکی بە عەقلدا دیت. لەبەر ئەوە ئەرستۆ گوتووئەتی: (بە سەرسوڕمان فەلسەفە دەستیئەکات).

جا ئەگەر ئەو پرسیارە گرنگی بە دواوەی سرووشت بدن (کە پێیان دەگوتری شتە خوایی و بیروباوەری و غەیبییەکان) ئەوا کاریگەرییان لەسەر ژیاانی ڕۆژانەمان ھەیە، ھەر لەبەر ئەم ھۆکارەش فەلسەفە ی کرداری دەرکەوت کە گرنگی بە زۆر پرسی کرداری دەدات وەک:

- ڕینگای ژیاانمان چۆنە.

- چۆن ئەوئى نوئى بە پەرورەدەيەكى باش پەرورەدە بکەين.
  - سەرکرده کانى ولات چيان لەسەرە تا ولات لەسەر پى راست پروات.
- ئەو پرسانەش ئەوە ديارى دەکەن کە دەبىج رەوشت لەسەر چ شىوازيك يىت،
 ھەرەك چۆن خۇيان لە رەوشت ھەلقولاون. کە سەرچاوەى ياسادانانن و خراپە
 قەدەغە دەکات و خراپەکاران رادە گرت.

بەھۆى ھزرى يىباوهرى ھاوچەرخ، کە دەستى گرتبوو بەسەر عەقلى
 رۆژئاوايى ھاوچەرخ رەنگدانەوئى بەسەر بواری فەلسەفە ھەبوو، ئىدى دوو
 رىبازى فەلسەفى درووستبوون:

کۆمەئى يەکەم: ئەو فەلسەفانەى گوزارشتيان دەکرد لە دیدى زانستى ماددى بۆ
 جىهان، لەوانە: ھۆبز و ھیۆم و فەلسەفەى لۆژىکىيەکانى وەك ئەلفرید ئایەر و .. ھتد.
 کۆمەئەى دووھەم: ئەو فەلسەفانەى گوزارشتيان کرد لە دیدى ئایىنى بۆ جىهان،
 لەوانە فەلسەفەى دىکارى و فەلسەفەى کانت^(۱).

(۱) لىزەدا راو بۆچوونى ھەندىك لەو زانايانە دەخەينە روو:

دىکارى پىشتىگىرى لە دیدى سىستىماتىكى ھەموو دياردەکانى جىهان دەکرد، جگە لە (دروون) و (خودا).
 ھەرچى ھۆزە ئەوا ئەو دیدى گىشتىگىرتر کردووە و لەلای ئەو ھەموو بوون دەگرتەمو، تەننات دروونى
 مرۆفایەتیش دەخاتە بەر نەشترى سىستەمە رەوشتىيەکەى؛ بەوى کە لەلای ئەو چاکە نەوئە کە مرۆف ناسودە
 دەکات و خراپە نەوئە کە خەمبارى دەکات، بەو پىشەش رەوشت پىشە و ھىچ پەيوئىيەکى بە خوداوە نىيە.
 ھەرچى دىقید ھىومە ئەوا سىستىماتىكى رەتدەکردووە وەك رەتکردنەوئى بۆ نامانجدارى! بە ھەموو
 چۆرىک ياساكانى سرووشتى رەتدەکردووە کە دیدى سىستىماتىكى بەرپۆتە دەبرد! ئەو بە ھەرەمەکیيەکى رەھا
 سەبرى ھەموو بابەتەکەى دەکردو لەلای ئەو ياساكانى سرووشت تەنیا پەيوئىيەکى نىوان دياردەکانن کە
 عەقلى مرۆف خۆى درووستى کردوون!

لەلایەکەى تىرشەو، کانت بەرپەچى ھىرشە يەك لەدواى يەکەکانى رىبازى سرووشتى ماددىگەرایی
 داپەوہ کە يەكکە لە گەورەترىن پالېشتەکانى خۆى بەرپۆتە دەبرد: دىقەد ھىوم.
 کانت کارىگەرى لەسەر ھەموو ھزرى مرۆفایەتى دانا، تەننات زۆرىک لە گەورە فەيلەسوفەکانى ئەوروپای
 رۆژئاوا و نىنگلەترا و ئەمرىکا بە درۆزایى سەد سالى دوای مردنىشى ھەر لە قوتابىيەکانى ئەو بوون.
 لەوانەيە گرىنگىرەن بەرھەمە ھزرىيەکانى کانت باسکردنى بوونى دوو جىهان يىت: جىھانى کات و
 شوئىن، کە جىھانى دياردە سرووشتىيەکانە و زانست لىئەدەکۆلېتەوہ و رىساكانى دەدۆزىتەوہ. پاشان جىھانى
 بى کات: ئەو جىھانە ئەزەلەيەى زانست و عەقلى مرۆف ناتوانىت پى بگات، بەلكو رۆح لە رىنگاى
 پاكى و ھەست و دیدى سۆفىگەرى دىتوانىت پى بگات.

ھەرەھا کانت واى دەيىت کە ھىچ بەرەستىك نىيە لەبەردەم ئەوئى کە مرۆف لەبەك کاتدا لە دوو

جا بۆ ئەوێ تەواوکاری نۆوان فەلسەفە و زانست بزانی، ئەوێ تا ئیستا زانست پێی گەیشتوو دەخەینە پوو.

سێهەم: زانستی سەردەم^(۱).

لە سەدەێ حەفدەهەمەو زانیاری رینگایەکی تری دۆزییەو، جیاواز لە تینگەیشتنی پیاوانی ئایین، ئەویش رینگای زانست بوو.

ئامانجی زانست گەیشتنە بە یاسا و رپسا که چەند بابەتێکی دیاریکراو بەیەکەو دەبەستیتەو و توانای لیکدانەوێ دەیت بۆ پرووانی دیاردەیک لە شیوێکی دیاریکراو، تەنات گەشەکردنی ئەم دیاردەیک لە ئاییندەدا.

زانیاری زانستی بەو جیاوەکریتەو که بە شیوێکی لۆژیکێ بەلگەێ لەسەر دەهینرتەو و لە ناویدا هیچ تینگیرانیکێ عەقلی بوونی نییە و، شیاری هەلسەنگاندنە لە رینگای تیبینی کردن و تاقیکردنەوێ زانستی.

بەمەش زانیاری زانستی بە جیاوازییەکی ریشەیی لە بیروباوەرێ کوێرانە (دۆگماتی Dogmatic) جیاوازە، که بریتییە لە تەسلیم بوونی تەواوتی بۆ راستی و درووستی بابەتیک، بەبێ گوندانە ئەوێ که بەشیوێکی عەقلی دارپۆزاییت و خرایتە بەر تاقیکردنەو.

بەلام چۆن زانست دەگاتە زانیاری، لەکاتیکدا هیچ دەقیکی پیروزی نەیت که پستی پیبەستیت؟

رینگای بەدەستەینانی زانیاری (هەر زانیارییەک ییت) بە وەلامی دوو پرسیاردا تیدەپەریت:

جیهانی جیاوازدا بۆی، جیهانی کات و شۆن و جیهانی رۆحی بێ کۆتا. ئەم جۆرە بیرکردنەوێشە که پیوستە مروفی سەردەم پەپرەو بکات.

(۱) لە کتیبی (الدین والعلم وقصور الفكر البشري) نووسینی: محمد الحسینی اسماعیل وەرگیراوە.

پرسیاری یەكەم: بۆچی (ئامانچ یان حیکمەت) why؟

بۆچی گەردوون درووست بوو؟ بۆچی ژیان درووست بوو؟ بەدبەختی و تازار بۆچی؟

زانایان گەشتوونەتە ئەو دەرەنجامەى كە ورووژاندنى ئەم جۆرە پرسىارانە كە بەدوای ئامانجى شتەكاندا دەگەرێت، لە دەرەوێ بازەى زانستە، بۆیە هەندىك لە زانایان ئامانجدارى رەتدەكەنەو و، هەندىكىشیان قەبوولیان كردووە، بەلام بۆ زانایانى پێشوى خۆیان لێى گەراون، كە (فەیلەسوفەكان).

پرسیاری دووهم: چۆن (میکانیزم یان چۆنیەتى) How؟

ئەمەیان بواری زانستە، بەلام بە مەرجى دەرکردنى فیلباز و چەواشەكاران لە گۆرپەپانى زانستدا.

بۆ بەدیهینانى ئەم مەرجەش، زانایانى ئەم یارییە چوار یاسایان داناوە، كە هەر كەسێك بیهۆت بەشدارى بكات دەبێت پێیانەو پەيوەست بێت:

ياسای یەكەم: ئیمە پێنج هەستمان هەیه، كە لە كاتى توێژینەوێ هەر بابەتێكى زانستى ئامرازى زانستن. بۆیە كاتێك بەو پێنج هەستەمان بەشە زۆر بچوو كەكانى بچوكتەر لە گەردیلە و كونه رەشەكان و هى ترمان هەست پێنەكرد لە بەرامبەردا زانایانى (بیركارى) و لێكدانەو و حیساباتی وردتر لە هەستەكانیان داھێنا وەك سەرچاویەك بۆ زانیارى.

ياسای دووهم: پێویستە بۆ بەدەستەھینانى ماریفەتى زانستى رێبازێكى دیارىكراو بگيرتە بەر، كە بە رێبازى زانستى ناسراو و ئەم قۆناغانەش لەخۆ دەگرێت:

۱- كۆكردنەوێ زانیارى و تیبینى كردنى ئەو دیاردانەى پەيوەندیان بەو بابەتەو هەیه كە خەرىكىن لێیان دەكۆلینەو.

۲- دارشتنى ئەو گریمانانەى كە ئەم زانیارىیانە بە یەكەو دەبەستیتەو.

۳- ئەنجامدانى ئەو تاقىكردنەوانەى ئەم گرىمانانە دەپشكنن و تېببىنىكردنى ئەنجامەكان و گەشتن بە چەند دەرەنجامىك.

۴- لە دەرەنجامەكانەو گەشتن بەو ياسايانەى كردار و دياردەيك بەرپوۋدەبەن.

۵- لە ياساكانىشەو گەشتن بە بىردۆزىكى زانستى كە لە پرووى لۆژىكىيەو گونجاو بىت و ئەو پرووداوانەمان بۆ پروون بىكاتەو كە پىشتىر تېببىنىمان كردبوون و، تواناى ئەوئەشى ھەبىت كە پىشېنى پرووداوى نوئى بىكات.

ياساى سىيەم: دوورخستەئەوى ھەموو لىكدانەوئەكى مېتافىزىكى (غەبىي) بۆ ھەر كىشەيەكى زانستى. زانايان ئەم جۆرە لىكدانەوانە بە بەرەستەكانى بەردەم زانست دەزانن، تەنانت ھەندىكىيان دەلېن كە دەكرى پىشكەوتنى زانست بە تەواوتى لەبار ببات.

بۆ نمونە ئەگەر زانست بەوە وازيان بەئنايە، كە خودا (يان شەيتان) ھۆكارى نەخۆشەيە، ئەوا قايرۆس و ھۆكارەكانى ترى نەخۆشى نە دەدۆزرانەو، زانستى پزىشكى ھەر لە قۇناغى پىش ھىپۆكرات^(۱) دەمايەو.

ياساى چوارەم: پىويستە زانبارىيە زانستىيەكان بە بەلگەى تاقىكراو و عەقلى بۆ ھاويشە و تىورىستەكان بخرنەروو، بۆ ئەوئە ھەلبەسەنگىنرېن، پاشان ھەرگرتىيان يان رەتكردنەويان، ئەمەش لە رېنگەى گۆقارە زانستىيەكان و كۆنگرە و كىتب و نامرازەكانى تر.

لە ئەنجامى ئەو رېبازە توندەى زانست، دەبىنن كە زانست لە پرسە زانستىيەكاندا ھەلۆبىستى بابەتى ھەلدەگرت، كە تىيدا زانا وەلامى ئەو دەداتەو كە سرووشت پىي دەلېت.

(۱) ھىپۆكرات Hippocrates: گەرە پزىشكى بۇنانى (۴۶۰ پ.ز-۳۷۰ پ.ز)، بە باوكى پزىشكان بەناوبانگە؛ بەھۆى ئەوئەى زانستە پزىشكىيەكانى لەسەر بناغەى زانستى دامەزراند. ھەرەھا سوتىدى پزىشكى بە ناوى ئەوئە بەناوبانگە، كە پىويستە ھەموو پزىشكىك بەر لە دەست بەكاربوون سوتىد بخوات كە پىويست بىت بە رەوشى پزىشكى بەرامبەر نەخۆش و ھاوكار و پىشەكەيان.

له کاتیکدا فلسفه گوزارشت دهکات له هه لوئستی تایبهتی و بوچوونی تایبهتی، که زور جار تیکگیران و هه فذزی له بوچوونی فیله سرفه کاندایه دی دهکە.

سه رهپرای نهوهی له رووکه شدا تیکده گیرین، به لام هه ربه که له زانست و فلسفه خزمهتی گهوره پیشکش دهکەن. نه گهر مرؤف پیوستی به زانست هه بیته که لایه نه ماددی و جهسته ییه کان ده توژیته وه، نهوا پیوستی به فلسفه فهش هه به بو نهوهی لایه نه عقلی و دهروونییه کانی بو روون بکاته وه، تا بتوانین بلین که فلسفه و زانست دوو پرووی یهک دراون که میژووی فیکری مرؤفه.

چواره م: رۆلی نایین چیه؟

بینیمان که هه ربه که له زانست و فلسفه (عقل) پیوستیه ماددی و لاشهیی و عقلی و دهروونییه کانی مرؤف تیر دهکەن و، نه وهش پیمان دهلیت که بیباوه ره کان له ژیانیکی باش دهژین. نیت رۆلی نایین له ژیانیه مرؤفدا چیه؟

له رپی دیدی نیسلام (وه کو لپی تیده گهین) وه لامی نه م پرسه ده دهینه وه:

یه که م: نایین تاکه رینگه ی ناسینی تهواوتهی خودایه و، زانینی نهوهی ده رهق به خودا درووست و نادرووسته.

نایین تاکه رینگای ناساندنی مرؤفه به سه رچاوه که ی و کاروانی ژیان و سه ره نجام و نامانجی درووستبوونی. نایین تاکه رینگایه بو روونکردنه وهی په یوهندی مرؤف له گه ل خوی خوی.

نهو شتانه له نایینه کاندایه (بیروباوه ر) ناسراون. نه م بیروباوه ر بو پرکردنه وهی بو شایه هزر و ههست و سۆزی مرؤف نییه، به لکو بو داننانه بهو حه قیه تانه ی که ژیانیه مرؤف به بی نهوان ریکخواو ناییت.

- ههروهک له به شه کانی تری کتیه که باسیان دهکەین - .

دووهم: نایین ریباز و شه رعهت بو مرؤف دیاریده کات، که چون ژیانیه ریکبخت و په یوهندی له گه ل کهسانی دی و ژینگه ی دهرووبه ری چون بیت.

مرۆڤە دیندارەکان باومرپیان وایە کە خودا بەدیهیتنەری مرۆڤە و زانایە بە لایەنە پەنھانەکانی دەروون و خاوەن توانای رەھایە و توانادارتەرە بۆ دانانی یاساکان لە میانێ هیڵەکانی پانیدا.

سینیم: بێگومان مرۆڤ لایەنی رۆحی ھەیە کە دەروانیتە دیوی نادیارێ ژیان - غەیب - لەم بارەبەرە مرۆڤی ژیارستانیەتی ھاوچەرخێ رۆژئاوا کە پشتی لە خودا کردوو دەبەوێ بە رینگای جۆراوجۆر ئەو بۆشاییە پڕ بکاتەو، لە پەنابردنە بەر فالچی و قاوہ گروہ و، پەرستنی شەیتان و تەنانەت حەج کردن بۆ ھەرپەمەکانی جیزە! کە بە (میتا فیزیکای بی بارگرانی)ناسراوہ؛ ھەموو ئەمانە بۆ دۆزینەوہی جیگرەوہیەک بۆ ئایین، کە تاکە رینگای تیزکردنی لایەنی رۆحیی مرۆڤە.

لەو سەج کارە کە پێشتر باسمان کردن، ئایین بە تەنیا رۆلی تەواوہتی لە بەدیهینانیا دەبینیت.

پاشان دینە سەر ئەو کارانە ئایین لە رۆی پەیوەندی بە زانست و عەقلەوہ دەتوانیت ئەنجامیان بدات ئەوانیش:

چوارەم: ئایینی راستەقینە ھانی ئەو زانستە دەدات کە گزنگی بە لایەنە ماددی و جەستەییەکانی ژیان دەدات، ھەرۆک چۆن عەقل بۆ ئەوہ ئاراستە دەکات کە لەبۆاری فەلسەفیدا توێژینەوہ بکات بۆ ئەوہی پۆستییە عەقلی و دەروونیەکان پڕ بکاتەوہ.

تەنانەت ئیسلام ئایین و زانست و عەقل تیکەل دەکات و تابلۆیەکی بی وینە درووست دەکات. سەرنجی فەرموودە پەرورەدگار بەدە:

﴿ سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ ﴾ فصلت: ۵۳.

واتە: بەلگەکانی خۆمانیان لە ئاسۆکان و دەروونیاندا نیشان دەدەین، تا بۆیان ئاشکرا دەیت کە خودا و رێبازەکی حەقە.

ھەر بۆيە دەبىيىن كە قورئانى پىرۆز پىرە لە بانگەواز كۆردن بۇ بىر كۆردنەو، پىرە لە گلەيى كۆردن لەوانەي كە عەقلىيان بەكارناھىنن (أفلا يعقلون)؟ و بە ئاژەل دەيان شوبھىنى.

پىنچەم: ئايىنى راستەقىنە پىشەوا (مايسترو) يە كە ميوزىك ژەنان (زانست و فەلسەفە) ئاراستە دەكات تا ھەر يەككىيان رۆلى خۆي لە شوتى ديارىكراوى خۆي بگىزىت، ئىتر نەشاز نەخزىتە ناو ژيانى مرۆف، ئا ئەمە رۆلى زانست و ئەمەش رۆلى عەقلى و ئەمەشيان بوارى چەمكە غەيبىيەكان.

بۇ نمونە، پىويستە مرۆف لەبەر يارمەتى ئاسمان واز لە ھۆكارەكانى زانست نەھىنىت، ھەر ھەا پىويستە چەمكە غەيبىيەكان رەتنەكاتەو، چونكە ناتوانىت بە رىنگاي زانستى و بە ھەستەكانى ئەو بەبىنىت، ئىتر ھەر يەكە و بوارى خۆي ھەيە.

شەشەم: نەگەر ئايىن گرنگى بە رووح بەدات، ئىدى ئايىن ئەو رۆحەيە كە لەناو ھەريەكە لە زانست (مىكانىزم) و فەلسەفە (ئامانچ) دا ھەيە، بەبى ئەو رۆحەش مرۆف دەبىتە لاشەيەكى مردوو كە دەورو پىشتى خۆي بۆگەن دەكات.

ئەمە وىكچواندىنىكى ئەدەبى رەوان نىيە، بەلكو ھەسفىكى زانستى وردە كە بۇ ئەو بارودۆخەي دەكەين كە توشى مرۆفى زەمىن بوو، لە ئەنجامى ئەوئى كە رۆح لە زانست و فەلسەفە جياكراوئەو.

لېرە و لەوئى بەبى بەندوبار زانست پىشكەوتوو:

ئەوئەتا چەكى ئەتۆمى داھىناو كە مىليۇنان كەس لەناو دەبات و بە جۆرىك ژىنگە وىزان دەكات، كە ئىتر چاك بوونەوئى بۇ نىيە.

ھەبى ھۆشبەرى وائى داھىناو كە مىليۇنان كەسى كۆدۆتە كۆيلە.

جۆرى قايرۆسى كوشندەي داھىناو كە مىليۇنان كەس توشى نەخۆشى كوشندە دەكات ياخود دەيانكۆزىت.

فەلسەفەش بەم شیوێه گەشەى کردووه، داېراوه لە بنهما نایینییهکان، بۆ
 ئەوهی مرۆف بگەیهنیته وەلامگەلێکی وا که تینوتی نەشکینن، بەلکو توشی
 سەر لیشیوان و نامۆیی کردووه^(۱). شاعیری قوتابخانەى تاراوگە -المهجر-
 (ایللیا أبو ماضی) لە هۆنراوێهکی رهوانی پر له غوربەت و سەر لیشیواویدا
 ناماژەى پێکردووه:

جنت لا أعلم من أين ... ولكنى أتيتُ
 ولقد أبصرت أمامي طريقاً فمشيتُ
 وسأبقى سائراً شئتُ هذا أم أبيتُ
 كيف جنت؟ كيف أبصرتُ طريقي؟
 لــــــــــــــــــــستُ أدري!

هاتووم نازانم لە کوێه .. بەلام هاتووم
 لە بەردەمم ڕێگایهکم بینی و پێیدا پڕۆشتم
 لە پڕۆشتم بەردەوام دەبم بێهۆی یا نەمهوێ
 چۆن هاتم؟ چۆن ئەو ڕێگایهکم بینی؟
 نـــــــــــــــــــــــــازانانم!

هەوتەم: ئەوانەى لە ژینگەیهکی نایینیدا گەوره بوون، ئەوهی که خەلک بە
 (نایینی لەدایک بوون) ناوی دەبن، عەقڵ و زانست - بۆ ئەوانەى بێردەگەنەوه
 - پڕۆلی خۆیان دەگیرن لە بەرزکردنەوهی ناستی نایینی لەدایک بوون بەرھو
 قەناعەتى عەقلى پاشان دڵنیاى پاشان لە خودا ترسان:

﴿ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ ﴾ فاطر: ۲۸

واتە: بێگومان بەندە زاناکان زیاتر لە خودا دەترسن.

دواى خستنه‌پرووی پڕۆلی نایین، لە گەل ئەوانەدا هاوڕاییەن که دەلێن نایین
 پێبازێکی گشتگیره و هەموو شتیک لەخۆ دەگریت و هیچ پێوستیمان بە

(۱) هەرەك چۆن لە گەل سارتر و قۆلتێر پروویداوه، لە بەشی دووهمی كتیبه‌که ناماژەى بۆ دەکهین.

رېبازىكى تر نىيە، بەو مەرجەى بە واتا راستە قىنەكەى سەيرى ئايىن بىكرىت. ھەروەك چۆن ئايىن تاقانەيە لە بابەتەكانى بىروباوەر و ياسا و رۆحاننىيەت (سىخ خالى يەكەم)، ئاواش رۆلى خۆى ھەيە لەلەينى زانست و عەقلىدا. ئەگەر دىندارەكان دەرك بەو راستىيە بىكەن، بىنگومان ھەولى تەواوى خۇيان دەدەن بۆ گەرەن بە دواى مىكانىزمەكانى بەكارھىنانى زانست و بەپىي تواناى خۇيان ھەولى ئەو دەدەن كە لە ئامانجدارى بىگەن لە رېنگاى بەكارھىنانى عەقلىو، پىويست بەو ناكات بلىم لە رېنگاى بەكارھىنانى فەلسەفە، بۆ ئەوئەى لەگەل ھەندى كەس لەسەر ناو تىكنە گىرىين لە كاتىكدا ناوەرۆكەكان ھەمان شتن.

دەگەر ئېنىق بۇ لايىھە ئىنتۇنى فلو

گەشتى ئىنتۇنى فلو باشتىن ئىنتۇنى بۇ گونجىنى ھەردو پىروى دراوھە (فەلسەفە و زانست) ۋەك دوو سەرچاۋەى مەۋجى زانىارى.

چونكى ئىنتۇنى فلو گەشتىنى بەر دەرىجەمەى كە (خودايەك ھەيە) بە بەرھەمى (گەشتى عەقلى) ۋەسفى دەكات، كە باۋەرى ئاينىنى ھىچ پۈلىكى تىدا نە گىراۋە. چونكى ئىنتۇنى فلو ھەموو ژيانى ھزرى خۇى لە چوارچىۋەى ئەو ياسا فەلسەفەىيە ژياۋە كە سۇقرات دايمەزاندېو، ئەۋىش بىرىتىيە لە: (شۇنى بەلگە دەكەۋىن بەرھە ھەركۆتەمان بىبات (We must follow the argument wherever it leads) بەلگەى فەلسەفى بە درىژاى ژيانى بەرھە بىباۋەرىى برد، بەلام لە تەمەنى ھەشتا سالىدا بەرھە ئەۋەى برد كە خودايەك ھەيە.

ئىنتۇنى فلو و دىزايىنى زىرەك ...

بەلگەى زانستى /عەقلى/ فەلسەفى كە ئىنتۇنى فلوپان بەرھە رەتكردەۋەى بىباۋەرىى برد، بىرىتى بوو لە چەمكى (دىزايىنى زىرەك Intelligent design) كە لە چارەگى كۆتايى سەدەى بىستەمەۋە ناۋەندە زانستى و فەلسەفى و ئاينەكانى بارگاۋى كردوۋە^(۱).

(۱) كۆمەلىكى زۇر لە زانايانى بايولوچى و فىزىا و كىمىا و بىركارى و كۆمەلىكى زۇر لەۋانەى گىرنگى بە فەلسەفەى زانستەكان و فەلسەفەى ئاينى دەدەن لەسەر ئەو تەۋزەمەن. ئەم زانا و فەيلەسوفانە كۆمەلىكىان دامەززانە بەناۋى دىزايىنى زىرەكانەۋە Intelligent Design Movement Discovery Institute و لەشارى سىاتل- واشتن لە ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكان پەيمانگەى دۆزىنەۋىيان دامەززانە لە سالى ۱۹۹۴.

چەمکی دیزاینی زیرەك له دەوری ئەو بازنەیه دەخوولیتەوه که، درووستبوونی گەردوون و درووستبوونی ژیان و زیندەوەرەکان له ناستیکی زۆر ئالۆزدایه، که ئەو ئالۆزییه ئەو دەکاتە شتیکی مەحالّ که بە شیوەیهکی هەرپەمەکی و لەخۆوه درووست بووبن، بەلکو پێویستە له پشتیانەوه دیزاینەرێکی زیرەکی زانا و بە توانا هەبێت.

لەو بارهیهوه دکتۆر ئەحمەد عوکاشە دەلێت: (ئەوهی که له لایەنی شیکاری و فسیۆلۆجیی و کیمیای میشک تیبگات و باوهری به بوونی خوا نهییت، ئەوا هیچ تینه گەیشتووه، چونکه میشکی مرؤف موعجیزهی خودای بەدییهنەرە).

- ئیستاش کتیبە که مان (گەشتی عەقل) دەناسینین:

کتیبە که له دوو بەش پیکدیت له بەشی یەکه مەدا کتیبی ئەنتۆنی فلو (خودایەك هەیه) له دوو تەوهرەدا دەخەینەرۆو:

له تەوهری یەكەم (له سی باسدا) ئەوه دەخەینەرۆو که چۆن هزری ئەنتۆنی فلو وای لیّهات که ببیته فەیلەسووفیکی بیباوهر، سەرهرای ئەوهی که له خێزانیکی مەسیحی دیندار له دایک بووه.

له تەوهری دووهم له (شەش باسدا) گەشتی ئەنتۆنی فلو له بیباوهری بەرهو باوهر بەوهی که (خودایەك هەیه) دەخەینەرۆو، ئەو هۆکارانە دەخەینەرۆو که لەپشت ئەم گۆرانهون، هەر وهها باسی ئەو چەمکانەش دەکەین که هزری ئەنتۆنی فلو له دواي تەمەنی هەشتا سالی له سەریان جینگیر بووه.

هەر وهك چۆن ئەو پێشەکی و کۆتاییەش دەخەینەرۆو که ئەنتۆنی فلو داوای له (رۆی ئەبرههەم فارجیس)^(۱) کرد بوو که پێشەکی و کۆتایی بۆ کتیبە که ی

پەیمانگا که له لایەنەکانی دیزاینی زیرەکانە دەکوئیتەوه، هەر وهها بانگەشه بۆ ئەم چەمکە دەکات.

(۱) رۆی ئەبرههەم فارجیس Roy Abraham vargeese: به یەکیک له بلیمەتترین ئەو نوسەرەنە دادەنرێت که به زمانی ئینگلیزی لەسەر پەیوهندی نێوان فەلسەفە و زانست و نایینی نوسیوه. بەناوبانگترین کتیبی که زۆر بەر بلاو و بەناوبانگە کتیبی (موعجیزهی بوون The wonder of the world)، که سالی ۲۰۰۳ دەرچوو. هەر وهها کتیبی (گەردوون و ژیان و خودا Cosomes. Bios. Theos) که له سالی ۱۹۹۲

بنوسیت. فارجیس له پېشه کیه که دا گه شه سەندنێ بیباوهری هاوچەرخ باس دەکات و رۆلی ئەنتۆنی فلو له رېچکە ی بیباوهری له سەده ی بیسته مەدا دەخاتەر وو.

له کۆتاییشدا ئەو پرسە سەرەکیانە دەتوێژیتەوه که فەلسەفە ی ماددی و زانستی تاقیگە ی ناتوانن لیکدانەوه یه کی ژیرانە ی بۆ بکەن.

ئەنتۆنی فلو له گهشته عەقڵییه کهیدا، دەگاتە مەنزڵ که (خودایهك ههیه)، بەلام هیشتا نه گه یشتۆته بەلگە یه که لەسەر ئەوه ی که خودا په یوهندی له گەل مرۆفدا ههیه له رپی سرووش و نایینه ئاسمانییه کان.

لەبەر خاتری بەلگە هینانەوه بۆ ئەم گهشته تەواو نەکراره، بەشی دووه می کتیبە که مان ناوانه (گهشته که تەواو دەکەین).

ئەم بەشەش له ۱۰ باس پیکهاتوو:

له چوار باسی سەرەتادا، چوار چه مکی گرنگ و سەرەکی گهشتی عەقلمان خستۆته روو و به بەلگە ی زانستی و فەلسەفە ی به هیزمان کردوون، ئەوانیش:

- بەلگە ی گەردوونی، که دەیسەلمینیت بنچینه ی وردی گەردوون بەلگە یه لەسەر بوونی خودایه کی به دیهینەر.

- بنه مای مرۆیی، که دەیسەلمینیت گەردوون به شیوه یه کی گونجاو بۆ ژیان و مرۆف درووستکراره.

- هزری نایینی: چون هزری نایینی درووست بوو؟ رۆلی فیترهت له دینداریدا چیه؟ چون نایینی راسته قینه به شیوازیکی زانستی و بابەتی هەلسەنگینین؟

- نایینی سرووشتی و عەلمانیهت: نایا خودا بوونی خولقاندوو و پاشان جیه یشتوو؟! نایا ئەنتۆنی فلو به یه کیک له شوێنکه وتوانی نایینی سرووشتی دادەنریت؟

دەرچوو و تیگە یشتنی ۲۴ زانا دەخاتەر وو که خەلاتی نۆبلیان وەرگرتوو، به باشترین کتیبی ئەو ساله دیاریکرا. هەر هه رۆی نەبره م له سالی ۱۹۹۵ خەلاتی تەمبۆنی وەرگرت.

گەشتى عقل بە گەشتىن بە خودا كۆتايى نايەت، بەبى سەرنجدان لە پەيوەندى نىوان ئايىن و بايولۇجيا، كە لە جينات و مېشك (باسى پىنجەم) و دل (باسى شەشەم) خۇى دەبىنئىتەوہ.

لە تەوہرى حەوتەم لە (حەقىقەتى خودى مرؤفايەتیی) دەكۆلینەوہ، كە نایا لە بەرھەمى مېشكى مرؤفە؟ يان خودى مرؤفايەتیی سنورى بايولۇجيا تىدەپەرىئىت؟

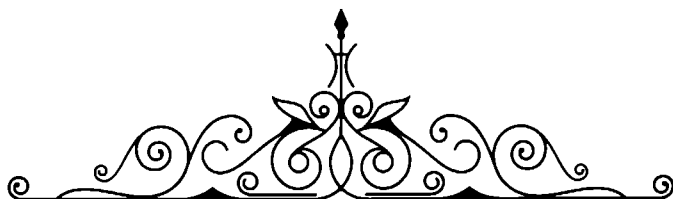
دوای ھەلۆستەکردن لە گەل زانست لە سى باسەكەى پىشوو، زانست لە ھەموو بەكارھىنانىكى نادرووست و تۆمەتبارکردن دەردىن، لە ژىر ناوونىشانى (زانست لە نىوان خراب بەكارھىنانى بىباوہران و تۆمەتبارکردنى تووندەپروان)دا.

دوای تىگەشتىن لە چەمكەكانى پىشوو، دەگەينە وئەيەكى نمونەى بۆ پەيوەندى نىوان بەدەيھىنەر و بەدەيھىنراو، كە ئەنتۆنى فلو ھەلۆدەدات لىي بكوئىتەوہ، كە لە باسى نۆيەم لە ژىر ناوونىشانى (بوونى مرؤف: سەرچاوہ - رىنگا - كۆتا) دەخەينەروو. گەشتى عقل بە باسى دەيەم كۆتايى پىدەينىن، بە ناوونىشانى (لە نىوان دوو سرووشدا). كە تىيدا چىرۆكى (حەبى كورى يەقزان)ى نووسەر و فەيلەسووفى ئەندەلووسى ئىبن توفەيل دەخەينەروو، بۆ ئەوہى بەراوردىك بەكەين لە نىوان ئەو گەشتەى ئەنتۆنى فلو لە نيوہى دووہمى سەدەى بىستەم ئەنجامى داوہ، لە گەل گەشتى عقل كە ئىبن توفەيل بەر لە گەشتى ئەنتۆنى فلو بە ھەشت سەدە ئەنجامى داوہ.

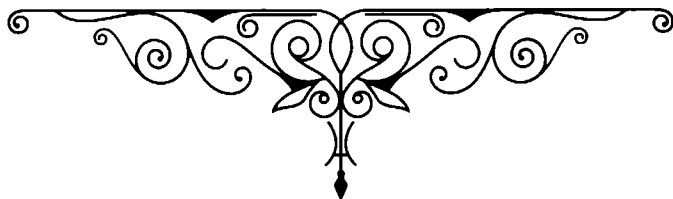
ئەم كىتەبە گەشتىكە لە گەل ئايىن و زانست و فەلسەفە، كە يارمەتىمان دەدات بۆ ئەوہى ھەلوئىستىكى دلنىامان ھەيئەت بەرامبەر مەترسىدارترىن و گەنگەترىن پرسى ژيانى مرؤف، كە پرسى بوونى خودايە.

بهشی یه کهم

خودایهك ههیه

پیشه‌گه (۱)

ئه‌نتۆنی فلو له کاروانی بیباوه‌پیدا :

به‌بی چرونه ناو بابه‌تی وردی زانستی، ده‌توانین بلیین که سیر ئه‌نتۆنی فلو Sir Antony flew مامۆستای فله‌سه‌فه‌ی به‌ریتانی به‌ناویانگ، بۆ ماوه‌ی زیاتر له نیو سه‌ده‌ه پیشه‌وای بزوتنه‌وه‌ی بیباوه‌پری بوو له جیهاندا. که زیاتر له سنج کتیب و توئرتینه‌وه‌ی فله‌سه‌فه‌ی داناوه‌ که وه‌ک نه‌خشه‌رنگای هزری بیباوه‌پری بوو به‌ درێژایی نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی بیسته‌م.

له‌به‌ر ئه‌وه‌ی هه‌ولێ دانپیدانانی ئه‌نتۆنی فلو به‌وه‌ی که (خودایه‌ک هه‌یه) وه‌ک هه‌وره‌تریشقه‌ دای به‌سه‌ر فه‌یله‌سوف و بیرمه‌نده‌ بیباوه‌په‌کان، ئیتر که‌وتنه‌ به‌رگری کردن له‌ باوه‌پری پیروزییان به‌ بیباوه‌پری! نار‌ه‌زاییان ده‌ربری به‌رامبه‌ر به‌م گۆرانه‌ و، هه‌رچی تۆمه‌ت و تانه‌ و ته‌شه‌ره‌ دایانه‌ پال ئه‌نتۆنی فلو.

له‌ راستیدا عه‌قلی فه‌یله‌سوفه‌کان که له‌ پیشوودا به‌ ده‌ستی سته‌می دادگاکانی پشکنین و نه‌بوونی ئازادی بیرکردنه‌وه‌ که له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌پراست له‌ ئه‌وروپادا زۆر چه‌وسایه‌وه، ئیستا خه‌ریکه‌ چیژ له‌وه‌ وه‌رده‌گرن که یه‌کتری بخۆن. وادیاره‌ ده‌مارگیری و خۆ هه‌ل‌دانه‌وه‌ و خۆ زال‌کردن و بانگه‌شه‌کردنی ته‌نها زانایی به‌ ته‌نیا سیفه‌تی پیاوانی ئایین نه‌ماوه‌.

(۱) ئه‌م پیشه‌کییه‌ پیشه‌کی کتیبی (خودایه‌ک هه‌یه)ی (ئه‌نتۆنی فلو) که (پۆی نه‌به‌هه‌م فارجیس) نووسیه‌تی.

ئەو پەرسىيارەى لە سەرەتاي كىتەبە كەدا خۆى دەخاتەروو ئەومىيە: ئەنتۆنى فلو چ شتىكى لە رىيازى چارەسەركردنى پەرسى بىباوەرى زىاد كەردووە؟

دەتوانىن - بەبىچ هېچ زىادەرهەبىيەك - بلىين كە لە ماوەى سەد سالى رابردوو هېچ فەيلەسوفىكى - بەناويانگ - بەم شىوہ قوول و رىنكخراوەى وەك ئەنتۆنى فلو نەيتوانىوہ هەزرى بىباوەرى بخاتەروو. چونكە بەلگەى نوڤى دژى باوەرپوون بە خودا خستەروو، بە بىرۆكە رەسەنەكانى نەخشە رىنگاى بۆ ئەو فەيلەسوفانە دارشت كە بە درىژاى نىوہى دووہمى سەدەى بىستەم دژاىەتى باوەر و نايىنيان دەكرد.

ئەگەر كىتەبى فەيلەسوفىكى گەورە وەك (بىتراند راسل^(۱) Bertrand Russel) بە نموونە وەرەبگرين وەك كىتەبىكى بىباوەرى كە لە سەدەى نۆزدەم و بىستەمدا نووسراوہ، دەبىين لە چوارچىوہى وتار گەلىكى ئەدەبى رووكەش دەرنەچن و هەزرىكى قول ناخەنەروو، لە باشتەين باروودۆخى كىتەبەكەدا تەنيا كىشە دەروونىيەكانى مەروڤ وەك (كۆژانەكانى مەروڤ بەهۆى خراپە و نازار) دەخاتەروو، بەبىچ ئەوہى چارەسەريان بۆ بدۆزىتەوہ.

وا ديارە كە فەيلەسوفە مەزنەكان خۆيان لەوہ بە گەورەتر زانىوہ كە ((دەستە ناسكەكانيان و عەقلە داناكانيان بەم كىشە بازارپىيە ئاست نزمە پيس بەكەن!!))، كىشەى ئايين و بىباوەرى.

(۱) بىتراند راسل Bertrand Russel: لە وىلز لەدايك بوو (۱۸۷۲-۱۹۷۰). كە فەيلەسوفىكى گەورە و پياونكى لۆژىكىيە، يەكەكە لە زانايانى بىركارى و شارەزايە لە مېژووى ئىنگلىز. ھەروەھا يەكەك بوو لە نەيارانى جەنگ و داگىركارى. لە سالى ۱۹۵۰ خەلاتى نۆبلى لە ئەدەب وەرگرتووە؛ بەهۆى نووسىنەكانى لەسەر نموونە بالاكاني مەروڤاىەتى و بەرگرىكردنى لە نازادى بىروا.

فەلسەفەى بىباوەرپى ھاوچەرڭ :

بۇ ئەوھى بتوانىن شوئىن گەشتى ھزرى ئەنتۆنى فلو بکەوین، ئەو بۇچونانە دەخەينەرپوو كە فەيلەسووفە بىباوەرپەكانى سەدەى بىستەم و سەرەتای سەدەى بىست و يەكەم لە سەرى بوون، ئەمەش لە رېنگەى خستەنەرپوو چەمكەكانى فەلسەفەى مادديگەرايى لۆژىكى Logical Positivism و چەمكەكانى بىباوەرپى نوئى New Atheism تيرۆرى ھزرى، كە خۆى دەبىنيتەوہ لە:

فەلسەفەى مادديگەرايى لۆژىكى Logical Positivism :

فەيلەسووفى فەرەنسى (ئۆگست كۆمت^(۱) August comte) بە دامەزرتەرى فەلسەفەى مادديگەرايى دادەنرئت، كە تەنيا لە دياردە و راستىيە ماددييەكان دەكۆلئيتەوہ و، درووشمى (ئەوھى ناتوانرئى بىبىنرئى بوونى نىيە) بەرز دەكاتەوہ، ھەموو بىرکردنەوہيەكى غەيبى رەتدەكاتەوہ، لە سەرروى ھەموويانەوہ بوونى خودا.

پاشان فەيلەسووفى ئىنگلىزى سىر ئەلفرئىد ناير^(۲) A.J.Ayer لە سالى ۱۹۳۶ فەلسەفەى مادديگەرايى لۆژىكى^(۳) Logical Positivism وەك لقيك لە فەلسەفەى مادديگەرايى خستەنەرپوو. ئەم فەلسەفەيەش لەسەر بنەماى سەلماندن The verification Principle وەستاوہ كە وەرگرتن يان گریمانەكردنى ھەر گریمانەيەك يان پرسىك وەستاوہ لەسەر تواناى سەلماندن يان رەتكردنەوہى، ئەمەش لە رېنگەى كرداری و بە تاقىكردنەوہ، يان بە بىركارى، يان بە لۆژىكى، لە رېنگەى واتاى ئەو وشانەى ئەم چەمكە پروون دەكەنەوہ. پاشان

(۱) ئۆگست كۆمت: فەيلەسووف و زانای كۆمەلناسى بەناوبانگى فەرەنسى (۱۷۹۸-۱۸۷۵).

(۲) سىر ئەلفرئىد ناير (۱۹۱۰-۱۹۸۹): فەيلەسووفىكى ئىنگلىزىيە و. بەرپرسى يانەى سقراتە لە زانكۆى ئۆكسفۆرد.

(۳) ناير ئەم پرسەى لە كتيبى (زمان و راستى و لۆژىكى Language, Truth and Logical) خستۆتەرپوو يەكەمىن دەرکەوتنى ئەم فەلسەفەيەش لە بىستەكانى سەدەى بىستەم بوو. لەلايەن كۆمەلنىك فەيلەسووفى نەرورپى، كە بە كۆمەلەى (قبيەننا) ناسراون.

هر گرمانه يهك يان پرسيك كه بكهوئته دهرهوي بازنه ي زانستي كرده يي يان بيركار يان لوژيكي راستهوخو، هيچ مانا و بهايهكي نيه.

پاشان، فلسه فەي مادديگه رايي چه مكه كاني وهك خودا، رۆح، دينداري، بياوهري بي مانا ده بينيت؛ بهو پييه ي ناتوانري راست و ههله ي به شيويه كي تايگه يي يان بيركار يان لوژيكي به لميترت. له بهر ئه وه قسه يه كي وهك (خودا بووني ههيه) هيچ مانايه كي نيه، بۆيه له بهرام بهر عقل يه كسانه، كه مرؤف باوه ردار يان بياوهر بيت.

ئه ئۆني فلو ئه م خو به زلزاني و لووت به رزييه ي ره تكدوه كه فلسه فەي مادديگه رايي لوژيكي بهرام بهر چه مكه ئايينييه كان په يره ي ده كات. سه ره راي ئه وه ي كه له ليكو ئينه وه كهيدا (ساخته يي زانستي لاهوت) گومان ده خاته سه ر ئه م چه مكانه، به لام داوا ده كات كه فهيله سووفه بياوه ره كان به رده وام له گه ل دينداره كاندا له گفتو گودابن.

سه رده مي فلسه فەي مادديگه رايي لوژيكي به وه كو تايي هات، كاتي ك بيردۆزه ر و پيشه وا گه و ره كه ي (سي ر نايه ر) له په نجا كاني سه ده ي بيستم رايگه ياند كه ئه م فلسه فەيه پره له دژيه ك و پيچه وانه، سه ره راي ئه وه ي سالانيكي زۆري له چاره سه ر كردني هه له كاني ئه م فلسه فەيه خه رج كرد بوو.

ههروهك چۆن ئه لفر يد نايه ر فلسه فەي مادديگه رايي لوژيكي له رينگه ي نووسينه كاني فهيله سووف ي ئه لمان ي ئينگليزي (لو دفيگ ويتگنشتين)^(١) بنيات نابو، ره تكر نه وه كه شي هه ر له رينگه ي نووسينه كاني ئه م فهيله سووفه گه و ريه وه بوو، كه پيش ئه و ئه م فلسه فەيه ي ره تكدوه، كاتي ك (بيردۆزي زمان و ياري Theory of language and games) ي دانا.

له م بيردۆزه دا، ويتگنشتين بهاره كاني زانياري به ياسا كاني ياريه جيا وازه كان ده چوئيت. ههروهك چۆن ئيمه ياري شه ترنج به ياسا كاني توپي بي ناكه ين، به م جو ره ش ناتوانين ياسا كاني گه ران له زانسته پراكتيكيه كاندا، كه له سه ر

(١) له به شي يه كه مي كتبه كه دا ده يناسنين.

هەستەکان وەستاو (وەک کیمیا و فیزیا) لەسەر زانستە مرۆڤایەتیەکان (وەک فەلسەفە و لۆژیک و ڕەووشت) جێبەجێ بکەین. بەم جۆرەش ناتوانی لیکۆلینەو لە چەمکە ئایینیەکان بە پێوەری چەمکە زانستیەکان بێت، بۆیە ناتوانی قسە (خودا لە ھەموو شوێنیک بوونی ھەیە)، بە پێوەری شوێن لە فیزیای نیوتن یان فیزیای ئەنیشتاين بپۆرت.

بەم شیویە ھەردوو دامەزرێنەرەکە فەلسەفە ماددیگەرای لۆژیک (ویتگنشتین و ئایەر) مردنی فەلسەفەکیان ڕاگەیاند و بەخاکیان سپارد!

گەرانەوێ بیروھۆش...

دینداری عەقلانی Rational Theism :

فەیلەسووفەکان دەستیان لە فەلسەفە ماددیگەرای لۆژیک بەردا، دوا ئەوێ ئەتۆنی فلو دەرگای گفتوگۆکردنی لە گەڵ دیندارەکاندا بۆ خستەسەر پشت، نیتەر لە گۆرەپانەکەدا پرسیار دەریارە واتای بوونی خودایی پەیدا بوون، یان ئەگەری بوونی باوەڕێکی خوا ڕسک بە خودا لە دەروونماندا ...

ئەم ڕەوتە لە بەرگی گۆڤاری تایم Time لە ژمارە ١٩٨٠ ئەپرێلی ١٩٨٠ زۆر بە ئاشکرای دەرکەوت، لە وتاری بەرگەکەدا ھاتبوو: ھەندیک لە گەورە فەیلەسووفەکان شۆڕشێکی ھزری سببی بەرپۆدەبەن، کە لە دوو دەیدا ھیچ کەس چاوەڕێی نەدەکرد، ئەم شۆڕشە نامانجی ئەویە خودا بگێریتەو سەر عەرشێ خۆی.

بیاوھەری نوێ The New Atheism :

ھەلگەرانەو بەرەو فەلسەفە ماددیگەرای لۆژیک جارێکی دی بیاوھەری لەسەر یەک کەلەکە بوو، تا لەژێر ناوی بیاوھەری نوێ The New Atheism سەری دەریینت، ئەم چەمکە بۆ یەکەمین جار

له گۆفارى تۆرى زانىارى^(۱) Wired Magazine ى ژماره ى نۆفيمبهرى ۲۰۰۶ به كارها.

ئەو كىتابانە ى باسى ئەم چەمكە تازەيەيان دەكرد رەواجىكى زۆريان پەيدا كردد؛ راگەياندن ئەو بابەتە ى كرددبوو ماددەيەكى گەرمى وروژىنەر، سەرپراى سادەسى ئەو بەلگانە ى خستويانەتەپروو^(۲).

ئەو نووسىنانە هيرشيان دەكردە سەر هەموو ئايىنەكان (ئاسمانى و زەمىنى)، بەلام بە زاراومىەكى ئاموژگاركارانە ئەو كارمىان دەكرد و، نووسەرەكان جلى ئەو ئاموژگاركارانەيان دەپوشى كە خوئنەريان وەك نەفام و پروكەش سەيردەكرد و نەفرت و جوتنىيان پىدەدان ئەگەر تۆبە لەسەر باوهرە سادەكەيان بە خودا و پەرودەگارەتە نەكەن!

لەسەر خوئنەرانى ئەم نووسەرانە پىويست بوو كە هەلوئىستىكى ديارىكراويان هەيىت: ئەو ى لەگەليان نەيىت دژيانە، يان سېى يان رەش، بوارى فيلبازى و هەلوئىستى ناروون نيىه! تەنانەت ئەو فەيلەسووفە گەورانەش كە رىترىان بۆ هەندىك بەلگە ى دىندارەكان دادەنا، خانە ناو لىستى رەش و كاروانى خيانەتكار و سادە و پروكەشەكان.

لېرەدا پرسىارىك خۆى دەخاتەپروو: ئايا نووسەرانى ئەم رەوتە بە دىبەيتە فەلسەفەيەكانىيان كە چەند دەيە ى رابردوو بەردەوام بوو توانى پرسى دىندارى دەولەمەندتر بكات؟

(۱) گۆفارى تۆرى زانىارى Wired Magazine: گۆفارىكى ئەمريكى بەنارىانگە، سەرەتا لەرىنگە ى ئىنتەرنىتتەو لە سان فرانسىسكو دەردەكرا، لە مارسى ۱۹۹۳، گرىنگى دەدات بە خستەپرووى كارىگەرى تەكنوئولوژيا لەسەر كلتور و سياست و ئابوورى.

(۲) لە گرىنگىرەن ئەو كىتابانە :

.The Blind watch maker -

.The God Delusion -

.Breaking the spells -

.Six Impossible things Befor Break fast -

ولامه‌که‌ی به نه‌خیره له‌به‌ر سٚ هۆکار:

یه‌که‌م: به‌ناو فه‌یله‌سووفه بیباوه‌ره نوٚیه‌کان هیچ بۆ‌چووٚنیکی گرنگیان ده‌ریاره‌ی چه‌مکی په‌روه‌رد‌گارتی ^(١) نه‌خسته‌پوو به‌لکو ده‌بینین زۆر سه‌یر لٚی پاده‌که‌ن. نه‌هتا پی‌شه‌واکه‌یان ریچارده‌ دۆکنز ^(٢) درووستبوونی ژیان و عه‌قل به‌وه‌ وه‌سف ده‌کات، که‌ تنیا (پرووداوتکی له‌ناکاو بوو و له‌ نه‌نجامی به‌خته‌وه‌ بووه!) نه‌ه‌شیان لو‌یس ویلیبرت ^(٣) که‌ ده‌لٚت: (من به‌ نه‌نقه‌ست خۆم له‌ پرس‌ی درووستبوونی عه‌قل شارده‌وته‌وه؛ چونکه‌ هٚشتا هیچی له‌باروه‌ نازانین!). له‌کاتی‌کدا فه‌یله‌سووف و زانای بایۆلۆجی نه‌مریکی به‌ناویانگ دانییل دینیت ^(٤) گرنکوٚره‌ی پرس‌ی درووستبوونی عه‌قله‌ به‌ سادییه‌کی زۆروه‌ه‌ شیکار ده‌کات، چونکه‌ ده‌لٚت: ((پاشان مو‌عجیزه‌ پوویدا!!!)).

دووهم: بیباوه‌ره‌ نوٚیه‌کان خاله‌ لاوازه‌کانی بناغی (فه‌لسه‌فه‌ی ماددیگه‌رایی لوژیکی)ی له‌ناو‌چوو‌یان نه‌ده‌زانی ^(٥) که‌ هه‌ول ده‌دن زیندووی بکه‌نه‌وه، بیگومان هه‌رکه‌سیکیشیان هه‌له‌ به‌نه‌ره‌تییه‌کانی نه‌و ره‌وته‌ پشتگویی بخات خۆشی تیانده‌که‌وه‌ته‌وه، نه‌مه‌ش پوویدا.

ستیه‌م: بیباوه‌ره‌ نوٚیه‌کان سه‌رنجی نه‌و توٚژینه‌وه‌ زۆره‌ فه‌لسه‌فیه‌ نوٚیانه‌یان نه‌دابو، نه‌ نه‌و به‌لگه‌ به‌هٚزانه‌ی که‌ زانست پی‌شکه‌شی کردبوون و خزمه‌تی خوٚندن‌ی فه‌لسه‌فه‌ی ئایینه‌کانی ده‌کرد. له‌به‌ر نه‌وه‌ به‌و په‌ری باب‌ه‌تییه‌وه‌ ده‌لٚتین،

(١) له‌ به‌شه‌کانی تری کتیبه‌که‌ شه‌م پرسیانه‌ به‌ تیروته‌سه‌لی باس ده‌که‌ین.

(٢) پاشان که‌مکی تر ده‌یناسینین

(٣) لو‌یس ویلیبرت Luis Wolbert: له‌ سالی ١٩٢٩ له‌ نینگلته‌را له‌ دایک بووه. مامۆستای بایۆلۆجیای په‌ره‌س‌ندنه‌ له‌ به‌شی شیکاری له‌ زانکۆی له‌ندن. نووسه‌ر و راگه‌یانداکارکی به‌ناویانگه‌ له‌ گرنگترین کتیبه‌کانی six important things befor Breakfast که‌ له‌ سالی ٢٠٠٦ ده‌رچوو .

(٤) دانییل دینیت Daniel Dennett له‌ سالی ١٩٤٢ له‌ بۆستن له‌دایک بووه، فه‌یله‌سووفینکی بیباوه‌ره، که‌ گرنگی به‌ فه‌لسه‌فه‌ی عه‌قل و فه‌لسه‌فه‌ی زانست و بایۆلۆجیای په‌ره‌س‌ندن ده‌دات.

(٥) نه‌تۆنی فلو له‌ به‌شی یه‌که‌م نه‌و خاله‌ لاوازانه‌ ده‌خاته‌پوو.

كە بېباوەرى نۆي جگە لە گەرانەوہ بۆ فەلسەفەى ماددىگەرايى لۆژىكى، كە لەلايەن بەهيتترين فەيلەسووفە كانىيەوہ رەتكرايەوہ، هيجى تر نىيە.

مەونەيەك لە بېباوەرە نۆيەكان..

باچاويك بخشينين بە هزرۆ بۆچوونەكانى گەورەى بېباوەرە نۆيەكان (رېچارد دۆكنز^(۱) Richar Dawkinz)، بۆ ئەوەى ئاستى نزمى رېبازى بىرکردنەوہى ئەو پياوہ بزائين و بە پياھەلدانى راگەياندىنى رۆژئاوايى نەخەلەتئين:

۱- ھەندى كەس بانگەشە بۆ ئەوہ دەكەن كە فەيلەسووفى گەورە، بىتراند راسل باوكى رۆحى دۆكنزە؛ بەو پىيەى كە راسل نەيارىكى بەھىزى ئايىنە ئاسمانىيەكانە و نەيارىيەكەى زۆر لە گالتهجارى و ئامازە و رەوانبىژى تىكەلە، بەلام جياوازييەكى زۆر لە نىوان ئەم دوو پياوہدا ھەيە.

كاترين تيت Katharine Tait كچى راسل لە كتيبى (باوكم، بىتراند راسل My father. Bertrand Russel) دا دەلێت، كە فەيلەسووفە گەورەكەمان ھەميشە ھەستى بە شونىكى بەتال دەكرد لە عەقل و دلیدا. شونىك كە پىشتەر و لە سەردەمى مندالیدا خودا لەو بۆشايىيەى راسلدا بوو، پاشان دواى پشتكردن لە خودا ھىچ شتىك ئەو شونەى پرنەدەكردوہ. كاترين دەلێت باوكى ھەميشە واى بىردەكردوہ كە جەوھەر و كرۆكى مرۆف سەر بەو جىھانە ماددىيە نىيە، بۆيە ھەميشە و ھەر لە سەرەتاي كارە فەلسەفەيەكەيەوہ و بە درىژايى ژيانى بە گرنكى و بە ھەموو توانايەوہ بە دواى خودا دەگەرا.

(۱) زانايەكى بەرتانىيە لە نىروبي لە كينيا لە سالى ۱۹۴۱ لەدايك بوو. نىستا لە نۆكسفۆرد دەرۆ. زانايەكى بايۆلوجىيە، پىشتەر مامۆستاي سادەكردنەوہى زانستەكان بوو لە زانكۆى نۆكسفۆرد. لە رېنى كتيبى (جىنى خۆپەرست The Selfish Gene بەناويانگ بوو كە لە سالى ۱۹۷۶ دەرچوو، كە تيايدا تىنگەبىشتى خۆى بۆ پەرمەندن لە رېنى جىناتەوہ خستۆتەرۆو. يەكێكە لە نەيارانى چەمكى درووستبوونى تايبەت و دىزائىنى زىرەك، ھەرۆك لە كتيبى (درووستكەرە كوزرەكەى كاترەمىر The Blind watch maker) دا باسى كردوہ. لە سالى ۲۰۰۶ كتيبى (دروۆى خودا The God Delusion) ى دەرکرد، كە تىيدا بوونى ھەموو ھىزنكى غەيبى پەتەكاتەوہ و وەك گومرايى و خەلەفان سەيرى نىمان دەكات، لە نىستادا لە ھەمويان بەناويانگترە.

ھەرۆك چۆن لە گەل بېرمەندە گەورەكاندا روودەدات، بېرتراڻد راسل (ھەرۆك كچەكەى پىمان دەلەت) لە گەل زۆرەك لە مەسەھىيە دەمارگىر و بېھزەكان تىنگىگىراو، ئەوانەى ئايىن بە شىوازەكى وا نىشانەدەن كە لىبوردەبى و پاكى نىوان مەروڤ و خودا دەسپنەو، تەنەت لە نىوان مەروڤ و مەروڤىشدا، ھەرۆك چۆن جوانى ژيانىش ناھىلن، ئەمەش بوو ھۆى ئەوئى كە خەلك بە تەواوى لە ئايىن دووربەكەونەو، ئەمە لە گەل راسلىشدا روویدا و كار گەيشتە ئەوئى كە لە ھەموو گەفتوگۆرەكى ئايىنى لە گەل باوكىدا شكستى ھىنا.

ئەو كۆژانەى كە بېرتراڻد راسل لە پىناو گەران بە دوئى حەقىقەتدا بىنى، لە كوئى ئەو ھەول و كۆژانەدا بە كە زانابەكى وەك رىچاردا دۆكئز بىنىوئەتى؟!

۲- رىچاردا دۆكئز بەراورد لە نىوان (بېرتراڻد راسل) وەك فەيلەسووفەك كە بەدوئى ئەمانەتى فەكرىدا دەگەرەت، لە گەل (ئەنتۆنى فلو) دا دەكات. دەلەت كە فلو دوئى ئەوئى بەسالچوو ھەلگەرانەوئى لە بىناوئەپىدا راگەياندا و، راگەياندا كە (خودابەك ھەبە) تا راگەياندا بە خۆبەو سەرقال بەكات، بەلام راسل فەيلەسووفەكى گەورەبوو خەلاتى نۆبلى وەرگرتوو.

ئایا سەرنجى ئەو گالئەجارىبەى نىوان وەسفى فلو بەوئى كە (بەسالچوو) و راسل كە (فەيلەسووفەكى گەورەبە) دەكەى؟ دۆكئز لەوئەدا تىكەوت كە بېرمەندە گەورە و راستەقىنەكان بەلگەكان دەكەنە پىو، بەبى رەچاوكردنى رەگەز و رەچەلك و تەمەن.

ھەرۆھا دۆكئز ئەوئەشى لە یاد چوو، كە پىشەواكەى (وەك خۆى بانگەشە دەكات) بېرتراڻد راسل، خۆى باسى خۆى دەكات بەوئى كە لە ھەرچەند سالىك و رىبازەكى فەلسەفى نوئى دادەمەزرەتت، ئەمەش كارى زۆرەبى فەيلەسووفە گەورەكانە.

۳- كاتەك بەكەك پەرسىارى لە دۆكئز كرد، دەربارەى ئەو شتانەى كە ئەو وادەزانەت راستە، بەلام ھىچ بەلگەبەكى لەسەر نىبە، دۆكئز گوتى: من (پىم وایە) كە گەردوون لە خۆبەو و لە نەبوونەو دەرووست بوو و ژيان بوونەكى

ماددىيە، و، عەقلى مەرفۇش بەرھەمى ھەلبۇزاردى سىرووشتە ھەرەك داروين دەلىت. واتە دۇكىز لەو پەرسە گىرگانەى (بىرۋاۋەرىي) بەبى بەلگەى زانستى و فەلسەفى راي خۇى دەرىپرۋە، لە ھەمان كاتدا گەرانەۋەى ئەتتۇنى فلو بە بەلگەى زانستى و فەلسەفىيەۋە بەرەو باۋەر رەتدەكاتەۋە.

۴- يەكك لە ھەلە گەورە و زەقەكانى دۇكىز، ئەۋبە كە قسەكانى ئەنىشتاين دەرىارەى خودا وا لىكەدەداتەۋە كە مەبەستى لە خودا سىرووشتە، ھەرەك چۆن سورە لەسەر ئەۋەى بىداتە پال بىۋاۋەرىي يان يەكبون^(۱) (pantheism). ئەمە لە كاتىكدا كە ئەنىشتاين باۋەرۋى خۇى دۇپاتدەكاتەۋە بە بوونى عەقلىكى دانا، كە بەدەپنەر و ھەلسورپنەرى ياساكانى سىرووشتە.

بە ھەمان شىۋە زۆرىك لە زانا فىزىيە گەورە ھاۋچەرخەكانى ۋەك سىتىقن ھۆكىنگ و ھىزىبىرگ و بلانك باۋەرۋىان بەۋە ھەبە، كە ئەنىشتاين باۋەرۋى پىنى ھەبوۋە^(۲).

۵- گەورە زاناي فىزىيەى چۆن پارۋ^(۳) رەخنە بەھىزەكەى خۇى ئاراستەى دۇكىز دەكات پىنى دەلىت: ئەو كىشەبەى تۆ لە گەل ئايىن ھەتە بۆ ئەۋە دەگەرپتەۋە كە زانايەكى راستەقىنە نىت، چۈنكە تۆ بايۋلۇجىت نەك فىزىيەى^(۴)!، لەبەر ئەۋە تۆ بەرامبەر بىر كەردنەۋە لە ئەندازەى ئالۋزى ژيان و بووندا بى تۋاناي! چۆن پارۋ لە رەخنە گالته نامىزەكەى خۇى بۆ دۇكىز بەردەۋام دەبىت و دەلىت: تۆ ھىشتا ھەر گىرۋدەى گرى بايۋلۇجىيەكانى بىردۋزى پەرەسەندى سەدەى نۆزدەھەمىت و بە ھەر نرخیك بىت دەتەۋى تىرۋانىنەكانت بسەلمىنى، ئەگەر

(۱) يەكبون: رىبازىكى فەلسەفىيە، پىنى واىە كە خودا و بونەۋەر ھەمان شتن و، جىهان ۋنەى بەرجەستەى خودايە، كەۋاتە تەنىا خودا بوونى ھەبە، پاشان لايەنگرانى ئەم رىبازە لەسەر ئەۋ رايەنن كە خودا جىهانى دروستكردۋە، بەلكو دەلىن: خودا جىهانە و جىهانىش خودايە.

(۲) لە باسى شەشەم ئەم زانايانە دەناسىنن.

(۳) چۆن پارۋ John Parow: مامۇستاي فىزىيە لە زانكۆى Memorial لە كەنەدا.

(۴) فىزىيەكان ۋاى دەبىنن كە بايۋلۇجىيا زانستىكە لە مىژۋى زىندەۋەرەكانەۋە سەرچاۋە دەگرى، لەبەر ئەۋە بە پاشكۆى زانستە كەردارىيەكانى دادەنن.

لەسەر حیسابی حەقیقەتیش بێت، گومانیش لەوەدا نییە کە بە بەلاریدا بردنی راستییەکان هیچ شتێک لەو یاسایانەی گەردوون بەرپۆڵە دەبەن کەم و زیاد ناکات.

قسەکانمان دەربارەی دۆکنز بەو کۆتایی دیتین کە دۆکنز سەر بە کۆمەڵە نووسەرە زانستییانەی وەک کارل ساگان^(۱) و ئیسحاق ئەسیمیۆن^(۲)، کە بە تەنیا بەو پرازی نین زانا و نووسەر بن. بەلکو خۆیان بە کاهینی زانست دەزانن، کە دەبێ ئەوان ئەوەمان بۆ دیاری بکەن، کە لە شتە غەیبییەکاندا باوەرمان بە چی هەبێت!

دەگەرینەووە لای ئەنتۆنی فلو

بۆ ئەوەی بەشدارییەکانی ئەنتۆنی فلو لە رێبازی بێباوەریدا کورت بکەینەوە، سێ لێکۆڵینەووی گرنگی ئەنتۆنی فلو کە لەو بواریدا ئەنجامی داو^(۳) دەخەینەڕوو:

۱- ساختەیی زانستی نایینزانی Theology and fasification: لێکۆڵینەوویە کە ئەنتۆنی فلو لە ساڵی ۱۹۵۰ پێشکەشی کردووە، تێیدا هەوڵیداوە کە پرسێ باوەر لە رەگورپشەووە هەلکێشیت، بەوێ بیسەلمینیت کە و تە نایینییەکان خالین لە هەموو چەمک و بۆچوونێکی واتادار. لە هەمان کاتدا بانگەوازی بۆ گفتوگۆی نێوان بێباوەرپان و باوەرپاران کردووە. ئەم لێکۆڵینەوویە بلاترین لێکۆڵینەووی فەلسەفی سەدەی بیستەم بوو.

(۱) کارل ساگان Carl Sagan: لە ویلایەتە یەكگرتووەکانی ئەمریکا لە دایک بوو (۱۹۳۴-۱۹۹۶)، زانایەکی بەناویانگی بواری فەلەکناسی و زانستەکان بوو، کە گرنگی دەدا بە ژبانی دەروەری هەسارەکەمان، رابوێژکاری دەزگای لێکۆڵینەووی گەردوونی ئەمریکی NASA بوو. گرنگی دەدا بەساده کردنەووی زانستەکان، پێشکەشکاری بەرنامەی تەلەفزیۆنی (گەردوون Cosmos. A Personal Voyage) بوو، کە بە پر بێنەرترین بەرنامە دادەنرێت لە میژوودا، کە ۶۰۰ ملیۆن کەس لە ۶۰ ولاتی جیادا بینەری بوون.

(۲) ئیسحاق ئەسیمیۆف Isaac Asimov: مامۆستای کیمیای زیندیی، لەدایک بووی روسیا و هەلگری رەگەزنامەی ئەمریکییە (۱۹۲۰-۱۹۹۲) زیاتر لە ۵۰۰ کتیبی لەسەر سادەکردنەووی زانستەکان و خەیاڵی زانستی هەیە.

(۳) لە بەشی دووهمی کتیبەکاندا لێکۆڵینەووی زیاتری باس دەکەین.

۲- کتیبی (خودا و فەلسەفە^(۱) God and Philosophy): تییدا فلو جهخت لەسەر ئەوە دەکاتەو، که ناکرێ لە پرسی (خودایەك هەیه)دا هیچ حوکمێک بدریت پیش ئەوەی دیندارەکان بە پوونی خاسیەتەکانی ئەو خودایە بخەنەرۆو (ئەمە مانای چییە که دیندارەکان دەلێن خودا پۆخە، بوونیکێ گشتگیرە و زانستیکێ گشتگیرێ هەیه).

۳- کتیبی (گریمانە ی بیباوەری^(۲) The presumption of Atheism). تییدا فلو بە تەواوی پەردە لەسەر بابەتە که لادەدات و تۆپە که دەخاتە گۆرەپانی دیندارەکان و کاری سەلماندنی بوونی خودایان پێ دەسپێرت، دواي ئەوەی که پەوتی فەلسەفە ی پیشوو، داواي لە بیباوەرەکان دەکرد، که نەبوونی خودا بسەلمینن.

لە کۆتاییدا دەلێن: لە راستیدا یەکیک لە هەلۆستە سەرسورپە هینەرەکان ئەوەیە که ئەو سێر ئەنتۆنی فلوپە ی که بەر لە پەنجا سال دژی فەلسەفە ی ماددیگەرایی لۆژیکیی وەستایەو، هەر ئەوە ئەمە پۆ لە بەردەم بیباوەری نوێ دەوەستیتەو. ئەم پیاو تەوانای تەفر و توناکردنی بەلگە ی بیباوەرە کۆن و نوێکانی هەیه و، زانستی سەردەم لەو بوارەدا بەکار دەهینیت.

ئەم پیشەکییە بە پیشەکی ئەنتۆنی فلو، لە کتیبەکی (خودایەك هەیه) کۆتایی پێ دینن:

لەو هەتە ی گۆرانی خۆم لە بیباوەر بوون بۆ باوەر بوون بە بوونی خودا راگەیانندوو، زۆر پرسیاری هۆکاری ئەو گۆرانه م لێدەکریت و، زۆر جارێش داوام لێکراو لەسەر ئەو گۆرانه بنووسم.

یەکیک لە ژانەکانی بەر لەدایک بوونی ئەم گۆرانه ئەوە بوو که: من لە پیشەکی کۆتا چاپی کتیبەکم (خودا و فەلسەفە) لە پرسی گفتوگۆ فەلسەفییەکان لەسەر خودا، بیلا یەنیم هەلبژارد و بۆچوونی خۆم نەخستەرۆو.

(۱) چاپی بەکم لە سالی ۱۹۶۶ بوو.

(۲) چاپی بەکم لە سالی ۱۹۷۶ بوو.

پېم وايه كه نيتير كاتى ئەو ھاتوو قسەى خۆم لەوبارەپەو بەكم، چونكه ئىستا باوېرم بەو ھەيە كه خودايەك ھەيە.

لەو كاتەو كه ئەو بابەتەم راگەياندوو لە راگەياندندا زۆر ئەو دەگوتى كە گەورەبوونى تەمەنم و ترسم لە چوون بۇ ژيانەكەى تر و دیدارى خوا، ھۆكارى پشت گۆرانەكەمە لە بىباوېرپەو بۇ باوېر.

ئەوانەى ئەو قسانە دووبارەدەكەنەو، بە ھىچ جۆرىك نووسىنەكانمیان نەخوئىندۆتەو لەسەر ئەوئى كە من - تا ئىستا - باوېرم بە بوونى ژيانىكى تى دواى مردن نىيە، سەرپراى ئەوئى كە باوېرم بە خوداى بەدەپنەرى گەردوون ھەيە. ئەم بۇچونەى دوايىشم لە كىتەبەكەمدا (لۆژىكى مردن The Logic of Mortality) خستۆتەروو.

ئەم چەمكەى، كە من بە ھەموو شىئەيەك بەرجەستەبوونى خودا لەسەر شىئەى مرؤف (مەسىح) وەك چۆن مەسىحىيەكان باوېريان پى ھەيە رەتدەكەمەو، من لەو چەمكەدا پراى خۆم نەگۆرپەو.

گومانىش لەوئەدا نىيە و خوئىنەرانم باش دەزانن كە ئەمە يەكەمىن جار نىيە لە بابەتىكى گىرنگدا پراى خۆم بگۆرپم، ئەمەش بە پشت بەستن بە توئىنەوئى قول. پىشتەر ئەو پوویدا كە من لە ماركسىيەتەو گۆرام بۇ بەرگىكارىكى بەھىز لە بىرۆكەى بازارى نازاد. ھەرەك چۆن بەر لە بىست سال لە قسەكەم پەشىمان بوومەو كە گوتبووم كە كارەكانى مرؤف تەنيا ھۆكارە ماددىيەكان پالئەريانن.

لەم كىتەبەمدا (خودايەك ھەيە) ھۆكارەكانى گۆرانم لە بىباوېرپەو بۇ باوېر دەخەمەروو و، برپاردان لەسەر راست و ھەلەى ئەم گۆرانە دەخەمە دەست ئىو. ئەم پىشەكىيە بە قسەى ئەنتۆنى فلو كۆتايى پىدنىن، كە دەلەت كە گىرنگىدانى بە خودا لە سى و شە سەرچاوە دەگىرت:

كە گىرنگىدانەكەى گىرنگىدانىكى (ھەكىمانەى، ئەخلاقى، فزولەيە Prudential, (moral, curious).

حەكىمانەيە؛ چونكە ئەگەر خودايەك ھەيىت سەرەنجامى مروۋفى بەدەست بىت، ئەوا گەمژەييە نەيناسين و كار بۇ بەدەستەينانى رەزامەندى نەكەين.

ئەخلاقىيە؛ بەۋەي ھىچ شتىك جىنگاي گىرنگى مروۋف نىيە و نەمرى بۇ دەستەبەر ناكات بە ئەندازەي ۋەستان لە گەل حەقىقەتدا.

فزولئىيە؛ چونكە ھىچ شتىك عەقلىيەتى زانستى - فەلسەفى ناوړوۋژئىت ئەۋەندەي دۆزىنەۋەي شتە گەۋرەكان، پىشم وانىيە ھىچ دۆزىنەۋە و داھىنانىك ئەۋەندە گەۋرەبىت، كە گەۋرەتر بىت لە دۆزىنەۋەي ئەۋەي كە خودايەك ھەيە.

بۇيە ئەمە گىرنگىدانىكى (حەكىمانەي ئەخلاقى فزولئىيە).

چۆن بوومە فەیلەسوفىكى بىياومر؟

باسە يەكەم : تۆمە بىياومرى

لە سالى ۱۹۲۳ لە لەندن لەدايك بووم و، لە مالىكى مەسىحى دىندار لەدايك بووم؛ باوكم قەشەيەكى گەورەى چالاكى كلىساي ئىنگلىزى بوو، ھەرەھا وانەيژ پاشان سەرۆكى كۆليژى خويندنى ئايىنى بوو لە كامبرىدج.

ھەر لە مندالىمەوہ خرامە بەر قوتابخانەيەكى تايبەت (كينگزوود kingswood)، نازانم بۆچى گرنگىم بە خويندنى و سرووتە ئايىنىيەكان نەدەدا، ھەرەھا نازانم بۆچى ھىچ ھەستەم بە پىرۆزى و رىژ نەدەکرد، كە واجبون لە كلىساي قوتابخانەدا بياننوتىم! تەنانەت سروودە ھەستىزوتنە ئايىنىيەكانىشم نەدەگوتەوہ و بەشدارىم نەدەکرد و ھىچ كاريگەرييان لەسەر دانەدەنام. ئەمە لە كاتىكدا بوو، كە من خەرىكى خويندەنەوہى كتيبي سىياسى و ميژووبى وزانستى بووم. بە كورتى لە بچووكىمدا ھىچ ئارەزووم لە بوونى پەيوەندىيەك لە گەل خۇدا نەدەکرد.

تا ئىستاش، نازانم ھۆكارى دوورىم لە ئايىن لە سەردەمى مندالىمدا چى بوو. تەنيا دەتوانم ئەوہ بلىم كە تۆوى ئەو باومرەى كە لە كاتى چوونم بۆ قوتابخانە لە دلمدا بوو، بەر لە دەرچوونم لىي، مرد.

به تەواوی نازانم، کەمی و چۆن سەرەرای پاشخانە نایینیە کەم بەرەو بیباوەری
رۆیشتەم! بە دلنییاییهو هۆکاری زۆر هەن کە بناغەیی بیباوەرییان لە لا درووست
کردم، لەوانە:

۱- دانایی (الحکمه)م لە باوکمەو هۆ مابوو، (کە وەك فەیلەسوفی ئەلمانی
کانت^(۱) Kant) دەلێت، لە هەموو ئەو شتە بێ کۆتاییانە دەوریان داوی
ئەویان هەلبژێرە کە بە لاتەو گرنگە. لە کاتێکدا کە باوکم دانایی بۆ گەیانندی
چەمکەکانی نایینی مەسیحییەت بەکار دەهێنا، بەلام هیچ لەو شتانە سەرنجی
منیان پارانە کێشا، جگە لەو کێشە هاوچەرخانەیی کە مەرۆقیان سەرقال کردوو.

۲- هەرەها بیرکردنەوی عەقلانی و شیوازی لێکۆڵینەووم لە باوکمەو هۆ مابوو.
چونکە باوکم کاتێک لە بابەتیکی نایینی دەکۆڵییەو، بەر لەوێ راپۆچووونی
لەسەر ئەو بابەتە بخاتەرپوو هەموو بەلگەکانی ئەو بابەتەیی کۆدەکردوو. بەلام
جیاوازییە کەمی ئەو بوو، کە بە میراتگرتنی دانایی و عەقلیەتی وردبینی و
رەخنەگری لە باوکمەو، بەرەو ئاراستەییەکی دوور لە باوەر و دینداری باوکمیان بردم.

۳- هەستکردنم بە (گرفتیی خراپە و ناخۆشی) یەکیەک لە هۆکارە زووێکانی بەرەو
بیباوەری چوونم بوو، لە کاتی مندالیمدا و لە ماوەی سالانی پیش جەنگی جیهانی
دووم، زۆر گەشتە دەکرد لە گەڵ باوکمدا لە کاتی پشووێکاندا بۆ فەرەنسا و
ئەلمانیا. تا ئیستاش ئەو رێپۆتانەیی باقاریام لە یاد نەچوو کە هەزاران گەنج بە
جلوێرگە تاییەتە کەیانەو هەرەشەیی لەناوچوونیان لە نەیارانی نازییەکان دەکرد.

ئەم دیمەنانە لە سەردەمی مندالیمدا لە میشکەدا جینگیریوون و بەو پەری رەقوێ
لە میشکەدا مانەو، کە پێچەوانەیی ئەو پەرەردیە بوو کە لەسەری پەرەردە بوو
بووم، کە لە نایینە مەسیحییە کەمدا (خوێنەو سستیە)؛ بەو پێیە کە چۆن
ئەوێ خۆشی دەوێن رینگا بەو شەر و خراپەیی دەدات^(۲)!

(۱) ئیمانوتیل کانت Immanuel Kant : لە بەناویانگترین بیرمەندانی رۆشنگەری ئەوروپای نۆیە
(۱۷۲۴-۱۸۰۴).

(۲) ئەم هەفلزێیە رووکەشە بە (ناخۆشی خراپە و نازار) بەناویانگە. کە ئەم چەمکە زۆر کەسی لە
ئێستا و رابردوودا بەرەو بیباوەری برد، لە کاتێکدا کە نایینە ناسمانییەکان لێکدانەوی گونجاریان بۆ ئەم

۴- كاتىك چومومە قوتابخانەى (كىنگز وود)، يەككە لە گەورەترىن بەرپۆبەرانى قوتابخانەكان بەرپۆبەر بوو. زۆر ھانى ئىمەى دەدا كە بچىنە كتيبخانە و بخوئىننەوہ. وتارى يەكشەمە (كە خۆى دەخوئىندەوہ) لە كلىساي قوتابخانەدا باسى سەرسورپھىنەرى سرووشت و ياسا و پىساكانى دەکرد و، بە ھىچ جۆرىك باسى ژيانى ترى دوای مردنى نەدەکرد.

۵- من ھەمىشە لە گەل ھاوپرۆى و ھاوپۆلەكانمدا و ئەوانەش كە لە خۆم گەورەتر بوون دەربارەى پرسە ئىمانىيەكان كە قەشەكان دەیانخستەروو گەتوگۆم دەکرد. ھەرەھا بە ھىچ جۆرىك بىرۆكەى خودا (ھەموو بوونە - ھەموو زانستە - ھەموو توانايە) م قبول نەبوو.

كاتىك گەيشتمە تەمەنى پازدە سالى، بۆ ھاوپرۆىكانم ئاشكرا كرد كە من بوونى خودا پەتدەكەمەوہ. ئەمەم بەبى ئەوہ كرد كە لە گەل قەشەى دانپىداناندا^(۱) گەتوگۆم بكمە دەربارەى گومانەكانم، ھەرەھا لەوہشدا سەرکەوتوو بووم كە بىروباوەرە نوئىكەم بۆ ماويەكى زۆر لە داىك و باوكم بشارمەوہ بۆ ئەوہى گۆمى روونى مالمەوہ شلوئى نەكەم.

ھەر لە گەل ھاتنى مانگى ژانىوہرى سالى ۱۹۴۶، كە تەمەنم نزيك بە بيست و سى سالى بوو، ھەوالى ئەوہ بلابوووہ (كە من بوومەتە بىباوەرە دەھرى)^(۲) و ئەو بىروباوەرەم گەرانبەوہى بۆ نىيە، بۆيە ئەوانەى لە مالمەوہ لە گەلم دەژيان و ايان ھەستدەكرد كە گەتوگۆم كردن لە گەلمدا ھىچ سوودىكى نىيە.

لەسەر بنچىنەى ئەو قەسەى كە دەلئيت (ئەوہى لە سىزدە سالىدا باوہرت پىئى ھەيە ھەر ئەو بىروباوەرەيە كە لەسەرى دەھرى) دەتوانم بلئيم كە: ئەو

ھافزىيە رووكەشە دەکرد.

(۱) قەشەى دانپىدانان، پيارۆكى ئايىنيە كە مەسيحىيەكان لە بەردەمىدا دان بە تەوانەكانياندا دادەنئين، بۆ ئەوہى بيئتە ھۆكارىك لە نئوان خودا و بەندەكان و تەوبەكەيان قبول بكات.

(۲) بىباوەرە دەھرى ئەوہى كە باوەرەى بە ژيانى دىكەى دوای مردن نىيە و گۆر دوا ونستگەيە. دەھرىەكان لە كاتى ھاتنى ئىسلام ئەو مانايەيان بەو شتوہى دەردەھرى: ژيان ھىچ نىيە جگە لە روچىك كە مرۆف دەخاتە دەروہ و گۆرئىك كە قوتى دەدات و تەنيا دەھر (زەمانە)يە كە لەنامان دەبات.

بیروباوهری له منداڵیما بۆم درووست بوو تا تەمەنی هەشتا سالییم و نزیک بوونەوهم له مردن له گەڵمدا مایهوه.

به‌ئێ، به‌م شیوه‌یه و به‌وهری
 راستگۆیی و ده‌ستپاکی و زانستی، ئەنتۆنی فلو
 راشکاوانه باسی ئەوه ده‌کات که
 له هه‌له‌کردنی به‌رهو بێباوهری و له تەمەنیکی
 زوودا په‌له‌ی کردووه و به‌ هۆی چهند هۆکارێکی
 بێ سوود و هه‌له‌وه بوو، ئەمه سه‌ره‌رای ئەوه‌ی که چهند جار
 چاوی به‌م هۆکارانه‌دا خشانده‌وتهوه، به‌لام تا تەمەنی هه‌فتا سالیش
 به‌هیچ جوړیک پتی نه‌خستۆته شوئینیک که بیهته هۆی گۆرینی قه‌ناعه‌ته بێباوهریه‌که‌ی.

درووستبوونی فه‌یله‌سووفیک

باسی ئەوهم کرد که دانایی و عه‌قلیه‌تی وردبین و شیکاریی په‌خه‌گرانه‌م له باوکمه‌وه به‌ میرات بۆ ما‌بووه‌وه. هه‌روه‌ها ئەو که‌ش و هه‌وایه‌ی که به‌ری‌به‌ری قوتابخانه‌ی کینگزود بۆمانی فه‌راهه‌م کردبوو له خۆئنده‌وه و به‌کاره‌ینانی عه‌قلدا هانده‌رم بوون.

له‌ سالی ۱۹۴۲، خۆئنده‌که‌م له قوتابخانه‌ی کینگزود له شاری کامبریج ته‌واو کردو چووم بۆ زانکۆی کامبریج کۆلیژی ئاداب. له‌ کاتی گه‌رمه‌ی جه‌نگی جیهانی دووه‌میشدا خرامه‌ به‌ر سه‌ربازی بیج شه‌ری هێزه‌ ئاسمانیه‌کان. دوا‌ی ته‌واو بوونی جه‌نگ و به‌خشانم له‌ خزمه‌تی سه‌ربازی له‌ سالی ۱۹۴۶، گه‌رامه‌وه بۆ زانکۆی ئۆکسفۆرد که‌ له‌ دوا‌ی جه‌نگی جیهانی بووبوه مه‌له‌بندی گه‌توگۆ و ده‌مه‌ته‌قیی سیاسی و پ‌ۆشنبیرییه‌کان. هه‌روه‌ها له‌ هاوینی سالی ۱۹۴۷، تاقیکردنه‌وه‌که‌م به‌ سه‌رکه‌وتویی بری و په‌له‌ی فه‌خری یه‌که‌م به‌ده‌سته‌ینا، پاشان بریارمدا پ‌سپۆریی فه‌لسه‌فه‌ هه‌له‌بێژم.

خوتىندىنى بالام لە فەلسەفەدا لە زانكۆيى كامبىرىدج لە ژىر سەرپەرشتى (جىلبەرت رايلى Gilbert Ryle) دەستىن كەرد، كە مامۇستاي مېتافىزىكا (ئىلاھىيات - غەيبىيەكان) بوو، پاشان لە سالى (۱۹۴۷) بوو بە سەرۆكى ھەر سى بەشەكەي فەلسەفە لە زانكۆدا.

بە رېژىمەكى زۆر بە مامۇستاكەم (ھىنرى پرايس Henry price) كارىگەر بووم، كە لە گىرنگىدان بە پارا سايكۆلۇجى^(۱) ھاوبەشىم دەكرد، پىكەو لە دىدار و كۆرە جىاجىياكاندا لەو بواردە وانەمان دەگوتەو.

لە سالى ۱۹۴۸، بوارى خوتىندىنى فەلسەفەي عەقلىم وەرگرت و لە ھەمان كاتىشدا داوام لىكرا كە لە ئۆكسفۆرد وانە بلىمەو، لەوئىدا يادھورىيەكانى فەيلەسوفى بلىمەت (ويتگنشتاين^(۲) Wittgenstein) م شىدەكردنەو.

مامۇستاكەم: (جىلبىرت رايلى) ھەوليدەدا لە گەل ھەموو ئەو كەسانەدا گەتوگۆ بكات كە لە پىرسىكى فەلسەفەدا لە گەلدا رابوچوونى جىاوازيان ھەبو، شىوازي راشكاوى و رووبەرپووبوونەو لەو فېرېووم كە بە درىژايى زىانم كارىگەرى لەسەر بىر كىردنەو و رەفتارەكانم ھەبو، ئەم ياسا زىپىنە (ئەفلاتون)^(۳) لە كىتەبەكەيدا

(۱) پارا سايكۆلۇجى: لىكى زانستى دھروناسىيە كە لە دىدارە نامۇكان دەكۆلىتەو، ەك لە دوورەو مەترسى خستەسەر و ھەلسوپاندى تەنەكان و ھى تر .

(۲) لۇدفيچ ويتگنشتاين Wittgenstein Ludwig: فەيلەسوفىكى نەمسايى - نىنگلىزىيە (۱۸۸۹-۱۹۵۱) لە دامەزراندنى فەلسەفەي ماددىگەرايى لۇژىكى و قوتابخانەي فەلسەفەي زمانەوانى نوى (كە دواتر باسى دەكەين) بەشدار بوو.

(۳) ئەرسىتۆ و ئەفلاتون و سقرات گەرەرتىن سى كوچكەي فەلسەفەي يۇنانى كۆنن، كە فەلسەفەي نونى رۇژناوا و تەنەت ژىارستانىيەتى رۇژناواشى لەسەر بنىاتنراو. ئەرسىتۆ قوتابى ئەفلاتون بوو و ئەفلاتونىش قوتابى سقرات بوو.

ئەرسىتۆ Aristotle: (۳۸۴ پ.ز - ۳۲۲ پ.ز) يەككە لە گەرەرتىن فەيلەسوفەكانى مېژووى مرفۇفەيتى، بە مامۇستاي يەكەم بەناوبانگە، مامۇستاي نەسكەندەرى گەرەبوو. داھىنانەكانى لە بوارى زانستىدا (فىزىيا - گەردوون - زىندەزانى) كىپر كىتى داھىنانەكانى بوارى زانستە مرفۇفەيتىيەكان دەكەن (فەلسەفە - سىياسەت - رەھت - شانۆ - مۇسقىا - خاوبەتتىيەكان). ھەر ھەروھە داھەزرتەرى بناغەي زانستى لۇژىكە؛ ھەر بۆيە بە پىتەرى نەرسى بەناوبانگە. كلىساي كاسۆلىكى لە سەدەكانى ناوھراستدا بىرۆكە زانستىيەكانى نەرسىتۆي وەردەگرت و لە پىنگەيەكى پىرۇزى دادەنان و بۇ ھىچ زانايەك نەبوو دۇيان بووھستىتەو. بۆيە يەككە بوو لەو ھۆكارانەي گالىلو و زانابانى تى توشى چەوسانەو كەرد.

(كۆمار) دەيداتە پال سوقراتى مامۇستاي:

(پېۋىستە بەدوۋاي بەلگە بىكەۋىن بۇ ھەر كۆتۈمان بىيات We must follow the Argument wherever it leads) نەم درووشمە ئەو ياسايە بوو كە يانەى سوقراتى لەسەر دامەزرا لە زانكۆى ئۆكسفىورد، كە ھەموو شەۋانى دووشەمەيەك ديدارەكانى خۆى سازدەكرد. سەرۆكى يانەكە (لە ماۋەى ۱۹۴۲- ۱۹۵۴) نووسەر و فەيلەسوفى گەورە ك.س. لويس C.s.lewis بوو كە بە گەورەترىن پالپشتى مەسېھىيەتى نېۋەى دوۋەمى سەدەى بېستەم دادەنرېت، كە لە ھەموو ديدارە شەۋانەكانى يانەكەدا لە گەل بېباۋەراندە دەكەۋتە گەتوگۆى گەرم و سەر كەۋتەن ھەر جارە و بۇ يەككە بوو.

كاتىك لە ديدارنىكى تەلە فېزىۋىدە لە رادىۋى بەرىتانى BBC دەريارەى پەتەكردنەۋەم بۇ بەلگەكانى لويس لەسەر مەسېھىيەت پەرسىارىان لېكردەم، ۋەلامم داياۋە كە ئەندازەى تەۋاۋى قەناعەتم تېدا نەدۆزىۋەتەۋە، بە تايبەت لەسەر بىنچىنەى بەرجەستەبوۋنى خودا لە شېۋەى مەرۋفا.

لە دوايىن ۋەرزى خورنەندەم لە زانكۆى ئۆكسفىورد، كىتېبى (زمان و ھەقىقەت و لۇژىك)ى فەيلەسوف ئەلفرېد ئايەر دەرچوۋ، كە تېيدا فەلسەفەى ماددېگەرايى

ئەفلاتون plato: (۴۲۸ پ.ز-۳۴۷ پ.ز) گەورە فەيلەسوفى يۇنانى گەنگى دەدا بە پەۋشت و بەھا بالاكەن. لە كىتېبەكەيدا (كۆمار) باسى ھەموو ئەو شتەنەى كەردوۋە كە پېۋىستە لە شارە چاكەكەدا خەلك پەيرەۋيان بىكەن. دامەزرتەرى ئەكادېمىيەى نەسېنايە، كە بە يەكەمىن قوتابخانەى خورنەندى بالا دادەنرې لە پۇژناۋاى كۇندا. گەنگىشى بە بىركارى دەدا. ھەرۋەك چۇن گەتوگۆكانى لە گەل مامۇستاكەى (سوقرات)ى بۇ نېمە گېراۋەتەۋە، نەگەر ئەو گەتوگۆيانەى نە نوبىبايەۋە، مېژو ھېچى دەريارەى سوقرات بۇ نەدە گېرايەۋە.

سوقرات Socrates: (۴۷۰ پ.ز-۳۹۹ پ.ز). خاۋەنى زىادكردنېكى گەورەيە لە فەلسەفەدا، چۈنكە پېشتەر فەلسەفە تەنيا گەنگى دەدا بە بىنچىنەى ماددى گەردوۋن و ژيان (خاك- ئاۋ- ھەۋا- ئاگر)، بەلام سوقرات گەنگى دان بە پەۋشت و بەھا بالاكەنى بۇ زىادكرد. ھەرۋەك گەنگىيەكى زۇرى دەدا بە لۇژىك و بىنچىنەكانى زانبارى. مېژو ئەو ھەلۋىستە بەناۋبانگەى، بۇ تۇمار كەردوۋە كاتىك دادگاي نەسېنا بربارى كوشتنى لە رېنگەى خاۋردنى ژەر بەسەردا سەپاند، بە تۆمەتى ئەۋەى كە مېشىكى گەنجانى تېكداۋە!! سەرەراى ئەۋەى كە بوارى ھەلھاتنى بۇ پەخسا، بەلام پەتېكردەۋە، بۇ ئەۋەى نېشانى گەنجانى بدات كە گەرترايەلى فەرمانەكانى دەۋلەت بىن، ھەرۋەك لەبەر ئەۋەش كە باۋەرى ۋابوۋ نايى فەيلەسوف لەو مردنە بترىست كە گيان لە زىندانى جەستە رەزگار دەكات.

لۆژیکی کردبووه بنچینه، که ده‌لیت: (هموو ئەو شتانه‌ی نابینرێن، بوونیان نییه)، که‌واته ههموو گوته نایینییه‌کان دهباره‌ی خودا و رۆژی دوا‌یی و پیغه‌مبه‌ران و.. و.. قسه‌ی بیمانان و قاییلی گفتوگو‌نین.

ئەندامانی یانە‌ی سوقرات له ئۆکسفۆرد، پووچی بیروبو‌چوونه‌کانی ئایه‌ریان ده‌زانی، که دواتر خو‌شی دانی به‌وه دانا.

پاشان، ئەو تاکه لیکۆلینه‌وه‌ی من به ناونیشانی (ساخته‌یی زانستی لاهوت)^(۱) که له‌به‌رده‌م یانه‌که‌م پیشکه‌شم کرد، پیشوازییه‌کی گه‌وره‌ی لیکراو، سه‌ره‌رای ئەوه‌ی که له‌و لیکۆلینه‌وه‌یه‌دا به‌رگری له بیرو‌که‌ی بیباوه‌ری ده‌که‌م، به‌لام تیشیدا داوای ئەوه ده‌که‌م بچینه ناو گه‌نگه‌شه و گفتوگو‌کان. ئەم لیکۆلینه‌وه‌یه‌م وه‌ک لیدانیکی کوشنده‌بوو بۆ فه‌لسه‌فه‌ی ماددیگه‌رای لۆژیکی. له‌ ماوه‌ی بوونم له ئۆکسفۆرد (۱۹۴۶-۱۹۵۰)، ره‌وتیکی فه‌لسه‌فی ده‌رکه‌وت به‌ ناوی (شۆرشیک له‌ فه‌لسه‌فه‌دا) و چه‌مکی (فه‌لسه‌فه‌ی نوێ) بۆ دانرا. ته‌وه‌ره‌که‌ی ئەوه‌بوو که ئیমে ناتوانین بۆ‌چوونه فه‌لسه‌فییه جیاوازه‌کان تیگه‌ین ته‌نیا به‌ لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی زانستی قوول نه‌ییت بۆ ئەو وشانه‌ی ئەم چه‌مکانه ده‌خه‌نه‌روو، واته ئەم جو‌ره فه‌لسه‌فه‌یه فه‌لسه‌فه‌یه‌کی شیکاری زمانه‌وانییه، ئەوه‌ش واتای گرنگیدانی زیاتره به‌ چه‌مکه زمانه‌وانییه‌کان.

چەند لیکۆلینه‌وه‌یه‌که‌م له‌سه‌ر فه‌لسه‌فی نوێ بلاو کرده‌وه، که ههموویان له کتیپیدا کۆکرانه‌وه له ژێر ناونیشانی (فه‌لسه‌فه و زمان Philosophy and language) که ناوبانگینکی باشی ده‌رکرد، تا گه‌یشته‌بووه ئەو ناسته‌ی کاتیک چووم له زانکۆی ئەبردین له سکۆتله‌ندا وانه بلیمه‌وه، به (شیکه‌ره‌وه‌ی فه‌لسه‌فه‌ی زمانه‌وانییه ئۆکسفۆردی) ناوبانگم ده‌رکردبوو.

له کۆتایی سالی ۱۹۵۰، وه‌ک مامۆستای فه‌لسه‌فه له زانکۆی کیل Keel له به‌ریتانیا دامه‌زرام و حه‌فته‌ ساڵ له‌وی مامه‌وه تا ئەو کاته‌ی ناستی ئەو زانکۆیه‌ رووی له دابه‌زین کرد.

(۱) له باسی دواتر دا لیکۆلینه‌وه‌که دناستین.

لە ژانۋىر ۱۹۷۲ چووم بۇ زانكۆي كالگارى Calgary لە كەندا
لەوشەو بۇ زانكۆي رېدینگ Reading لە سالى ۱۹۷۳. و تا كۆتايى سالى
۱۹۸۲ لەوي مامەو.

دوای ئەوئى چوومە زانكۆي يورك York لە تۆرىنتۆ لە كەندا بۇ ماوئى
سئ سالى لەوي لە ئۆھايۆ مامەو، تا لە زانكۆي بۆلینگ گرىن بۆماوئى
شەش سالى كار بكم.

هەول و شكستى زوو :

گرنگيدانم بە شىوعىيەت يەكك بوو لە گرنگيدانە فەلسە فييە زووەكانم و بۇ
ماوئىيەك لە چالاکوانانى بالى ياخى پارتى كارى بەرىتانى بووم، تا لە سەرەتاي
پەنجاكاندا دەستم لە كار كىشايەو.

ئەمە گرنگيدانمى بە پاراسايكۆلۆجى بەدوای خۆيدا هينا، تەنانەت
كتىبىكى ناست نزمىشم لەو بارەيەو نووسى و ناوم نا (خوئندەوئىيەكى نوئى
بۇ تۆئزىنەو فەلسە فييەكان)^(۱). دوای ئەو بارەكم راستكردەو و دوای دەيان
سالى كتىبىكى باشم نووسى ناوم نا (خوئندەوئىيەك بۇ كىشە فەلسە فييەكانى
پاراسايكۆلۆجى)^(۲).

لەبەر گرنگيدانم بە پەيوئى تىۆرى پەرسەندنى داروئىنى و هزرى شىوعى،
لە شەستەكاندا كتىبىكم نووسى بە ناوى (پەوشتەكانى پەرسەندنى)^(۳)، پاشان
كتىبى (پەرسەندنى داروئىنى)^(۴)م لە هەشتاكانى سەدەي بىستەمدا نووسى.

لە هەمان سەردەمى زوودا، گرنگيم دەدا بە داھىنانە فيزيابىيە نوئىيەكان كە
دەربارەي پەيوئى نيوان فيزيا و عەقلى بوون، كە بوو ژانى لەدايك بوونى

(۱) A new. Approach to psychical research

(۲) Readings in the philosophical problems of parapsychology

(۳) Evolutionary Ethics

(۴) Darwanian Evolution

فەلسەفەیه‌کی نوێ به ناوی (رېبازی ئایدیالیزم) که بیردۆزێکه وای ده‌بینیت راستی بنه‌رته‌تی شته ماددیه‌کان له‌ناو عه‌قلدايه و، ئەم شته ماددیانه له ده‌ره‌وه‌ی عه‌قلدا بوونیان نییه! دوای ئەو کتێبه به چەند سالتیک له کتێبه‌که‌مدا به‌ناوی (پیشه‌کی فەلسەفە‌ی رۆژئاوایی)^(۱) ئەوهم پوون کردوه که ئەم رېبازه زانست وێران ده‌کات؛ به‌و پێیه‌ی پیمان ده‌لێت که هه‌موو بوون بوونی نییه، به‌مه‌ش هه‌موو زانسته‌کان په‌کیان ده‌که‌ویت، ته‌نانه‌ت عه‌قل خۆیشه‌ی بوونی نامییت.

له‌وانه‌یه‌ ئەو چەند لاپه‌ره‌یه‌ی ژیا‌نی زانستیم وه‌لامی ئەو پرسیا‌ره‌ی نه‌دا‌یته‌وه: بۆچی و که‌ی بووم به‌ فەیلە‌سووف؟

ئەمه پرسیا‌رنکه وه‌لامیکی دیا‌ری‌کراوم بۆی نییه.

به‌ کورته‌ی ده‌توانین ب‌لێین: له‌ راستیدا گ‌رنگیدا‌نم به‌ فەلسە‌فه له‌ سه‌رده‌می خوێند‌نم له‌ قوتاب‌خانه‌ی کینگ‌زوود ده‌ستی پێ‌کرد و، کاتیک ناماده‌ی دیداره‌کانی یانه‌ی سو‌قرا‌ت ده‌بووم له‌ ئوکس‌فۆرد له‌ باب‌ه‌ته‌ فەلسە‌فیه‌کان نزیک‌تر بووم. له‌وانه‌یه‌ هه‌لب‌ژاردنی خوێندنی ب‌الام له‌ژێر ده‌ستی جیل‌بێرت رایل خالی وهرچه‌رخانی ژیا‌نم بوو‌یته‌ به‌ره‌و فەلسە‌فه، ئەو خاله‌ش هه‌موو په‌ته‌کانی تری به‌ پسپۆ‌رییه‌کانی تروه‌ه پ‌چرا‌ند.

باسە دووم : بەرھەمە درەختە بئیاوھەریە

گرنگیدانم بە فەلسەفە خەریک بوو شیوہیەکی ئەکادیمی وەرەگرت، ئەمەش لە ساتەوختی لیکۆلینەوہی (ساختەیی زانستی لاهوت). ھەرەھا لە ماوہی نیو سەدەدا نزیکەیی سی و پینج کتیبم لە لقە جیا جیاکانی فەلسەفە نووسیوہ. فەلسەفەیی بابەتە خوداییەکان لە ھەموو لقەکانی فەلسەفە زیاتر سەرنجی منی پادەکیشا، ھەرەوک چۆن لە بواریەکانی فەلسەفەیی زمان و لۆژیک و رەوشت و کۆمەلایەتی و سیاسەت و فیروبونیش نووسینم ھەبووہ. ھەرەھا لەسەر پرسەکانی وەک نازادی ویست و پاراسایکۆلۆجی و ژیانی دوای مردن و پرسەکانی تر نووسیوہ .

لەم باسەدا لە چوار وئستگەدا دەوہستین، کە من بە بەردی گوشەیی بناغەیی دیدی بیباوہری خۆمیان دادەنیم، کە بۆ ماوہی پەنجا سال لەسەر بابەتە خوداییەکان نووسیم، دوای ئەوہ ھەستم کرد کە چەمکە فەلسەفییەکانم درووست بوون و پینگەیشتوون و جینگیر بوون.

أ- ساختەیی زانستی لاهوت Theology and falsification :

لە باسی رابردوو باسی ئەو بارودۆخەیی دەوری ئەم لیکۆلینەوہیەم کرد، کە لە سالی ۱۹۵۰ لە بەردەم یانەیی سوقرات لە ئۆکسفۆرد پینشکەشم کرد. لیکۆلینەوہکەم بە باسکردنی ئەو ھۆکارانە دەستپیکردووہ کە بوونە ھۆی ئەوہی لە تەمەنیکی زوودا رەوتی بیباوہری ھەلبژیرم. ئەو ھۆکارانەش لە دوو خالدا خۆیان دەنوئین:

۱- گرفتى خراپە و نازار كە لە بەردەم چەمكى (خودا خۆشەويستىيە - خودا خراپەى قبول نىيە) دەوەستىتەوہ.

۲- رەھايى وىستى خودايى، بيانوويەكى بەھيژ نىيە بۆ رشتنى ھەموو ئەو نازار و مەينەتییانە بەسەر مرۆڤدا.

ئەم لىكۆلینەوہیەم لەسەر ئەم ياسا فەلسەفییە بنیاتنا، كە دەلیت: ناتوانى بانگەشەيك قەبوول بکړت، تا نەتوانين بەلگە لەسەر ھەلەبى ھەموو ئەو بۆچوونانە بەینینەوہ كە دژايەتى دەکن.

بۆ نموونە، بانگەشەى ئەوہى كە زەوى خرە، بۆچوونە دژەكەى ئەوہیە كە لەبەر چاوى ئیمە تەختە، بۆیە پێویستە بەلگە لەسەر ھەلەبى ئەو بۆچوونە رووكەشە بەینینەوہ.

لە كاتى جیئەجیكردنى ئەم ياسایە، بۆ بریاردان لەسەر راستى بانگەشەى باوہرپاران، كە (خودا خۆشەويستىيە) (واتە خودا خۆشى دەوین)، ئەوا دەبو ھەرچى خراپە و كۆژان و نازار و مەينەتییە لە ژيانى مرۆڤدا نەمايە، بەلام لە واقعدا ئەمە نابینين.

بۆچى لە بوونى ئەم شتە دژيەكانەى لە ژيانماندا بوونيان ھەيە ئەوہ نەخوتینەوہ كە خودا خۆشى ناوین، يان خودا ھەر بوونى نىيە، بەتايبەت كە دیندارەكان بەلگەى حاشا ھەلنەگرى وایان نەخستۆتەرۆو، كە خودايەك ھەيە و خۆشى دەوین.

ھەرەھا لىكۆلینەوہ كە گرنكى شىكردنەوہى واتای چەمكە زمانەوانییەكان دەخاتەرۆو، كە دیندارەكان چەمكە ئایینەكانیانى پى دەخەنەرۆو (فەلسەفەى شىكارى زمانەوانى).

مەبەستم لەو باسە ئەوہ بوو كە گفتوگۆ لە نىوان بیباوہرپان و باوہرپاران گەرم بکەم و، ھانى باوہرپاران بەدەم كە چەمك و وشەكانیان وەك (خودا خۆشەويستىيە - سى خودايى - خاچ...) بە شىوہیەكى روون و ئاشكرا شىبکەنەوہ، بەتايبەت لە كاتىكدا بەلگەى بەھيژ ھەيە كە پێچەوانەى بۆچوونەكانى ئەوانە.

سەرەپرای ئەوئەش هېشتا هەندئ كەس بانگەشەي ئەوميان دەکرد كە من لەسەر رېبازي مادديگەراي لۆژيكم، كە پني وايە چەمكە نايينيەكان هېچ واتايەكيان نيبە و شاينەي گەتوگۆ لەسەر كەردن نين، بەلام من بە هېچ جۆرئەك مەبەستم ئەو ئەبوو. بەلكو من پيم وايە بانگەواز كەردنم بۆ گەتوگۆي نيوان باوەرداران و بيباوەران، هەرئەها بانگەوازم بۆ شيكەردنەوئەي چەمكەكاني باوەرداران و بەر پەرچدانەوئەي بۆچوونە پيچەوانەكانيان، ليدانئەي كوشندەبوو بۆ فەلسەفەي مادديگەراي لۆژيكي.

ئەم لئەكۆلئەنەوئەي بە شيوئەي كە بەرچا و بلاوئەبووئە و چەندين جار چاپ كرايەوئە و، بوو بە بلاوترين لئەكۆلئەنەوئەي فەلسەفەي لە سەدەي بيستەمدا، بەم شيوئەي باسي دەكرا كە ((بيروئەچوون و بەلگەي نوئەي لە بواري فەلسەفەي بيباوەرئيدا دەخاتەرئوو)) و ((رېبازئەي فەلسەفەي نوئەي بۆ لئەكۆلئەنەوئەي لە پرسەي خوايەتەي دەخاتەرئوو)).

لە جياوازي بيروا فيردەبين

لئەكۆلئەنەوئەي كەم (ساختەي زانستەي لاهوت) كاردانەوئەي زۆري بەدواي خويدا هئينا، كە تا دەيان سأل (تا ئەمروئەش) هەر بەردەوامە، هەندئەك لەو كاردانەوانە يارمەتيدەرم بوون بۆ راستكەردنەوئەي هەندئەك لە بۆچوونەكانم.

((ر.م. هەير^(۱) R.M.Hare)) (مامۆستاي فەلسەفەي ئۆكسفۆرد) نەياري ئەوئە بوو كە لەگەل چەمكە نايينيەكان بە شيوئەي شيكاري لۆژيكي و ووردبيني زمانەوانئەي مامەلە بكرئەت و، بانگەوازي بۆ ئەوئە دەكرد كە چەمكە نايينيەكان بە شيوئەي كە گشتگير وەرگيرين. من پيم وانيبە كە ديندارەكان ئەم قەسەيان بەدل بيت؛ چونكە بە هەموو جۆرئەك باوەرئەي بنياتنراو لەسەر بەلگەي عقل و لۆژيكي رەتدەكاتەوئە.

(۱) ر.م. هەير R.M.Hare (۱۹۱۹ - ۲۰۰۲ ز.).

هەرچی ((بازل میشل^(١) Basil Mitchel)) بوو، که (دوای لويس بوو به‌سه‌رۆکی یانه‌ی سوقرات له نوکسفۆرد) نه‌و نه‌یاری نه‌وه بوو که هیچ به‌ره‌ستیک نییه له هه‌مبهر نه‌وه‌ی که له‌ناو بیروباوهره‌ ئایینییه‌کاندا شتی وا هه‌ییت که له‌گه‌ل راستییه‌ دیاره‌کاندا تیک بگیرت، نه‌مه به‌هۆی نه‌وه‌ی که نه‌م بیروباوهرانه شتی غه‌یبی له‌خۆ ده‌گرن.

هه‌روه‌ها ((نای - ئیم - کرومبی I.M.Crombie)) (گرنگیدر به‌ فله‌سه‌فه‌ی نه‌فلاتون) ده‌لیت: پتویسته له‌ژێر رۆشنایی سێ بنه‌مادا له‌ چه‌مکه ئایینییه‌کان تی‌بگه‌ین:

یه‌که‌م: بوونی خودایی بوونیکی له‌ سروشت به‌ده‌ره، به‌ده‌ره له‌ هه‌موو نه‌و شتانه‌ی ده‌یزانین و ده‌یناسین، بۆیه نه‌وه‌ی که بوونی درووستکراوی پێ وه‌سف ده‌کرت به‌سه‌ر خودای درووستکه‌ردا جی‌به‌جی نایت.

دووهم: له‌سه‌ر بنه‌مای (یه‌که‌م)، بوونی خودایی له‌ سنووری په‌ی پێ بردن و تی‌گه‌یشتن به‌ده‌ره.

سێیه‌م: له‌سه‌ر بنه‌مای (یه‌که‌م و دووهم) پتویسته قسه‌کردن له‌سه‌ر خودا به‌ به‌کاره‌ینانی زمانی مه‌جاز و ره‌مز و نیشانه‌وه‌ بیت.

له‌به‌ر نه‌وه (کرومبی) نه‌وه ره‌ته‌ده‌کاته‌وه که فله‌سه‌فه‌ی شیکاریی زمانه‌وانیی که پشت به‌ وردبینی زمانه‌وانیی بو وشه‌کان ده‌به‌ستیت به‌کارینین بو تی‌گه‌یشتنی دا‌رشته تابه‌تییه‌کانی بیروباوهره ئایینییه‌کان.

هه‌روه‌ها ((رېرن هېمبک Rebern hembk)) (مامۆستای فه‌خریی فله‌سه‌فه و خوێندنی ئایینی له‌ زانکۆی واشنتن) ده‌لیت که من له‌ لی‌کۆلینه‌وه‌که‌مدا که‌وتوو‌مه‌ته‌ سێ هه‌له‌وه‌:

(١) بازل میشل Basil Mitchel : (له‌ سالی ١٩١٧ز له‌دایک بووه) مامۆستای فله‌سه‌فه‌ی ئایینییه له‌ نوکسفۆرد.

يەكەم: ئەوئى كە من پىم وايە مەبەست لە ھەر رستەيەك واتاى زمانەوانىيى رووكەشى وشەكانە، بەيى وردبوونەوہ لە ديوى دووہمى واتا (مەجاز).

دووہم: ئەوئى كە من پىم وايە رىكنەكەوتنى بەلگەيەك لە گەل بيروباوہر يكد، بەلگەكە ماناى ئەوہ دەگەيەنيت كە ئەم بيروباوہرە ھەلەيە، لە كاتىكدا پىويستە جياوازى بكرتت لە نيوان رىكنەكەوتن و ھەلەدا.

سئيەم: دیندارەكان ھەست بە بوونى ھىچ ھەقڈزىيەك ناكەن لە نيوان گرتى خراپە و نازار و چەمكى خودا خۆشەويستىيە. بەوہ وەلامى من دەداتەوہ كە دیندارەكان ئەم ھەقڈزى و تىكگىرانە رووكەشىيە دەزانن، بەلام زۆر لىكدانەوہش بۆ نەھىشتنى دەخەنەرۆو.

ھەرۆھا ھىمبەك واى دەبينت كە ھەلەي گەورەي بابەتيم برىتتيە لە برىاردانى راست و ھەلە بەسەر چەمكىكدا، بەوئى كە من بە چاويكى رھا و بەيى رچاوكردنى بارودۆخى دەورويەرى سەيرى دەكەم.

بىنگومان، راي ھىمبەك لە راسترين ئەو رەخنانە بوو كە رووبەرووى لىكۆلئىنەوہكەم (ساختەيى زانستى لاھوت) كرايەوہ و سوودىكى زۆرم لى بينى بۆ راستكردنەوئى رىبازە فەلسەفيەكەم.

ب- خدا و فەلسەفە God and philosophy :

لەم كتيبەمدا لىكۆلئىنەوہيەكى بابەتيانەي شىكارىم بۆ نايىنى مەسيحى كردوہ؛ چونكە لە نووسىنە نوئيەكاندا شىكارىيەكى ھاوچەرخم لەسەر بيروباوہرى مەسيحى بەدى نەدەكرد، ئەو بيروباوہرانەي لەلاى مەسيحىيەكان بنەرەتى و سروشتين.

كتيبەكە لە سالى ۱۹۶۶ دەرچووہ و زۆر جار چاپكرايەوہ، كۆتا چاپى سالى ۲۰۰۵ بوو.

لە كتيبەكەدا رىبازىكى تەواوم بۆ بىباوہران دارشتووہ، كە بۆ نايىن بە سى قۆناغدا تىدەپەرئىت، باسى ئەوہم كردوہ كە يەكەمىن شت كە دەستى پىبكرتت،

سرپینه‌وهی چه‌مکی خودایه، که (پروحه، هموو بوونه، هموو زانسته) دوی
 نه‌وه نۆره‌ی هه‌لسه‌نگاندنی به‌لگه‌کانی نایینی سرووشتی دیت^(۱)، پاشان
 وه‌لامدانه‌وه‌ی پروپاگه‌نده‌ی وه‌حی خودایی.

بۆ سرپینه‌وه‌ی چه‌مکی خودا، باسی نه‌وه‌م کردوه، که ده‌ییت وه‌لامی سی
 پرساری گرنگ بدرتته‌وه:

- چۆن خودا پیناسه بکه‌ین.

- چۆن خودا به هه‌ندیک سیفەت وه‌سف بکه‌ین که له‌گه‌ل خاسیه‌ته‌کانی ئیمه‌ی
 مرۆڤدا هاوشیویه وه‌ک (بوون و توانا و زانست)، سه‌ره‌رای بانگه‌شه‌ی دینداره‌کان
 به‌وه‌ی که ئه‌م سیفەتانه‌ی خودا به‌ته‌واوی له‌سیفەته‌کانی بوونه‌هر جیاوازن؟

- نه‌گه‌ر دان به‌بوونی خودایه‌کی چاکه‌کاردا بنیین، چۆن گرتی خراپه‌ و نازار
 لیکبده‌ینه‌وه؟

سه‌باره‌ت به‌ پرساری دووه‌م وه‌لامی دینداره‌کان ناماده‌بوو، به‌وه‌ی که وه‌سفکردنی
 خودا به‌وه‌ ده‌کریت که له‌ زانستی لۆژیکدا به‌ شیوازی هاوشیویه ناسراوه، نه‌وه‌ی
 که ده‌توانین خودا به‌سیفەتگه‌لیک وه‌سف بکه‌ین که ئیمه‌ له‌سیفەتی مرۆڤه‌کاندا
 ده‌یانینین، وه‌ک (بوون، زیندوو، توانا، زانا) له‌گه‌ل زانینی نه‌وه‌ی که جیاوازی
 چۆنییه‌تی و چه‌ندیتی له‌ نیوان به‌دییه‌نهر و به‌دییه‌نراو له‌م سیفەتانه‌دا هه‌یه‌.

به‌هه‌مان شیوه‌ وه‌لامیان بۆ پرساری سییه‌م ناماده‌بوو، که بریتی بوو له‌ ره‌هایی
 ویست له‌وه‌دایه‌ که خودا چاکه‌ و خراپه‌ی هیناوه‌ته‌ سه‌ر مرۆڤ، خراپه‌ ته‌نیا
 تاقیکردنه‌وه‌یه بۆ مرۆڤ، که له‌ ژبانی دیکه‌دا قه‌ره‌بووی بۆ ده‌کرته‌وه‌.

به‌لام پرساری یه‌که‌م، پشتر گرنگییه‌کی زۆری له‌لایه‌ن دینداران پینه‌ده‌درا.
 من ده‌ویست به‌و پرسیاره‌ نه‌وه‌ دووبات بکه‌مه‌وه‌ که ناکریت گفتوگو له‌سه‌ر

(۱) نایینی سرووشتی Natural Religion: برتییه‌ له‌ ده‌ک کردن به‌بوونی خودا له‌ پتی وه‌حیه‌وه، نه‌گه‌ر
 چی به‌ پیوستی نازانیت که وه‌حی ره‌ت بکرته‌وه. ئه‌م چه‌مک و تیروانینه‌ له‌ هه‌ردوو سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م
 و نۆزه‌هه‌مدا بلاو بوو. له‌ سه‌رده‌می هاوچه‌رخیشدا ئه‌م چه‌مکه‌ بۆ نه‌وه‌ به‌کاردیت که له‌ نیوان هه‌موو
 مرۆڤه‌کان و هه‌موو ره‌گه‌زه‌کاندا، هه‌ستیکی سرووشتی بۆ بوونی خودا هه‌یه‌.

بوونى خۇدا بىكەين، بەر لەۋەي بىتوانىن پىئاسەي ئەۋ خۇدايە بىكەين و اتا و سىفەتەكانى بزانىن (ۋەك لە ھەموو شۇئىنكىدا بوونى ھەيە و لاشەي نىيە).

فەيلەسووف (رىچارد سۈينبېرن^(۱) Richard Swinburne) يەككە بوو لە بەتواناترىن ئەۋانەي كە ۋەلامى ئەم پىرسىارەي داىەۋە. گوتى: حەقىقەتتى مرؤف لە لاشە و رەفتارى جىاۋازە، بۆيە ئەگەر مەحالى بىت حەقىقەتتى مرؤف بە تەۋاۋى بزانىن ئەۋا سەبارەت بە خۇا مەحالتەرە.

ھەرۋەھا فەيلەسووفى بەناۋىبانگى ئىنگلىزى (فرىدرىك كۆپلستون^(۲) Frederick copleston) ھۆشيارى بەرامبەر مەترسىدارى پىرسىارەكەم پراگەياندىبوو و، ۋەلامى داىەۋە بەۋەي كە لە تۋاناي عەقلى مرؤفدا نىيە، ۋەك چۆن بە پەنجه ئامازە بۆ پەپولەيەك دەكات ئاۋاش ئامازە بۆ خۇدا بىكات، ھەرۋەھا گوتىبوۋى كە خۇدا بە ئەندازەي دەرچوون و بەرزىوونەۋەي ھەر مرؤفكە لە چۋار چىۋەي كات و شۈين خۇي بۆ ئەۋ كەسە دەرەخات.

چۈمە قۇناغى دوۋەمەۋە، جەختم لەسەر ئەۋە كىردەۋە كە بەلگەكانى بوونى خۇدا، كە لە وردى دىزايىن و دارشتنى گەردوون و سروشتى چەمكە پەشتىيەكان (بەلگەكانى ئايىنى سروشتى) ھەلئىنجراون، بەلگەي بىھىزىن. پاشان بەۋە كۆتايىم پىھىنا كە؛ بانگەشەكانى ۋەحى خۇدايى لە بەرامبەر نەشتەرى وردىيىنى خۇيان ناگرن.

ئىستاش، ئەۋەي كە بەر لە چل سال لە كىتېبى (خۇدا و فەلسەفە) خىستومەتەرۋو لە بەلگە و پىرسىار، تەنيا ھەنگاۋىكى رىنگاكەيە؛ چۈنكە وازم لە زۆرىەي چەمكەكانى ناۋ كىتېبە كە ھىناۋە.

(۱) رىچارد سۈينبېرن Richard Swinburne: بەرىتانيە لە سالى ۱۹۳۴ لە داىك بوۋە. مامۇستاي فەلسەفەي شىكارى بوو لە زانكۆي نۇكسفۇرد و گىرنگىيەكى زۆرى بە فەلسەفەي ئايىنەكان و فەلسەفەي زانست دەدا. ھەر دوو سى سال جارىك كىتېبىكى فەلسەفەي قول بلاۋدەكاتەۋە، بە شىۋازىكى ۋا دەنۋىت كە خەلكى ناسايىش تى بگەن. لە گىرنگىترىن ئەۋ كىتېبانە Is there a God كە بۆ سەر زياتر لە ۱۲ زمان ۋەرگىتر دراۋە.

(۲) فرىدرىك كۆپلستون Fredrick copleston: (۱۹۰۷ - ۱۹۹۴) مەۋسۈوعەيەكى بەناۋىبانگى ھەيە دەريارەي مېژۋى فەلسەفە كە ۹ بەرگە.

ج- گریمانەى بیباوغرى The Presumption of Atheism

لەم کتیبەدا (لە سالی ١٩٧٦ دەرچوو) تۆپە کەم خستۆتە گۆرەپانی دیندارەکان؛ بەوہی کە سەلمانندی بوونی خودام خستۆتە ئەستۆی باوەرداران، کە پێویستە بەلگەى وا بخەنەرۆو کە بیباوەرەن بیدەنگ بکەن؛ چونکە سەلماندن لەسەر ئەو کەسە کە بانگەشە دەکات. ئەمە دواى ئەوہی کە رێبازى فەلسەفەى نایینەکان ئەوہ بو کە بەرپرسیاریەتى سەلمانندی نەبوونی خودایان دەخستە ئەستۆی بیباوەرەن، بەلگەى ئەوہی کە ھەستکردن بە بوونی خودا ھەستیکی سرووشتی و خۆرەسکە.

ئەم خستەنەرۆو ھەلۆستى دیندارەکانى لە رەگ و ریشەوہ لەرزاند، چونکە باوەرپوون بە خودا پێشتر ھىچ کات نەکەوتبوو بەردەم رووبەرپوونەوہیە کى لەم جۆرە.

ھەرۆھا باسى ئەوہم کردووہ کە سەلمانندی بوونی خودا دەبێ بەو قۆناغەدا تێپەرپێت کە ھەر گریمانەى کى زانستى یان فەلسەفەى پێیدا تێدەپەرپێت، ئەوانیش:

- ١- پێناسەکردنى چەمكى خودا کە سەلمانندی دەخەینە بەر لىنکۆلینەوہ.
- ٢- دیاریکردنى چۆنەتى لىنکۆلینەوہ لە دیاردە کە (ھەر دیاردەى کى شىوازی لىنکۆلینەوہى تايبەت بە خۆى ھەيە).
- ٣- خستەنەرۆو و شیکردنەوہى ئەو بەلگانەى ناماژە بۆ راستى ئەم چەمکە دەکەن (گریمانەى بوونی خودا).

من ھەر سووربووم لە دەستگرتن بە ھەلۆستى حاشاکردن لە بوون، بۆ ئەوہى ئەوانى دى بەلگەى بوونی خودام بۆ بخەنەرۆو. من ئەم رێبازەم خستەنەرۆو و چاک دەمزانی کە سەلمانندی شتىک زۆر ئەستەمترە لە حاشالینکردنى.

گەورەترین بەرگرى لەو داواکارییەى لە باوەردارانم کردبوو، لە لایەن گەورە فەیلەسووفى ئەمریکى (ئەلفین پلاتینگا^(١) Alvin Platinga) وە ھات. کە

(١) ئەلفین پلاتینگا Alvin Platinga : لە سالی ١٩٣٢ لەدايک بوو، مامۆستای فەلسەفەى لە زانکۆى نۆتردام، گرنگى دەدات بە فەلسەفەى نایینەکان و بنچینەکانى زانیارى و غەیبیيات، گۆفارى تايب بە

پیداگری لەسەر ئەوە دەکرد که (باوەر هەستیکی سرووشتییە) و باوەرپوون بە بوونی خودا، وەك باوەرپوونە بە چەمکە بنەرەتییەکانی تر، وەك ئەوەی باوەرپت هەبێت که کەسانی دی وەك ئیمە عەقلیان هەیه و، وەك باوەرپوون بە تەندروستی هەستەکانمان و، وەك باوەرپوون بەوەی که دەلێن هەموو گەورەترە لە بەشێک، .. ئیمە باوەرمان بەم چەمکانە هەیه، بەبێ ئەوەی پێوستیمان بەوە هەبێت بەلگەیان لەسەر بێنینهوه.

بەلام فەیلەسووف (رالڤ مک ئاینیرنی^(۱) (Ralph Mc Inerny) دەستگرتوو بوو بە ریکخراوی و موعجیزەیی لە بنچینەیی بووندا و، لە جینگیری یاساکانی سرووشت، که دەبنە هۆی ئەوەی بلێن (بوونی خودا راستییەکی لۆژیکییە) و، ئەوەی که بەرهەلستی ئەو بۆچوونەش دەکات پێوستە بەلگە بخاتەروو.

د- من و دئیید هیوم :

لە یەکیک لە قۆناغەکانی ژیاندا گرنگیم دەدا بە فەلسەفەیی (دئیید هیوم^(۲) (David Hum) (یەکیک لە تووندترین بیناوەرەکان بوو)، لە سالی (۱۹۶۱) کتیبیکیی نووسی بە ناوونیشانی (فەلسەفەیی باوەر لەلای هیوم Humes Philosophy of Belief، لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی ژیاندا زۆر لە بۆچوونەکانی هیومم وەرگرتبو، بەر لەوەی دواتر رای خۆم دەربارەیی بۆچوونەکانی بگۆرم.

(فەیلەسووفی خودا) وەسفی دەکات.

(۱) رالڤ مک ئاینیرنی Ralph Mc Inerny: مامۆستای فەلسەفەیی لە زانکۆی نۆتردام، ئەمریکییە و لە سالی ۱۹۲۹ لە دایک بوو. کتیبیکیی هەیه دەربارەیی مەسیحییەت و ئاینیی مەسیحی و هەندیک چیرۆکی ئاینیی.

(۲) دئیید هیوم David Hum: فەیلەسووفی بیناوەری بەناوبانگی سکۆتلەندی (۱۷۱۱ - ۱۷۷۶) هیوم ئەو پینگە تابیەتیەیی رەتدەکردووە که فەلسەفە بۆ مرۆفی دادەنیت، بەوەی که بەدیپینراونکی جیاوازی خودایە. هەررەها یاساکانی (فەلسەفەیی سرووشتیی) چەسپاند، که تەنیا لە پێی شتە ماددییەکانەوه سەیری مرۆف دەکات و مرۆف و بونەوهرەکانی تر هاوتا دەکات. هەررەها بە تەواوی بەلگەیی دیزاین رەتدەکاتەوه. هەررەها گرنگی دەدا بە فەلسەفەیی سیاسەت و میژوو و، کتیبیکیی هەیه دەربارەیی میژووی نینگلتهرا، که شەش بەرگە.

یه کینک له گرنگترین نهو پرسانه‌ی که رای خۆم له‌سه‌ر گوڤری، پرسى رته‌کردنه‌وه‌ی (په‌یوه‌ندی نه‌جام به هۆکار Cause and Effect law) بوو. چونکه هیوم وایدیه‌بینیت که نه‌گه‌ر سه‌رنجی ناو بدیه‌ین که له (١٠٠) پله ده‌کولیت، نه‌وه واتای نه‌وه نییه که هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی هۆکاری له نیتوان گه‌رمکردن و کولاندا هه‌یه! نه‌وه وایدیه‌بینیت که ته‌نیا په‌یوه‌ندییه‌که عقل دایناوه، نه‌مه‌ش به‌هۆی زۆری دووباره‌بوونه‌وه‌ی نه‌وه ناو‌یتته‌بوونه Association. واته، عدقلی ئیمه له‌وه ناو‌یتته‌بوونه یاسایه‌کی دارشتوه که ناو له (١٠٠) پله ده‌کولیت.

هه‌روه‌ها (هیوم) پتی وایه نه‌وه عدقلی ئیمه‌یه گرمانه‌ی هه‌موو نه‌وه په‌یوه‌ندیانه‌ی کردوه که له ده‌وریه‌ری ئیمه‌دا بوونیان هه‌یه و دیانیه‌نین و، له نه‌ه‌جامدا هیچ یاسایه‌ک بوونی نییه که سه‌رووش به‌رپه‌وه‌ببات! من ئیستا باوهرم وایه که نه‌مه تپروانینه هه‌موو مه‌وزوعیه‌ت و بابه‌تیه‌کی ده‌وریه‌رمان له‌ناو ده‌بات و هه‌موو زانسته‌کان له بناغه‌وه هه‌له‌که‌نیت.

ئازادی و ویستی مرۆف:

یه‌کینکی تر له چه‌مه‌که‌کانی هیوم که بۆ ماوه‌یه‌ک کاریگه‌ری له‌سه‌رم هه‌بوو، دواتر بۆ‌چوونی خۆم گوڤری، پرسى ((ئازادی ویستی مرۆف)) (ناچاری و ئاره‌زومهندی)^(١) که پرسینکی گرنگه له فه‌لسه‌فه و هه‌موو نایینه‌کاندا.

له سه‌ره‌تای درووستبوونی قه‌ناعه‌ته بیئاوه‌رپه‌که‌مدا، بابه‌تی گه‌رتی خراپه و نازار کیشه‌که‌ی له‌لام درووست ده‌کرد. دینداره‌کانیش به‌وه وه‌لامی نه‌مه کیشه‌یه‌یان ده‌دایه‌وه، که خودا ویستینکی ئازادی به مرۆف داوه و، هه‌له‌بژاردنی خراپ و هه‌له‌ی مرۆفه که ده‌بیتته هۆکاری زۆریه‌ی خراپه‌کانی وه‌ک جه‌نگه‌کان (من نه‌وه بۆ‌چوونه‌ی نه‌وانم ناوانبوو (به‌رگری ویستی ئازاد)).

(١) ناچاری و ئاره‌زومهندی: رینبازی ناچاری وایدیه‌بینیت که مرۆف ویستینکی ئازادی نییه و له هه‌موو کاره‌کانیدا ناچارکراوه که چی بکات. به‌مه‌ش گرمانه‌ی پاداشت و سزای ژبانی دیکه ده‌په‌وتیه‌وه. هه‌رچی رینبازی ئاره‌زومهندییه، وایدیه‌بینیت که مرۆف ویستینکی ئازادی هه‌یه که له‌نیتوان بژارده جیاوازه‌کاندا باشترین هه‌له‌بژرت، له هه‌ندیک لایه‌نیشدا ناچارکراوه، وه‌ک بابه‌تی مردن و نه‌خۆشی و کارسه‌ته‌کان.

بەلام چۆن بتوانىن لىكدانەوۈ بۇ كارەساتە سرووشتىيەكان بىكەين و، چۆن ھەماھەنگىيەك لەنىوان وىستى نازادى مروۇف و رەھايى وىستى خوداييدا بىكەين، لەگەل زانستى پىشۈەختى خودايى دەربارەى كردهوۈكانمان (رەھايى زانستى خودايى)؟

نايا ئەمە ئەو نەگەيەنىت كە بوونى وىستى رەھايى خودا دەتوانىت وىستى ئەو لە مروۇفدا درووست بىكات كە گوپرايەلى ئەو بىكات، ئەمەش واتاي ئەو دەگەيەنىت كە خودا مروۇف ناچار دەكات گوپرايەلى بىكات، سەررەپاي ئەوۈى كە وىستىكى نازادى پىبەخشيۈە؟!

لە قۇناغى دواتردا، دەرگم بەوۈ كە پىۋىستە جياوازى لە نىوان دوو واتاي جياوازى وشەى ھۆكار Cause بىكەين. چۈنكە ھەندىك ھۆكار ھەن كە دەرەنجامى كارى مروۇف (ھۆكارە مروۋىيەكان)، ھەندىك ھۆكارىش ھەن لە دەرەۋى كارى مروۇف (ھۆكارە سرووشتىيە فىزىيايەكان).

ئەم دابەشكردنە يارمەتىمان دەدات بۇ تىنگەيشتن لە بنەماى حەتمىيى و چارەنووسىيى^(۱) Determinis با دياردەى خۇرگيران بە نمونە وەرگىرن، كە ھۆكارەكەى فىزىيايىيە، ئەم دياردەيە چارەنووسىيە و ھەردەيى پروویدات، ئەگەر خۇر لە گەل مانگ و زەويدا كەوتنە سەر يەك ھىل، ئەگەر ئەو باروودۇخە سرووشتىيە نەيىت مەحالە پروویدات. ئەمە نمونەيەكى باشە بۇ پەيوەندى راستەوخۇ نىوان ھۆكار و دەرەنجام لە دۇخى ھۆكارە سرووشتىيە فىزىيايەكان.

بەلام ئەگەر سەرەنجى كارى مروۇف بەيىن، وەك ئەوۈى كە كاتىك پروویدات كە من ھەۋالىكى خۇشم بۇ تۆ پىيىت، تۆ لە خۇشىدا نقوم دەيى و ھاۋاردەكەى يان لەو كاتەدا سوجدە بۇ خودا دەبەى، لەۋانەشە ئەو بىژاردەيە ھەلبىژىرى كە لەو كاتەدا بە ھىچ شىۋازىك ناھەنگ نەگىرى، وەك ئەگەر لە كىتەبخانەيەكى گىشتى دانىشتبۈۈى.

(۱) حەتمىيەت: مەزھەيىكى فەلسەفيە، دەلىت كە كاروكردهوۈ و برىار و ھەلبىژاردەكانى مروۇف و گۇرەنكارىيە كۆمەلايەتى و سرووشتىيەكانى، بەرھەمى چەند ھۆكارىن كە مروۇف ھىچ دەسەلايىكى بەسەرياندا نىيە و ئەو دەرەنجامانە دەرەنجامى حەتمىن بۇ چەند ھۆكارىنكى بەدەر لە وىستى مروۇف.

كەواتە ھەوالدانى من بۇ تۆ ھۆكارىكى ھەتمىي و ناچارى نەبوو، ھۆكارىكە ھانى كارىكى تر دەدات، بەلام ناچارمان ناكات ئەو كارە بكەين، بەردەوام بواریك بۇ وىستى نازادى مرؤف دەھىلتەوہ.

ئىستا من جىاوازى لە نيوان دوو جۆر ھۆكاردا دەكەم، ھۆكارى فيزيابى كە چارەنوسىيەكى فيزيابى بەدوادادىت، كە مرؤف تىيدا ناتوانىت نازادى وىستى تىدا ھەيىت.

ھەرۋەھا ھۆكارى مرؤبى كە تىيدا نازادى تەواوى ھەلبژاردنمان ھەيە، چونكە وىستەكانمان زۆرەملىيان لەسەر نىيە، كە نەتوانين پروبەپرويان بىيىنەوہ، بەلكو زۆرىمان تواناى جەلوگىرکردنى نارەزوۋەكانمان ھەيە. بۇ ئەنجامدانى ئەو كارەى دەمانەوت.

بۇ ئەوہى لە بواری نازادى كارى مرؤف تىبگەين، پىويستە بەراوردىك لە نيوان دوو جۆرى جوولەدا بكەين Movings و motions:

Movings: ئەو جوولەيەيە كە بە وىستى خۇمان دەستىپىدەكەين و كۆتايى پىدئىين، ەك چوون لە شوتنىكەوہ بۇ شوتنىكى تر.

Motions: ئەو جوولەيەيە كە ناتوانين بە وىستى خۇمان دەستىپىبەكەين يان كۆتايى پىيىين، ەك جوولەى ماسولكەى دل.

ئىستا باوهرم بەوہ ھەيە كە مرؤف بونەوهرىكە تواناى ھەلبژاردنى ھەيە لە نيوان بژاردە راستەقىنەكاندا.

ئىستا باوهرم بەوہ ھەيە كە ھيوم و (زۆرى دى) كەوتونەتە ھەلەيەكى گەرۋوہ بە گشتگىرکردنى بنەماى چارەنوسىي ياسا فيزيابىيەكان و جىبەجىكردىيان بەسەر رەفتارى مرؤفدا؛ كە واى بۇ دەچن مرؤف جگە لەو كارەى ئەنجامى داوہ تواناى ھەلبژاردنى ھىچى ترى نەبووہ (چارەنوسىي رەفتارى مرؤف).

ئايا لىرەدا ھەست بە ھەفلزىيەكى بنچىنەيىيى ناكەى لە ھزرى ھيومدا. پىشتر حاشاى لە بوونى پەيوەندى لە نيوان ھۆكار و دەرەنجامدا دەكرد، كە چى

ئىستا باسى چارەنوسىيەتى ھۆكارە فىزىيائىيەكان و تەنانەت ھۆكارە مەۋجىيەكانىش دەكات!!

چۆن فەيلەسوفىكى گەرەى ۋەك دىقىد ھيوم دەكەۋتە ھەقدىيەكى ۋا بنچىنەى ۋ گەرەۋە؟ كەم ۋ كورتى لە رىبازە فەلسەفىيەكەدا نىيە، بەلكو لە تواناى مەۋفدايە كە نەتوانىت پاشەكشە لە يەكىك لە بىرۋراكانى بكات، تا بگاتە ئاستىك لە ھەقدى ھزرى كە بە ھىچ شىۋەيەك نەتوانى كۆ بىكرتەۋە. بىگومان ئەمە كىشەى گەرەى فەيلەسوفە بىباۋەرەكانى سەردەمى نۆيە.

باسمە سىنەم: لە بىئاوھەرىيەتتە بەرھە گومان بەرھە باھەر

دوای ئەو ھەق قەناعەتە بىئاوھەرىيەتتە تەواو و تۆکمەبوون، کە لە ساڵى ۱۹۷۶ لە کتیبى (گرىمانەى بىئاوھەرىيەت The presumption of Atheism) دا چەكەرىيان کرد، چوومە سەر لاقە جىاوازەکانى تری فەلسەفە و زانستى کۆمەلناسى و سىياسەت.

ھەنگاھە فراوانەکانى زانست زیاتر گەرمىيان دەکردم، بەتایبەت گرىمانەى تەقینەوھ گەورەکەى گەردوون، کە درووستبوونى گەردوون شىکار دەکات، ھەرھەدا دۆزىنەوھ و درووستبوون و مىکانىزمى کارى ماددەى بۆماوھى لە خانە زىندوھەکاندا (DNA).

سەرھەرای ھەموو ئەمانە، ھىشتا گرىنگىدان بە فەلسەفەى ئایىنەکان بەسەر بىرکردنەوھەکاندا زال بوو. وا دىاربوو کەسانى دى منىيان وەك نویتەر و بەرپرسى ھزرى بىئاوھەرى دەدى، بۆیە بانگھەشتى زۆر گەفتوگۆ و دىبەیت کرام، کە لە سى شىوھەدا خۆيان دەبىنىیەوھ؛ یان دىبەیتى گشتى یان گەفتوگۆى سنوردار یان دەمەقالبى رۆژنامە گشتىیەکان و گۆقارە فەلسەفییە تايبەتەکان.

لێرەدا ھەندىك لە دىبەیتە گرىنگەکان دەخەمەرۆو، کە لە ماوھى ژىيانى دوورودرئۆى فەلسەفیدا ئەنجامم داوون، کە تىیدا پاشەکشى ھىواش ھىواشم لە ھەلۆستە بىئاوھەرىيەتتە کەمدا بەرھە کۆمەلنى گومانکاراندا پىشان دەدات.

۱- بەلگەى پياوھ كەچەلەكە :

ئەم دىبەيتە لە سالى ۱۹۷۶ لە زانكۆى ويلايەتى تەكساسى باكور ئەجامدرا لە گەل گەورە فەيلەسوفى ئايىنى (د. تۆماس وارن^(۱) Thomas Warren)، كە بۇ ماوھى چوار شەو بەردەوام بوو، لە بيستى مانگى سېتەمبەر دەستپيكرد و، لە ھەر شەرتكدا نزيكەى ۵ - ۷ ھەزار كەس نامادەى بوون.

پشتم بەو بەلگانە دەبەست كە د. وارن دژى بىردۆزى پەرەسەندنى داروين بەكارى دەھىنان. بۆيە د. وارن پرسیارى لىكردم، كە نایا من باوېرم بەو ھەيە كە پۆژى لە پۆژان بوونەوېرنك ھەبوويت كە نيوھى مرؤف بوويت و نيوھى مەيمون بوويت؟ وەلامم داىوھ بەوھى كە ئەم پرسیارە وەك ئەوھ واىە پرسین كەى دەتوانىن مرؤفك بە كەچەل دابنىن. وەلاممەكەم بەم شىوھە شىكردوھ: گومان لەوھ دانىيە كە مامۆستاكەم (جىلبېرت رايلى) كەچەل بوو، بەوھى كە سەرى بە تەواوى مووى پتوھ نەمابوو، لوس وەك تونكلى ھىلكە، بەلام ئەگەر سەيرى پياوان بكەين، كە چۆن بە ھىواشى تال تال قژيان دەوېرت، ئەوا ئاسان نىيە بتوانىن ئەوھ ديارى بكەين كە ئەو پياوھ كەى كەچەل بوو! بۆيە يىنگومان پەرەسەندن كىردارنكى زۆر ھىواش و لەسەرخۆيە.

لە بەھىزترىن ئەو دەستەوازانەى لەو دىبەيتەدا گوتومە و قەناعەتى يىباوېرى ئەو كاتم دەرەخەن:

- ئەوھى كە بلىنى خودايەك ھەيە، ئەومندە ھەقدژى تىدايە وەك ئەوھى بلىنى كابرانى سەلتى بە ژن، يان بازنەى چوارگۆشە.

- من باوېرم واىە كە بوون نە سەرەتاي ھەيە نە كۆتايى، لە ژيانمدا كەسنىك بەلگەيەكى عقلى واى بۆ نەخستومەتەروو كە ئەم بۆچونەم بگۆرم.

(۱) د. تۆماس وارن Thomas Warren: مامۆستاي فەلسەفە لە زانكۆى نۆتردام، لە ويلايەتە يەكگرتووەكان (۱۹۲۰ - ۲۰۰۰).

- من باوەڕم وایه که بوونەوهره زیندوووەکان له خۆوه له ماددهی نازیندوو درووست بوون، به درێژایی ئەم سەردهمه دووردرێژانه.

- سەرەپرای ئەو پیشوازی و میواندارییهی لیمکرا، دیبەیتە که مان کۆتایی هات و هەریه که مان سووریوو له سەر هەلۆتست و قەناعەتی خۆی.

ب- زۆرانبازی گاوانهکان :

ئەم دیبەیتە گەنگەش هەر له ویلایهتی تەکساس ئەنجامدرا له سالی (۱۹۹۸)، که نزیکه‌ی چوار هەزار کەس نامادهی بوون. ئەم دیبەیتە مان هاوشیوهی زۆرانبازی به دەمانچهی گاوانهکانی رۆژئاوای ئەمریکا وابوو، ئیمه چوار بیباوەڕ بووین له بەرامبەر چوار گهوره فهیله سووفی دینداردا.

هەردوو لایەنه که په‌یوه‌ست بوون به هه‌مان په‌یره‌ی بنه‌ما یاسایه‌که که (به‌لگه‌ له‌سەر ئەو کەسه‌یه که بانگه‌شه ده‌کات، نه‌ک ئەوه‌ی حاشا ده‌کات)^(۱) به‌لام هیچ کام له ئیمه هه‌ولێ ئەوه‌ی نه‌دا که وا له‌لایه‌نی به‌رامبەر بکات قەناعەتی به‌ بۆچوونه‌کانی بکات، به‌لکو تەنیا به‌ تەقە لێکردن وازیده‌هیتنا!

به‌لگه‌کانی لایه‌نی بیباوه‌ره‌کان ئەوه بوو که بانگه‌شه‌کردنی که‌سێک که نێردراوی ئاسمانه به‌لگه‌ نییه له‌سەر ئەوه‌ی که خودایه‌ک هه‌یه که ناروو‌یه‌تی، له‌وانه‌یه ئەو هه‌سته خه‌یال یان درۆ بێت. جه‌ختمان له‌سەر ئەوه کرده‌وه که به‌لگه‌ کلاسیکیه‌کان له‌سەر پرسێ خوایه‌تی بۆ ئیستا کۆن بوون و هێزیان نه‌ماوه.

رکابه‌ره گه‌وره‌که‌مان (ئه‌لڤین پلاتینگو Alvin Platingo) سووریوو له‌سەر ئەوه‌ی که باوەڕ هه‌ستیکی سرووشتییه و پێوستی به‌ به‌لگه‌ نییه، به‌ته‌واوی وه‌ک چه‌مکه‌ روون و به‌دییه‌یه‌کانی تر وه‌ک (هه‌موو له‌ به‌شێک گه‌وره‌تره‌)، یان وه‌ک ئەوه‌ی که (ئیمه بوونمان هه‌یه).

-----
 1) The onus proof lies on the one who affirms. not on the one who denies

ج- شەقبوونى دىۋارى بەرگى

ئەۋەى سەرنجى سى دىبەيتەكانم بدات كه ئىستا باسيان دەكەم، دەزانىت كه بەلگە و ۋەلامەكانم بەرامبەر بە باۋەرداران بېھىز بوون:

۱- لەسەر لاپەرەكانى گۆفاره فەلسەفەكان دىبەيتىكى گەرەم لەگەل فەيلەسوفى ئاينى گەرە (تېرى ميس Terry miethe) ئەنجامدا، كه تىيدا ئەۋ بەلگەيەكى گەردوونى سەرسورھىنەرى خستەروو^(۱):

- گەردوون چەندان بوونەۋەرى گۆراۋى سنووردارى لەخۆ گرتوۋە.

- ئەم بوونەۋەرەنە ھەر دەبى بەدېھنەرنىكان ھەيىت.

- ناكرى بە زنجيرە لەگەل بوونەۋەرەكاندا كه پىوستىيان بە بەدېھنەرنىك ھەيە تا بى كۆتايى برۆين؛ پىوستە لە شونىكدا بوەستين و دان بە بەدېھنەرى يەكەمى ئەم بوونەۋەرەنەدا بنىين.

- ئەم بەدېھنەرە يەكەمە پىوستە يەك يىت، ئەزەلى يىت، بوونى ھەتمى يىت. ئەم سىفەتانەى بەدېھنەرى يەكەم لە ئاينە ئاسمانىيەكاندا سىفاتى خودان.

ئەم بەلگەيە لەسەر چەمكى (بەدېھنەرى پىويست بۇ بوون Existential Causality) بنىاتنراۋە.

سەرەراى جوانى و بەھىزى ئەم بەلگەيە، بەلام من رەتم كردهۋە، بە بەلگەى ئەۋەى كه گەردوون ھۆكارى ماددى واى لەخۆ گرتوۋە كه پىويستى بە بەدېھنەرى يان ھىزنكى دەرەكى نىيە.

۲- لە مونازەرەكەمدا، لە ھەشتاكانى سەدەى بيستم، لە گەل (رىچارىد سوينبىرن Retchard Swinburn) دا، كه مامۇستاي فەلسەفەى ئاينەكان بوو لە ئۆكسفوورد (باشترين بەرگىكار بوو لە باۋەر، كه بە ئىنگلىزى قسە بكات)،

(۱) بەلگە گەردوونىيەكە لە بەشى دوۋەمدا بە دوۋرودرېژتر باس دەكەين.

به‌لنگه‌کانی سونبیرن له‌وهوه دهستی پیکرد، که ده‌بیج به‌دییه‌تیری گه‌ردوونی ماددی سنووردار ناماددی و بیج سنوور بیت، وه‌لامی سونبیرنم دایه‌وه به‌وهی که من ناتوانم وئای بوونه‌وه‌رنکی به‌م سیفه‌تانه بکه‌م.

۳- له‌ دییه‌تیه‌که‌مدا له‌ سالی ۱۹۹۸ له‌ گه‌ل (ویلیم له‌ین کرینگ^(۱) William Lane Craig)، کرینگ به‌وه دهستی پیکرد که، نه‌و گه‌ردوونه‌ی سه‌ره‌تایه‌کی هه‌یه و به‌م نه‌ندازه‌یه رینکخراوه، نه‌گه‌ر به‌مانه‌وی باشتین لیکدانه‌وه‌ی بو بکه‌ین نه‌وه‌یه که بلین خودایه‌کی به‌دییه‌تیر به‌دییه‌تاوه. وه‌لامم نه‌وه‌بوو: ئیمه پیوسته له‌ بیرکردنه‌وه له‌ سه‌ره‌تای درووستبوونی گه‌ردوون بگه‌رپینسه‌وه بو ته‌قینه‌وه گه‌وره‌که (The Big Bang) و نه‌و ته‌قینه‌وه‌یه به‌ حقیقه‌تی یه‌که‌م دابنن. هه‌رچی به‌لنگه‌ی رینکخراوی گه‌ردوونه به‌وه به‌رگرم کرد که: وردترین بوونه‌وه‌ری گه‌ردوون، که مروقه، ده‌کری بوون و توانای به‌ یاسا سرووشتییه‌کان لیکبدرته‌وه.

د- ژانه‌کانی سه‌ره‌تای راستکردنه‌وه‌ی رینکا

په‌واندنه‌وه‌ی ته‌می بیردۆزی په‌ره‌سه‌ندن

بیردۆزی په‌ره‌سه‌ندن^(۲) که هی زانای گه‌وره‌ی بایۆلۆجی چارلس داروینه

(۱) ویلیام له‌ین کرینگ William Lane Craig : مامۆستای فه‌لسه‌فه له‌ زانکۆی ییولا له‌ کالیفۆرنیا، له‌ سالی ۱۹۴۹ له‌دایک بووه. گرنگی ده‌دات به‌ فه‌لسه‌فه‌ی ناینه‌کان و میژوو و ناینی سرووشتی.

(۲) بیردۆزی په‌ره‌سه‌ندنن داروین له‌سه‌ر سیج ده‌سته‌واژه بنیاتراوه: یه‌که‌م: زیندوه‌ره جیاوازه‌کان به‌ په‌ره‌سه‌ندن له‌ زیندوه‌ری ساده‌تر له‌ خویان په‌ریان سه‌ندوه و، زانستی بایۆلۆجی نهم ده‌سته‌واژه‌یه پشتراست ده‌کاته‌وه، دوا‌ی نه‌وه‌ی به‌لنگه‌ی زانستی له‌سه‌ر نه‌وه که‌له‌که بوون، به‌تایه‌تی به‌لنگه‌ی بایۆلۆجیای به‌شی (جینات) سه‌ره‌رای نه‌وه‌ی که هه‌ندیک دیاره هه‌ن که په‌ره‌سه‌ندن توانای لیکدانه‌وه‌ی نییه.

دووم: په‌ره‌سه‌ندن دهرنجامی هه‌نگاری هه‌ره‌مه‌کیه که به‌ رینکوت روویداوه، به‌لام زانستی بایۆلۆجیا جه‌خت له‌سه‌ر نه‌وه ده‌که‌نه‌وه که مه‌حاله هه‌نگاری هه‌ره‌مه‌کی بتوانیت زیندوه‌ره‌کان بو زیندوه‌ری به‌ توانا‌تر و ئالۆزتر په‌ره‌ پیندا‌ت.

سێهه‌م: سیفاته باشه‌ نوێه‌کان، له‌ رینکای بنجینه‌ی هه‌لبژاردنی سرووشتی بو نه‌وه‌کانی دواتر ده‌گوارزته‌وه، نهم چه‌مه‌کش له‌ زانستی بایۆلۆجیدا سه‌لمینراوه.

له‌به‌ر نه‌وه له‌سه‌ر زانایانی بایۆلۆجی بووه شتیکی پیوست که بیروکه‌ی نه‌وه قه‌بو‌ل بکه‌ن که سیفاته نوێه‌کان که ده‌به‌ هۆی په‌ره‌سه‌ندن، درووستکه‌رنکی زیره‌کیان له‌ پشته‌وه‌یه و نا‌کری به‌هۆی هه‌نگاری

(پەرەسەندنى زىندەۋەرەكان لە ئەنجامى ھەنگاۋى ھەرپەمەكى پەرەيان سەندوۋە
 كە بە رىكەوت ۋە پەيداۋە) ئەو بىردۆزە يەككىكە لە گىرنگىرەن ئەو بەلگەنەي
 بىباۋەرەكان پىشتى پىدەبەستەن، بۇ لىكدا ئەو ھى جۇراۋ جۇرى زىندەۋەرەكان، بەبى
 ئەو ھى پىۋىستى بە بەدەيپەنرەك ھەيىت، لەبەر ئەو ئەم بىردۆزە يەككىكە لە بابەتە
 گەرمەكانى دەمەتەقىي نىۋان ماددىەكان و باۋەرەداران.

لە كىتەبە كەمدا (پەرەسەندنى دارۋىنى) باسى ئەو ھەم كىرۋە كە بنەماي
 ((ھەلبۇزاردنى سىروۋشتى Natural selection)) (كە رىنگا بە زىندەۋەرەكان
 دەدات ھەنگاۋى ھەرپەمەكىي باش كە لە جىناتىياندا ھەيە بۇ ئەو ھەمەكانى دۋاي
 خۇيان بىگوزانەۋە) ناتاۋىت سىفاتى نۆي لە بونەۋەرەكاندا درۋوست بىكات، بەلكو
 ئەو سىفەتە خراب و نەخۇشانەي لە زىندەۋەرەكاندا ھەيە لەناۋيان دەبات^(۱).

ئەو ھى كە يارمەتيدەرى بىلاۋ بونەۋەي ئەو ھەلەيە بوو، ئەو ھەبوو كە دارۋىن
 دەستەۋازە گەلنىكى ۋەك (ھەلبۇزاردنى سىروۋشتى) و (مانەۋە بۇ باشرىنەي)
 بەكارھىناۋە، ئەگەرچى دارۋىن خۇي دۋاي ماۋىيەك لەو ھەلەيە بە ئاگا
 ھاتەۋە و ئەو دەستەۋازانەي گۆرپىن بۇ (پاراستنى سىروۋشتى Natural
 Preservation)، بەلام ھەندىك ۋەك - رىچارىد دۇكنز - بەدەستەۋازە ھەلەكانەۋە
 نوسابوون و سووربوون لەسەر بەكارھىنانيان، بۇ ئەو ھى بەم كارھىيان پالپىشتى
 ھەلۋىستە بىباۋەرپىيەكانيان بىكەن، سەرەپاي ئەو ھى كە دارۋىن خۇي بىباۋەر
 نەبوو، ۋەك لە باسى شەشەمدا ۋوونى دەكەينەۋە.

يەككىكە لە ھەلەكانى رىچارىد دۇكنز بۇ بەكارھىنانى خرابى چەمكى پەرەسەندىن
 بۇ بىباۋەرپى ئەۋىيە كە لە كىتەبى (جىنە خۇ پەرستەكە The selfish gene)
 باسى كىرۋە، كە دەللىت: ئىمەو (زىندەۋەرەنى دى) دەزگاي زىندوۋىن و ۋوۋىتەين
 بەشىۋىيەك بەرنامە كراۋىن كە پارىزگارى لە جىنەكانمان بىكەين (DNA كۆدى
 بۇ ماۋىيە جىياكەرەۋەي ھەر رەگەز و ھەر تاكىك).

كۆرۈنەۋە ۋوۋىدەن.

(۱) ئەمە تىنگەيشتى ئەنتۆنى فلۋد، ئەگەرنا راستىيە زانستىيەكە ئەۋىيە كە ھەلبۇزاردنى سىروۋشتى
 ۋەك چۈن سىفاتە خرابەكان لەناۋ دەبات، تاۋاش چاك و نونكان بۇ ئەۋەكانى دۋاتر دەگوزىتەۋە.

دۆڭنۇز وايدەبىيىت كە بوونەوهرى زىندووى بىنچىنەبى جىنە و، ھەموو دەزگا جىاوازهكانى لاشە بەكاردينىت بۇ رېڭخستىنى كاروبارى ژيانى خۇي و مسوڭەركردنى مانەوھى لە رېي گواستەوھى بۇ نەوھەكانى دواى خۇي.

سەرەراى ھەلەبى نەم چەمكە لە روى بايۇلۇجىيەوھ^(۱)، دۆڭنۇز ئىمە دەخاتە رېزى گىيانەوهرانى دى^(۲) و ھەموو تايبەتمەندى و جىاوازيبەكان لەبەر مرؤف دادەمالىت. كە پىي لە زىندەوهرەكانى دى جىادەكرىتەوھ و دەيكاتە بوونەوهرىكى جىاواز.

ھەرەھا دۆڭنۇز سوورە لەسەر ئەوھى كە رەفتارە مرؤفىيەكانى ئىمە دەرەنجامىكى راستەوخۇي يەك جىن يان چەند كەمە جىنىكە، كە پىي لە ئاژۇل جىادەكرىنەوھ و بەشىۋەبەكى ھەتمى رەفتارەكانمان دىيارىدەكات، سەرەراى ئەوھى كە سەلمىتراوھ كە ئاراستە رەفتارىيەكانى زىندەوهر بەگشتى دەرەنجامى ژمارىيەكى زۇرى جىنە، نەوھە تاكە جىنىك يان چەند جىنىكى كەم.

ھەرەھا دۆڭنۇز لەسەر ئەوھش سوورە كە ھەولداكانمان بۇ ئەوھى سىفەتى باش بۇ مىندالەكانمان جىنىلېن، ھىچ سوودىكى نىيە؛ چۈنكە ئىمە بە خۇپەرست لەدايك بووين و تەنيا ھەول بۇ مانەوھى خۇمان و جىنى خۇمان دەدەين. ئايا جىنە خۇپەرستەكان دەتوانن رىنمايىمان بكن تا رەفتارىك بگرىنەبەر كە خۇنەويستى و نكۆلىكردن لە خود بالى بەسەردا كىشاپىت!!

لېرەوھ ھەست بە ھەلەى دۆڭنۇز دەكەين (لە رووى بايۇلۇجى و پەرەردەبى) و خراب سوود وەرگرتنى لە بىردۆزى پەرەسەندن.

(۱) نەگەر دەستەوازەى جىنى خۇپەرست راست بىت (كە جىن زىندەوهرى بىنچىنەبىيە و، تامانجى مانەوھىيەتى بە زىندووى) ئەوا زىاد بوونى يەك رەگەزى باشترە؛ بەو پىيەى كە پارىزگارى لە جىنەكان دەكات بەيىن گۇران و بەيى دەستكارى. لەگەل ئەوھشدا زىاد بوونى دوو رەگەزى (نېر و مى) گەشەى كردووه، وەك ھەنگاونكى پەرەسەندن بەرو باشتر؛ سەرەراى ئەوھى كە دەبىتە ھۇى گۇرانى رىشەبى لە جىنە بىنچىنەبىيەكاندا؛ چۈنكە ھەر جىنىك دابەش دەبىت بۇ دوو بەش و، نىو جىنى ترى لە رەگەزى دىكەوھ بۇ زىاد دەبىت.

(۲) يەكەمىن كەس كە ئەو رايەى پەپرەو كرد (دىسمۇند مۇرىس Desmond Moris) بو لە ھەردوو كىتەبەكەيدا (مەيموونە رووتەكە The naked ape) و (باخچەى ئاژۇلېى مرؤف The Human Zoo).

پروبوپروبوونەوى ھەلۋىستى بېباوېران لە بېردۆزى پەرەسەندن، زۆر بە ھەلە ھالىبوونى بېردۆزەكەيان بۆ دەرخستىم، ئەو پەردەيەيان لەسەر لادا كە وەك بەلگەيەكى بېباوېرى بەكاربەيتىرتت، رېنگاي ئەوئى بۆمن خۆش كورد كە رېنگاكەم راست بكەمەو، وورده وورده باوېر بە رۆلى بەدېھنەرتكى زىرەك^(۱) بكەم كە ئەو پەرەسەندنەى ئەنجامداو.

ھ- پاشان ئاراستەكەم گۆرى :

پاشان ساتە وەختە يەكلاكەرەو كە ھات، لە گرنگترىن دىبەيتە ئاشكراكاندا (كە لە زانكۆى نيويۆرك لە سالى ۲۰۰۴) ھەمووانم توشى سەرسامى كورد، ئەوئەم ئاشكرا كورد كە من ئىستا قەبوولئى بېرۆكەى (بوونى خودا) دەكەم! پروونم كوردەو كە ئەوئى زانستى سەردەم سەلماندوويەتى لەو ئالۆزىيە سەرسوپرەيتنەرى كە لە درووستكردنى گەردووندا ھەيە، پىويستە بەدېھنەرتكى زىرەكى ھەيتت. ھەرەھا توئىرتنەو نوئىەكان لەسەر بنچىنەى ژيان، ئەوئى لە بناغەى زىدە ئالۆزى DNA^(۲) دۆزراوئەو، بوونى بەدېھنەرتكى زىرەك بە پىويست و ھەتمى دەزانئت.

تۆرى مېديايى ئەسۆشئتد پىرس ئەو ھەوالەى بە ھەموو جىھاندا بلاوكردەو لە گەل نووسىنئكى جوان و راستگۆيانە:

بىنگومان گەورەترىن و سەرنجراكىشتىرىن دۆزىنەوئى زانستى سەردەم ئاشكراكردنى ئەوئى كە خودايەك ھەيە.

.Of all the graet discoveries of modern science, the greatest was God

(۱) د. مستەفا مەحمود نەم دەستەواژىيە بەوە وسف دەكات كە يەك پىت كىشەكە چارەسەر دەكات، دەلى پەرەيتسەندن (تظویرا) كە خودا ئەنجامى دەدات، نەك پەرەسەندن (تظور) كە لەخۆيمەو پرويدايئت.

(۲) سەيرى باسى ھەشتەم بكە، بۆ تىگەيشتن لە بنچىنە و شىوازى DNA.

بەلگەى مەيمونەكە

ياسا فەلسەفەيەكە دەلئەت: بەلگەى فەلسەفى بە تەواو دادەنرەت ئەگەر بەلگەى راستى بۆچونەكە و ھەلەبى بۆچونى بەرامبەرى تىدا كۆبويوبوۋە. بۆيە ھەلۋەشاندەنەوى ئەوۋى بە (بەلگەى مەيمونەكە) ناۋى دەبەن لەلەين زانا (جىرالڧ شروئيدەر^(۱)) Gerald Schroeder لە كەتتەبەكەيدا (زانستى خودا Science of God) زۆر سەرنجى پراكىشام.

ئەوانەى ئەم بۆچونەيان ھەيە ئەگەرى درووستبونى ژيان بەھۆى رېكەوتەو بە كۆمەلەك مەيمون دەچونن، كە بەردەوام لە كىيۇردى كۆمپيوتەر بەن و، دەلئەن كە دەكرى لە يەككە لە ھەولە بەردەوامەكان، بتوانن بە رېكەوت ھۆنراۋى Sonnet شەكسپىر بنووسن.

شروئيدەر بە ئەنجامدانى تاقىكردنەۋەيەك كە لە ئەنجومەنى گەلانى بەرىتانى بۆ ھونەر ئەنجاميدا ئەو بۆچونەى ھەلۋەشاندەو، كاتىك لىكۆلەرەكان شەش مەيمونىيان بۆ ماۋەى مانگىك خستە ناۋ قەفەسەكەۋە و كىيۇردىشيان بۆ دانان، كە يىشتەر رايان ھىتابوون چۆن لە كىلەكانى كىيۇردەكە بەن.

ئەنجامەكە (۵۰) لاپەرەى نووسراۋبوو، بەبى ئەۋەى تاكە وشەيەكى راستى تىدايەت، تەننەت ئەگەر وشەكە يەك پىتەش يەت، بۆ نمونە A (كە بۆ ئەۋەى بە وشەى دابنەين پىۋستە مەۋدا (سپەيس) لە پىش و پاشيدا ھەيەت).

جا ئەگەر كىيۇرد لە سى كىلەل پىكەيت (۲۶ پىت + ۴ ھىما)، ئەۋا ئەگەرى ئەۋەى بە رېكەوت وشەيەكى يەك پىتەمان دەستبەكەۋەت، لە ھەر ھەولەكەدا برىتەيە لە ۲۷۰۰۰/۱ و اتا ۳۰×۳۰×۳۰/۱.

(۱) جىرالڧ شروئيدەر Gerald Schroeder: دكتوراي لە فىزىيەى ئەتۆمى و گەردوون MIT لە وىلايەتە بەكگرتوۋەكان وەرگرت لە سالى ۱۹۶۰. بەككە لە ناۋە ديارەكان كە قەسەيان لىۋەردەگىرەت لە بواری (بەدەيەنراۋى زىرەك) و سى كەتتەبەكەى بەناۋىانگى لەسەر ئەۋ بابەتە ھەيە، ئەۋانىش.

دوای ئەوێ شرویدەر ئەو ئەگەرانی لەسەر ھۆنراوێ (سۆناتای) ی شکسپیر جیبەجینکرد، ئەنجامەکانی بەم شیوێە بوو:

ھۆنراوێ شکسپیر (سۆناتام) ھەلبژارد کە بە دێری Shall I compare thee to a summer's day دەستپێدەکات، پیتەکانم ژماردن لە ۴۸۸ پیت پینکدیت. ئەگەر ئەوێ بە لیدانی ھەرەمەکیی لە تەختە کلیلی کۆمپیوتەر ئەم ھۆنراوێمان دەستبکەوێت بریتییە لە یەک دابەش ۲۶ جارانی خۆی ۴۸۸ جار، واتە ۲۶-۴۸۸ یە کسانە بە ۱۰-۲۶. کاتیک زانیان تەنۆلکەکانی گەردوونیان ژمارد (ئەلیکترۆن و پرۆتۆن و نیوترون) بینیان ۱۰^{۲۶} واتە یەک و لەلای راستی ۸۰ سفر ھەیت. واتە تەنۆلکە و بوونی نییە کە بەشی ئەو ھەولانە بکات و پۆستیمان بە تەنۆلکە زیاترە بە ئەندازە ۱۰^{۲۶}.

ئەگەر ھەموو ماددە گەردوون بگۆرین بۆ پارچەکانی کۆمپیوتەر Computer chips کە ھەر یەکیکیان بەشیک لە ملیۆنی گرامیک بیت و وادابنن ھەر پارچەیک لە جیاتی مەیموون ھەولەکان ئەنجام بدات، بە خێرای ملیۆن ھەول لە چرکەیکدا، دەبینن کە ژمارە ئەو ھەولانە لە سەرھتای دروستبوونی گەردوونەو ئەنجامدراون. ۱۰^{۲۶} ھەولە. واتە پۆستیت بە گەردوونیک تر ھەیک بە ئەندازە ۱۰^{۲۶} یان تەمەنیک درێژتری گەردوون بە ھەمان ئەندازە!

بە دلنییایەو ھۆنراوێ سۆناتامان بە ریکەوت دەست ناکەوێت، تەنانەت ئەگەر نووسەرە کە کۆمپیوتەریش بیت، چ جایی مەیموون!

ریکەوت یاسایەکی ھەیک، پەسپۆران رینگایان بەو ئەداو ھەرکەسە و لەلای خۆیەو ھەرچی ویستی بیداتە پال ریکەوت و ھەول بدات نەفامی و بی بنەمای بەلگەکانی خۆی پی دابۆشیت. پەسپۆران (ئەندازە ئەگەر پۆست و مولزم Propability Bound universal) یان دیاریکردوو، کە لە دوای ئەو ئەگەر پەیدا بوونی شتیک بە ریکەوت مەحالی دەکات. ئەو ئەگەرەش دەگاتە ۱ : ۱۰^{۲۶}، نایا دەکرێ شتیک بە ریکەوت روویدات لە کاتیکدا ئەگەرەکی دەگاتە ۱ : ۱۰^{۲۶}؟

بە شىرۆيدەرم گوت، كە ئەو لىكدانەوئەيەي لەسەر (بەلگەي مەيمونەكە) بۆي دەرخستەم كە جگە لە زىل و زالىكى كەفەكەبوو هيچى تر نىيە، ئەمە سەرەراي بوئى ئەوانەي كە ئەو بەلگەيە دەخەنەرۆو و بانگەشەي ئەو دەكەن كە مەيمونەكان دەتوانن رۆمانىكى تەواوي شكسپير وەك ھامىلت يان ھەموو بەرھەمەكانى شكسپير بنوسن.

جا ئەگەر ئەم بۆچونە دەستەوستان يىت لە سەلماندى ئەگەري نووسىنى ھۆنراوئەي سۇناتا بە رىكەوت، ئايا سەرکەوتوو دەيىت لە لىكدانەوئەي دروستبوونى ژيان بە رىكەوت لە ماددەي نازىندووئەي؟!

بەم خستەنەرۆوئەي شىرۆيدەر ئەو بەلگە عەقلىيەي بىباوئەرەكان پشتى پىدەبەستن بەتەواوي دارما. جا ئەگەر ھىزى بەلگەي ئالۆزى گەرەي دروستکردنى گەردوون و DNA بخەينە پال بەلگەكانى شىرۆيدەر، ئەوا بەلگە فەلسەفيەكەمان (بەلگە لەسەر راستى بۆچونەكەمان و ھەلەيى بۆچونى بەرامبەر) تەواو دەيىت، لەسەر بوونى خودايەكى داناي بەتوانا.

دۆزىنەۋەي خودا

باسە چوارەم: زانست و دانايە

ئەنتۆنى فلو ھەلۋىستە ئىمانىيە كەي بەم چىرۆكە پەمزىيە دەستپىدە كات:

ۋادابنى، كە كۆمەلىك پىاۋى ھۆزە سەرەتايىيە كان، لە كەنارى دوورگە دابراۋە كەياندا مۇبايلىكىيان دۆزىيەۋە كە بەپىي مانگى دەستكرد كاردە كات، پىاۋە كان دەستيانكرد بە داگرتنى دوگمە كان بە شىۋەيە كى ھەرەمە كىي، ھەرچارە و گوئىيان لە دەنگە دەنگىكى جىاۋاز دەبو، لىكدانەۋەي يە كەمىيان ئەۋە دەپىت كە ئەۋ دەنگە لە مۇبايلىكە دىت.

دۋاى ھەۋلدانىكى زۆر و بەك لە دۋاى بەك، ھەندىكىيان (زانايانى ھۆزە كە) تىپىنى ئەۋەيان كرد كە بە ھەمان رىزىيەندى دوگمە كان دابگرن ئەۋا ھەمان دەنگىيان گوئى لىدەپىت، بۆيە گەيشتنە ئەۋ دەرنەجامەي كە ئەۋ شتەي لە شوشە و كاتزا پىنكەتۋە، دەنگىكى ھاۋشىۋەي مەرۇف دەردە كات و بە پىي ئەۋ فەرمانانەي پىي دەدەين كاردانەۋەي ھەيە.

ھەكىم و داناي ھۆز زاناکانى بانگ كرد بۆ راپرۆژكردن و، پىي راگەياندن كە دۋاى بىر كردنەۋەيە كى زۆر لەۋ ھەۋالانەي پىيان راگەياندۋە، گەيشتۋە

ئەو دەرەنجامەى كە ئەو دەنگە دەنگەى لە رېئى ئەو شتەو گويان ليدەبىت، دەنگى مروڧاينىكى وەك ئەوانە، كە لە شونىنكى دوور دەژىن و بە زمانى جياواز قسە دەكەن و، ئەو شتە ھەلدەستىت بە كارى پەيوەندى لە گەل ئەو مروڧانە، داناكە داواى لە زاناكان كرد كە ھەموو ھەولئى خويان بخەنە گەر بۆ دۆزىنەو و تىگەيشتىنكى باشتەر بۆ ژيانى دەوروبەريان.

زانايانى ھۆزەكە دايان لە قاقاى پىكەنين و گالته كردن بەو دەرەنجامەى داناكە پىي گەيشتو و پىيان گوت: بېروانە، كاتىك ئەو شتە دەشكىنن دەنگەكە ون دەبىت، ئەمەش بەلگەيە لەسەر ئەوھى كە ئەو پىكەتەيەى لە شووشە و كانزا و رەنگەكان پىكەتو، كە ئەو دەنگە دەردەكات و ھىچ شتىكى تر نىيە. بۆيە بە بەرد كەوتنە سەر مۆبايلەكە و شكانديان.

ئەم چىرۆكە رەمزىيە دلنيامان دەكاتەو كە تىگەيشتنى پىشومان ئارپاستەمان دەكات بۆ لىكدانەوھى دياردە و بەلگەكان. بەلام راستەكە ئەوھى رىنگا بدەين بەلگە نوپىەكان تىگەيشتن و بۆچونەكانمان دووبارە داپرېژنەو چونكە ئەگەر دەست بە تىگەيشتنە كۆنەكانمانەو بەگرىن زۆربەى كات رىنگرىمان لىدەكات كە بەرووى جىھاندا بگرىنەو و باشتەر تىي بگەين^(۱).

ھەرەھا چىرۆكەكە ئەوھش دەردەخات كە ھەقىقەت چەند ئاستىكى زانستى ھەيە، تىگەيشتنى خەلكى گشتى و تىگەيشتنى زانايان و تىگەيشتنى دانايان ھەيە. دەرك كردنىشمان بەو ھەقىقەتە لەسەر ئەو ھەستاو كە چۆن دەتوانىن ھزرمان ئازاد بكەين و بەبى ھىچ كۆت و بەندىك و بېرىارى پىشوخەت لە پىشەكى و سەلمىنراو ھەلەكان، تا جارنىكى تر بىر بكەينەو. ئا ئەمە ھەمان ئەو بەرەستە عەقلىيە بوو كە تووشى ھاوړى بىباو ھەرەكانم بوو، كاتىك باو ھەر بوونم بە بوونى خودا راگەياند، بە پشت بەستن بە دەرەنجامە راستەقىنەكانى زانستى

(۱) ئەم رىنگرە عەقلىيە ئەو لىكدەداتەو: كە بۆچى سىستەمى كۆمەلەى خۆر كە كۆپەرنىكۆس پىي گەيشت و كە خۆر دەكاتە چەقى گەردوون و ھەسارەكانى تر بەدەورىدا دەخولىنەو - لەوانە ھەسارەى زوى - ئەو دژابەتتەى كرا لەلەين باو ھەرداران بە سىستەمى پەتلىمۆسى كۆن، كە زوى دەكاتە چەقى گەردوون و ھەسارە و نەستىرەكانى دى بە دەورىدا دەخولىنەو.

سەردەم. ئىتر دەستیانکرد بە گوتنەوہی چەند دروشمىكى (خالى لە لۆژىك و بەلگەى زانستى و فىلسەفى) و لە دۆخىكى ھېستىرىدا دروشمى وایان بەرز کردەوہ کہ لە ئاستىكى نزمى بىرکردنەوہ ھىشتىيەوہ، لەوانە:

- پىويست ناکات بەدوای تەفسىر و لىكدانەوہى دروستبونى گەردووندا بگەرپىن، تەنیا پىويستە ئەوہ قەبوول بکەين کہ بوونى ھەيە.

- ئە گەر قورس بىت بىرۆکەى بوونى بەدەيھنەرىك بۆ گەردوون قەبوول بکەين، ئەوا وا چاکترە کہ بىرۆکەى بەدەيھنەرى ژيانىش رەتبکەينەوہ. ئەو کاتەش ھىچ رىنگايەكى ترمان لە بەردەمدا نىيە، تەنیا ئەوہ نەبىت کہ ژيان لە خۆيەوہ و بە رىکەوت لە ماددەى نازىندوو دروستبووہ.

لە بەرامبەر ئەو پروپاگەندانە، پرسىارىكى گرىنگ لە بىباوہران دەکەم:

چاوہرپى چ جۆرە چۆنەتییەكى عەقلى يان زانستى دەکەن، تا قەبوول بکەن کہ چاو بەو بۆچوونەتاندا بخشىننەوہ کہ رەتى دەکەنەوہ لە پشت بوونەوہ عەقلىكى زىرەك ھەبىت؟!

گەرانەوہى ھۆش :

ئىستا کاتى ئەوہ ھاتوہ بىروباوہرەکەم دەريارەى خودای بەدەيھنەر بخەمەر وو، بەلگەکانم لەسەر ئەوہ بخەمەر وو:

من ئىستا باوہرپىكى تەواوم بەوہ ھەيە کہ گەردوون لە رپى بەدەيھنەرىكى زىرەكەوہ ھاتۆتە بوون و، ئەو ياسا گونجاو و نەگۆرانەى لە گەردووندا ھەن ئەو راستىيە دەردەخەن.

ھەرەك چۆن باوہرپىشم بەوہ ھەيە کہ دروستبونى ژيان و ئەو فرەپەنگىيە مەزنەى زىندەوہران، تەنیا لە سەرچاوہيەكى ئاسمانىيەوہ سەرچاوہيان گرتوہ.

بۆچى ئەم بىروباوہرەم پەسەند کرد، دوای ئەوہى بۆ ماوہى زياتر لە نىو سەدە بىباوہر بووم؟

له راستیدا زانستی سەردەم، پێنج رەهەندمان بۆ دەردەخات، که بەلگەن لەسەر بوونی خودایەکی بەدیھیتنەر:

یەكەم: گەردوون سەرەتایەکی هەیه و، له نەبوونەوه هاتۆتە بوون.

دووهم: سروشت لەسەر یاسا و پرئسای نەگۆر و پەیوەندیدار دەروات.

سێهەم: درووستبوونی ژیان بەو هەموو وردی و نامانجدارییە^(۱)ی تێیدا، له ماددەیهکی نازیندوووه.

چوارەم: گەردوون، بە هەموو ئەو بوونەوهر و یاسایانە ی تێیدا هەن، بارودۆخێکی نمونەیی بۆ دەرکەوتن و گوزەرانی مرۆف دەرەخسینیت، که پێی دەگوتری (بنەمای مرۆیی Anthropic Principle).

پێنجەم: توانای بەرزى عقلی مرۆف، ناکرێ بەرھەمی راستەوخۆی کرداری کارۆکیمیایی مێشک بیت.

بە تەنیا دەرەنجامەکانی زانستی سەردەم نەبوو که پالئەری گۆرپینی بیروباوەرەکم بیت، بەلکو دووبارە چاوم خشاندهوه بە بەلگەکانی فەلسەفەى کلاسیکی، که پێشتر بەرەو بیباوەری بردبووم، دواتر هەمان یاسای سوقراتم بەکارهینا، که بە درێژایی ژيانى فەلسەفیم لەسەری ژیاوم:

((پێوستە دواى بەلگە بکەوین، جا بۆ هەر کۆمان بیات))، ئیتر ئەم جارە بەلگە، بەرەو نیمان و باوەری بردم.

بیرکردنەوه وهك فەیلەسووفێك: ئایا من فەیلەسووفم یان زانا؟

لەوانەیه پیرسی، باشە چۆن تۆ که فەیلەسووفی، خۆت دەخەیه ناو ئەو پرسە زانستیانەوه؟

بە پرسیارێك وهلامی ئەم پرسیارە دەدەمەوه: ئایا ئەوهی بۆ ئیوه لەو تەوهرانەدا خستەروو، زانسته یان فەلسەفە؟

(۱) مەبەست له نامانجدارى ئەویە: که ژیان واتا و نامانجێکی هەیه، که سنوری جولەى ماددى راستەوخۆ دەبەزینیت. له بەشی دووم، باسی دووم ئەم بابەتە بە درێژی دەتوێژینەوه.

كاتىك دىين له بنچىنەى گەردىلە دەكۆلىنەو، كه تەنى وردى خوار گەردىلەن (ئەلىكتېرۇن و پېرۇتۇن و نيوتېرۇن و كواركات) ئەوا ئىمە دەربارەى زانست قسە دەكەين. بەلام كاتىك دەپرسىن چۆن ئەو تەنۆلكانە له خۆو دەرووستىبون و بۆچى دەرووست بوون؟ ئەوا ئىمە دەربارەى فەلسەفە قسە دەكەين.

كاتىك له سالى ۲۰۰۴ ئەووم پراگەياند كه ناكرى دەرووستىبونى ژيان بەوە لىكېدېرتتەو كه له خۆو و له ماددەى نازىندو دەرووستىبوو، ئەو كات دەربارەى كىمىا و فىزىا و بۆماوېى قسەم نەدەكرد، بەلكو (وەك فەيلەسووفىك) دەربارەى ئەو دەمپرسى، كه واتاى چىيە شتىك زىندو بىت، ھەرۇھا دەربارەى پەيوەندى ئەو بە راستىيە كىمىايى و فىزىايى و بۆماوېىيەكانەو چىيە.

ئىنجا كەسى فەيلەسووف ئەو كەسەيە له راستىيە زانستىيەكان دەرنەجامى مەعرفى ھەلدېنجىت. لەوانەيە زۆرىك له بايۇلۇچىيەكان دەربارەى ئەو دەرنەجامانە زانىارىيان زياتر نەبىت له ئايس كرىم فرۇشنىك دەربارەى ئەو ياساينەى حوكم و كارى له بۆرسە و ياساكانى بازارى ئازاد دەكەن.

من رېنگرى لەو ناكەم كه زانايان بىنە ناو پرسە فەلسەفەيەكانەو، بەلام پىويستە لەسەريان كه پاشخانىكى فەلسەفى گونجاويان ھەبىت. بەھەرئال، وەك ئەنىشتاين دەلىت زانايان فەيلەسووفى بېھىزن.

له خۆشبەختىيە، كه زانا ديارەكانى سەدەى بىستەم، گەىشتە دەرنەجامىكى فەلسەفى زانستىيە مەزن، كه زۆر له دياردە سروشتىيەكانى دەرووبەرمان بۆ لىكەدەنەو و بۆمان دەسەلمىنن كه ئەم گەردوونە و ئەو ووردەكارىيەى تىيدا ھەيە، بە دىزايەنر و بەدېھىنەرتكى زىرەك نەبىت نايەتە بوون.

ھەر لەوېرا، زۆر له زانا و فەيلەسووفەكانى سەردەمىش گەىشتوونەتە ئەو دەرنەجامەى كه ئەو پىنج رەھەندەى پىشتەر باسمانكرد، ناچارمان دەكەن كه دان بە بوونى خودايەكى داناي بەتوانا دابىين.

کو‌تایی ریگا :

له‌و دهره‌نجامه‌ی پی‌گه‌یشتم دهریاره‌ی سیفه‌ته‌کانی خودا، هاو‌پ‌ابوم له‌گه‌ل خستنه‌پ‌روه‌که‌ی گه‌وره‌ فله‌سه‌سوفی ئینگلیزی د‌یفید کو‌نوی^(۱) David Conway، له‌ کتیه‌که‌یدا (گه‌پ‌انه‌وه‌ بو‌ دانایی (The Recovery of wisdom)) باسی کردووه. پی‌که‌وه‌ش هاو‌پ‌این له‌سه‌ر نه‌و سیفه‌تانه‌ی خودا که‌ فله‌سه‌سوفی گه‌وره‌ترین و مام‌وستای یه‌که‌م نه‌رست‌و‌ پیش ۲۵ سه‌ده‌ه‌ پ‌یان گه‌یشتبوو، که‌ به‌م رستانه‌ی خواروه‌ دیارییان ده‌کات و ده‌لیت:

God has the following attributes: immutability, immateriality, omnipotence, omniscience, oneness or indivisibility, perfect goodness and necessary existence.

خودایه‌کی تاك و ته‌نیا‌یه

بوونی پ‌یوست و واجبه

نا ماددی - گو‌پ‌انی به‌سه‌ردا نایه‌ت

توانای په‌های هه‌یه - زانستی په‌های هه‌یه.

ته‌واوی چاکه‌ی هه‌یه^(۲).

پاشان کو‌نوی ده‌لیت:

فله‌سه‌فه‌ کاره‌ گرنگه‌که‌ی خ‌وی به‌سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌ کو‌تایی پ‌یه‌نا، کاتیک گه‌یشته‌ لی‌کدانه‌وه‌ی درووستبوونی بوون به‌ بوونی عقلیکی زانستی په‌ها و توانایه‌کی په‌ها، که‌ بریتییه‌ له‌ خودای به‌دیپ‌نه‌ر، که‌ گه‌ردوونی درووست کرد تا ناماده‌بی‌ت بو‌ پ‌یشواری بوونه‌وه‌رنکی عاقل و دانا، که‌ مرؤ‌فه‌.

(۱) د‌یفید کو‌نوی David Conway: له‌ سالی ۱۹۴۷ له‌دایک بووه. مام‌وستای فله‌سه‌فه‌یه‌ له‌ زانک‌وی میدل‌سیکس، به‌ شاره‌زایی له‌ فله‌سه‌فه‌ی کلاسیکی و فله‌سه‌فه‌ی ن‌وی به‌ناویانگه، هه‌روه‌ها یه‌کینه‌که‌ له‌ گرنگیدران به‌ فله‌سه‌فه‌ی ناینه‌کان.

(۲) بی‌گومان نه‌و وه‌سه‌فه‌ی خودا، به‌ ته‌واوی له‌گه‌ل وه‌سفی ناینه‌ ناسمانییه‌ یه‌کخوا په‌رسته‌کان یه‌کده‌گرته‌وه.

پيويسته ليږه دا دان به وه دابنيښم، که گهيشتنی من - و کونوی و نهرستو -
 به بوونی خدا و سيفهته کانی، له ريي عهقله وه بوو، بهیي نه وهی پيويستی
 به دهستیوهردانینکی یاساشکین هه بیته، وهك وه حی یان موعجیزه^(۱) (وهك چۆن
 له نایینه ناسمانییه کاندای پرووده دات). له باسه کانی دواتر نه و به لگه عهقلیانه
 دهخهینه پروو.

گهیشتم به بوونی خدا و هه نديك له سيفهته کانی، گهشتی عهقل بوو،
 نهك گهشتی باوهر.

(۱) سهرنجی چیرۆکی (حهیی کورپی یه قزان) بده، بهشی دووم، تهوهری دهم.

باسمە پىنجەم : ئايا شتىك لە ھىچ شتىكەوھ (لا شىيە) پەيدا دەبىت^(۱)؟

((گەورە سى كۆچكەي فەلسەفەي يۇنانى (سوقرات - ئەفلاتون - ئەرستو) باوەرپان بە بوونى خۇداي بەدپەيئەنەرى گەردوون ھەبوو، باوەرەكەشيان بە بەلگەي عەقلى بنىياتنابوو، كاتىك ئەرستو بەرگرى لە كىشەي درووستبوونى گەردوون كرد، كەوتە ھەمان ئەو تەلەيەي زۆرەي فەيلەسووفە كۆن و نوڭكان تىيەكەوتبوون، كە برىتى بوو لە بى تۈوانايان لە بىر كەردنەوھ لەوھى دەكرى شتىك لە ھىچ شتىكەوھ، واتا لە نەبوونەوھ پەيدا بىتت.

بۇ رزگار بوون لەو تەلەيە، ئەرستو ناچار بوو بلىت مەوجودىكى قەدىمى ناپىكەتوھ ھەيە (كە ناوى نا ھىولى Hioly، بە واتاي: ئەسل و بنچىنە)، كە برىتى بووھ لە ماددەيەكى خا، كە خۇدا بوونى لى درووستكردووه.

بەمەش قەسەكەي وابووه كە دوو مەوجودى قەدىم ھەن (كە سەرەتايەكيان نىيە) ئەوانىش خۇدا و ھىولان، كە لەلای دىندارەكان بە ھاوبەشى دانان دادەنرىت.

ھەرەھا كاتىك ئەفلۆتتىن^(۲) (فەيلەسووفى گەورەي ئەسكەندەرىيە) بەرپەرچى ئەو پرسەي دايەوھ، رەتى كەردووه كە قەدىمىكى دى لە گەل خۇدادا ھەبىت و،

(۱) Nothing comes from nothing پارچەيەكە لە گۆرانى جۆلى ناندروژ، لە فلىمى دەنگى مۇسىقا.

(۲) ئەفلۆتتىن = Afloutin = ploinus: لە لىكو پۆلىس لە دەلتاي مىسر لە سالى ۲۰۵ ز لەدايك بوو، لە ئەسكەندەرىيە خوتندوويەتى و پەرورەدە بوو، پاشان بۇ خوتندى فەلسەفەي ھىندى چۆتە ھىندستان و، دواي گەرەنەوھى چۆتە رۇما و لەوى ژياوھ. فەيلەسووفىكى سۇفى دىندار بوو، فەلسەفەكەي لە ئەفلاتون وەرگرتوھ. بۆيە ناوئراوھ فەلسەفەي ئەفلاتونى نو، لە كىبى (تاسوعات)دا باسى كرووھ. بە بىردۆزى (ھەلقولان) ناويانگى دەر كەرد، كە دەلىت: بوونەورەكان لە خۇداوھ ھەلئەقولىن (ناوى ناوھ بنچىنەي يەكەم) بەبىن دەستبەردانى خۆي. فەلسەفەي سۇفىگەرى ئىسلامى، بە ئەندازىيەكى زۆر كەوتۆتە ژىر ئەو بىردۆزوھ.

بۇچوونى وابوو كە خۇدا بوونەوهرى لە خورودى خۆيەوۈە درووستكردوۈە، كەواتە بوون ھەمىۋى بەشىكە لە خۇدا، ئەمەيە يەكبوونى بوون (وحدة الوجود) كە زۆرىەى دىندارەكان بە تووندى رەتيدەكەنەوۈە).

گەردوونىكى كۆن، يان گەردوونىك كە سەرەتاي ھەيە؟

يىنگومان ئەمە يەكىكە لە پرسە سەرەكەيەكان كە زانايانى گەردوونناسى و فەيلەسووفەكان و پىاۋانى ئايىنى سەرقال كىردوۈە^(۱)، بۆيە ئەم بەشەمان بۇ تەرخان كىردوۈە.

لە ياسا بنەرەتییەكانى رېبازى عەقلانىي لە فەلسەفەدا، ئەوۋىە كە لە كاتى لىكدانەوۈەمان بۇ ھەر پرسىك نايى لە سەرەتادا ھىچ ھۆكارنىكى بۇ بخەينەرۋو، ھەرۋەھا نايى داۋاي ھىچ لىكدانەوۋىەكى بۇ بكەين^(۲).

لەلای فەيلەسووفە يىباۋەرەكان بوونى گەردوون و ياسا سرووشتييەكان كە گەردوون بەرپۆدەبەن خالى سەرەتايە، كە داۋاي ھىچ لىكدانەوۋىەكى بۇ ناكەن لە كاتى توژىنەوۋى بابەتە پەيوەندىدارەكانى گەردوون.

بەلام فەيلەسووفە خۇدا پەرستەكان بوونى خۇداي بەدپەينەرى گەردوون و ياسا سرووشتييەكان دەكەنە خالى سەرەتا كە لىكدانەوۋى نىيە. بۆيە جىاۋازىيەكم بەدى نەدەكرد، لە نىۋان خستەنەرۋوى باۋەرداران و خستەنەرۋوى يىباۋەرەكان، چونكە ھەردووكيان خالىكى سەرەتايىيان ھەبوو كە نەدەكرا داۋاي لىكدانەوۋى بۇ بكرت.

(۱) لە كىتیبى (گرىمانەى يىباۋەرەى) ئەنتۆنى فلو دەلىت كە بوونى كۆن ھىچ سەرەتايەكى نىيە، نەمەش بۇ دەرچوون لە تىكەلكردن و ناسوودەبوونى مىشك. بەلام لە كىتیبى (خۇدايەك ھەيە)، فلو بۇچوونەكەى گۆرپوۈە.

(۲) بۇ نمونە نەگەر (ھۆكارى گۆرانى رىنگى بۇياغى پۇتاگاز لە سپەتییەوۈە بۇشیری) بخەينەرۋو، دەپىنن كە ئەمە بەردەوام لە گەل پۇتاگازە رىنگىكراۋەكان بە رىنگىكى دىارىكراۋ روودەدات، بەلام نەگەر قولتر لىي وردىنەوۋە دەپىنن كە رەگەزى گۆگرد كە لە بەرھەمە سوتىنەرەكاندا ھەيە و پىكھاتەيك لە گەل ماددەيەكى كىمىيادا درووستەكات كە لە بۇياغەكەدا ھەيە، ئەو پىكھاتەيەش بەرپەسە لە رىنگى شیری، لە گەل وردىنەوۋەى زياتر كار دەگاتە نەوۋى كە ياسا تىۋرىيەكان كە پىكھاتە كىمىيەكان ھەلدەسورپىنن ئەوان بەرپەسىارن؛ ئەو كات تىدەگەين كە ئەمە خالى سەرەتايە كە لە كاتى لىكۆلىنەوۈە لە ھۆكارى گۆرانى رىنگى بۇياغى پۇتاگاز داۋاي لىكدانەوۋى ناكەين.

نەخىر. بەلكو گەردوونىكە سەرەتاي ھەيە و، لە نەبوونەو ھاتۆتەبوون

ئەمە بۆچوونى من بوو، بەرلەوھى زانايانى گەردوونناسى بىردووزى تەقینەوھ گەورەكەى گەردوون Big Bang Theory بخەنەرپوو، كە زياتر لە ھەموو بىردووزەكانى تر دەريارەى درووستبوونى گەردوون پيشوازى ليكراوھ.

بىردووزەكە جەخت لەسەر ئەوھ دەكاتەوھ كە گەردوون لە ئەنجامى تەقینەوھيەكى گەورە و لە خالىكدا كە ھەموو ياسا زانراوھكانى فيزىيا دەپرېت درووست بوو، ئەو خالەش پىي دەگوترت (تاك Singularity). بە بەلگەى زانستى سەلمينراوھ كە گەردوون سەرەتايەكى ھەيە و دەگەپتەوھ بۆ نزيكەى ۱۳,۷ بليون سال پيش ئىستا.

كارەكە ليزەدا نەوھستا، بەلكو زانست چەمكىنى ترى وردتر و واتادارتى بەكارھيتنا، كە برىتییە لەوھى گەردوون لە نەبوونەو ھاتۆتە بوون. ئەوھتا زانای فيزىياى ئىدوارد تريون^(۱) Edoward Tryon لە سالى ۱۹۷۳ پيمان دەلئت: وزەى گەردوون لە سەرەتادا سفر بوو، چونكە ھىزى كيشكردن كە رەگەزەكانى گەردوونى لەخو گرتووھ لە ھاوكيشە فيزىيايەكاندا بە سالب ھەژمار دەكرت؛ بەو پىيەى كە بە ئاراستەى پىچەوانە كار لە ھىزەكانى تر دەكات، وەك ھىزى پالئەرى ناوھندىي كە ئەليكتروئەكان فرى دەدات دوور لە ناوك و پال بە ھەسارەكانەوھ دەنئت دوور لە خۆرەكانيان. بە ھەمان شىوھ ئەگەر بارگە موجدەبەكان بۆ گەردەكانى گەردوون بە بارگە سالبەكان ھاوتا بكەين، ئەوا وزەى گەردوون دەپتە سفر.

بە ھەمان شىوھ (ستيفن ھوكينگ) و دامەزرئەرانى فيزىياى چەندىي ئەوھ دووپات دەكەنەوھ، كە فيزىياى نوئ نامازە بە درووستبوونى گەردوون لە نەبوونەوھ دەكات.

(۱) ئىدوارد تريون Edoward Tryon: ماموستاى فيزىيايە لە زانكۆزى ھىتەر لە مانھاتن. پسۆرە لە بىردووزى پزىمى و بىردووزى چەندىي.

گومان لەوەدا نییە کە فەیلەسووفە ییباوەرەکان تووشی بیهیوایی بوون، چونکە زانست بەلگەی لەسەر دوو پرسی گرنگ خستۆتەروو:

یەكەم: گەردوون سەرەتایەکی هەیه و، تا ئەندازەی بێکۆتا نوقمی قەدیمی نییە (ئەزەلی نییە).

دووهم: گەردوون لە نەبوونەوە هاتۆتە بوون.

تا ئەوێه کە فەیلەسووفە باوەرپارەکان بۆ ماوەی سەدان ساڵە لە رینگەیی عەقڵەوه هەولێ سەلمانندی دەدەن. کاتێک بۆ یەكەمجار (وەك فەیلەسووفینیکی ییباوەر) گەیشتمە بیردۆزی تەقینەوه گەورەکەیی گەردوون کە بەرپەرچی بوونی گەردوونی دایەوه، ئەوکات هەستم کرد وا ڕووبەرۆی بیردۆزێکی جیاواز لە بیردۆزەکانی تر دەبمەوه، بیردۆزێک یەکانگیرە لەگەڵ ئەو باسەیی لە سفری تەکویندا هاتوو، کە دەلیت (لە سەرەتادا، خودا ئاسمانەکان و زوی درووستکرد).

جا ئەگەر کارەکە بەم شێوێه بیّت، ئەوا هیچ رینگای ترمان لە بەردەمدا نین جگە لەوێ بەدوای بەدیھێنەری ئەم سەرەتایەدا بگەرێین.

فیزیاناسەکان بەدوای دەرچەیه کدا دەگەرین

لە سەرەتادا زانایانی گەردوونی پەهەندە فەلسەفی و زانستییه گەورەکانی پشت بیردۆزی تەقینەوه گەورەکیان نەدەزانی کە دۆزبویانەوه، هەر کە هەستیان بەوه کرد یەكسەر بەدوای دەرۆزەیه کی ماددیدا گەران بۆ ئەوێ ئەوه لێک بدەنەوه کە ئەو سەرەتایە چۆن بووه.

ستیفن ھۆکینگ^(۱) لە کتیبی (مێژوویەکی کورتی کات) هەولیدا لەو کێشەیه دەرپچیت، گوتی: ئەگەر هیچ رینگای ترمان نەبیّت جگە لەوێ کە گەردوون سەرەتایەکی هەیه، ئەوا کێشە نییە بلێین گەردوونێکی خۆ تەواوکر (واتە خۆی

(۱) بۆ ناسینی زانای فیزیایی گەورە (ستیفن ھۆکینگ) سەرنجی بەشی دووهم باسی یەكەم بد.

خۆی هیناوته بوون). چەند وتەبەکی ئەدەبی جوانە! بەلام چەند دورە لە بەلگە زانستی و فەلسەفی!

هەروەها وەك هەولێکی بیهیوا، زانای فیزیایی ئێدوارد تریۆن ئەوەی راگەیاند کە دەکرێ بە سادەیی سەرەتای درووستبوونی گەردوون بە یەكێك لەو شانە دابنرێت کە دەکرێ لەخۆوە لە کاتیکەوێ بۆ کاتیکێ تر ڕووبدات! ئایا ئەمە دواھەمین شت دەبێت لە گیرفانی زانا بیباوەرەکاندا؟

لە کۆتاییدا، ھۆکینگ هیچ ڕینگایەکی بەدەستەوێ نەماوە دانێ بەوێ دانا کە لە ڕووی فیزیاییەوێ مەحالە بزانرێ کە تەقینەوێ گەورە کە چۆن دەستپێکردووە. هەروەها لایەنگرانی فیزیای چەندیی^(۱) ئەوێیان ڕەتکردووە کە درووستبوونی گەردوون لەخۆوە بووێت.

لەپراستیدا سەلماندنێ ئەوەی کە وزە گەردوون لە کاتی درووستبوونیدا و (تا ئێستاش) سفر بووێت، ئەوێ ناگەبەنێت کە پێوستی بە بەدیھینەر نەبووێت. چۆن وزەبەك کە ئەندازەکە سفر بووێت، ئەم ھەموو جوانیی و وردیی و سەرنجراکێشییە بە دەوربەرمان دەبەخشیێت؟!

فەیلەسووفەکانیش دەخلیسکێن!

فەیلەسووفە بیباوەرەکان بەوێ ڕازی نەبوون دان بەوێ دابنێن کە خودا گەردوونی بەدیھیناوە و، ئەو ڕەتکردنەوێیان لەسەر بنەمای سەلماندن (ئەوەی بە ھەستەکانمان ھەستی پێناکەین، بوونی نییە) بنیات دەنێن. لە پێشەکی کتێبە کەدا ڕێبازی فەلسەفی ماددیگەرایی لۆژیکیمان ھەلوێشاندووە، کە تەنانەت گەتوگۆ کردنیش لەسەر چەمکی (خودا) ڕەتدەکاتووە.

لەنیۆ توندترین ئەو فەیلەسووفانە دژی گەرێان بوون بەدوای سەرچاوەی درووستبوونی گەردوون دیقید ھیوم بو. بیگومان گەورەترین ھەلە مەنھەجی

(۱) بۆ زانیی فیزیای چەندیی و ناسینی زاناکانی، سەرنجی باسی شەشەم بەدە.

ھيوم برىتى بوو لە پەتەردنەوھى پەيوەندى نىوان ھۆكار و ئەنجام و ھەژمارکردنى پەيوەندى نىوانيان بەوھى كە لە پىكەوت دەرناسچىت و ئىتر ھىچ واتايەك بۆ گەران بەدوای ھۆكارى درووستبوونى گەردوون يان ھۆكارى درووستبوونى ھىچ شتىكى تر نامىنئەتەوھ.

فەيلەسوفە بىباوھەركان لە نكۆلى كردن بەردەوام بوون و دەيانگوت: نەبوون (شتىكى) قەدىمە و سەرەتاي نىيە و ئەوھ پەتەدەكەنەوھ كە بە (نا شتىك - لاشىء) ناوى بىھن!! و پىداگرى لەسەر ئەوھ دەكەن كە دەكرى وزە و ماددە لەخۆوھ و لەو نەبوونە قەدىمە درووست بوويت^(۱)!

بەلگەى ماوھى وازلئەھىنان

رىچارى سوينبىرن (فەيلەسوفى باوھەردار) بەرپەرجى بانگەشەكانى بىباوھەركانى داىوھ، بە دووبارە خستەنەرووى بەلگەى (ماوھى وازلئەھىنان)^(۲). سوينبىرن دەلئەت: ئەگەر نەبوون بۆ ماوھى بىكۆتايى قەدىمى درىزبكرتەوھ و، ئەگەر گەردوون سەرەتايەكى ھەبىت، ئەوا بۆچى گەردوون بە ديارىكراوى لەو كاتەدا درووستبوو؟ بۆچى بۆ ماوھىيەك بەبى ھىنانەبوون ماىوھ، پاشان لە كاتىكى ترى كاتى بىكۆتادا گەردوون ھاتەبوون؟ پىوستە ھۆكارىك ھەبىت كە ھىناىتەبىبوون Inductive factor .or creative factor

پوختە: خودايەكى قەدىم گەردوونى لە نەبوونەوھ ھىناوھتە بوون.

فەيلەسوفى گەورە جۆن لىسلى^(۳) John Lislie پىمان دەلئەت: ھەموو چەمكە فىزىياىيەكان، چ ئەوانەى ئىستا باون يان ئەوانەى لەكاتى تەقىنەوھ

(۱) لەم چەمكەدا فەيلەسوفە بىباوھەركان (نەبوون) بە شتىكى ناىنكھاتە وەسف دەكەن، وەك ئەو ھىولىيەى لەلای نەرسەژ خودا بوونى لئوھ ھىناوھتە بوون.

(۲) سوينبىرن پىمان دەلئەت كە بەلگەى ماوھى وازلئەھىنانى لە عىلمى كەلامى موسلمانان وەرگرتوھ.

(۳) جۆن لىسلى John Lislie: ماموستاي فەلسەفە و زانستەكان لە كەنەدا، بەكىكە لە باوھەرداران بە بنەماى مرۆبى، كە واى دەبىنئەت كە گەردوون بە جۆرىك ئاسادەكراوھ كە بۆ زىانى مرؤف بشىت. لە بەناوئانگىرىن كىتەكانى (عەقلى رەھا Infinite mind) يە كە لەسالى ۲۰۰۱ دەرچوھ.

گەرەكەى گەردووندا باوبوون، بەھىچ جۆرىك لە گەل ئەو تىكناگىرىن كە
بلىين خودا گەردوونى لە نەبوونەو ھىناوئەتەبوون.

لە كۆتاييدا دەگەرىينەو ە بۆلاى ستىشن ھۆكىنگ، دەبينىن بە ناچارى
دەلئيت: (ئەگەر ھاوكيشە گەلئىك بوونيان ھەييت كە ئاماژە بن بۆ درووستبوونى
شتىك لە ھىچ شتىك، ئەوا بىگومان ئەو ھاوكيشانە پىوستيان بە ھىزىك ھەيە
كە تواناى كاربان بە بەردا بكات. چونكە ھاوكيشەكان بە دىھىنەر نىن، بەلكو
كارەكان وەسف دەكەن و دەناسىنن). پاشان (لە دىدارئىكدا كە دواى بلاوكردەنەو
كتىبەكەى مېژووى كات لە گەلئى ئەنجامدرا) بە ناچارى دەلئيت: (گەيشتمان
بە ھاوكيشە گەلئىك كە ئەو ە روون دەكەنەو چۆن جىھان درووستبوو، واتاى ئەو
ناگەيەنئيت كە خودا! بوونى نىيە، بەلكو ئەو دەگەيەنئيت كە خودا گەردوونى
ھەرەمەكى درووستنەكردوو، بەلكو لەسەر ياسا و رپساي جىگىر ھىناوتتە
بوون).

باسه شه‌شهم : كه ياساكانه سرووشته داناهو؟

به‌لگه‌ی دیزاین = به‌لگه‌ گهردوونیه‌که

گومان له‌وه‌دا نییه‌ که یه‌کێک له‌ به‌ناویانگترین و به‌هێزترین و ساده‌ترین به‌لگه‌ له‌سه‌ر بوونی خودای به‌دییه‌نهر بریتییه‌ له‌ (به‌لگه‌ی دیزاین Design Argument) یان (به‌لگه‌ گهردوونیه‌که Cosmic Argument). که به‌ ساده‌یی واته‌: وردیی درووستبوونی گهردوون و نه‌و یاساو ریک‌خراوییه‌ی سرووشته له‌سه‌ری ده‌روات، به‌لگه‌یه‌ له‌سه‌ر بوونی دیزاینه‌رنکی زیره‌ک.

سه‌ره‌پای نه‌وه‌ی که من پێشتر زۆر به‌ توندی دژی نه‌وه‌ بووم که وردیی دیزاین به‌لگه‌ بیت بۆ بوونی خودا، به‌لام چاوخشانده‌وه‌ به‌ به‌لگه‌که‌دا و به‌ شینوازی به‌کاره‌ینانی وه‌ک به‌لگه‌یه‌کی فه‌لسه‌فی، گه‌یاندمییه‌ داننان به‌ بوونی خودایه‌کی دانای به‌دییه‌نهر.

بێگومان نه‌و زانیارییه‌ زۆره‌ی زانستی نوێ له‌ بواری یاساکانی سرووشته‌ و دروستبوونی گهردووندا و دروستبوونی ژیان و جۆراوجۆری زینده‌وه‌ره‌کان خستویه‌تییه‌پروو، نه‌و به‌لگه‌یه‌ی به‌ چه‌ندین به‌لگه‌ی پێشه‌کییه‌وه‌ ده‌وله‌مه‌ندتر کردوه‌، که زۆر یارمه‌تیده‌ری من بوو بۆ نه‌وه‌ی بگه‌مه‌ نه‌و ده‌ره‌نجامه‌.

بهلگه یاساکانی سرووشت

نه گهر نیمه یاساکانی سرووشت پیناسه بکهین بهوهی که بریتیه له رینکستن و گونجان له سرووشتدا^(۱) نهوا بیگومان بوونی رینکخراوی و گونجان (Regularities) گرنگترین نهو لایه نانه که واتا به یاساکانی سرووشت ددهن و دهیکه نه بهلگه لهسهر بوونی دیزاینه رنکی زیرهک.

بهلام نهوهی زیاتر بهلگهیه نهوهیه که نهو یاسایانه هموو بوونه وهره کان دهگر نهوه (Universal) ن و، بهیه که وه په یومندیدارن (Tied together) و دهکری به دسته وازهی بیرکاری ورد گوزارشتیان لیبکرت (Math ematically precise).

لیردها پرسیاره ته وهره ییه که نهوهیه: چون سرووشت لهسهر نهو یاسایانه و بهو شیویه درووسترکراوه؟ زوریهی زاناکانی فیزیا وه لامیکیان بو نهو پرسیاره نه دوزیوه ته وه، ته نیا دانان نه بیج به بوونی خودایه کی دانای به توانا.

نهو دهره نجامه به دیه ییه ته نیا زانا کلاسیکیه کانی وهک ئیسحاق نیوتن^(۱) و، جیمس ماکسویل^(۳) باسیان نه کردوه، بهلکو زور له سهرانی فیزیای نویش

(۱) چهند نمونه یه که لهسهر یاساکانی سرووشت:

- یاسای پاراستنی وزه Law of conservation of Energy: قهبارهی وزه سیسته میکی داخراو هر به نه گوری ده مینته وه.

- یاسای یه که می جولئی نیوتن Newton's first law of motion: ته نی جینگیر هر به جینگیری ده مینته وه، ته نی جولواو هر به جولواوی ده مینته وه نه گهر هیزنکی دهره کی کاری تینه کات.

(۲) ئیسحاق نیوتن Isaac Newton: له نینگلته را له دایک بووه و زیاهه (۱۶۴۲ - ۱۷۲۷) یه کیکه له کاریگه رترین که سایه تییه کانی میژوی مرو فایه تی. زور به هری هم بوون - نهو فیزیایی - بیرکاری - کیمیایی - گهر دونناس - فه یله سووف بوو، به دامه زرنه ری فیزیای میکانیکی کلاسیکی داده نرت، نهو سن یاساکه ی جولئی داهیتا و، یاسای هیزی کیشکردنی دوزیه وه. ههروه که چون وه سفیکی گهر دونی کرد که بوماوهی سن سه ده باو بوو، که تا ئیستاش هر باوه، سه ره رای نهو گوزارنکاریانه ی بیردوژی ریزه یی و فیزیای کوانتیم تیاندا نه نجامداوه.

(۳) جیمس ماکسویل James Maxwell: زانایه کی فیزیا و بیرکاری سکوتله ندیه (۱۸۲۱-۱۸۷۹)، خاوه نی بیردوژی کارو موگناتیسییه. به شداری و گرنگی له زانستی فیزیا دا وه کو به شداری و گرنگی ئیسحاق نیوتن و نه نیشاینه.

بۆچۈنلەردىن ئايرىپ چىقىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىشلىتىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش كېرەك.

ئەلبېرت ئەينشتاين^(۱)

(۱) ئەلبېرت ئەينشتاين Albert Einstein: خاۋەننى بېردۇزى رېژىمى، لە ئەلمانىيا لەدايك بوۋە لەسالى ۱۸۷۹ ۋە ۋىلايەتتە يەككەرتۈۋەكاندا لەسالى ۱۹۵۵ كۆچى دۋابى كىردۈۋە، نارى ھاۋ واتانى وشى بلىمەتتى دەكرىت.

لە سالى ۱۹۰۵ ئەينشتاين ۋەك فەرمانبەرنىكى بېچوك لە نوۋىسىنگە تۆمارى داھىتراۋەكان لە سويسرا كارىدەكرىد، ھەر لەۋ سالەشدا بېردۇزى يەكەمى دەربارە رېژە (رېژىمى تايىبەت) بلاۋكرىدەۋە. پاشان گەرايەۋە بۇ ئەلمانىيا تا لە زانكۆكانىدا بە پلەبەندى كار بىكات، لەسالى ۱۹۱۵ بوۋ بە بەرپۈنەرى بەيمانگاي ئىمپراتورى فەلەكى و بېردۇزى (رېژىمى گىشتى) دانا.

لە سالى ۱۹۳۳ ئەينشتاين لە دەستى زەبروزىنگى نازىيەكان رايكرىد بۇ ۋىلايەتتە يەككەرتۈۋەكان و رەگەزنامەى ئەمىرىكى پىنەخشا و لە زانكۆكانى ئەۋى وانەى وتەۋە تا كۆچى دۋابى كىرد.

ئەينشتاين خەلانى نۆبلى ۋەرگىرت، لەسەر خاسىەتتى دۋو لايەنەى رۋوناكى (كاتىك ۋەك شەۋل كاتىك ۋەك تەنۆلكە)، نەك لەسەر بېردۇزى رېژىمى خەلانى نۆبلى ۋەرگىرتىت.

سەرەراى قورسى خىستەنپروۋى بېردۇزى رېژىمى بە شىۋىيەكى سادە، دەتوانىن بلىين: بەيى ئەم بېردۇزە پىۋەرنىكى جىگىرمان نىيە كە بتوانىن بەھۋىيەۋە شۋىنى شتىك دىبارى بىكەين، نە بتوانىن رۋوبەرى نىۋان دۋو تەن بە رەھابى دىبارى بىكەين، نە بتوانىن خىرايى جولەى تەنىك دىبارى بىكەين، ھەرۋەك چۈن پىۋەرنىكى جىگىرمان نىيە كە لە رېيەۋە بتوانىن ماۋەى كاتى رۋودانى رۋوداۋىك لەسەر ناستى ھەموۋ گەردۋون دىبارى بىكەين.

ۋاتە شۋىن و كات و رۋوبەر و جولە و قەبارە، ھەموۋىان رېژىمىن، ۋاتە لە كەسەكەۋە بۇ كەسەكى تر جىاۋازى ھەيە، بەھۋى چەند ھۆكارىكەۋە، گىرنگىرنىيان: خىرايى و ناراستەى جولەيە، بۇ نەۋنە: نەگەر لەناۋ شەمەندەفەرئىكدا دانىشتىبى كە بە خىرايى سەد كىلۆمەتر لە كاتىمىرنىكدا دەروات، تۋىنكى تىنسى فرىئ بەدى بە ناراستەى سەرۋە، ئەۋا تۆپەكە دېتەۋە ناۋ دەستى خۋت يىتەۋەى تۆپەكە بەرۋە پىشەۋە بىجولت. ھەرۋەھا نەگەر پىاۋىك لە دەروۋى شەمەندەفەرەكە سەيرت بىكات، ئەۋا ۋاى دەيىنەت كە تۆپەكە بە خىرايى شەمەندەفەرەكە بەرۋە پىشەۋە دەروات!

- ئەگەر شەمەندەفەرەكە بە خىرايى ھەزار كىلۆمەتر لە كاتىمىرنىكدا بىروات و تۋش لە ناۋىدا دانىشتىبى، ئەۋا ئەۋ كاتىمىرەى لە دەستى تۆ دايە كاتىكى ھىۋاشتر لە كاتىمىرەكەى دەستى ئەۋ كەسەى لە دەروۋى شەمەندەفەرەكەيە تۆمار دەكات!

- ئەگەر رۋوداۋىك لە پىشەۋەى شەمەندەفەرەكە و رۋوداۋىكىش لە دۋاۋەيدا رۋودات، ئەۋ كەسەى لە ناۋ شەمەندەفەرەكەدايە ۋا ھەست دەكات لە يەك كاتدا رۋوبانداۋە، بەلام ئەۋەى لە دەروۋە ۋا ھەستەكات كە لە دۋو كاتى جىاۋازدا رۋوبانداۋە!

ئەمە بە تەۋابى لە فىزىيائى كلاسىكى جىاۋازە (فىزىيائى نىۋتن)، كە ۋاى دەيىنەت كە شۋىن و كات و رۋوبەر و جولە و قەبارە، ھەموۋىان شتى رەھان. ئەمە ئەۋە ناگەيىنەت كە فىزىيائى نىۋتن ھەلە يىت، بەلكو ياساكانى رېژىمى بەسەر خىرايىيە لە رادەدەرەكاندا جىبەجى دەيىت كە لە خىرايى رۋوناكى نىزىكن.

دەربارەى ئەو پرسە، دەستپىكىكى باشترمان لە ئەلبىرت ئەنشتاين دەستناكەوتت بۇ خستنهرووى چەمكەكانى زانا گەوره نوڭكانى فيزيا. ئەنشتاين دەلت: دەمەوى بزانم خودا چۆن گەردوونى درووستكردوو، دەمەوى بىرۆكەكانى خودا بزانم، ئەوئى تر تەنيا شتى لاوهكى و تەواوكارىن.

ئەنشتاين زانبارى مرۆبى دەربارەى گەردوون بە مندلىكى بچوك لەناو كتيبخانەيەكى گەورەدا دەچوئىت، كە ئەو كتيبخانەيە پرە لە كتيبى نووسراوه بە زمانە جوړاوجۆرهكان.

مندالەكە بە دلنبايەوه دەزانىت كە نووسەرئك ئەو كتيبانەى نووسيوه، بەلام نازانىت چۆن، لەو زمانانەش تىناگات كە ئەو كتيبانەى پى نووسراوه، ھەرەك چۆن دەشزانىت كە ئەو كتيبانە بە پى سىستەمىك رىكخراون، بەلام نازانىت.

ئەنشتاين بۆچونى مرۆفە ژىرەكان دەربارەى خودا بەم نمونەيە دەچوئىت. ئەو ھەموو رىكخراويەى گەردوون دەبينن و دەزانن كە لەسەر ياساگەلىكى بەرزى سرووشتى دەروات، بەلام كەمىك نەيىت لى تى ناگەن، بىگومان لەو تىدەگەن كە ھىزىكى شاراوھ لە پشت ھەموو ئەمانەوه ھەيە.

ماكس جامەر Max Jammer يەكىك لە ھاوپىكانى ئەنشتاين لە كتيبى (ئەنشتاين و ناين Einstein and Religion) بىروباوېرى ئەنشتاين دەربارەى خودا كورتدەكاتەوه، دەلت:

ئەنشتاين بىرۆكەى خوداى بە كەسايەتى كراو (وھ ئەوئى خودا مرۆفلىكى بى لاشە بىت، ئەگەرچى لە چۆنى و چەندىتى سىفەتەكانى لە سەرووى مرۆفەويە) رەتدەكاتەوه، كە ھەر نايبىنە و بە ھى خۆى دەزانىت و بە گەورەى ھۆزەكەى خۆى دادەنىت. بەلكو ئەنشتاين باوېرى بە خودايەكى ناماددى ھەيە، كە خۆى لە ياساكانى سرووشتا دەردەخات.

نايا سەرنجى بەلكەزىرپەت داوھ Rainbow؟ ئەو بەرزى و ئەندازە و پىنگانەى داوى رۆژنى باراناوى لە ناسماندا دەيانبىنى، جىواوزى ھەيە لە سىفەتى ئەو بەلكەزىرپەيەى ھاوپىكەت لە دوورى سەد مەتر دەبينىت. وانا ھەر يەكەمان بەلكەزىرپەى تايەتى خۆى ھەيە و لەگەل جوئەى دەروات، ئەمە بىرەوئى رىزىيە!!

ھەر ھەيەت ئەنەشەتەين باوەرپى بە ھەيە، كە ھەر كەسەك لە سروشت تەبەئەت خۇدا دەناسەت، لە بەر ئەو نە نا كە سروشت خۇدا بەت (وہك سەپنۆزای فەیلە سووف)^(۱) دەلەت، بەلكو بە ھۆى ئەو ياساھەنەى لە سروشتدا ھەن و بەلگەن لەسەر بوونى عەقلىكى بلىمەت لە پشت سروشتدا و پەوستە عەقلى مرؤف لە بەرامبەر ئەم گەورەى و دانائەى خۇدا خۆى بە كەم بزانەت.

كەواتە ئەنەشەتەين باوەرپى بە خۇدايەك ھەيە كە زانستى رەھای ھەيە و، كات و شەرن سەنوردارى ناكات. ئەنەشەتەين لە نووسەنەكانىدا زۆر ناوى لە خۇدا ناو: (عەقلىكى بەرز)، (رؤحى بەرزى بىكۆتا)، (عەقلە بەرزترەنەكە). سەرەراى ئەو ھەش زۆر لە شەرنكەوتوانى ئائىنە ئاسمانىيەكان (جولەكە - دىان - مۇسلمان) ئەنەشەتەين بە باوكى رؤحى بىباوەرپى دەزانن، ئەمەش بە ھۆى بەيەكەو بەستەنەو خۇدا و سروشت. زانای بايۆلۆجى بىباوەر رىچارى دۆكنز رەواجى بەم بۆچوونەدا و، ئەو ھى رەگەيانەكە ئەنەشەتەين بەم سەفەتەنەى مەبەستى سروشتە نەك خۇدا^(۲).

ئەنەشەتەين پەشتەر ھەردوو ھەزرى بىباوەرپى و يەكەون (وحدة الوجود)^(۳) رەتەكردبۆو، تەنەت لە زۆرەك لە نووسەن و وتار و گەفتوگۆكانى تورەى و بىزارى خۆى رەگەيانەبوو، بەرامبەر ئەو ھى كە بىباوەرپان بۆ پالەشتى كەردنى بۆچوونەكانىان ئەو دەدەنە پال بىباوەرپى.

(۱) سپینوزا Spinoza: يەكەكە لە بەناوبانگترین فەیلە سووف و پیاو ھۆزىكەيەكانى ئەلمانیا لە سەدەى ھەفدەھەمدا (۱۶۳۲ - ۱۶۷۷) بە رەخنە و گومانەكانى لەسەر تەورات و ئائىن بە گەشتى بەناوبانگ بوو، نووسەنەكانى بە سەرەتای شەبۆلى گومان و بىباوەرپى دادەنەرن لە سەدەى ھەژدەدا.

(۲) لە كەتبى (وھمى خۇدا The God Delusion).

(۳) لە باسەكانى پەشتوودا ھەردوو ھەزرى بىباوەرپى و يەكەونمان ناساندوھ.

فیزیای چهنیدی (کوانتوم) ^(۱) به‌ره‌و خودامان ده‌بات

نه‌نیشتاین تاکه گه‌وره زانای نوئی فیزیایی نه‌بوو که ریچک‌خراوی یاساکانی سرووشت و دانایی خودای به‌دیپهنه‌ری پیکه‌وه به‌ستوته‌وه، نه‌وه‌تا گه‌وره زانایانی فیزیای چهنیدی له‌و بو‌چوونه‌دا هاویه‌شی ده‌کن. لیره‌دا ته‌نیا گرنگی به‌خستنه‌رووی دید و بو‌چوونیان ده‌مین چونکه هندی کهس به هه‌له تیده‌گن و واده‌زانن که فیزیای چهنیدی ده‌توانی درووستبوونی گه‌ردوون له نه‌بوونه‌وه و به‌بی پیوستی به خودای به‌دیپهنه‌ری لیک‌بداته‌وه، هه‌روه‌ها دیدی هه‌ریه‌ک له‌م زانایانه به‌شیکی په‌یوه‌ندی نیوان خودا و پرسی خوایه‌تی ده‌نوئیت.

فیرنه‌ر هیزنبرگ ^(۲) Werner Heisenberg خاوه‌نی (بنه‌مای ناحه‌تمی یان گومان Uncertain Principle) ده‌لیت: به‌دریژی ژیانم پاله‌په‌ستوی نه‌وه‌م له‌سه‌ر بوو که بیر له په‌یوه‌ندی نیوان نایین و زانست بکه‌مه‌وه، هیچ کاتیکیش ده‌روازه‌کم بو هه‌لاتن نه‌دۆزیه‌وه که زانست دان به‌بوونی خودادا نه‌ئیت.

هه‌روه‌ها ده‌لیت: چی وا له جووله‌ی ده‌رزی موگناتیسی ده‌کات به‌ناراسته‌ی باکور یان باشور به‌وستیت، به‌دنیایه‌وه نه‌وه سیسته‌مینکی سه‌رسوپه‌ینه‌ره که هیزنکی دانای به‌توانا به‌پویه‌ی ده‌بات، هیزنک که نه‌گه‌ر ون بییت نه‌وا کاره‌ساتی زور خراب تووشی ره‌گه‌زی مرؤفایه‌تی ده‌بییت، کاره‌ساتی زور خرابتر له ته‌قینه‌وه‌ی نه‌تومی و جه‌نگه‌کانی له‌ناویردنی مرؤف.

هه‌روه‌ها نیروین شرؤدینگر ^(۳) Erwin shrodinger دامه‌زرینه‌ری زانستی (میکانیکای شه‌پوله‌کان) ده‌لیت: نه‌و وینه‌یه‌ی زانست بو بوونه‌وه‌ره‌کانی ده‌روبه‌رمان ده‌کیشتیت، زور کورت بیینه. چونکه سه‌ره‌رای نه‌و حقیقه‌ته زورانیه‌ی

(۱) فیزیای چهنیدی Quantum Physics: کۆمه‌لیک بنه‌مای هه‌یه که کار له‌گه‌ل سیسته‌مه فیزیاییه ورده‌کاندا ده‌کات، ته‌نۆلکه و گه‌ردیله و پرؤتۆن و نیوترون و نه‌لیکترون و ته‌نۆلکه بچوکه‌کانی تری خوار گه‌ردیله. هه‌روه‌ها له شه‌پوله‌کانی جزره جیاوه‌زه‌کانی وزه‌ش ده‌کۆلیته‌وه.

(۲) فیرنه‌ر هیزنبرگ Werner Heisenberg زانابه‌کی نه‌لمانییه (۱۹۰۱ - ۱۹۷۶)

(۳) نیروین شرؤدینگر Erwin shrodinger زانابه‌کی نه‌مسارییه (۱۸۸۷ - ۱۹۶۱)

پېشكەشمان دەكات و ئەو ياسايانەمان بۇ دەخاتەرۋو كە بوون بەرپۆەدەبەن، بەلام زانست بەلال دەوہستیت بەرامبەر ئەو شتانەى لە دلماندا نرىكن و لە راستیدا زۆر لەلامان گرننگن.

زانست قسەيەكى بۇ ھەستکردنمان بە دلخۆشى و دلئەنگىي نىيە، يان ئەو كارىگەرييانەى رەنگەكانى وەك سوور و شىن لەسەرمان دادەنیت، بۆچى ئەم ديمەنەمان لەلا جوانە يان شىرىنە، چۆن ئەم رىنكخراوىي و گونجانە لىنكبەدەينەو، زانست ھىچ لەبارەى خىر و شەر نازانیت، لە راستیدا ئەم كارانە بە دانان بە خدا نەيیت لىنكنادرتەو.

شروډىنگەر ھەرۋەھا دەلئیت، ھەندى كات زانا ماددييەكان دەيانەوى وەلامى ئەم پرسانە بدەنەو، بەلام وەلامى وا گالئەجارانە دەدەنەو كە بەھىچ شىۋەيەك ناكرى بە راستى وەرگىرىن. زۆرجار زانست بەو رەنگە سەير دەكرىت كە بىباوەرە، ئەم قسەيە جىنگاى سەرسورمان نىيە، چونكە ئىمە سيفتەكانى جوانى و كراوھىي و چاكە و خراپە لەبەر زانست دادەمالين، جا ئەگەر زانستى ماددى مرؤف لە مرؤفايەتى دابشۆرىت، ئىتر چۆن ئەم جۆرە زانستە دان بە گەورەترىن و بەرزترىن چەمكدا دەنیت كە عدقلى مرؤف پروبەپرووى دەبیتەو.

ھەرچى (ماكس پلانك^(۱) Max Plank) ى دامەزرىنەرى فيزيای چەندىي(ە دەلئیت: ناتوانىن ھەڤدزىيەكى راستەقىنە لە نيوان زانست و ئايىندا بدۆزىنەو، چونكە ھەريەكەيان ئەوى دى تەواو دەكات. ھەريەكە لە ئايىن و زانست لە جەنگىكى بەردەوامدان لە گەل پروپاگەندە و گومان و خۆسەپاندن و بىباوەریدا، بۇ گەشتن بە ناسىنى خدا.

ھەرۋەھا پۆل دىراك^(۲) Paul Dirac (يەكىك لە گەورە دامەزرىنەرانى فيزيای چەندىي) دەلئیت:

(۱) ماكس پلانك Max Plank زانايەكى ئەلمانىيە (۱۸۵۸ - ۱۹۴۷)

(۲) پۆل دىراك Paul Dirac زانايەكى ئىنگلىزيە (۱۹۰۲ - ۱۹۸۴)

خودا بەدېھنەرنىكى وردە، بەرزترین ئاستى بىر كارى لە دىزايىنى دروست كىردنى گەردوون و دانانى ياساكانى بەكارھىناوہ.

لە گەل ستېفن ھۆكىنگدا :

دەگەينە گەورە زانای فيزيایى سەردەم (ستېفن ھۆكىنگ^(۱) Stephen Hawking) و لە كۆتايى كىتېبە كەيدا (مىژوويە كى كورتى كات Abrief history of time) دەلېت: ئە گەر بگەينە (بىردۆزە جىھانىيە كە)^(۲) Universal theory ئەوا ھەريە كە لە زانايان و فەيلە سووفان، تەنانەت خەلكى ئاسايىش دە گەيە نيئە ئەوہى كە لە ھەندى لايەنە كانى دانايى و حىكمەتى بوونى گەردوون و بوونى نيئە تىبگات. ئە گەر ئەو ھشمان زانى، ئەو ھش دەزانين كە خودا چۆن بىردە كاتەوہ.

لە شونىكى تى كىتېبە كە دا دەلېت: بىردۆزە گىشتگىرە كە كۆمەلنىك ياسا و ھاوكىشە دەبىت. پىرسىارە كە ئەوہىە: كى ھىز و ژيانى بەبەر ئەو ھاوكىشە پرووتانە دا كىردووە تا ئەو گەردوونە ماددىيە لى پەيدا بىت كە وەسفى دەكات؟ ھەروەھا ھۆكىنگ لە يەككە لە دىدارە كانىدا دەلېت: ھەر چەند زانىارىمان دەربارەى گەردوون و ياسا لۆژىكىيە كان كە بەرپۆەى دەبەن زياتر بىت، زياتر دەرك بەو دەكەين كە رىكخراوى و گونجانى تىدا ھەيە.

(۱) ستېفن ھۆكىنگ Stephen Hawking: زانای فيزيای تىورى و بىر كارى پىراكتىكى بەرىتانى، مامۇستاي بىر كارىيە لە زانكۆى كامبرىدج. لە شونى نىسحاق نيوتن. لە سالى ۱۹۴۲ لە داىك بووہ. بە توژىنەوە كانى لە بوارى گەردوونناسىدا بەناوبانگە بەتابىەت كونه رەشە كان. ھەولنى سادە كرنەوہى زانستە كانى داوہ بۇ خەلكى ئاسايى. كىتېبە كەى (مىژوويە كى كورتى كات) يەككە لە پىر فرۆشتىرەين كىتېبى زانستى بە دىزايى مىژوو، بەو پىيەى ھەر ۵۰۰ كەسكە لە سەر روى زوى كىتېبىكى لى كىرپوہ. لە سەرھاي گەنجىدا تووشى نەخۇشى Amyotrophic lateral sclerosis بوو، كە تووشى پەككەوتوويى تەواری كىرد لە ماسولكە كانى مل و سەردا، لە رىنى دەزگاي ئەلىكترۆنىيەوہ پەيەندى لە گەل دەوروبەرىدا ھەيە، لە رىنى جولەى چار و لىوہە كانى!! چۆنكە تواناي قسە كىردنى لە دەست داوہ.

(۲) بىردۆزى جىھانى گىشتگىرە كە زاناکان بەدوای ياسا و ھاوكىشەى ھاوبەشدا دەگەرىن. كە بتوانىت چوار ھىزە سەرەككە كە لە گەردووندا جىبە جى بكات. ھىزى كارۇموگناتىسى - ھىزى كىشكرەن - ھىزى نەتۇمى بەھىز - ھىزى نەتۇمى يىھىز.

ھەرۋەھا دەلىت: گومان لەۋەدا نىيە كە ئەگەر رۇژى لە رۇژان دەربارەى
حىكمەت لە بوونى گەردوون پرسیار بەكى لەۋانەيە جگە لە ويستی خدا
وہلامىكت دەست نەكەوتت^(۱).

لەگەل پۆل دىڭىز

پۆل دىڭىز^(۲) Paul Davies خەلاتى تىمپلتون^(۳) Templeto prize ى لەسەر
لىكۆلىنەۋە لە پەيوەندى نيوان لۇزىك و گونجانى سروسىت و پرسی خوداييدا
ۋەرگرتوۋە.

لە وتارەكەيدا بەبۆنەى ۋەرگرتنى خەلاتەكەۋە، دىڭىز ھەموو نامادەبوانى
تووشى شۇك كىرد كاتىك رايگەياند كە زانست سنورىكى تايبەتى پىشكەوتن
ناپرېت، مەگەر دان بە چەمكە ئايىنىيەكاندا بنىت.

ھەرۋەھا دەلىت، سەرەراى ئەۋەى كە بىباۋەران لە خۇيان ناپرسن كە ئەۋ
ياساىانەى سروسىت لە كۆنۋە ھاتوون، بەلام ھەمويان دان بە رىكخراۋىي ئەۋ
ياساىەنەدا دەننن، بۆيە دىڭىز بىباۋەران بە ھەلە دادەننەت لە دوو چەمكدا كە
دەستى پىۋەدەگرن و بوونەتە بەرەست لەنيوان ئەۋان و باۋەرپدا:

- چەمكى يەكەم: لىكدانەۋەيان بۇ رىكخراۋىيى بناغەى گەردوون، بەۋەى كە
مادام بەم شىۋەيە بىنراۋە ديارە ھەر لەسەر ئەم ياساىانە بوۋە، ئىمەش بەۋە ۋەلاميان

(۱) ھۆكىنگ لە ھەندى شوتنى تردا ئەۋەى راگەياندوۋە كە بىباۋەرە و باۋەرپ بە بوونى خدا نىيە،
ئەم ھەقدىيە لەبەرئەۋە دەرەكەۋىت كاتىك روۋبەرۋوۋى بەلگە زۇرەكانى بوونى خدا دەپتەۋە خۇى ناچار
دەپننەتەۋە كە دان بە حەقىقەتدا بنىت.

(۲) پۆل دىڭىز Paul Davies: زانايەكى بەرىتانيە، لە سالى ۱۹۴۶ لەدايك بوۋە.
مامۇستاي فىزىيايە لە زانكۆى نەرىزۇنا، پىشتر لە زانكۆى كامبرىج - لەندەن - نىوكاسل مامۇستا بوو.
پىچۇرى زانستەكانى گەردوون و فىزىياى چەندىيە. لە سالى ۱۹۵۵ خەلاتى تىمپلتونى ۋەرگرت.

(۳) خەلاتى تىمپلتون Templeto prize: خەلاتىكە دامەزراۋەى تىمپلتون لە وىلايەتە يەكگرتوۋەكان لە
سالى ۱۹۷۳ ۋە دەپبەخشىت.

ئەۋ خەلاتە بۇ ئەۋ دۆزىنەۋە و تىرۋىنەۋە زانستانەيە كە خزمەتى لايەنەكانى ئايىن و رۇحانەت دەكەن،
دواى ئەۋەى ھەستيانكرد خەلاتى نۆبلى ئەۋ لايەنەى پىشكۆى خستوۋە. نرخەكەى ۶.۱ مىليۇن دۇلارە
(لە خەلاتى نۆبلى بە نرخەرە كە ۲.۱ مىليۇن دۇلارە).

دەدەینەووە کە ئەگەری ئەو هەبوو کە بوونییکی ناپێکخراوتر و ناگونجاوتر درووست ببێت و بمینیتەووە، ئەمە نزیکترە لەو بارودۆخە تێکەڵ و پێکەڵەیی لە سەرەتای درووستبوونی گەردووندا هەبوو، بۆچی گەردوون لەرووی درووستبوون و مانەویدا لەسەر باشترین و نالۆزترین و قورسترین شیوە دەرکەوت؟

- چەمکی دوووەم: گەمژەییەکی تەواوە، ئەوێی کە ماددیگەراکان دەلێن کە یاساکانی سرووشت لە دانانی ئێمە خۆمانە و لە راستیدا لە سرووشتدا بوونیان نییە.

من واناژانم هیچ کام لە زانایانی فیزیا پێی وا بێت کە یاساکانی نیوتن (بۆ نموونە) لە درووستکراوی مەرۆف بێت، ییگومان یاساکانی سرووشت بوونییکی راستەقینەیان هەیە و، رۆلی زانایان لە دۆزینەووە و دارشتنەوویان دایە، ئەک لە داھێنانیان.

دیفیز چەند پرستیک دەخاتەرۆو:

- چۆن یاساکانی سرووشت درووست بوون؟
- بۆچی بە دیاریکراوی ئەم یاسایانە بوون و یاسای تر نەبوون؟
- چۆن ژیانیک کە بەهۆش و عەقل و زیرەکی دەپروات بەرپۆتە، لە ماددەیی نازیندوو دیتەبوونەووە؟

بەلگەکانی دیفیز بە وەلامە بەهێزەکەیی کە عەقڵی بیباوەرەکان پەکدەخات کۆتایی پێدینین:

یاساکانی سرووشت لە سەردەمیکی زۆر زوووەو دانراون بۆ ئەوێی دواتر بە ئەرکی خۆیان هەلبستن لە بوونیکدا کە هیشتا درووست نەبوو^(۱)، ئای ئەوێ چ دیزاین و ئامانجیکی سەرسورھینەرە؟!

(۱) ئەم چەمکە بە (بنەمای مەرۆیی) دەناسریت. سەرنجی باسی دواتر بەدە.

لەگەل زاناينى بىركارىدا :

(جۆن بارو) ^(۱) ش خەلاتى تىمپلتۆنى وەرگرت، لەسەر لىكۆلىنەوهكانى دەريارهى بەلگەى دىزايىن. لە وتارەكەيدا دواى وەرگرتنى خەلاتەكە، سەرنجى بۆ ئەوه راکىشا كە ئەم بوونە و بەو ئالۆزىيە سەرسوپهينەره بىي وىنەيهى لە بناغە و پۇلدا هەيهتى، شوئنى كەمىك لەو ياساينە دەكەوتت، كە بتوانى بە وردى لە هاوكيشە بىركارىيەكاندا لىكدانەوى بۆ بكرىت و ئەندازەى لاپەرەيهك داگىر بكات.

هەر وهها بارو بەرپەرچى ئەوانە دەداتەوه كە دەلەين ياساكانى سەرووشت لە داھىنراوى خۆمانن بۆ ئەوهى دياردە سەرووشتییەكانى دەورەبەرمانى پىي لىكبدەينەوه، دەلەيت درووستبوونى مەرووف و زۆربوونى (كە لە هەموو شتىك زياتر لامان گەرنگە) پىويستى بە گەرممانەكردنى بوونى شتى زۆر ئالۆز نىيە وهك كۆنەرەشەكان و.. نىتر بۆچى زاناكان ئەم چەمكەيان داھىناوه؟!

هەر وهها بارو نامارەش بۆ ئەوه دەكات كە مەژووى زانست پەرە لەو بىردۆزانەى شوئنى بىردۆزەكانى پىشخۆيانيان گەرتۆتەوه. سەرەراى ئەوهى كە بىردۆزى رەژەبى پىچەوانەى ياساكانى نيوتن بوو. بەلام تانىستا و بۆھزاران سالى تەرش ئەم بىردۆزە هەر بەكار دىت. ئايا ئەمە بەلگەنەيه لەسەر ئەوهى كە ئەم ياساينە بە راستەقەينە بوونيان هەيه و دىد و بۆچوونى ئىمەى مەرووف نىيە كە هەر كاتى وىستمان بتوانىن بىيانگۆرەين؟!

لەگەل زاناينى بايۆلۆجىدا

دواى ئەم گەشتەمان لەگەل زاناينى فىزىيا و بىركارىدا، هەلۆستەيهك لەلای زاناى بايۆلۆجى (چارلس دارووين Charles Darwin) دەكەين، خاوەنى بىردۆزى پەرەسەندن كە زۆر بە بىباوەرەى تۆمەتبار دەكرىت، بەلكو ئەم چەند

(۱) جۆن بارو John Barrow: لە لەندن لەدايك بووه لە سالى ۱۹۵۲.

مامۆستای بىركارىيە لە زانكۆى كامبىرىدج. گەرنگى تايبەتى دەدات بە فىزىياى تىورى و فىزىياى گەردوون. لە سالى ۲۰۰۶ خەلاتى تىمپلتۆنى وەرگرت.

دیره بی تاوانی نهو بسملیتیت و بیته به‌لگه له‌سەر بیباوهران. داروین له ژیاننامه‌ی تایهتی خویدا ده‌لیت:

Reason tells me of the] extreme difficulty or rather impossibility of conceiving this immense and wonderful universe, including man with his capability of looking far into futurity, as the result of blind chance or necessity. When thus reflecting I feel compelled to look to a First Cause having an intelligent mind in some degree analogous to that of man; and I deserve to be called a Theist))

((زۆر قورسه، به‌لکو مه‌حاله، بیر له گه‌ردوونیکه گه‌وره و سه‌رسوهرینه‌ری وه‌ک گه‌ردوونی ئیمه بکه‌ینه‌وه، که بوونه‌وه‌رنکی تیدا ده‌ژی وه‌ک ئیمه‌ی مرؤف که توانایه‌کی سه‌رنج‌راکیشی هه‌یه، له نه‌نجامی رینکه‌وتی کوژ و هه‌ره‌مه‌کی درووستبوویت. بۆیه کاتیک له ده‌وربه‌رمدا به‌دوای هوکاری یه‌که‌می دوای بووندا ده‌گه‌ریم، ناچار ده‌بم دان به به‌دییه‌نه‌رنکی زیره‌کدا بنیم. ئا لیره‌دا من باوهرم به بوونی خودا هه‌یه)).

فه‌یله‌سووفه‌کان گه‌شتی زاناکان ته‌واو ده‌که‌ن خودا به‌دییه‌نه‌ری یاساکانه :

پوخته‌ی قسان، جۆن فۆسته‌ر John Foster، که مامۆستای فه‌لسه‌فه‌یه له زانکۆی ئۆکسفۆرد، له کتێبه‌که‌یدا (خودا به‌دییه‌نه‌ری یاساکانه The Divine Lawmaker) دا ده‌لیت: نه‌گه‌ر دان به بوونی یاساکانی سرووشتدا بنیین، نه‌وا نه‌م رینکه‌راوی و گونجانه، به سادیه‌ی و به جوانترین شیوه بوونی خودایه‌کی دانای به توانامان پیده‌لیت.

هه‌روه‌ها فه‌یله‌سووفی گه‌وره ریحارد سوینبیرن له‌سەر به‌لگه‌ی دیزاین پیمان ده‌لیت: نه‌گه‌ر بلیین، هه‌موو ته‌نه‌کان (به پنی یاسای هیژی کیشکردن) یه‌که‌تر کیش بکه‌ن، نه‌وا لۆژیکیت و ئاسانتره که بلیین سه‌رچاوه‌ی هه‌موو نه‌و ته‌نانه یه‌ک سه‌رچاوه‌یه، له جیاتی نه‌وه‌ی گریمانه‌ی نه‌وه بکه‌ین که هه‌ر ته‌نیک له

تهنه کان به ریځکوت هم هیڙه ی تیدا درووستبووه و مروښ لم لهیه کچوونه
هدهمه کییه یاسایه کی داناوه.

سوینبیرن له گهڼ جوں فوستر هاورایه له سر نهوهی که باشرین لیکدانهوه
بو هم ریځکراوییه بوونی خودایه کی دانای به توانایه، که نایینه ناسمانییه کان
وهسفی دهکن.

هو زانایانهی دان به بوونی حکمه تیکی خوداییدا دهنین له پشت گهردوون،
به لگه کان له پیناو بهرگریکردن له چه مکیکی فلسه فی ناخه نه پروو، به لکو
گوزارشت له واقعیک دهکن که زانستی سردهم خستویه تییه پروو به سره عهقله
لوژیکی مهنده کانیسی سه پاندووه به به لگه یه کی به هیڙی وا که جینگای
هه لوه شاندهوه و پشتگوی خستن نین.

باسە حەوتەم : گەردوونىك بۇ پىشوازم لە ئىمە ئامادەكراوه!

بىرىكەوه نە گەر لە گەشتەكەتدا چووى بۇ ئوتىلىك..

كاتىك چوويه ژوورەكەت، بىنىت ئەو وئەنەيەى لە پشت قەرەنلەكە ھەلواسراوه ھاوشىۋەى ھەمان ئەو وئەنەيەيە كە چەند سالىكە لە پشتەوہى قەرەنلەكەى مالىھەت ھەلواسراوه. ئەو فەرشەى لەژوورەكە پراخراوه، ھاوشىۋەى فەرشى ژوورەكەتە، ھەررەھا ھەمان گولدان و گوللى لىيە كە تۆ حەزت لىيەتى.

لەسەر مېزى گۆشەى ژوورەكەشدا، بىنىت ئەو دىوانە شىعرەى ئارەزووت لىيەتى و تاونا تاونك ئارەزوو دەكەى بىخوئىتتەوہ لەسەر مېزەكەيە، ھەررەھا ئەو رۆژنامەيەش كە راھاتووى رۆژانە بىخوئىتتەوہ.

لەناو بەفرگەرەكەشدا، ھەموو ئەو خواردنەوہ و شوكلاتەى ئارەزووت لىيە تىيدايە و، ئەو دەفرى ئاوەشى كە تۆ لە مالىھەدا بەكارى دىنى ھەمان دەفرى مالىھەكەتە و ھەمان ئاوە كەنزايەكەى نىشتىمانەكەتى تىدايە.

كاتىك تەلەفزيۇنەكەت خستە كار، بىنىت ھەمان ئەو فىلمانەى ئارەزووى دەكەى پەخشى دەكات، ھەررەھا كەنالى ناوخۆيى ئوتىلەكەش ئەو پارچە مۇسقىايەى ئارەزووت لىيانە پەخشى دەكات.

لە گەرماوہەكەشدا، بىنىت دىوارەكانى بە ھەمان رەنگى گەرماوى مالىھەت كە ئارەزووى دەكەى رەنگكراوه، ھەررەھا لەسەر رەفەكان ھەمان شامپو و سابوونى لەسەرە كە راھاتووى بە كارىان بىنى.

هرچونيك چاوبگيرى هموو نهو شتانه دهبينى كه نارەزوت لىيانه و پىيانهوه راهاتوى. بىگومان نه گهرى نهوهى كه به رىكهوت نه مه روويداينت ورده ورده له لات كه مدهيتهوه، تا دلنيا دهيهوه كه يه كيك له به رپوهبه رانى ئوتيله كه وره كارىبه كانى ژيانت و نارەزوه كانتى زانيوه.

ئيمه و بوون به يه كهوه گونجاوين

نهو ناماده كارىبه چاوه پرواننه كراوانهى له ئوتيله كه دا هاتنه پىشت و جهخت له سهر نهوه ده كه نهوه كه كه سيك له ئوتيله كه دا هيه تو له نزيكهوه دهناسيت و پىشتر زانيويه تى كه تو دىيت بو ئوتيله كه، فهيله سووفه كان ناوى دهنين به لگهى گونجان Fine tuning argument.

زاناي فزيبايى گه وره (فريمان ديسون^(۱) Freeman Dyson) نهم به لگهيه وه سف دهكات و ده لىت: (هه رچهند گونجانى زياتر له ورده كارىبه كانى گه ردوون و پىداويستىبه كانى خو مان به دى ده كه م، هه ستم زياتر ده بيت كه گه ردوون بو پىشوازي له ئيمه ناماده كراوه).

نهو چه مكهى گه ردوون واى ده بيىت كه گه ردوون به جو رىك درووستكراوه كه گونجاو بيت بو ژيانى مرو ف پى ده گوترى (بنه ماى مرو بى The anthropic principle^(۲)) لى ردها پرسيارىكى گرنگ خو بى ده خاتهروو، ناي ده كرى نهو رىكخراوه بى و گونجاوييهى له نيوان ياسا و بنه ما فزيباييه كاندا هه بيه، كه رىنگايداهه ژيان له گه ردوون درووست بىت و بوونه وه ره كان درووست بىن بو رىكهوت بگيرينه وه؟ له ئىستادا هه چ له زانا فزيباييه گه وره كان نهو قسه بيه ناكهن، چونكه نه وان پىيان وا به كه ناكرى نهم گونجان و رىكخراوييه له ناو يه ك گه ردووندا Universe له رپى رىكهوته وه درووست بوويت!

(۱) فريمان ديسون Freeman Dyson: له ئىنگلته را له دابك بووه له سالى ۱۹۲۳. ماموستاى بىركارى و فزيبايه له ويلايه ته يه كگرتوه كان. گرنگى ده دات به نه نازيارى نه تو مى و فزيباى چه ندى. له سالى ۲۰۰۰ خه لانى تىمپلتنونى وه رگرت.

(۲) له به شى دووهم. باسى دووهم به درى ژى باسى بنه ماى مرو بى ده كه بىن.

كەواتە، زانايان چى دەخەنەروو؟

زانايان دوو بژارده دەخەنەروو. يان ئەوھتا دان بنىين بە بوونى بەدېھتەرنىكى
زىرەكى داناي بە توانا كە ھەموو ئەم رېنكخراويىيەى بە ويست و تواناي خۆى
رېنكخستوھ، يان ئەوھتا بلين كە چەند گەردوونىكى جياواز ھەن Multiverses
كە سرووشتى جياوازيان ھەبوھ و، بە رېنكەوت لەسەر يەككە لە گەردوونەكان
(گەردوونەكەى نيمە) بارودۆخى گونجاو بۆ ژيان رەخساوھ.

باسى چەند گەردوونىيى^(۱)

يەككە لە بەناويانگترين زانايانى گەردوونناسى كە پشتگىرى لە بىرۆكەى
چەند گەردوونىيى دەكات (مارتن ريز^(۲) Martin Rees)، وھرن با پېنكەوھ
سەرنجى قسەكانى بەھين كە پىي وايە:

بۆ ئەوھى يەككە لە گەردوونەكان شياو بيت بۆ ژيان، پېويستە بارودۆخ و ياسا و
بنەماى فيزيائى وای تىدايت كە لە گەردوونى نيمەدا ھەيە.

ھەرھەھە كە ھەندى لەو ميكانيزمانە دەخاتەروو كە گەردوونناسان بۆ لىكدانەوھى
چۆنئەتى درووستبوونى گەردوونە جياوازهكان دايندەن. يەككە لەو ميكانيزمانە
روودانى (تەقینەوھ گەردوونىيە جۆراو جۆرەكانن Multiple Big Bangs، كە لە
ھەر يەككىيان گەردوونىكى جياواز درووستبوو. ھەرھەھە بىردۆزى كونە رەشە
جۆراو جۆرەكان كە لە وزەى ھەر يەككىيان گەردوونىكى جياواز درووست دەييت.

(۱) چەمكى چەند گەردوونىيى بۆ يەكەمجار وەك چىرۆككە لە چىرۆكەكانى خەيالى زانستى خراپەروو
بەناوى Star maker لە سالى ۱۹۷۳. چىرۆكەكە وەك پروبارنك سەبرى كات دەكات كە كۆمەلەك بلقى
ھەلگرتىت، كە ھەر يەككىيان نامازە بيت بۆ گەردوونىكى جياواز، كە لە نەبوونەوھ لە شىوھى خالىكى وزە
دەرگوتوون. ھەريەكە لەم گەردوونانە لە ماددەى جياواز پېنكەتوون كە ملكەجى ياساى فيزيائى جياوازان.
ماددە و ياساى يەككە لەم گەردوونانە بە تەواوى بۆ ژيانى نيمە گونجاو بووھ.

لە ھەشتاكانى سەدەى بىستەم زاناى بايۆلۆجى F.A.Pantın كەوتە دواى ئەم دىدە خەيالىيە و، بىردۆزنىكى
زانستى لى درووستكرد كە تيايدا نيمە دەچوتنى بە دوكانىكى چل و بەرگ كە مۆدېل و قەبارەى جياوازی
تىدايە و، كرىارەكە (كە نيمەين) نەو جەلەى ھەلئەژارد كە بۆى گونجاو بوو (كە گەردوونى نيمەيە).

(۲) مارتن ريز Martin Rees: مامۆستای فەلەك و زاناى گەردوونناسى بەرىتانى، لە سالى ۱۹۴۲
لەدايك بووھ.

ھەروھە ریز نامازھ بۆ ئەوھەشەكەت كە لىكدانەوھ جىاوازەكان زۆر لە گەل بەكدا ھەفڈژن و، بۆ سەلماندن و رەتكردنەوھىان پىويستى بەوھ ھەيە كە بنەماي فیزیایی وامان ھەبیت كە ملیۆن جار لەو بنەمايانە بەھيژتر بىت كە دەیانزانين، وەك چرپى زۆر و قەبارەى زىنە گەورە و زىنە بچوك و، گەرمى زۆر و خيژايى خيژاتر لە خيژايى رپووناكى. ئەو بۆچوونى وايە كە تىنگەيشتنى زياتر دەبىتھە ھۆى لەكارخستنى زۆرنك لەو بژاردانە، تا دەگەينە ئەوھى بلىين يەك گەردوون ھەيە!!

بىردۆزى چەند گەردوونىي لە تەرازوودا

زۆرىەي گەورە زانايانى فيزیا و فەيلەسووفەكان گالته بە بۆچوونى چەند گەردوونىي دەكەن. لىزەدا قسەي يەككە لە گەورە زانايانى فيزیا و گەورە فەيلەسووفىك دەخەينەرپوو.

زانای فيزیایی (پۆل ديفيز Paul Devis) دەلێت:

ئاسانە بلىين كە ئەگەر ئىمە تەمەنىكى ئەبەدى (بى سەرەتا)مان داوئە گەردوونىك لە گەردوونەكان، ئەوا لەو ماوھ ناكۆتايىيە زۆرەدا ئەگەرى درووستبوونى ھەر شتىكى لى چاوەرپوان دەكرا، بەلام ئەم قسەيە بۆ لىكدانەوھى بوونى ژيان لەسەر ئەم گەردوونەمان بە ھىچ جۆرنك قەبول نىيە.

بە ھەمان شىوھ ئەگەر پەنا ببەينە بەر فيزیاي چەندىي، ئەوا ھىچ كەس ناتوانىت شتىك بسەلمىنىت يان رەتى بكاتەوھ، چونكە ھەمووى ئەگەرە. لە ھەمان كاتدا، ئىمە تەنھا توانىومانە بەرگىكى زانستى بەبەر پرسەكەدا بكەين دواي ئەوھى تۆوى گومانمان لە عەقل و دلى ھەموو مرؤفكىدا چاند.

گوتنى ئەم درووشمانە دەكرى بۆ سەلماندى ھەر شتىك و لە ھەر بوارىكدا بى بەكارىت، بەلام لە راستىدا تاكە بەلگەيەكيشى نەخستۆتەرپوو.

پىويستە بەلگەي زانستى وەك گوللە وايىت، بە تەواوى و بەرھو ئامانجىكى ديارىكراو ناراستە بكرىت، پاشان، باسى چەند گەردوونىي بۆ ئەندازەيەكى ناكۆتا لە گەردوونەكان و قەدىمىيان بۆ ناكۆتا لە قەدىمىدا، تەنھا لەبەر خاترى

نەوەى يەككە لە گەردوونەكان بارودۆخى گونجاوى تىدا بخولقيت و بۇ ژيان بشيت، ئەمە شىوازىكى زۆر مەترسیداره؛ چونكە چەمكى بەلگەى زانستى لە رەگ و ريشەوہ ھەلدەكىشيت.

چەند گەردوونىيە كە ئەگەرى رېنكەوت دەكاتە پيۋەر بۇ نەوەى يەككىيان بۇ ژيان بشيت، قەبارەى كيشەكە گەورەتر دەكات؛ چونكە دەيكاتە ئەنجامى لىكدانى كيشە X ژمارەى گەردوونە گریمانەيەكان. ئەمە وەك ئەم قوتابىيە وایە كە مامۆستاكەى باوهرى بە پاساوەكەى نەدەكرد كە سەگىك دەفتەرى نەركەكانى قوتابخانەى خواردووه، پاشان قوتابىيەكە قورەكە خەستەر بكات و لە وەلامدا بليت، ژمارەيەك سەگ (كە ژمارەكەيان نەزانراوہ) دەفتەرى نەركەكانى قوتابخانەيان خواردووه!!

ئەگەر بگوتىڭ ياساى گونجاو بۇ درووستبوونى ژيان بە رېنكەوت و لە دواى ساردبوونەوہى يەككە لە گەردوونەكان لە دواى تەقینەوہ گەورەكە درووستبووہ. ئەوا ياسا فىزيابىيەكان كە لە كاتى ساردبوونەوہى ئەم گەردوونەدا بوونيان ھەبووہ، دەبو شونى ياساى بالاتر بکەون، بەلام دواتر چۆن ياساى بالاتر دەرکەوت. بۆيە بەردەوام پيۋستيمان بە زانينى سەرچاوەى درووستبوونى ياساى بالا پاشان بالاتر و بالاتر دەييت، ھەرۋەھا دیدى چەند گەردوونىيە پيۋستى دەستپوهردانى خودايى رەتناكاتەوہ.

لەگەل فەلسەفەدا:

فەيلەسوفى گەورە (رىچارد سوينبېرن Richard swin burne) لەگەل پۇل دىڤىزدا ھاوبەشى دەكات لە گالته كردن بە گریمانەى چەند گەردوونىيە و دەلييت: گەمژانەيە كە بليين چەندان تريليون گەردوون كە دەگەرپتەوہ بۇ چەندان تريليون سال، لىكدانەوہيەكى شياوہ بۇ درووستبوونى بارودۆخىكى گونجاو لەسەر يەك گەردوون (گەردوونى ئيمە)، لە كاتىكدا دەكرى ھەموو بوون بە بوونى (يەك خودا) بە ژيرانە لىكبدريتەوہ.

گریمانه‌ی چندگه‌ردوونیی، که تنیا بارودوؤخی یه‌کیکیان گونجاو بوو بوؤ ژیان، نه‌یتوانی وه‌لامی پرسیاره گه‌وره‌که بداته‌وه: چۆن یاساکانی سه‌ر نهم گه‌ردوونه درووستبوون؟

جا نه‌گه‌ر گریمانه‌ی چندگه‌ردوونیی وه‌ک لیکدانه‌وه بوؤ درووستبوونی ژیان له‌سه‌ر گه‌ردوونی نئیمه‌ ره‌تبه‌که‌ینه‌وه، نه‌وا رینگایه‌کی ترمان له‌ به‌رده‌مدا نییه، تنیا داننان نه‌ییت به‌ خودا، به‌دیه‌ینه‌ری گه‌ردوون و ژیان، که به‌لگه‌ی گونجان ناماژه‌ی بوؤ ده‌کات.

به‌لگه‌ی گونجان Fine tuning argument

فیه‌له‌سوونی زانسته‌کان (چۆن لیسلی John Leslie) که یه‌کیکه له‌ گه‌وره‌ترین لایه‌نگرانی بنه‌مای مرؤیی له‌ کتیبه‌که‌یدا (عه‌قلی ره‌ها Infinite mind) دا ده‌لیت: گومان له‌وه‌دا نییه که گه‌ردوون بوؤ درووستبوونی ژیان ناماده‌کراوه، نه‌مه‌ش له‌رپیی رینکخستینکی وردی یاساکانی گه‌ردوون و بنه‌ما چه‌سپاوه فیزیاییه‌کان، به‌لام نه‌وه‌ی به‌راستی توشی سه‌رسورمانی کردوون، نه‌وه‌یه که نه‌و گونجان و رینکخراوییه زۆر زیاتره له‌وه‌ی که بوؤ درووستبوونی ژیان پئوسته. کارؤموگناتیسی .. وه‌ک نه‌ونه:

چۆن لیسلی نمونه‌ی گونجان به‌ وزه‌ی کارؤموگناتیسی دینیتته‌وه، که کۆنترۆلی هه‌موو رینکخستنه‌کانی گه‌ردوون ده‌کات، هه‌ر له‌ بچوکترین پینکهاته (گه‌ردیله) تا ده‌گاته گه‌وره‌ترین پینکهاته (گه‌له‌ستیره)^(۱)، که هه‌موویان ملکه‌چی هه‌مان یاسان (یاساکانی فیزیای چهندی).
-----

(۱) گه‌له‌ستیره Galaxyies: بنیادیکی گه‌ردوونیه له‌ کۆمه‌لیکی زۆر نه‌ستیره و تۆز و گاز و مادده‌ی تاریک پینکهاتوه، که له‌ رینگه‌ی هیزی کیشکردنی ئالوگۆر پینکه‌وه به‌ستران و به‌ ده‌وری ناوه‌ندیکی هاوبه‌شدا ده‌خولیتته‌وه.

فله‌کناسان گه‌له‌ستیره‌کان مه‌زنده ده‌کهن به‌وه‌ی که ۱۰ تا ۱۰^{۱۰} گه‌له‌ستیره له‌ گه‌ردوونی بینراودا هه‌یه. قه‌باره‌ی گه‌له‌ستیره گه‌وره‌کان ده‌کاته ۱/۲ ملیۆن سالی رووناکی و زیاتر له‌ ۱۰^{۱۰} نه‌ستیره له‌خۆ ده‌گرت.

لەسەر ئاستى گەردىلە كانىش، وزەى كارۋموگناتىسى پارىژ گارى ئەلىكترۇنە كان دەكات لە خولگە كانىدا، بەجۆرىك كە لەژىر كارىگەرى وزەى دەر كەرى ناوئەندى زۆر دوور نەكەونەو، لە ھەمان كاتىشدا، نەچنە ناو ناو كە گەردىلە كانەو^(۱)، ئەمەش بەسەر ھەموو گەردىلە كاندا جىبە جى دەيت، لە بچوكتىر نەو تا گەورەترىن. ئەم ياسايە بە تەنيا، ھەموو سىستەمە جۆراو جۆرە كان بە تەواوى بەرپوئە دەبات، ھەر لە DNA ناو خانەى زىندوو بگەر، تا دەگاتە سووتانى ناو ئەستىرەى گەلەستىرە جىاوازە كان و دەرچوونى وزە لىيانەو بە درىژاى بلىۋان سال.

چۆن تاكە ھىژىك، كە بە يەكە يەكى پىوانەى جىنگىر دەپپورئە و ملكە چى يەك ياساى فىزىياى بيت، تواناى ئەوئەى ھە يە بەم ھەموو فەرمانە جىاوازە ھەلبىستىت. ئەمە لە كاتىكدا كە ھەرىكە لەم فەرمانانە پىوستى بە ئەندازەى جىاواز و شىوئەى جىاوازى وزە ھە يە؟

دوو خال دەمىنن، كە پىوستە دەر بارەى بەلگەى گونجان بىانخە يەنە پروو:

۱- ئەم ياسا و نەگۆرە فىزىياىيەنى ئىستا ھەن و رى بە بەردەوام بوونى ژيان دەدەن، رىنگاىان بە دەر كەوتنى ژيان نەدەدا. بۆ يە پىوستى بە بارودۇخ و ياساى ترى جىاواز ھەبوو كە پىش نىزىكەى چوار بلىۋان سال درووست بوو تا ژيان دەستىبىكات.

۲- ئەگەر ھەندىك لە ياسا و نەگۆرە فىزىياىيە كان كە ئىستا ھەن بگۆرىن ئەوا ناتوانى ژيان بەردەوام بيت.

ياساكانى سروسشت بەجۆرىك رىكخراون كە بۇ درووستبوونى ژيانى مروؤف و بەردەوام بوونى گونجاو بيت.

(۱) گەردىلە لە ناوكىك پىكدىت كە بەھۆى كارىگەرى كارۋموگناتىسى و وزەى دوورخەروەى ناوئەندى ئەلىكترۇنە كان بە دەورىدا دەخولتەو. ناوكىش لە پىرۇتۇن و نىوتىرۇن و كوارك پىكدىت، كە يەكەى بىنچىنەى ئەم پىرۇتۇن و نىوتىرۇنە يە.

باسمە ھەشتەم: چۆن ژيان درووستبوو؟

يەكئىك لەو كىشانەى پرووبە پرووى فەيلە سووفە كان دەبىتتە وە لەكاتى رەفتار كردن لە گەل زانا ماددىگە راكاندا، كەمى دەرك كردن يانە بەو كارىگە رىيە زانستىيانەى بەھۆى لىكدانە وە ماددىە كانىيان درووستدەبن، لەوانەى وە بىرىكە نە وە كە ئىمەى فەيلە سووف خۆمان خستۆتە دەريايە كە وە كە تواناى بەرگە گرتنىمان نىيە دەرياي (بايۆلوجيا).

لەكاتى كدا كە فەيلە سووفە كان پرسىيارى (چۆن گەردوونىك كە لە ماددىە كى نازىندووى نا عاقل دەتوانىت ژيانىكى عاقل و بەتوانا لەسەر زۆرىوونمان بۆ بەدبىھىنىت؟) بەجۆرنىك سەير دەكەن كە ئەمە پرسىكى فەلسەفىيە بەر لەوھى پرسىكى زانستى بايۆلوجى بىت.

خاسىيەتە كانى بوونە وەرى زىندوو :

ئەگەر بە دىدىكى فەلسەفىيانە سەيرى چەمكى ژيان بگەين، دەبىنين كە خاسىيەتى سەرەكى جياكەرە وەى ژيان ئەوھى كە زىندە وەرە كان نامانج و مەبەستىكى بنەرەتى لە درووست كردن ياندا ھەيە (نامانجدارتتى Teleology)، ئەم نامانجە برىتییە لە پارىژگار كىردن لە بوون، ئەمە ئەو نامانجەيە كە لەو ماددىە نازىندوو وەدا بوونى نەبوو كە لىي ھىترايە بوون، جا كاتىك ئەرستۆ باسى پەيوەندى نىوان ژيان و نامانجدارتتى كرد، ژيانى بەو پىناسە كرد كە برىتییە لەوھى شتىك نامانج لە بوونىدا ھەبىت.

خاسیه‌تی دووه‌می ژیان بریتییه له توانای زۆریبون. سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی که هه‌موو بیردۆزه‌کانی درووستبوونی ژیان ده‌روانه زۆریبون وه‌ک کارئکی سرووشتی هاوړی له‌گه‌ل ژیان، به‌لام له راستیدا زۆریبون خاسیه‌تیکی ته‌واو جیاوازه له ژیان.

هه‌رچی خاسیه‌تی سییه‌می په‌یوه‌ست به ژیان، بریتییه له سیسته‌می کۆدی Coding system و چاره‌سه‌رکردنی زانیاری Information Processing که له هه‌موو جوړه‌کانی زینده‌موردا بوونیان هه‌یه. (دیئید بی‌رلینسکی^(۱) David Berlinski) زانای بیرکاری مه‌به‌ستی ئه‌م سیسته‌مه‌مان بۆ پرونده‌کاته‌وه، ده‌لیت:

سیسته‌می کۆدی ئه‌و سیسته‌مه‌یه که دوو شت یان دوو سیسته‌م له پێی ره‌مز و کۆده‌وه به‌یه‌که‌وه ده‌به‌ستیه‌وه. بۆ ئه‌وه‌ی له‌وه تیب‌گه‌ین. با سه‌رنجی کۆدی مۆرس Morse code (ته‌لیگراف) بده‌ین، که له‌سه‌ر سنج هه‌نگاو بنیاتنراوه:

کۆد - گواسته‌وه‌ی زانیاری - کردنه‌وه‌ی کۆده‌که.

نێره‌ی کۆده‌که پسته‌کانی ئه‌و وشانه‌ی ده‌یه‌وت بیاننیرت ده‌یانگۆرت بۆ دوو ره‌مز (خال و نیشانه) و، هه‌موو پسته‌کان به‌م دوو په‌مزه و به‌رپنگای بیرکاریانه ده‌خه‌رنه‌پوو (کرداری به‌کۆدکردن).

(أ = -- . -- گ = -- . -- و = . -- . به‌م شیوه‌یه)، پاشان ئه‌م په‌مزانه ده‌گۆردن بۆ ئاماژه‌ی کاره‌بایی، که له پێی وایه‌روه بۆ شوینی وه‌رگه‌که ده‌گوازرینه‌وه، که هه‌لده‌ستیت به‌ کردنه‌وه‌ی کۆده‌که و وه‌رگێرانی بۆ واتا نه‌سه‌له‌که‌ی Decoding. ئه‌گه‌ر ئه‌وه‌ی له‌ناو خانه‌دا پرووده‌دات له‌سه‌ر ئه‌م سیسته‌مه جێبه‌جێ بکه‌ین، ده‌بینین هه‌مان هه‌نگاو پرووده‌دن:

چونکه زانیارییه تایبه‌تییه‌کان به‌ خانه و خاسیه‌ته‌کانی زینده‌مور که بۆ نه‌وه‌کانی دواتر ده‌گوازرینه‌وه، که کرۆمۆسۆم جینه‌کانی هه‌لگرتوو و له‌ ته‌نیشته‌یه‌ک

(۱) دیئید بی‌رلینسکی David Berlinski: له‌ سالی ۱۹۴۲ له نیویۆرک له‌دایک بووه، مامۆستای بیرکاریه و دکتزرای له‌ فله‌سه‌فه‌ هه‌به و یه‌کێکه له‌ گه‌وره‌ لایه‌نگرانی دیزاینی زیره‌ک.

پىزدەبن بۇ ئەۋەي كېرۈمۈسۈماتى ناۋكى خانە پىكېھىتىن. ئەم زانىيارىانە لە شىۋەي رەمز بوونيان ھەيە، كە چوار پىت بەكار دەھىتىن^(۱) كە لە تەنىشت يەك بەپىي رىكخستىنىكى بىركارى جىاواز رىك دەخىن، بۇ ئەۋەي گوزارشت لە ھەموو زانىيارىيەكان بكات كە ناۋكى خانە ھەلىگرتوۋە، ئەم پىكھاتە كىمىيائە ترشى ناۋكى بەناوبانگ پىك دەھىتىن، كە كېرۈمۈسۈمەكانى لى پىكدىت و بەناۋى DNA ناسراۋە.

زانىيارىيەكان لە كېرۈمۈسۈمەكانى ناۋ ناۋكى خانە دە گوزارتنەۋە بۇ تەنۈلكەي ناۋ شلەي خانەيى (سايتوسۇل) و دەرەۋەي ناۋك و پىي دەگوترى راپبوسۇم و ھەلدەستىت بە گواستەنەۋەي ترشىكى ناۋكى تر كە پىي دەگوترى RNA (لە سىستەمى تەلىگرافدا بەرامبەر ئەۋ واىەرەنەي كە كۆدەكە دە گوزانەۋە).

لەسەر بنچىنەي ئەۋ زانىيارىيەكانى RNA لە DNA ھە ھەلىگرتوۋە بۇ راپبوسۇم، ئەۋەي كۆتابى ھەلدەستىت بە كىرنەۋەي كۆدەكەۋ تىگەيشتن لە ناۋرۇكەكەي و ۋەرگىرپانى زانىيارىيەكە Translation = Decoding و ترشە ئەمىنىيەكان بەيەكەۋە دەبەستىن بۇ پىكھىتەننى پىرۇتىن، كە بە زۆرىەي فەرمانەكانى خانە ھەلدەستىت.

ئەم سىستەمەي كۆد و چارەسەر كىرنى زانىيارىيەكان، كە ھەردوۋ ترشە ناۋكىەكە DNA و RNA بەكار دەھىتىت، لە خانەي ھەموو زىندەۋەرەكاندا بوونى ھەيە.

((كارل ۋۆيز^(۲) Carl woese)) (پىشەۋاي لىكۆلىنەۋە لە بنچىنەي ژيان) سىستەمى كۆد و چارەسەر كىرنى زانىيارى بەۋە ۋەسەف دەكات كە چەند لايەنەيە، بۆيە پىۋىستە تىايدا جىاۋازى بىكەين لە نىۋان:

۱- مىكانىزمى كار كىرنى سىستەمى كۆدى (DNA و RNA و پىرۇتىنات).

۲- سەرچاۋەي سىستەمى كۆدى و چارەسەر كىرنى زانىيارى.

(۱) ئەم چوار پىتە ۴ پىكھاتەي كىمىيائىن، لە كۆمەلەي بە ناۋى (نىكلۇتايدات Nucleotides).

(۲) كارل ۋۆيز Carl woese: ئەمىرىكەي و لە سالى ۱۹۲۸ لەدايك بوۋە، مامۇستاي ماىكروبايۆلۇجىيە لە زانكۆي ئەلنىۋس لە ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكان. ئاركىيا Archia ي دۆزىۋە، كە كۆمەلىكى سەرىبەخۇ و جىاۋازە لە بەكتىريا و پىكەۋە دەبنە كۆمەلە خانەيەكى بىن ناۋك Rrokaryotes.

۳- پەيوەندى ئەم ميكانيزمە بە گەشەسەندنى زىندەوەرەكانەوہ.

بە وردبوونەوہ ئەم لايەنە، دەبينىن كە ئە گەر هاتوو لەسەر بنچينەى ماددى لە بنەما و ميكانيزمى كارکردنى (DNA) و (RNA) و پروتئينات تىگەيشتىن، ئەوا بۆمان دەردەكەوتت كە هيچ دەريارەى ئەوہ نازانين كە چۆن و لەكوئوہ ماددەى نازىندوو ميكانيزمى كۆدى چارەسەرکردنى زانىارى و بەم شيوەىە ئالۆز و سەرسورپهينەرە پەيداكردووہ.

كىشەى (پىكھاتن) Morphogenesis :

ژيان چەند كارلينيكى كيميائى ئالۆز نيبە كە بە دروستبوونى پروتئينە پيويستەكان بۆ ژيان كۆتايى بيت، ھەر وھا بەتەنيا برىتى نيبە لە ھەلگرتنى زانىارى و سيفتە بۆماوہيبەكان و گواستەوہيان بۆ ئەوہكانى دواتر. كيشەى ئالۆزتر كە پروبوہرووى مادديگەراكان دەبيتەوہ دەريارەى ژيان برىتسيە لە كيشەى (پىكھاتن Morphogenesis).

چەمكى باوى لاي مادديگەرا وردكەرەوہكان^(۱) Reductionists ئەوہيبە كە (DNA) كە بۆھيئەكانى خانەى لى پىكدىت، بەرپرسە لە ھەمبەر ھەموو سيفتەكانى بوونەوہر لە پرووى لاشەى و دەروونى و رەفتار و، يىگومان ئەم ديدە وردكەرەوہيبە لە كەمتەرخەميبەكەيدا مەترسيداہر؛ چونكە بۆ بايۆلوجيبەكان سەلمىنراوہ كە (DNA)، بەو ميكانيزمانەى تا ئىستا پى گەيشتويىن، بەتەواوى بى تەوانايە لە پىكھىنانى بوونەوہر لەسەر شيوە راستەقىنەكەى Morphogenesis (واتە گۆرپىنى تەنيا لە زانىارى بۆ بوونىكى راستەقىنە).

دەتوانين چەمكى پىكھاتن بە نموونەيك پروونتر بکەينەوہ: چۆن دەكرى ئەو وشانەى كە لەسەر لاپەرەيك نووسيومانە و وەسفى شيوەى مرۆفمان كرددووہ، ھەرچەند ورد بيت، ئەو وشانە بىنە مرۆفكى راستەقىنە (بە گوشت و خوئەنەوہ)! ئىتر بۆتە شتىكى پيويست كە دان بەوہدا بنرتت كە سيستەمىكى تر

(۱) ھزرى مادديگەرايى وردكەرەوہ: سەرنجى باسى ھەشتەم، بەشى دووہم بەد.

هەبە (کە هیشتا نەزانراوە) بەرپرە لەم پێکھاتنە. بەلام چۆن؟ ئەم سیستەمە چ سیستەمیکە؟ هیشتا نەزانراونکی رەھایە.

کیشە کە چەند لایەنەبە :

زانایانی بایۆلۆجی و فەیلەسوفە ماددەکان پڕۆبەرۆوی کیشەبەکی فەلسەفی و زانستی وا بوونەتەووە کە جینگای بەزەیین، کیشە کە چەند لایەنەبە و، لێکدانەووی پێوستیان بۆ هیچ کام لەم لایەنەنە خستۆتەرۆو:

یەكەم: ماددەى نازیندوو نامانجداری لە کوێ هیناوە؟ تا بییته بوونەوهرێکی زیندوو؟

دووهم: ماددەى نازیندوو (تەنانت ماددەى زیندووی سەرەتایش) توانای زۆربوونی لە کوێ هیناوە، ئەو توانایەى کە مەرجه بۆ بەردەوام بوونی جوهرەکان و پێشکەوتنی لەسەر پلیکانەکانی پەرەسەندندا؟

سێهەم: ماددەى نازیندوو میکانیزمی کویدی و چارەسەرکردنی زانیاری لە کوێ هیناوە کە بوونەوهرە زیندووکان لە بوونەوهرەکانی تر جیا دەکاتەووە؟

چوارەم: چۆن ئەو زانیاریانەى بە مەرەكەب نووسراونەتەووە دەبنە بوونەوهرێکی زیندوو، کرداری پێکھاتن (Morphogenesis).

بۆ ئەووی قورسی ئەو هەلۆستە بزاین کە ماددیگەراکان لە لێکدانەووی ئەم کیشانەدا پڕۆبەرۆوی دەبنەووە، با بۆچوونی پێشەوایانی زانستی بایۆلۆجی لە جیهاندا بزاین:

(ئاندرۆ کۆنۆل^(۱) Andrew knoll) مامۆستا لە زانکۆی هارفارد دەلیت:

ئەگەر بمانەووی کۆتا زانیاری کە زانست دەربارەى درووستبوونی ژیان پێی گەیشتوووە هەلسەنگینین، دەبینین کە:

(۱) ئاندرۆ کۆنۆل Andrew knoll: لەسالی ۱۹۵۱ لەدایک بوو، لە تەمەنی سی سالیدا بوو بە مامۆستای میژووی سروشتی لە زانکۆی هارفارد. لە بەناریانگترین کتیبی (ژیان لەسەر گەردوونە لاوەکە Lifeon a young planet) بە.

۱- ھېشتا نازانين بە ديارىكراوى كەى ژيان دەستى پىكردووہ!

۲- ھېشتا نازانين لە ژىر چ بارودۆخىندا ژيان پەيدا بووہ!

۳- ھېشتا نازانين چۆن ژيان لەسەر ئەم ھەسارە دەستى پىكردووہ!

ئەمە سەبارەت بە لایەنە ماددىەكانى درووستبوونى ژيان، ئەدى بە چ شىوہەك دەتوانين وەلامى پرسىارە فەلسەفيە ئالۆزترەكان بەدەينەوہ؟

زانای فيزيای ئەتۆمى (جیرالڈ شرویدەر^(۱) Gereld Schroeder) دەلیت: بەتەنیا بوونی بارودۆخی گونجاو بو درووستبوونی ژيان، ئەوہمان بو دەرناخات كە چۆن درووستبووہ. باشترین شت كە بتوانين بلین ئەوہیە كە ئەم بارودۆخە رینگای داوہ كە ژيان لەسەر ھەسارەكەمان درووست بیٹ و بەردەوام بیٹ. بەلام ھەموو ئەو یاسا سرووشتیانەى ئیمە دەیانزانين كۆران لەسەر ئەوہى كە ناكړی ژيان لە ماددەيەكى نازیندوو درووست بیٹ.

(چۆن مادۆكس^(۲) John Maddox) سەرنوسەرى فەخرى گۆفارى سرووشت Nature دەربارەى پرسىارى (كەى و چۆن زۆربوونى رەگەزى درووست بووہ؟) دەلیت: نازانم!

ھەرەھا (ئەتۆنیۆ لازكانو^(۳) Antonio Lazcano) سەرۆكى كۆمەلەى نئودەولەتى بو ليكۆلینەوہ لە بنچینەى ژيان دەلیت: یەكێك لەو بابەتە لۆژیكى و فەلسەفيانەى پئوستە دانى پئدا بنین، ئەوہیە كە ژيان درووست نەدەبوو ئەگەر (میکانیزمی بۆماوہى Genetic mechanism) نەبوايە، توانای ھەلگرتنى

(۱) جیرالڈ شرویدەر Gereld Schroeder: ئەمەریكیە، دكتورای لە فيزيای ئەتۆمى و گەردوونناسى ھەبە كە لەسالى ۱۹۶۵ لە MIT وەرگرتووہ. مامۆستای زانكۆى عیبریە لە قودس. گرنكى دەدات بە پەیرەندى نئوان زانست و رۆحانیتات و لە بەناوبانگترین كتیبەكانى Science of God.

(۲) سیر جۆن مادۆكس sir John Maddox: لە نینگلتەرا لە سالى ۱۹۲۵ لەدايك بووہ. پەپۆرى كیمیا و فيزيا و بايۆلۆجیە و ەك نووسەرنكى زانستى لە تەمەنى بیست و دوو سالیەوہ لە گۆفارى (سرووشت Nature) كاردەكات.

(۳) ئەتۆنیۆ لازكانو Antonio Lazcano: مامۆستای بايۆلۆجى مەكسیكى، بەناوبانگترین كتیبى The .origin of life

زانىارى و گواستىنەۋەى ھەيە بۇ نەۋەكانى دواتر، لە گەل ئە گەرى گۆرانكارى تىيدا (پەرەسەندىن)، ئىتر چۆن ئەم ماددە نازىندوۋە ئەم مىكانىزمەى لە كوى ھىناۋە؟ نازانىن!

رەۋىنەۋەى تەمومزەكە :

گەۋرە زاناي فېسىۋۆلۇجى (جۆرج ۋالد^(۱) George wald) خاۋەنى خەلاتى نۆبلى، لە راستى بىنچىنەى ژيان نىزىكان دەكاتەۋە و دەلىت:

سەرەراى ئەۋەى كە لەسەرەتادا بۇ بىر كىردنەۋە زانستىيە كەم ۋەك شۆك ۋابوو، بەلام پىۋىستە دان بە بوونى زىرەكى و دىزايىن Intelligence and design دابىنىم كە لەپشت دروست بوونى گەردوونەۋەيە و بۆتە ھۆكارى ئەۋەى كە بۇ دروستبوونى ژيان و پەرەسەندىنى لەسەر ھەسارەكەمان بارودۇخى گونجاۋىت. لەۋەش ئالۆزتر، دروستبوونى ژيان خۆى، پاشان دەر كەوتنى زىندەۋەرەكان، كە بە پلەبەندى گەشەيان سەندوۋە تا دەگاتە بوونەۋەرە ژىرەكە، كە تواناي گەشىتنى ھەيە بە دۆزىنەۋە زانستىيەكان و داھىنانى ھونەر و تەكنەلۇژيا وروراندنى پرسىيارەكان، بەلام ئە گەر نكۆلى لە زىرەكى و دىزايىن بىكەين و بلىين: ژيان بە رىكەوت دروستبوۋە، ئەۋا لىكدانەۋە قورستىنەكەمان ھەلبىژاردوۋە.

ئەمە بىروباۋەرى مەنە: تاكە لىكدانەۋەى لۇژىكى و عەقلانى بۇ ژيانىكى ئامانجدار و بە توانا بۇ زۆرىوون، كە مىكانىزمى كۆدى بەرپۆۋەدەبات، برىتىيە لە داننان بە بوونى خۇدايەكى قەدىمى داناي بەتوانا.

(۱) جۆرج ۋالد George wald: نەمىركىيە (۱۹۰۶ - ۱۹۹۷). لە زانكۆى ھارقارد مامۇستاي فەرمانى ئەندامەكانى جەستەبوو، خەلاتى نۆبلى لەسەر توۋزىنەۋەكانى دەربارەى تۇپرى چاۋ ۋەرگرتوۋە.

باسه نۆيم : گهشته بهر به سته گان

دوای ئەوێ له پێی فەلسەفە و زانست گهشته حەتمییەت و مسۆگەرێ بوونی خودایەکی بەدیھێنەری گەردوون، کێشە و یناکردنی ئەم خودایە ئەزەلییە که سەرەتای نییە و سیفەتەکانی بە جۆرێکن که له ژیان و هەسارە کەمان پێیان رانهاتووین هەر له مێشکەدا مایەوێ.

پێشتر له کتیبە کەمدا (فەلسەفە و خودا) ئەوێم خستبوو و پێو که توانای ئەوێم نییە بیر لەو خودایە بکەمەوێ که دیندارەکان باسی دەکەن، بەوێ که ((رۆحە، ناماددیە، هەموو بوونە (Incorporeal omnipresent spirit))، چونکە ئێمە وا رهااتووین که وەك (گوشت و خوێن) سەیری مەرۆف بکەین، بۆیە بۆچوونی: مەوجود بوونە وەرێکی ژیری بێ لاشە، وەك ئەوێ وایە بلی: مەرۆفە بەلام مەرۆف نییە! بۆیە ئەگەر باسە کە باسی مەرۆفێک بیت که لاشە نییە، ئەوا پێویستە سەرەتا دووبارە پێناسە ی مەرۆف بکەینەوێ.

تەواو بوونی وێنە خودا :

له ههشتاکان و نەوێدەکانی سەدە ی بیستەم، فەیلەسووفە شیکارییەکان^(۱) بزووتنەوێه کی ژیانەوێ ئایینیان دەستپێکرد بۆ سەلماندنێ ئەگەر - یان حەتمییەتی - بوونی

(۱) فەلسەفە ی شیکاری: شیکاری: شیکردنەوێ و گیرانەوێ بابەتی توژینەوێ که بۆ سەرچاوێ و پەگەزە سەرەتاییەکانی.

فەلسەفە ی شیکاری: کرداری لادانی ناروونییە له پێکھاتە کەیدا و گەرانەوێهەتی بۆ ئەو بەشە جۆراوجۆرانە ی لێ پێکھاتوێ. دوو بەشە: شیکاری لۆژیک، له پێشەواکانی (بیرتراند راسل) ه و شیکاری زمانەوانیی، که له باسی یە کەمدا نامازەمان پێکرد.

خودایه‌کی ناماددی و هموو بوون، له دهره‌وی سنووری کات و شوئندا، له بدل‌گه‌کانیشیان جه‌ختیان له‌سهر زال‌بوون به‌سهر کۆسپی نه‌توانینی بیرکردنه‌وه له‌م خودا ناماددی ده‌کرده‌وه.

تۆماس تراسی^(۱) Tomas Tracy بوونه‌وه‌ری عاقل (زه‌مینی یان ناسمانی) به‌وه پیناسه ده‌کات که توانای ئه‌وه‌ی هه‌یه نازادانه ویست و مه‌به‌ستی خۆی ناراسته بکات. جا نه‌گهر مرۆف له‌ژێر ئه‌م پیناسه‌یه‌دا پۆلین بکرت، ئه‌وا واتای ئه‌وه ناگه‌یه‌نیته که هموو بوونیک که مه‌به‌ست و ویستیکی له‌پشت بیت وه‌کو به‌رجه‌سته و لاشه بیت. ئا لی‌روه، به‌رجه‌سته‌نه‌بوونی خودا ئه‌وه ره‌تناکاته‌وه که مه‌به‌ست و ویست وه‌سف بکرت، ته‌نانه‌ت له‌ توانای به‌دی‌هیتانی هموو بوونه‌وه‌رانی ناو بووندا.

هه‌روه‌ها تراسی ده‌لیت، ئه‌گهر خودا به‌رجه‌سته نه‌بیت، زیندوویت و ویستی ره‌ها و توانای ره‌های هه‌بیت، ئه‌وا شتیکی سروشتیه‌یه که ژیان و ویست و توانای وه‌ک ژیان و ویست و توانای ئیمه نه‌بیت و سیفه‌ته‌کانی تری وه‌ک خۆشه‌ویستی و دانایی و هیمنی و سیفه‌ته‌کانی تریشی به‌ هه‌مان شیوه. سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی که ئه‌م دیدوبۆ‌چونه یارمه‌تیمان ده‌دات بۆ تی‌گه‌یشتن له‌ سیفه‌ته‌ خوداییه‌کان، به‌لام هیشتا تی‌گه‌یشتنمان له‌و سیفه‌تانه و له‌ زاتی خودایی زۆر که‌م و کورت بینه.

خودا له دهره‌وی سنووری کات و شوئندایه

براین لیفتۆ^(۲) Brain Leftow له‌ کتیه‌که‌یدا (کات و نه‌مری) دا ده‌لیت: له‌ راستیدا چه‌مکی خودا، له‌ دهره‌وی سنووری کات و شوئندا هه‌یه، له‌ گه‌ل بیردۆزی ری‌ژه‌یی تایبه‌تدا دیته‌وه. چونکه‌ بیردۆزی ری‌ژه‌یی تایبه‌ت به‌ شیوه‌ی

(۱) تۆماس تراسی Tomas Tracy: مامۆستای ناییینه‌کان له‌ زانکۆی Maine له Bates له‌ به‌ناویانگترین کتیه‌کانی: - God Action and Embodiment . The God who acts .

(۲) براین لیفتۆ Brain Leftow: مامۆستای فله‌سه‌فه‌ی ناییینه‌کان له‌ نوکسفۆرد، جینشینی ری‌چارد سوینیرن. له‌ به‌ناویانگترین به‌ره‌مه‌کانی: Divine Ideas . Necessary Being and concept of god . سونبیرن: ..Time and Eternity . Can philosophy Argu god's existance

چوار دووری سەیری بوون دەکات و کات رەهەندی چوارەمییه تی^(۱)، کەواتە ئەو خودایە شۆن سنوورداری ناکات پۆیستە لە دەرهەوی (کات) یش یت.

بۆیە دەک کردنمان بە بوونی خودا لە دەرهەوی کات یارمەتیمان دەدات بۆ گەیشتن بە زۆر لە سەیفەتەکانی. چونکە بوونی لە دەرهەوی کاتدا واتە هیچ شتێک لەبیر ناکات، چونکە نێمە ئەوەی لە رابردوودا روویداوە لەبیری دەکەین، خوداش رابردووی نییە. هەرەها ئەوە دەگەیه نیت کە خودا لە کار ناوەستیت، چونکە وەستان لە کارێک واتە تەواو بوونی کاتی ئەم کارە و، بەم شیوێه ...

هەرەها کە دەلێن خودا لە دەرهەوی سنووری کاتدا، واتای ئەوەیە کە خودا هەرچی دەیکات لە کاتی خۆیدا دەیکات atonce, in a single act و هیچ کارێک پێش کارێکی تر ناکات، بەلام لەوانەیه بۆ نێمە هەندیک کار پێش کاری تر بکەون.

یست و کرداری خودا بۆ خۆرەلاتن ئەویە، کە خۆرەلاتنی سەبی و دووسەبی و.. بە دوادایت.

خودای چاکەخواز و کێشەیی خراپە و نازار ...

گومان لەوە دانیه کە کێشەیی خراپە و نازار (کە لە پشت پەوتی بیباوەری منەوه بوو) لەلای فەیلەسوفەکان کێشەیه کە خاوەن قورسای و سەنگی خۆیه تی. بەلام من دُنیا بوومەوه کە تێنە گەیشتن لەو کێشەیه ناییت بییتە هۆی ئەوەی باوەرمان بە بوونی خودا نەیت، دواي ئەوەی بەلگە فەلسەفی و عەقڵی و زانستیه کان ئەم بوونەیان سەلماندوو. لە راستیدا بوونی خراپە و نازار لە ژبانی مرۆڤدا پەيوەندی بە سەیفەتەکانی خوداوه هەیه نەک بە بوون و نەبوونی خودا.

من توانیم بگەمە برێک لەو حیکمەتەیی لە پشت ئەومەوه هەیه، کاتیک دُنیا بووم کە مرۆڤ نازادی هەلبژاردنی هەیه، کە لە نازم و پروەکی جیا دەکاتەوه و ئەو نازادییهی کە پیمان پێدەدات کە بوونی خودا قەبوول بکەین یان رەتبکەینەوه،

(۱) چوار دوورییه کە: سنی دووری شۆنیهین سەرۆه و خوارۆه، راست و چەپ، پێش و پاش، دووری چوارمی (کات)ە.

يان ھەول بۇ رازىبونى بدمين يان گوى بەو نەدەين، بۇيە پيويستە چاگە و خراپە ھەيىت تا بە نازادى خۇمان يەكىنكىان ھەلبۇزىرىن.

لە راستيدا نازادى ھەلبۇزاردن چەكىنكى دوو سەرەيە؛ چونكە مرؤف دەتوانىت خراپە ھەلبۇزىرت، ئەمەش ئەو دەخوازىت كە سىفەتەكانى نەو جىھانە ديارى بگەين كە پىمان وايە چاگە:

ماددىگەراكان بەو جۆرە سەيرى چاگە دەكەن كە دەبى بزانين چ سودىكى لى پەيدا دەيىت. بۇنمونه دەولەمەندى و سەفەرى خىرا بە كىشورەكاندا و ناوئەندە ژمارەى تەمەنى مرؤف. دەبى لە نامانجەكانى مرؤف بن.

بەلام دىندارەكان پىيان وايە چاگە ئەويە كە لە خودات نزيك بكاتەو، بەلام بە سرووشت ئەو رىنگر نىيە لەبەردەم ئەوئە كە بەدەيھىنانى سووديش گرىنگى خوى ھەيە.

فەيلەسووفەكانىش رويەرووى ئاستەنگىكى گەورە بوونەو لە پىناسە كردن و شىكرەنەوئە بەھاكانى چاگە و ھەق و جوانى.

بۇيە دەبىنين كە گرىنگورەى چاگە گرانى و ئەستەمىيەكەى كەمتر نىيە - بەلكو لەوانەيە زياترىش يىت - لە كىشەى خراپە.

خراپەش دابەش دەيىت بۇ دوو جۆر، جۆرىكىان بەرھەمى مرؤف خويەتى و دەگەرپتەو بۇ كە موكورپىيەكانى دەروونى مرؤف. چونكە خودا كۆمەلگاكانى بۇ ويست و كەدو و ھەلبۇزاردنى مرؤف جىھىشتو، بەلام مرؤف زۆرجار زيان و نازار بە براكەى دەگەيەيىت.

جۆرىكى خراپەش ھەيە كە مرؤف دەستى تىدا نىيە، ھەك بومەلەرزە و لافا و نەخوشى. لەرپى ھەندى لىكدانەوئە توانىم رپودانى ئەم كارەساتانە لە چوارچىوئەى خوداى چاگە خوازدا جىبەكەمەو:

۱- سرووشت ياساى واى تىدايە كە رىنگا بە رپودانى بومەلەرزە و لافا و كارەساتەكانى تر دەدات، لە ھەمان كاتدا، ناكرى سرووشت لەم ياسايانە دابالمدرت،

ئەگەرنا وجود و بوون تووشى گىرەشىۋىتىنى و ھەرەمەكى دەبىت، واتە ئىمە لە چوارچىۋەى ھۆكار و ئەنجامى ئەم ياسا سرووشتىئانەدا دەژىن.

۲- ئەو كارەساتە سرووشتىئانە ھانى مرۇف دەدەن كە ھەولى رۈوبە رۈوبوونە ۋەيان بدات، ئەمەش بۆتە ھۆى پىشكەوتىنىكى بەرچاۋ.

۳- ئەو كارەساتانە لايەنى رۇحى و بەھاي مرۇقىيى بەرز دەكەنەۋە، لە رۈوبە رۈوبوونەۋەى ئەم مەينەتتىيەنە.

۴- گومان لەۋەدا نىيە كە دىدى ئايىنەكان بۇ ژيانى دواى مردن و ئەو خۇراگىيەى بە مرۇف دەبەخشىت بەھۆى پاداشت و بەرزىوونەۋەى پەلى لە ژيانى دىكە لىكدانەۋەى تەۋاۋەتى كىشەى خراپە و نازارە.

لە كۆتايىدا دەپرسم، ئايا ژيانى بىخ خراپە و ناخۇشى بەو جۆرەى كە ئىمە خەيالى دەكەين مرۇف رازى دەكات؟ ھەموو ئەو بۇچوونانەى فەيلەسووفەكان بۇ شارە پىرۋزەكە دايانناۋە لەملاۋەولا دژىەكى و كەموكورتى تىدا دەدۆزرتتەۋە و، فەيلەسووفەكان بەدواى شىۋازنىكى باشتىدا دەگەرىن.

پاشان چى؟

دووبارەى دەكەمەۋە: گەشتى من بەرەو خۇدا گەشتىكى تەۋاۋ عەقلى بو؛ شوئنى بەلگە كەۋتم بۇ ئەو شوئنەى بردمى، ئەمجارەيان بەلگە بەرەو خۇداى زىندوۋى زاتى بىخ كەموكورتى ئەزەلى ناماددى، تەۋاۋى بوون، تەۋاۋىي زانست، تەۋاۋىي تۋاناي بردم.

بۆيە زۆر پىۋىستىمان بەۋەيە كە زىاتىر دەربارەى خۇدا بزائىن! ھەرۋەھا زۆر پىۋىستىمان بەۋە ھەيە پەيۋەندىمان لە گەل ئەو خۇدايەدا ھەبىت.

دەگەرىننەۋە بۇ لاي چىرۆكە رەمزىيەكە، ئەو پىۋانەى مۇبايلەكەيان لە كەنارى دوورگەكەيان دۆزىبوۋە، ئەگەر چىرۆكەكە بە رەتكردنەۋەى زاناکان بۇ لىكدانەۋەى داناي دوورگەكە بۇ بابەتەكە و رەتكردنەۋەى بانگەۋازى داناكە بۇ گەران و پەيۋەندى كردن لە گەل دەۋەدا كۆتايى ھات، با كۆتايىەكى تر بۇ چىرۆكەكە خەيال بەكەين:

تۆ بلىنى ئەگەر زاناكان بە بۆچوونى داناي دوررگەكە رازى بووبان و بە جدى گەرابان بەدواى ئەو مروفه زىرەكانەى ئەو نامېرەيان داھىناوھ چى پروويدهدا؟ چى پروويدهدا ئەگەر ھەندىك لە زاناكان ھەولئى ئەوھيان دابا كە كۆدەكانى ئەو دەنگانە بكنەوھ كە گورئان لىبوو؟ بىگومان ژيانيان جىاوازتر دەبوو و تىروانىنىشيان بۆ جىھان جىاواز دەبوو. دەيانزانى كە ئەوان بە تەنیا نىن، ياخود لەوانەىھ لەوھدا سەرکەوتوو بووبان كە پەيوەندى بەو كەسانەوھ بكن.

ئەگەر گەشتى فەيلەسووفە عەقلىيەكان و گەشتى زانا لىكۆلەرەكان گەشتىتە ئەوھى كە خودايىكى داناي بە توانا ھەيە، ئەوا ھىچ بەرەستىك لەبەردەم ئەوھدا نابىنم كە ئەو خودايە لە رېئى وھى و ناردنى پىغەمبەرەنەوھ خۆى بە بەندەكانى بناسىنىت، ئەگەر بەلگەم لەسەر ئەوھ دەستكەوت.

كەسى وا ھەيە دەلىت: كە لەوھدا سەرکەوتوو بووھ كە پەيوەندى بە خوداوھ بكات، بەلام ئەوھى ھىشتا بۆ من پروويىنەداوھ. لەوانەىھ ئەو رۆژە بىت كە گورم لە دەنگى ئەوھ بىت كە بانگم دەكات: (ئىستا گورئت لە منە؟)!!

كۆتايى^(۱)

ئەو رەتكردنەوھى نكۆلىكارانى بوونى خودا دەيگرنەبەر ھەر لەدېر زەمانەوھ تا دەرکەوتنى بىباوھپى نوئى ھەر لەسەر ھەمان كۆلەگە و پاىھ دامەزراوھ. سەرھپاى ئەوھش زۆرىك بۆچوونيان واىھ كە ژيارستانىھنى ماددى و زانستى نوئى وئەھىكى تەواوى بوونيان خستۆتەر وو (گەردوون و ژيان و مروف) كە جىگايەكى بۆ خودا تىدا نىيە.

بەلام لە راستىدا پىچەوانەىھ؛ چونكە لە نىوھى دووھى سەدەى بىستەمەوھ زانست كۆمەلىك دياردەى خستەر وو كە بىباوھپانى دەمكوت كرد، لەوانە:

- لۆژىكىيە لە بنچىنە و كارى ھەموو شتىكى دەروھەرمان (لە بووندا) Rationality.

(۱) روى ئەبراھم فارجىس كۆتايىيەكەى نووسىوھ، كە پىشەكەيەكەشى نووسىبوو. دانەرى كىتەبى (سەپروسەمەرى بوون The Wonder of the world)، كە پىشتر لە پەراوئز ناماژەمان پىكردوھ.

- وشياری Consciousness

- ژيان Life .

- بیرکردنهوه Thinking .

- ههستکردن به خومان The self.

به‌لگه‌کان لیمانوهه نزیکن:

ئیمه لیڤه‌دا باسی نه‌گەر و گریمانه ناکه‌ین، به‌لکو باسی چەند حەقیقه‌تیک ده‌که‌ین که نکۆلی کردن لیان ده‌یتته‌هۆی درووستبوونی دژی‌ه‌کیه‌کی زۆر له دیدوبۆ‌چونمان ده‌رباره‌ی خومان و بوون. بۆیه ده‌لیین: بیباوه‌ری له نه‌بوونی به‌لگه‌ سهره‌لنادات به‌لکو له رته‌کردنه‌وه‌ی بیباوه‌ران بۆ بیرکردنه‌وه له خۆیان و بوونی ده‌روویه‌ریان سهره‌لده‌دات. بۆ نه‌وه‌ی هه‌ست به‌وه بکه‌ی که تا چ ئاستیک به‌لگه‌ خوداییه‌کان پیمانوهه لکاون ئەم تاقیکرنه‌وه‌یه نه‌نجام ده‌:

بۆ ماوه‌ی یه‌ك خوله‌ك بیر له‌و میژه‌ی به‌رامبه‌رت (یان هه‌ر شتیکی تری بیگیان) بکه‌وه، ئایا پیت وایه له ماوه‌ی ملیارێك سأل یان ماوه‌یه‌کی نادیاردا ئەو ماده‌یه‌ عه‌قلێکی وای بۆ په‌یدا‌بییت که خۆی بناسیت و بیریکاته‌وه، وه‌ك ئیمه هه‌مانه؟ گومان له‌وه‌دا نییه نه‌گەر تۆزقائیک زانیاریمان ده‌رباره‌ی ماده‌ه و یاساکانی هه‌ییت، ده‌لیین نه‌وه مه‌حاله!

به‌لام بیباوه‌ران رایه‌کی دیکه‌یان هه‌یه. ئەوان بۆ‌چوونیان وایه که له کاتیکی نادیار له رابردوودا ژیان هاتۆته‌به‌ر ماده‌ی نازیندوو و هۆشی بۆ په‌یدا‌بووه و توانای بیرکردنه‌وه‌ی بۆ درووستبووه و توانیویه‌تی خۆی بناسیت و بلیت: (من)!

له ماوه‌ی سه‌ده‌ی رابردوودا رێژه‌یه‌کی زۆر زانیاری بۆ مرۆف په‌یدا‌بووه، که به‌ خه‌یالی پیشینانماندا نه‌ده‌هات، پێشتر دوو سأل جارێک زانیارییه‌ که‌مه‌کانمان دوو نه‌وه‌نده زیادی ده‌کرد، به‌لام ئیستا هه‌موو سألێک نه‌وه رپووده‌دات.

له‌و زانیاریانه، گه‌یشتن به‌ بوونی په‌یوه‌ندی له‌نیوان ماده‌ی بۆ‌ماوه‌یی و بازنه‌ی میشک و ده‌مار، هه‌روه‌ها له‌ نیوان ژیان و هۆش و بیرکردنه‌وه و خۆ ناسینمان سه‌ره‌رای نه‌وه‌ی که ئیستا زیاتر له‌ پێشوو ده‌رباره‌ی لایه‌نی ماده‌ی نه‌و دیاردانه

ده‌زاین، به‌لام له راستیدا زانست دهرباره‌ی حقیقه‌تی ئەو چوار دیاردیه هیچ شتیکی زیادێ نه‌خستۆته‌سەر.

سەرەرای ئەوەی که زانا بیباوەرەکان وەك بەرهمی راستەوخۆی مادده‌ سهیری ئەو دیاردانه ده‌کەن، به‌لام من پیم وانییه که تینگه‌یشتنم له‌و کتیبه‌ یان چه‌مکه‌کانی وەك نازادی و دادگیری و یه‌کسانی (بۆ نمونه) جگه‌ له‌ شه‌پۆلی کارهبایی هیچی تر نییه‌.

گومان له‌وه‌دا نییه‌ که پشکیننه‌ نویه‌کان چالاکیه‌کی کارهبایی له‌کاتی ئەنجامدانی بیرکردنه‌وه‌دا له‌ هه‌ندیک ناوچه‌ی میشکدا دهرده‌خەن، به‌لام دانانی ئەوەی که ئەم چالاکیه‌ به‌رپرسه‌ له‌ بیرکردنه‌وه‌، به‌ته‌واوی وەك ئەوه‌ وایه‌ که بلێی: له‌ چه‌مکیکی وەك (دادگیری) ئەو مه‌ره‌که‌به‌ لێی به‌رپرسه‌ که ئەو وشه‌یه‌ی یێ نووسراوه‌.

یه‌که‌م: لۆژیک⁽¹⁾ Rationality

کتی خودای درووستکردووه‌؟

بیباوه‌ران ده‌پرسن: ئەگەر خودا بوونی به‌دیهیناوه‌، ئەه‌ی کتی خودای درووستکردووه‌؟ کاتیک بیباوه‌ران ئەم پرسه‌ ده‌خه‌ن‌پوو، ئەوا له‌ گه‌ل باوه‌رداراندا هاو‌ران له‌سه‌ر ئەوه‌ی که پێوسته‌ هه‌موو به‌دیهینراوێک به‌دیهینه‌رنکی هه‌بیت، به‌لام له‌وه‌ بیناگان که ده‌بیت به‌ زنجیره‌ برۆین تا ده‌گه‌ینه‌ به‌دیهینه‌ری یه‌که‌م، که به‌دیهینه‌ری نییه‌. له‌به‌ر هه‌تمیه‌ت و پێوستی بوونی ئەم به‌دیهینه‌ره‌ فه‌یله‌سووفه‌کان ده‌سته‌واژه‌ی (واجب الوجود) یان بۆ به‌کارهیناوه‌، واتا: ئەو زاته‌ی بوونی واجب و هه‌تمیه‌.

که‌واته‌، پرسیا‌ری (کتی ئەم به‌دیهینه‌ره‌ی به‌دیهیناوه‌؟) له‌ رووی عه‌قلیه‌وه‌ پرسیا‌رنکی هه‌له‌یه‌، ئەوه‌تا ئیمه‌ به‌ (واجب الوجود) ناوی ده‌نێن، به‌وه‌ که

(۱) بۆ زانیاری زیاتر دهرباره‌ی ئەم چه‌مکه‌، سه‌رنجی باسی یه‌که‌م (به‌لگه‌ی گه‌ردوونی له‌ ته‌رازوودا) له‌ به‌شی دووه‌می کتیبه‌که‌ ده‌.

به‌دیهینه‌ری یه‌که‌مه و به‌دیهینه‌ری نییه، هه‌موو کات هه‌بووه و ده‌ییت و نه‌زلییه و سه‌ره‌تای نییه.

خۆ ئه‌گه‌ر پرسیاره‌که به‌چهند وشه‌یه‌کی تر ده‌ربهرین و بلاین: کی به‌دیهینه‌ری به‌دیهینه‌وه؟ ئه‌وا زیاتر هه‌ست به‌وه‌له‌ عه‌قلیه‌ ده‌که‌ین که تییکه‌وتووین. هه‌لبژیره...

له‌سه‌رمان پئوسته‌که بوونه‌وه‌ر و مه‌وجودیکی قه‌دیمی نه‌زله‌ی هه‌لبژیرین که به‌دیهینه‌ری نه‌ییت، خودا یان گه‌ردوون.

نه‌گه‌ر گه‌ردوون هه‌لبژیری (وه‌ک بیباوه‌ره‌کانی تر)، ئه‌وا پئوسته‌ نه‌وه‌شت قه‌بوول ییت که گه‌ردوونیکی ماددی نه‌زله‌ی قه‌دیم هه‌یه و به‌دیهینه‌ری نییه و له‌خۆوه درووستبووه بۆ ئه‌مه‌ش داوای شیکردنه‌وه مه‌که.

به‌لام نه‌گه‌ر خودا هه‌لبژیری وه‌ک بوونیکی نه‌زله‌ی، ئه‌وا هیچ ته‌فسیر و لیکدانه‌وه‌یه‌که‌مان بۆی له‌ ده‌ستدا نییه، به‌لام ئه‌وه‌یان به‌شتیکی لۆژیکی ده‌بینم، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی توانا عه‌قلیه‌کانی ئیمه‌ سنووردارن و بیتوانان له‌ ده‌رک کردن به‌ حه‌قیقه‌تی خودا، ئه‌مه‌ش شتیکی نامۆ نییه، به‌تایبه‌ت له‌ کاتی‌کدا که ئیمه‌ له‌ ده‌رک کردن به‌ حه‌قیقه‌تی خۆشمان بیتواناین.

له‌ خوداوه‌ به‌ره‌و بوون...

داوای نه‌وه‌ی - له‌رپیی لۆژیکی عه‌قلیه‌وه - پئوستی بوونی (واجب الوجود) مان بۆ ده‌رکه‌وت، ده‌توانین برۆینه‌ ناستی نزمتر له‌ لۆژیکیه‌ت، که له‌ هه‌موو بووندا خۆی ده‌نوئینت.

چونکه‌ گه‌ردوون یاسای رینکخراوی سرووشت به‌رپۆه‌ی ده‌بات، که (ئه‌نتۆنی فلو له‌ باسی شه‌شه‌مدا به‌لگه‌کانی خستۆته‌روو، به‌لام نایا یاسا‌کانی سرووشت ئه‌م رینکخراویه‌یان له‌کوی هیناوه‌ (لۆژیکیه‌ت)؟

ناستی سییه‌می لۆژیکیه‌ت: نه‌گه‌ر سه‌رنجی میکانیزمی په‌ره‌سه‌ندن ده‌ین، که ئه‌و ژماره‌ زۆره‌ی زینده‌وه‌ری بۆ ده‌رکردووین، ئه‌وا ده‌بینین که په‌ره‌سه‌ندن

(كە بىباوەرەن بى بەلگە پشتى پىدەبەستىن) زۆرئەك لە لۆژىكى تىدايە. ئا لەوئەدا DNA ھەيە، كە بواری دەستكارى كردنى ھەيە و، ئەمەش پرى بەو دەدات كە پەرەسەندىن پروبىدات، ھەرۋەھا ياسا سىرووشىيەكان ھەن، كە DNA ئاراستە دەكەن و، مىكانىزمى ھەلئەزاردنى سىرووشىش ھەن، كە پارىزگارى لە سىفەتە نويىە باشەكان دەكەن.

بە لۆژىك دەگەين بە ناستى مرؤفە ژىرەكان، دەبىنين مرؤفە ژىرەكان لۆژىك دەستى بەسەر ھزر و پەفتارىياندا گرتوۋە.

لۆژىك لە ھەموو بەشىكى بووندا بوونى ھەيە، ئەى سەرچاۋەكەى چىيە؟ ئايا خودا تەنيا برىتىيە لە گرىمانەيەك كە ناچارىن بلىين، لەو كاتەى رويە پرووى ھەتمىيەتى داننان بووين بە (واجب الوجود). يان راستىيەكە كە سەرچاۋەى ھەموو لۆژىكى بوونە؟

بىباوەرەن لۆژىك پەتدەكەنەو

بىباوەرەن كۆمەلئەك بۆچوون دەخەنە پروو، كە زياتر لە گالئەو نزيكن، بۆ ئەوئەى سەرچاۋەى گەردوون و ياسا سىرووشى و لۆژىكىيەكانى گەردوونى پىن لىكبدەنەو.

يەكئەك لەو بۆچوونانە، بۆچوونى بىباوەرەى فىزىيائى (فىكتۆر ستىنگەر)^(۱)، كە دەلئەت ئەوانەى ناومان ناون ياسا سىرووشىيەكان پىوستىيان بە بەدەيئەنەر نىيە و، بە شىۋەيەكى راستەقىنە خاسىيەتەكانى ماددە ئاراستە ناكەن. ئەمانە كۆمەلئەك كۆت و بەندىن كە فىزىيائىيەكان ناچارىوون ئەو پايە قەبوول بەكەن، كاتئەك ھەولياندا خاسىيەتەكانى ماددە بە پىنگاى بىركارى ھەسەف بەكەن! واتە ياسا سىرووشىيەكان بوونىكى راستەقىنە يان دانراوى ئىمەى مرؤفن.

(۱) فىكتۆر ستىنگەر Victor Stenger: مامۇستاي فىزىيائى ئەمىرىكى لە زانكۆى ھاواى، لە سالى ۱۹۳۵ لە داىك بوو. يەكئەك لە نەيارانى چەمكى دىزايىنى زىرەك. لە بەناويانگترىن كىتەبەكانى Not by Design. بارەرى بەو ھەيە كە زانست دەتوانئەت بگاەتە سەرچاۋەى ماددى عەقلى مرؤف، بەين گىرەنەوئەى بۆ سەرچاۋەيەكى ناماددى.

جا بۇ تەواوکردنى سىنارىيۇى ھەلاتن لە داننان بە بوونى عەقلىكى بە توانا لەپشت بوونى لۆژىك لە ياسا سرووشتیه كاندا، ھەرۋەھا لە پشت درووستبوونى گەردوون لە نەبوونەو، ستىنگەر پەناى بردۆتەبەر فىل، كە زۆر لە فەیلەسووفە كۆن و نوئیه كانىش پەنايان بۇ بردووه. ئەوان نەبوونيان بە شت داناوە Nothing is something، و، بوون بە شىۋىيەكى خۆكار لەو شتە درووستبووه كە نەبوونە! تىكايە وا تىمە گە كە خەرىكە گالتەت لە گەل دەكەم، ھەر بەراستى ئەو قسەى ئەوانە!!

ستىنگەر و بىباوەرانی دى ئەو بیان لە كىس چووه، كە نەبوون واتە نەبوونى وزە، نەبوونى بواری فیزیایی، نەبوونى ياسا، نەبوونى بۆشاییەك كە گەردوونى تىدا بىتەبوون، نەبوونى رەھەندىكى ماددى و عەقلى لەھەر جۆرىك بىت. نەبوون نەبوونىكى رەھایە Absolute nothingness، كە ناتوانىت شتىك بىتە بوون، تەنانەت ئەگەر كاتىكى بىج كۆتاشى پىبدرت، لە راستىدا نەبوون كاتى تىدا نىيە.

باشان، ئەوھى زانست سەلماندوویەتى كە لەكاتى درووستبوونىدا وزەى گەردوون سفر بووه، ئەو دەخوازىت كە پىوستى بە عەقلىكى لۆژىكى بە توانای بەدبەینەر ھەبووه تا بېھىتە بوون، چونكە سەرپرای ئەو رىنكخراویيەى تىدايە، لە گەل پىوست بوون بە خودا تىكناگىرت.

بەلئى بۆ عەقل، نا بۆ وىناکردن^(۱)؛

ئەم بەشەى لۆژىك بە چىرۆكى ھاوپىيەكەم كۆتایى پىدینم. گوتى: من ئىستا بە تەواوى قەناعەتم ھات (لەرىپى لۆژىكى عەقلى) كە پىوستە خودایەكى ئەزەلى (واجب الوجود) ھەبىت، بەلام ھىشتا ناتوانم (وتنا)ى بوونىك بەكەم كە بەدبەینەرى نەبىت.

پىم گوت، ھۆكارەكەى ئەویە كە ئىمە ھەمىشە بىتوانان لە وىناکردنى ئەو شتەى كە لە ئەزمونمان جىاواز بىت، ئىمە لە ژيانماندا بوونەورنكمان نەدیو كە بەدبەینەرى نەبىت؛ ئەمەش ھۆكارى ئەویە كە لە وىناکردنى (واجب الوجود) بىتوانان.

(۱) ئەم بەشە لە نووسىنى نوسەرى كىتیبى (گەشتى عەقل)ە.

يېتوانايى لە وئناکردن لە زۆر كارى تردا پروبەرپرومان دەبېتەوه، بۇ نموونه، دەتوانى وئناى ئەوه بگەى كە دەزووى DNA كە لەناو ناوكى خانەكانى لاشەدا ھەيە دەتوانىت پىنج مليون جار لەنيوان زەوى و خۆر بېرات و بىت، ئەمە لە بىركارىدا سەلمىنراوه و، لۆژىكى عەقلىش پشتراستى كردۆتەوه، ئەمە لە كاتىكدا كە ناتوانىن وئناى بگەين!

دووم: ژيان Life :

پىناسەکردنى ژيان، يەكئىكە لە گەورەترىن ئەو كىشانەى پروبەرپرووى زانا و فەيلەسووفەكان بۆتەوه، وەك زۆر دياردەى تر كە لە پىي لىكۆلېنەوه لە خاسىيەتەكانىيەوه پىناسە دەكرىت. بۆيە لىرەدا بەوئندە وازدېنىن كە بلىين، گىيانلەبەر پىويستە سى خاسىيەتى ھەبىت:

- نامانجىكى ھەبىت Goal seeker، وەك پارىزگارىکردن لە جۆر و گەپران بەدواى خۆراكدا.

- بوونەوهرىك بىت كە بەخۆى زۆر بىت Self Replicator.

- بوونەوهرىك بوونەكەى لە كۆد (Coding System) سەرچاوه بگرىت، كە چالاكىيە كىمىيائىيەكانى بەرپۆه ببات.

- ئىمە ھىشتا لە نەزانىيەكى قولداين، لە بارەى ئەوہى كە چۆن ماددەى نازىندوو ئەم خاسىيەتەنەى پەيداكرىدون تا بتوانىت موعجىزەى يەكەم (خانە) بەرھەم بھىنىت، كە لىيەوه زىندەوهرەكانى تر پەرىيان سەندووہ.

لە راستىدا، شتىكى وام نىيە كە بىخەمە سەر ئەوہى ئەنتۆنى فلو كە(لە باسى ھەشتەم) دەربارەى درووستبوونى ژيان و بەلگەى لەسەر بوونى بەدبھىنەر خستوويەتەرپوو، بۆيە تەنيا بە خستنەپرووى دژە بۆچوونى پىشەواى نوپى بىباوهران رىچارد دۆكنز وازدېنم، بۇ ئەوہى بۆمان دەربكەوت كە چۆن لە راستى رادەكات و بەلگەكانى چەند بېھىزن و چەند يېتوانايە لە بەرامبەر خستنەپرووى

تاكه بۇچونىكى راستەقىنەى زانستى، دەربارەى كىشەى درووستبونى ژيان،
دۆكنز، له زۆر بۆنەى جياوازدا دەلىت:

- ژيان له دەرەنجامى پرودانى كارلىكى كىمىيى دەستىپىنكردوو، كه بۆتە ھۆى
پەخساندى بارودۇخىكى زىندوو كه بوار بۇ ھەلبىژاردنى سرووشتى فەراھەم بكات!

- كاتىك DNA درووستبوو، پەرەسەندنى ھەلبىژاردنى سرووشتى دەستىپىنكرد!

- چۆن ئەو پرويدا؟ زانايان باوهرپان بە قودرەت و تواناي جادووگەرەنە ژمارە
گەرەكان (ژمارەى بەشى بچوك و، كاتى دورودرېژ) ھەيە كه ھەرشتىك
بەرەھەمىيىت!

- ئەو ھۆى پىويستمانە تەنيا بەشىكى بچوكى جادوويى و كاتىكى كەمە!

نایا تۆش وای نابىنى كه بەو قسە يىمانا جادوويى، ئەگەرى پرودانى
ھەرشتىك له ھەرشتىنكىدا ھەيە؟!

سليەم: ھۆشيارىي Consciousness :

مرۆف بە شەش فەرمانى بنچىنەى گرنىگ ھەلدەستىت، ئەوانىش: ھۆشيارى،
بىرکردنەو، يادەوهرى، زمان، لۆژىك، تواناي برپاردان لەسەر شتەكان. پسپۆران ئەم
فەرمانانە ناودەبەن بە: عەقل.

لېرەدا مەبەست له ھۆشيارى، ئەو ھەيە كه بزائىن خەرىكىن چى دەكەين و چى
له مېشكماندايە و ئەو ھۆى له دەورويشتمان دەبىينىن^(۱).

ھەرەك چۆن ماددىگەرەكان بوئى ئەو ھەيە ئەبوو كه نكۆلى له جياوازىيە
جەوھەرىيەكانى نىوان زىندەوهرەكان و ماددەى نازىندوو بكن، بەھەمان شىوہ
نكۆلىيان لەوہ نەكردووہ كه نىمە وەك مرۆف ھۆشيارىمان ھەيە و دەرەك بە

(۱) باشترىن رېنگا كه له واتاي ھۆشيارى نرىكمان بكاتەوہ، ئەو ھەيە كه بەراوردىك له نىوان چالاكىيە
عەقلىيەكاندا بكن، له كاتى خەوتن و دواى ئەو ھۆى لەخەو ھەلدەستىن و ھۆشيارىمان بۇ دەگەرپتەوہ.

شته كان دهكەين و، ئەمەش بە جياوازيه كى جهوههري دادەندرت لەنيوان ئيمه و زينهدههواني تردا.

ميشك و هۆشيارى...

كاتيك زانست گەيشته زانيني بنچينه و ميكانيزمى كارکردنى خانەى دەمار، قەبارەى ئەو تەنگ و چەلەمەيه دەرکەوت كە مادديگەراکان ڤووبەڤرووى دەبنەوه، چونكە خاسيه تەكانى دەمارەخانەکان، لە ڤرووى بايۆلوجى و فيزيابى و كيميابيهوه، بەهيچ جۆرنك نامازە بۆ ئەوه ناكەن كە ئەگەرى ئەوه هەيه ليينەوه هۆشيارى و دەرک کردن پەيدايبێت.

بە هەمان شێوه خانە خۆيشى كە دەرککردنى لەگەلدايه كاتيك لەناو توئىكلى خانەدايه، بە هيچ جۆرنك هۆشيارى و دەرککردنى لەگەلداينيه ئەگەر لە شوئىكى تری دەمارەخانەکاندا بوونى هەيبت (قەدى ميشك يان دڤرکەپەتك).

(سام هاريس^(۱) Sam Haris) سرووشتى هۆشيارى بەدەر لە سنوورى مادده شيدەکاتەوه و دەليت:

بنچينهى ميشك و شىوازي ئەنجامدانى فەرمانەكەى، ناتوان ئەوه ڤوون بکەنەوه، كە چۆن شەڤۆلى کارەبابى و گوازراوى كيميابى كە ميشك بەهۆيانەوه فەرمانە جۆلەبى و هەستيه كانى ئەنجام دەدات دەگۆڤڤڤ بۆ کرداره عەقلىيه كان كە هەموومان دەيزانين. ئەمە پالنه رمانە تا دان بەوه دابنڤين كە عەقل بەرهەمى راستەوخۆى ميشكى ماددى نييه، پاشان ئەمە پالنه رمانە تا بەدواى سەرچاوى غەيبى عەقدا بگهڤڤڤين.

زانای فيزيابى (جیرالد شرویدەر Gerald Schroeder) دەمانخاتە بەردەم جياوازيه كى زۆر يەكلایيکەرەوه، كاتيك نامازە بۆ ئەوه دەكات، كە ئەگەر بىتوو

(۱) سام هاريس Sam Haris: ليكۆلەر و نووسەرنكى ئەمريكيه، فەلسەفەى لە زانكۆى ستانفۆرد خوتنەوه، توئڤڤڤه وەكانى بۆ دكتوراكەى لەسەر بەكارهيتانى تيشكى موگناتيسيه بۆ ليكۆلڤڤه لە پاشخانى بايۆلوجى باوڤر و بيباڤڤڤى.

لە بەناوبانگترین كئيبه كانى: (كۆتايى باوڤر The end of faith) كە لە سالى ۲۰۰۴ دەرچوو، هەرەها نامەبەك بۆ گەلى مەسيحى Letter to a Christian nation كە لە سالى ۲۰۰۶ دەرچوو.

بىنچىنەى ماددى بىكەينە پىۋەر، ئەوا جىاوازىيەكى ئەوتۇ نابىينىن، لە نىۋان
عەقلى ئەنىشتاين و مشتى لم، چۈنكە ھەردووكيان لە ھەمان گەردىلە پىنكىدىن و
ھەمان پىرۇتۇن و نىوتىرۇن و ئەلىكتىرۇن لەخۇ دەگىرت.

يىباوھىران و ھۇشيارىيى

سەرھىراي ئەو سىرووشتە موعجىزەيەى ھۇش كە زانىست دۇزىويەتەو، ھىشتا
كەمىنەيەكى كەم دەبىينىن كە نىكۆلى لەم راستىيە ئاشىكرايە دەكەن. با بۇچوونى
يىباوھىرى خۇبە فەيلە سووفزان (دانىيل دىنىت^(۱)) دەريارەى ھۇش بىخوتىنەو!

گومان لەوھدا نىيە كە ئامىرەكانىش دەكرى ھۇشيان ھەيىت، بەلگەش لەسەر
ئەو ئەويە كە ئىمە ئامىرى ھۇشيارىن!! بە ھەمان شىۋە پىۋىست بەو ناكات
كە دۇخىكى تايەت بەينە چالاكى عەقلى، چۈنكە كارى ئەويش وەكو كار
و چالاكىيەكانى ترە، وەك ھەستىكرىن بە برسەتى و ئازار و تىنوتىتى، چۈنكە
ھەريەكەيان لە بەشىكى تايەتى مىشكىدا پرودەدەن. ھەروەك چۇن كۆمپىوتەر
بە چالاكىيەكى عەقلى ھەلدەستىت!! نىتر پىۋىست بەو ناكات تايەتمەندى
بدرتە ئەو چالاكىيە عەقلىيەى مرۇف ئەنجامى دەدات، كە سنورى ئەو ياسا
فىزىيايىانە دەپرىت كە كۆمپىوتەرى پى درووستىكراو.

ولامدانەوئى ئەو قسە يىبنەمايانە بۇ يەكىك لە گەورە زانايانى فىزىيايى
ھاورپى دىنىت لىدەگەپىين، ئەويش زانا (جۇن سىر)، كە لە وەلامىدا
دەلىت: ((گومان لەوھدا نىيە كە كىدارە عەقلىيەكانى مرۇف، بە تەواوى لە
چالاكىيەكانى تى مىشك جىاوازە و، بە ھىچ جۇرنكىش ناچىتە ژىر بارى ياسا
فىزىيايىەكان. ئەوئى نىكۆلى لەو بەكات پىۋىستى بەو نىيە بە بەلگە وەلامى
بەدەيەو، بەلكو پىۋىستى بە چارەسەرى دەروونى ھەيە)).

ئەوئى نىكۆلى لە ھۇش بەكات، دەكەوتتە ھەقنىيەكى گەورە و شەرمەزاركەروە؛
چۈنكە بۇ نىكۆلى كىردنى لە ھۇش پىۋىستە قەبارەى ئەو پرسە بزانىت كە نىكۆلى لىدەكات!

(۱) دانىال دىنىت Daniel Dennett: مامۇستاي فەلسەفەى ئەمىرىكى لە بۇستىن، لە سالى ۱۹۴۲ لە
دايك بوو. يەكىكە لەوانەى گىرنگى بە فەلسەى زانىست و عقل و پەيروندىيان بە پەرسەندەو دەدات.

بۆيە ھەندى ئە ماددىگە رايىيە كان ھىچ رېنگايە كيان بۇ نە ماوتەتەۋە لە بەردەم دانان بە يىتوانايان لە بەرامبەر پىرسى عەقل و ھۆش، ئەوتە دۆكنز خۆى جارنىكان دەلىت: بەراستى زۆر زەحمەتە لىكدانەۋەيەكى سرووشتىيى بۇ ھۆشى مروۇف و سەرچاۋەكەى بىكەين.

تەكايە تۆپەكە لە من دوورخەنەۋە و بىخەنە گۆرەپانى يەكىكى تر. ئەوتە ھاۋرپى بەناۋ فەيلەسوفە ماددىگە رايىيەكەيشى وليبىرت دەلىت: من بە ئەنقەست خۆم لە ھەموو گەفتوگۆيەك لەسەر ھۆش دەدزمەۋە.

بە وىژدانەۋە بىريار بەن، ئەوانە لە كويى و راستگۆيى و ئەمىنى ئەنتۆنى فلو لە كويى، كە بەلگە بۇ كويى بىات بۇ ئەۋى دەپرات؟!

چوارەم: بىر كىردنە Thinking :

ئەگەر ھۆش ئەۋە يىت كە بزائىن چى دەكەين و چى لە مېشك و دەۋرۋەبەرمان دەگوزەرى، ئەۋا (بىر كىردنەۋە)، ئەۋەيە كە لەۋە تىبگەين كە دەركى پىدەكەين و پىيەۋە ھۆشيارىن، تىگەيشتىش زۆر ئاستى ھەيە.

يەكىك لە ئەركە ھەرە سەرسورپەنەرەكانى بىر كىردنەۋە، بىرتىيە لە ھەستىكرىن بە جىاۋازى نىۋان و اتا لەيەك نىزىكەكان، ھەرۋەھا دۆزىنەۋەى گونجانى نىۋان و اتا لەيەك دوورەكان و، لە كۆتايىدا دەرختىنى دەرەنجامىك كە فەيلەسوفەكان پى دەلىن: چەمكەكان Concepts.

بۇچى منداۋا ۋا ھەستەكەت كە سەگە گەۋرە و زەبەلاخە بە ھىزە موو پەشە كەلبە تىزەكەى و، لولوى سەگى بچوكى موو سىپى بە نازى نەرم و نىانى دراۋسىنكەى، لە يەك جۆرن كە جۆرى (سەگ) ھەكانن؟

بۇچى تۆ دەتوانى بىر لە رەنگى سورور بىكەيەۋە ۋەك رەنگىك، بەبى ئەۋەى ناچارى بىر لە شتىكى رەنگ سورور بىكەيەۋە؟ تەنانەت دەتوانى بىر لە چەمكەنىك بىكەيەۋە كە بوۋنىكى ماددى بەرجەستەيان نىيە ۋەك دادگەرى و ئازادىي.

نیمه نهم توانایه به شیویه کی سرووشتی به کار دینین، که پیوستی به ماندووبونیکئی زۆر و راهینان نییه.

بیرکردنه وه و میشک :

نایا هیچ کات له کاتی بیرکردنه وه دا بیرت له وه کردۆته وه که نه وه تۆی بیر ده که یه وه نه ک میشکت بیر بکاته وه؟! نهم کرداره له جولاندنی په نجه کانی ده ستت جیاوازه، که له بهر ده مه ته و ده بینی که ده ستت خه ریکی نه نجامدانی کاریکه. نه گهر میشک یارمه تیده رییت بۆ بیرکردنه وه، نه مه واتای نه وه نییه که تیگه یشتنیش ههر له ویدا پرووده دات، ته نیا له بهر نه وه ی که هه ندی ده ماره خانته خستۆته کار و ریگات پیداوه شه پۆله کاره بابیه کان بگوازته وه خانه کانی ته نیشتی.

بۆ نه وه ی له سرووشتی بیرکردنه وه تیگه ی، بیر له کارنکی وه ک بانگه یشت کردنی هاوړپنکانت بۆ ژه می ئیواره بکه و، له پر کۆمه لیک پرسیار دینه بیرت، کئی بانگ بکه م؟ که ی؟ له کوی؟ چییان پیشکه ش بکه م؟.. نایا هه ستت کرد که بیرکردنه وه له م پرسیارانه کردارنکی ماددییه، وه ک رۆیشتن و سه رکه وتن به پلیکانه دا؟

به هه مان شیوه کاتیک زمان له قسه کردن و نووسین و خویندنه وه دا به کار دینین، له و کاته دا زمان نامرازی بیرکردنه وه مه انه، نه ک خودی بیرکردنه وه بیته. به ته واوی وه ک نه وه ی که نیمه یاری شه ترهنج ده که ین به به کاره ینانی ته خته ی شه ترهنج و سی و دوو پارچه که، به لام پلان و بریار و تیگه یشتن له جووله ی به رامبه ر، شتیکی تره.

نه گهر له و شتانه تیگه ین له وه تیده گه ین که بیرکردنه وه شتیکه سنووری نامرازه ماددییه کان ده بریت، نه گهرچی له زۆریه ی کاته کاند (وه ک مادده یه کی خا) پیوستیمان به و زانیاریانه هه یه که هه سته ماددییه کانمان پیمان ده دن وه ک (بیستن - بینین - بهرکه وتن ...).

ئىمە و كۆمپيوتەر :

زۆرىمان لە لىكچواندىنى بىر كىردنەۋەى مروڧ، بە كارى كۆمپيوتەر ھەلە دەكەين. بۇ ئەۋەى ئەو لىك تىكەلئىبونە لىبەين، با بەراوردىك بەكەين لەنىۋان بىرى مروڧ لەگەل كۆمپيوتەرە ھەرە زىرەكەكانى ۋەك كۆمپيوتەرى جىنى شىن Blue Gene كە بە زىاتر لە دووسەد ترلىۋن كىردارى حىسابى لە چىركەيەكدا ھەلدەستىت.

يەكەمىن ھەلە كە تىي دەكەوين، ئەۋەيە كە ۋادابدەنىين كۆمپيوتەر كىان و بوونىكى سەرىەخۆى ھەيە، ۋەك بەكتىرا و پەپولە و. چۈنكە ئەم زىندەۋەرەنە ئامانجىكى بەرزىان ھەيە كە ھەموو پىكھاتە و ئامرازەكانى لە پىناۋىدا كاردەكەن، ئەۋىش برىتىيە لە پارىزگار كىردن لە مانەۋە و بەردەۋام بوونى جۆر و زۆربوون. بەلام كۆمپيوتەرى جىنى شىن كۆمەلنىك پارچەيە و درووستكەرەكەى رىكى خستوۋە تا بە كارنىك ھەلئىستىن كە درووستكەرەكە دەيەۋىت، بەيچ ئەۋەى ئامانجىكى دىارىكرائو ھەيىت كە ئامىرەكە ھەستى پىبكات. واتە كۆمپيوتەر بەيچ درووستكەر و بەرنامە رىژەكەى ھىچ نىيە، واتە كىانىكى سەرىەخۆى نىيە.

ھەلەى دوۋەم، ئەۋەيە كە كۆمپيوتەر لە كاتى ئەنجامدانى كىردارىك نازانىت چى دەكات، چۈنكە چالاكىيەكانى كۆمپيوتەر (بۇ ئامىرەكە) تەنىا كۆمەلنىك شەپۆل و بازىنەى كارەبايىن كە تەنىا دوو ھىما بەكاردىنىت ئەۋانىش (سفر و يەك)ن. تا ئىستا ماددىگەرايىەكان بوئىرى ئەۋەيان نەبوۋە بانگەشەى ئەۋە بەكەن كە كۆمپيوتەر دەزانىت چى ئەنجام دەدات.

ھەلەى سىيەم، ئەگەر كارى كۆمپيوتەر لىكەۋتەيەكى لىبەكەۋتەۋە مانايەكى بۇ ئىمە ھەيىت (ۋەك ئەۋەى كە بەدلىنىايەۋە بزانىن كە ئىمە لەسەر لىۋارى مایەپوچ بوونىن، كە چ دەرنەجامىكى دەرۋونىي و كۆمەلایەتى ھەيە، ئەمەش دۋاى ئەۋەى كۆمپيوتەر بۇى خستىنەتەرۋو، كە حسابى بانكىمان بەم شىۋەيەيە) ئەۋا ئەم دەرختانە بۇ كۆمپيوتەر ھىچ واتايەك ناگەيەنن، ھەموو كارەكە

سیسته میکی ژماره ییه، که له کۆمه لێک سفر و یه که پیکهاتوو.

کهواته ئیمه ئهوهی نهجامی دهدهین به مه بهستهوه نهجامی دهدهین Intention.

ههروهها دهزانین که خه ربکین چی دهکهین Awareness.

ههروهها لهوهی دهیکهین تیده گهین Understanding.

نایا هیچ لیکچووئیک له نیوان بیرکردنهوهی ئیمه و کرداره حسابیه کانی کۆمپیوتەر بهدی دهکهی؟ بانگه شهی ئهوهی که کۆمپیوتهری جینی شین دهزانیت چی دهکات، وهک بانگه شهی ئهوه وایه که DVD Player دیفیدی لهو موسیقا و گۆرانی و فیلمانهی پیشانمان دهکات تیبنگات و چیژی لی وهربگریت!!

پینجهم: ههستکردن به خود The self :

یه کیک له پرسه گالته نامیز و نازار به خشه کان، که زۆرتین ئه و دیاردانهی بیباوه ران خۆی لی ده بوئرن، ئه و پرسانهن که له خۆیانوه نزیکن، که بریتیه له ههستکردن به خودی خۆیان.

پیشه وای بیباوه رپی دیفید هیوم ده لیت:

هه رچه نده زیاتر و زیاتر له وه نزیک ده بمه وه له وهی پپی ده لیم (خۆم)، هه ست ناکه م که جیاواز بیت له ده رککردن و تیبینی کردنم، تا ئه و ئاسته ی به ته واری ده زانم که بوونیکه سه ره خۆم نییه که به ده رککردن و تیبینی کردن هه لده ستیت و ته واو دلنیا ده بم که جگه له ده رککردن و تیبینی کردن هیچی تر نییه.

له راستیدا (هیوم) نکۆلی له خودی خۆی ده کات - به ساده یی - له به ره ئه وهی که ناتوانیت ده ستی لیبدا ت.

کاتیک پرسیا ری لیکرا (کی) یه که ده رک به زانیاری و تیبینه کانی جیهانی ده روه ده کات و وامان لیده کات که هه ست بکهین که ئیمه له پله ی چاودیری سه ر ئه م جیهانهین. کتیه ده رک به وه ده کات که ئه وهی ده وری ئیمه ی داوه جیاوازه

لە ئىمە، كە دەكرى بگۆرپت، لە كاتىكدا ئىمە خەرىكى سەيرى ئەم گۆرپنە دەبين و ئەو پرسیارانە دەخەينەپروو.

هيووم وەلامى دايمە، خودى من بىر كەرنەو و ھەست و تىيىنەكانمە و، جگە لەو خودىكى تر بوونى نىيە!!

گومان لەو دەدا نىيە كە (خوود) گەورەترىن كۆسپى بەردەم فەيلەسووفە ماددىگەراكانە و نكۆلى كردن لىي پرووبەرووى كۆسپى گەورەيان دەكاتەو.

كاتىك يەكىيان لىي پەرسى چۆن بۆم دەسەلمىنى كە من (خوود) يەكەم ھەيە؟ سەرسام بوو و بە وەلامىك كە لە ھەموو لايمەكەو بەسەرى دەبارت، گووتى: ئەى پەرسىار كەرەكە كىيە؟!

خستەنەرووى بۆچوونى ماددىگەرايمەكان تەواو بوو، با ئىستا بىر لە خودى خۆمان بگەينەو.

كاتىك دەلىين ((من)) (جىناوى قسەكەر، يان كە دەلىين شتەكەم (ئەو ميمە) يان كە دەلىين ئەو پياوھ لىيدام (ئەو بزورنە (ە)) پاشان كە بىر لەو سى لايمە دەكەينەو كە ئامازن بۆ ئىمە، خۆمان لە بەردەم پرووبەرووبونەو يەكىك لە سەرسورھىنەرتىن و چىژبەخستىن مەتەل دەبينەنەو، كە بوون و خوودى خۆمانە.

خودى ئىمە ھەقىقەتى ئىمەيە نەك شتىك يىت خاوەندارتى بگەين، بەمەش ھەموو شتىكى بۆ بگەرپتەو، جا ئەگەر مەھال يىت كە دەستمان بخەينە سەر، ئەوا دەگەرپتەو بۆ ئەو يەكە بوونىكى ماددى نىيە، يان دۆخىكى عەقلى يان مەعنىوى نىيە كە تىيىنى بگرت و وەسفى بگرت.

خوودى خۆمان گەورەترىن راستىيە كە ھەموومان دەيزانىن ئەويش ئىمەمانانە. گومانىش لەو دەدا نىيە كە بنچىنەى دەركردنمان بە بوونى دەوروبەرمان و تىنگەيشتن لەو ھزر و پەرسە فەلسەفە سەرەكەيەكانەى لە عەقلماندا ھەن برىتەيە لە ناسىنى خۆمان.

ئەگەر دىكارت گوتىيىتى: (من بىردەكەمەۋە، كەۋاتە من ھەم)، دەتوانىن دەستەۋازەكە پىنچەۋانە بىكەينەۋە و فراۋانتىرى بىكەين: من ھەم، كەۋاتە من بىردەكەمەۋە - ھۆشيارم - مەبەستىكىم ھەيە - نىازم ھەيە - كاردانەۋەم ھەيە.

خودى خۇمان شتىكە ھەستى پىدەكەين، بەلام ناتوانىن ۋەسفى بىكەين، باشتر بلىين ناتوانىن بە دەرەنجامە فىزىيائى و كىمىيائىيەكان شىبىكەينەۋە. زانست ناتوانىت پەردە لەسەر خود لاپەرىت، بەلكو خود زانست دەدۆزىتەۋە. ئەگەر نىكۆلى لە خودى خۇمان بىكەين ئەۋا مېژوو و راپردوو و ئايندە دەبنە سەرايىكى نارېك و، بەلكو دەبنە خەيالىكى بەرىەككەۋتوۋى دژىەك.

بەلگەمان نىيە لەسەر ئەۋەى كە خود لە بەشىكى دىارىكرائى لاشەدا بوۋنى ھەيە، يان لە كۆمەلىك خانەى دىارىكرائى مېشك، چونكە خانەكانى لاشەمان دەگۆرپىن و ئىمە ھەر ۋەك خۇمان دەمىنەۋە. ئەگەر بلىين زۆرىەى خانەكانى مېشكمان ناگۆرپىن، ئەۋا لىكۆلىنەۋەى ورد لەۋ خانانە ئەۋا نە يەكىكىان و نە بەشىكىان نامانگەيەننە (من = خود).

گومان لەۋەدا نىيە كە خودى خۇمان شتىكى ماددى پروت نىيە، ھەرۋەك چۆن شتىكى مەعنەۋى پروتېش نىيە.

دەتوانىن بلىين: گىيانەكانمان بەرجەستەن يان جەستەكانمان بەرگىانن. بۆيە بۇ ئەۋەى مروفىك بىت كە خودت ھەيىت، پىۋىستە جەستە^(۱) و گىيانت بەيەكەۋە ھەيىت.

لە كۆتايىدا دەلىين: بابەتەكە پىۋىستى بە باۋەرىكى كورئانە بە ماددە ھەيە، كە لە باۋەرى باۋەرداران بە خودا بەرزتر بىت، تا بتوانىن ورتناى ئەۋە بىكەين كە ماددەى نازىندوو دەكرى ژيان و عەقل و ھۆش و بىرکردنەۋە و ناسىنى خودى لى پەيدا بىت!

(۱) مەبەست لە (گىيان) لىرەدا: بوۋىتىكى ناماددىيە، كە تواناى بەرجەستەى ھەيىت. نووسەرى نەم كۆتايىە بۆچوۋنى وايە كە گىيانى مروف بىرىتىيە لە خودى مروف.

سەرچاوەی دیاردە ناماددیهکان :

سەرچاوەی پینچ دیاردە کە چیه کە باسماں کردن (لۆژیک - ژیان - هۆش - بیرکردنەوه - هەستکردن بە خود)؟

ئەگەر دیاردە فیزیاییە ئالۆزەکان (وەک بوومەلەرزه) لە دیاردە فیزیاییە سادەکان پەیدا ببن (پنکھاتەى توئکلی زهوى + بەرزبوونەوهى پەستان لەناو زهوى + پنکھاتەى تەقینەوهى ئەتۆمى لە ژیر زهوى + ...) ئەوا ئەو پینچ دیاردانە بە تەواوی لە دیاردە سادە و ئالۆزە فیزیاییەکان جیاوازن.

ئەگەر ماددیگەراییه پەرەسەندنیهکان بۆمان شیبکەنەوه کە چۆن ماسی بۆتە بۆق و، چۆن داینەسوپرە بچووکەکان پەرۆبالی فرینیان پەیدا کردووه، ئەوا بۆ درووستبوونی ئەو پینچ دیاردەیه هیچ شیکردنەوه و لیکدانەوهیەك شك نابەن.

ئەمانە دیاردەى ناماددین، پاشان تاکە لیکدانەوه کە بتوانیت ئەو پینچ دیاردەیه بە یەکەوه کۆبکاتەوه ئەوهیه کە بوونیان لە سەرچاوەیهکی بەرز سەرچاوەى گرتووه، لە بوونیکى ناماددی کە هەمان سیفاتى هەیت، بەدیھینەرنکی هەستپیکەرى بیرکەرەوهى لۆژیکى، چونکە ئەوهى هیچى نەبیت هیچ نابەخشیت.

خوینەرى نازیز...^(۱)

چەند لایەنیکى تری پرسە کە لەبەردەم فەیلەسوف و زانایاندا هەن، لەوانە: ئایا ژیان و عەقل و خود بوونیکى ناماددین کە لە لاشەدا بەرجەستەن، یان لە دەرەوهى لاشە هەن و پەیوەندیان پێیهوه هەیه؟

بۆ ئەوهى ئەو پرسە روون بکەینەوه، با سەیرى وزهى خۆر بکەین. چونکە ژیان لە هەسارەکەمان لە خۆرەوه سەرچاوه دەگرت بەلام خۆر لەناو هەسارەى

(۱) ئەم بەشە لە نووسینی نووسەرى کتیبى (گەشتى عەقل)،.

زەویدا نىيە، بەلكو دوورە، بەلام لە ھەمان كاتدا وزەى پيويستمان بو ژيان و بوون پيدەبەخشييت.

كەواتە، ئايا ژيان و عەقل و خود لە ھەرھەى لاشە و ميشكەكانماندا بوونی ھەبە و لە دوورەو ھەرمەتيمان پيدەدەن، ھەرھەك پەخشی تەلە فزيوني. چونكە ئەكتەر و پيشكەشكار و موسيقارەكان بوونيان ھەبە، لە دوورەوون و، شەپۆلەكان بلامدەكرينهە و لە رپي ناميرەكانەو دينه بەر چاو و گوڤ و عەقلمان.

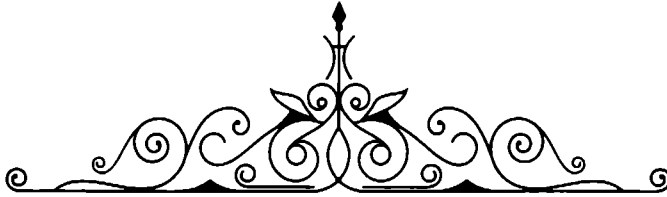
ئەگەر كەموكورپيەك لە بەشيكي ميشك رويادات لەوانەبە بيركردنەو پەك بخات، بەلام ئەمە ئەو ناگەيەنييت كە بيركردنەو لە ميشكدا ئەنجام دەدرت! ھەرھەك چۆن ئەگەر ھەلەيەك لە ناميري ھەرگري تەلە فزيونەكەماندايە رويادات، راستە تەلە فزيونەكە لەكار دەكەوت بەلام پەخشەكە ھەر بەردەوام دەبيت و شەپۆلەكان ھەوای دەورويەرماني پر كروو.

ئەو دياردە نامادديانەى باسمان كردن، ناكري بە ريبازى مادديگەرابى ليكبدرينهە، كە ھەمووشيكت ليكدەداتەو تا دەگاتە ناستى بوارەكاني وزە. لەو سنوورەدا، دياردەى ژيان (و ھوشيارى و بيركردنەو و ناسيني خود) ھەر بە تەواوى ون دەبن!!

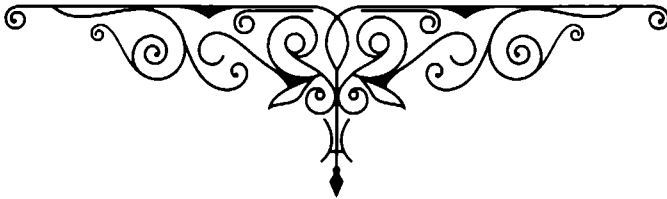
ريبازى مادديگەرابى لە شانۆى ژياندا روليكي زور گرنگ دەبينيت، بەلام ناييت لە شونتيك بەكارى بينين كە بوارى خوى نەبيت.

دەتوانين بە باوەرەو بليين: كاتى ئەو ھاتووە زانستى نوڤ يارمەتى لە ئاسمان ھەرگرت تاگەشتى تيگەيشتن لە ناووە و دەورويەرماني تەواويكات.

بهشی دووهم

گهشته که ته او ده کهین...

سەرنجىك لەوھى پىشتىر باسماڭا كىر

سېر ئەنتۆنى فلو ژيانە فەلسەفە دەۋرىدە ئۆزىگە، ھەر لەو كاتەي يېباۋەپرى خۆي راگەياندا لە تەمەنى پازدە سالى و تا نىزىكى تەمەنى نەۋەد سالى لە ژىر ساپەي ياسا فەلسەفەيە بەناۋابانگەكەي سوقرات ژيا، كە دەئىت: (شېرىنى بەلگە دەكەۋىن جا بۇ ھەركۆتمان بىبات To Follow The argument wherever it leads).

بىنىمان چۆن بەلگە بە درىژاي شەست و پىنج سالى بەرەو يېباۋەپرى برد، پاشان فەيلەسووفە گەۋرەكە (لە تەمەنى ھەشتا سالىدا) دوو دل نەبوو كە بە تەۋاۋى بىروباۋەپرىگەي بگۆرپىت و بۇ ھەموو جىھانى ئاشكرا بىكات كە ئىستا باۋەپرى وايە كە (خودايەك ھەيە).

ئەنتۆنى فلو پىنى راگەياندىن كە نەۋەي زانست دەربارەي گەردوون و ژيان و مەۋف پىنى گەيشتوۋە، بەلگەي تەۋاۋى پىشكەشى ئەو و ھەموو مەۋفەكان كەردوۋە بەلگەي حاشا ھەلنەگرن لەسەر بوونى (دېزايەنەرىكى زىرەك).

ھەروەھا چاۋخشاندىنەۋەي بە بەلگە فەلسەفەيەكاندا، كارىگەرىيەكى زۆرى ھەبوو لەسەر گۆرپىنى بىروباۋەپرى ئىمانىەكانى.

لە كىتەبى ئەنتۆنى فلو چۈر پاستى ھەلدىنجىن (كە پىۋىست ناكات كەس خۆي لى بەدەر بىكات) كە بەرەو باۋەپرىبوون بە بوونى خودامان دەبات:

يەكەم: نىمچە كۆدەنگىيەك لە ئىۋان زانا پىسپۆرەكاندا ھەيە، لەسەر ئەۋەي كە بۆشايى (شېرىن) و كات و وزە و ماددە، كە ھەموۋيان لە نەبوونەۋە ھاتونەتە بوون، پىش نىزىكەي ۱۳,۷ بلىۋن سالى، لە ئەنجامى رۋوداۋىكى گىرنگ بوۋە كە پىنى دەگوتىرى تەقىنەۋە گەۋرەكەي گەردوون.

ۋەك دەزانىن كە ھەموو بوونەۋەرىك مىلكەچى ياساى (ھەموو رۋوداۋىك ھۆكارىكى ھەيە The law cause and effect) يە، بەو پىيەي بە ھىچ جۆرىك

ناكرى گەردوون لە نەبوونىكى رەها بىتە بوون، مەگەر بەدبەھنەرى يەكەم نەبىت كە بەدبەھنەرى نىيە و تواناي ئەوھى ھەيە كە بوونەوەر لە نەبوونەوہ بىنئىتە بوون. دووھم: ژيان دياردەيەكە بەدەرە لە سنوورى ھەموو كارلەكە كىمىيائى و ياسا فېزىيائىيەكان، ئىتر چۆن بەشەكانى ماددەى نازىندوو، ژيانيان پەيداكردووہ؟ ناكرىت ئەمە پروبودات مەگەر لە رپى سەرچاويەكى ترى بەرزتر كە ژيانى رەھاي ھەبىت.

سئىيەم: زىرەكى و لۆژىكى و نامانجدارى لە بنچىنە و چالاكى ھەموو شتىكى دەوروبەرمان خۆى دەنوئىت، لە ئەلىكترۆنەوہ تا دەگاتە DNA لە زىندەوەرەكاندا. گومان لەوہدا نىيە كە بەدبەھنەرەكەى ئەو سىفەتانەى تىدا ھەيە.

چوارەم: مرؤف بەھرمەكى زۆر گرنكى ھەيە، كە عەقلە. ھەرەھا گومان لەوہدا نىيە كە ماددەى كوئرى نازىندوو ناتوانى لە خۆيەوہ عەقلىك بەرھەمبىنئىت و، تەنيا لە رپى بەدبەھنەرنكى زانا و داناوہ ئەمە دەكرىت.

ئەو راستىانە بە رووكەش نىن. تا لە ئاىندە زانست بتوانىت لىكدانەوہيەكى ماددى گرنكىيان بۆ بدۆزىتەوہ، بەلكو يەكەكە لە چەمكە بنچىنەيە كۆتايىيەكان كە زانست ھەرچەندە ئالۆزى زياترى بۆ بدۆزىتەوہ زياتر بىتوانايى خۆى لە بەردەم ئەو دياردانە دەردەخات.

بەلگەكانى پىشووئى ئەنتۆنى فلو لەسەر بوونى خودا، ئاماژە بۆ بوونى دوو چەمكى زۆر گرنك دەكەن:

يەكەمىيان: چەمكى بەلگەى گەردوونىيى (بەلگەى دىزايىن) Cosmic Design Argument، كە بە واتاي ئەوہ دىت كە بنچىنەى گەردوون و ياساكانى بەلگەن لەسەر بوونى دىزايىنەرنكى زىرەك (خوداي بەدبەھنەر).

دووھم: چەمكى بنەماى مرؤبى Anthropic Principle، كە بە واتاي ئەوہ دىت كە گەردوون بەجۆرەك درووستكراوہ كە بە تەواوى گونجاوہ بۆ ژيانى مرؤف.

سهره‌رای نهو به‌لگه به‌هیزاندهی که نه‌نتۆنی فلو له‌سهر راستی نه‌م دوو
 چه‌مکه خستویه‌تیه‌روو، هینشتا بیباوه‌رپان نکۆلی له‌وه ده‌که‌ن که نه‌م دوو به‌لگه‌یه
 به‌لگه‌بن له‌سهر بوونی خودا. بۆیه له‌م به‌شهی کتیبه‌که نه‌م دوو چه‌مکه
 به‌ دوورودریژتر باس ده‌که‌ین، هه‌روه‌ک چون بنه‌ما عه‌قلی و فه‌لسه‌فی و
 زانستییه‌کان له‌ سهر په‌یوه‌ندی مرۆف به‌ خودا و، په‌یوه‌ندی مرۆف به‌ نایین
 ده‌خه‌ینه‌روو.

باسه یه کهم: به لگه گهردوونه له ترازوودا

((درووستبوونی گهردوون له نهبوونهوه، ههروهك چۆن بنچینهی گهردوون و یاساگانیشی، به لگه له سهر بوونی دیزاینه رنکی زیرهك (خودا)).))

چهند چه مکیکی بنه رتهی رنخۆشکه

چهند چه مکیکی بنه رتهی رنخۆشکه هه، که پیوسته له بیرى ئیمه دا روون بن له کاتی لیکۆلینه وهی به لگه گهردوونیی.

یه کهم: زانست سنوورنکی ههیه، که پیوسته کهسی توژهر ئه و راستیه بزائیت، بو ئه وهی زانست سنووری خۆی نه به زئینت و له هه مان کاتدا سنووری زانستیش نه به زئیرت، له و سنوورانه ش:

۱- زانست مامه له ده کات له گه ل شته کان Things و ئه و یاسایانه ی به رپوهیان ده بن Laws، به لام به هه چ جوړنک مامه له له گه ل نه بوون Nothingness دا ناکات، که له پیش ئه و شت و یاسایانه دا هه بوون.

۲- زانست ته نیا له گه ل ئه و شتانه دا مامه له ده کات که ده کری تیبینی بکرتن و بیپورتن Observable and measurable و، هه چ توانایه کی له گه ل غه یب یان خودا یان له گه ل پیش کات و دهره وهی شوئندا نییه.

۳- زانست له داننان به هه ندی بنه ما ده سته ده کات که له لای ئیمه شتی سرووشتین و ناتوانین بیانسه لمیتین. له و به دیه یاتانه، ئیمه بوونمان هه یه و،

به شىك بچووكتره له ههموو و، ههموو ئه نجامىك هۆكارىكى ههيه The Law
of Cause and Effect.

به دلىيايهوه دهتوانين بهديهيه تى كۆتايى رتهبكهينهوه، ههروهك چۆن دىفئيد
هيووم كردى، بهلام ئەمە دەبیتە هۆى ئەوهى كه ههموو ياساكانى زانست
رتهبكهينهوه كه لهسەر پهيوهندى نىوان هۆ و ئه نجام بنىاتنراون.

۴- بابته گهردوونيهكان له ههموو لقهكانى زانيارى زياتره كه تىيدا تىكهلى له
نىوان زانست Science له گهلى زانستى ساخته Pesudoscience دا دهكرىت.

ئه گه زانست بوارى ئەوهى له بهردهم بىت كه توژينهوه له زۆر شت بكات و زۆر
شت بلىت دهربارهى دۆخى نىستاي گهردوون و، بوارى دانانى گریمانەى هه بىت
لهسەر دۆخى گهردوون و رابردودا، ئەوا دهربارهى پرسهكانى وهك سهرفتاي يه كه م و
نه بوونى رها و درووستبوونى بوون له نه بوون، زانست ههچ قسهيه كى بۆ وتن پى
نىيه و، دواتر ده بىنين كه ئەوهى لهو بارهيهوه وتراوه له خه يالى زانستى نزيكه.

دووهم: لىكۆلىنهوه له سه رچاوهى شته كان له ههموو كارىك قورستره، به تايبهت
ئه گه ر بابته كه لىكۆلىنهوه لهسەر گهردوون بىت.

پىوسته ئىمه (وهك بىباوه رپه كان نه بىين) ته نيا به وهى كه ته قينهوه گه وره كه
هۆكارى درووستبوونى گهردوونه واز نه هىنين. چونكه ته قينهوه گه وره كهى
گهردوون خۆى له خۆيدا پىوستى به هۆكارىك ههيه تا رپووبدات.

ئه گه ر رىچارد دۆكنز پى و ابىت كه ياساكانى سروشت له پشت رپوودانى
خۆكارى هه رپه مه كى درووستبوونى گهردوون و ژيانه و به درووستكه رىكى كورپى
كاترئىمىر چواندوويه تى كه نازانىت چى ده كات، ئەوا ده كرى ئەوهش قه بوول بكهين
كه پىوستى به درووستكه رىكى بىناى دانا ههيه كه بتوانىت ئەم نامرزانه
به كار بىنىت. ته قينهوه گه وره كهش به هه مان شپوه، نامرزانكى كورپه له دهستى
درووستكه رىكى بىناى دانا دا.

بە تەنیا وازھىنان بە تەقىنەو گەورەكە وەك سەرچاوەى گەردوون، ھىچ نىيە جگە لە بەرھو پىشېردنى كىشەكە، بە تەواوى وەك ئەوھى كە درووستىبوونى ژيان بەوھ لىكېداتەوھ كە لە ھەسارەيەكى ترەوھ ھاتووە.

ستىھم: ئەزەلى. ئەبەدى. سەرمەدى

ئەگەر زانايان ئەوھيان سەلماندىت كە كات لە گەل تەقىنەوھ گەورەكەدا درووستىبووھ، ئايا تۆ پۆژى لە پۆژان بىرت لەوھ كەردۆتەوھ كە چى پىش درووستىبوونى كات پوويداوه؟ يان چى دواى كۆتايى ھاتنى كات پوودەدات؟ ئەوھ پىسكى لۆژىكى فەلسەفى زانستى قورسە، بەلام تا بلى گىرنگە. جا بۆ ئەوھى سادەترى بكەينەوھ، با سەرنجى جىھانى ژمارەكان بدەين.

لە كاتى مامەلەكردنمان لە گەل ژمارەكاندا، دەبين كە دەكرى (۱) بدرتە پال ھەر ژمارەك و بە ئەندازەى يەك زىاد بكات و، دەكرى بۆ ماوھى بلىونان سالى لەوھ بەردەوام بىن و، ناگەين بە ژمارەك كە بە ژمارەى كۆتايى دابىرت، كە ھىچ ژمارەكى لەدوا نەيت. واتا ناتوانى بگەينە كۆتايى، لە رىنگى دانەپالى ژمارە يان بەش بۆ يەكتر، ھەرچەندە ھەول بدەين.

لە راستىدا پىناسەكردنى ناكۆتايى ئەوھى: كە ناكرى بژمىردىت يان سنورى بزانىرت. كەواتە، ئەوھى دەكرى بژمىردىت لە ژمارە و بەش ناكۆتايى نىيە.

كات وەك ژمارەكان وايە، دەكرى بژمىردىت و پىوانە بكرىت بە چركە و خولەك و كاتژمىر ....

لەبەر ئەوھ ناتوانىن لە ئايندەدا بگەينە كۆتايى، ھەرچەندە سالىش بخەينە سەر ئەو كاتەى ئىستامان. بە ھەمان ئەندازە ناتوانىن لە رابردوودا بە سىپىنەوھى سالى لەم كاتەى ئىستامان بگەينە كۆتايى، واتە ھەرچەندە لە ئايندە و قەدىمىيەتى رابردوودا نقوم بىن ناگەينە (كۆتايى).

واتە ھەرچەندە سالى بسىپىنەوھ ناگەين بە (ئەزەل)، كە بەر لە سەرەتاي كاتە. بە ھەمان شىوھ ھەرچەند سالى بخەينە سەر كاتى ئىستامان ناگەين بە (ئەبەد)،

ئەبەد دواى كۆتايى كاتە. ھەرۈھا بە دۇنيايىھە ناگەين بە (سەرمەدەيت Eternary) كە ئەزەلى و ئەبەدىيە لە ھەمان كاتدا. فەيلەسووفەكانى رۇژناوا باسيان لەو كەردووە بەھەي (Eternity is not forever) واتە (نقوم بوون لە كاتدا جياوازه لە سەرمەدەيت، سەرمەدەيت بەر لە درووستبوونى كات و دواى كاتە، واتە لە دەرھەي كاتدايە).

بەمەش پەرسياركردن دەرھارەي ئەندازەي كات بەر لە درووستبوونى گەردوون و دواى كۆتايى ھاتنى، پەرسيارىكى بيمانايە. ۋەك ئەو ۋايە. پەرسى چى لە باكورى بەستەلەكى باكور ھەيە؟ بىگومان ۋەلامىكمان دەستناكەوئەت. چونكە بەستەلەكى باكور سەرھەتاي باكورە لەسەر ھەسارەي زەوى.

بەلگەي گەردوونىي لە تەرازوودا :

دواى ئەھەي زانايانى گەردوونناسى لە خستەپرۋوى لىكدانەۋەيەكى ماددى قايلىكەر بۇ تەقىنەۋە گەورەكەي گەردوون بىخ تۋانابوون، زۆرىك لە فەيلەسووف و زانايان ئەھەيان خستەپرۋو كە پىي دەگوترى (بەلگەي گەردوونى يان بەلگەي ديزاين)، كە لە ھەموو بەلگە (زانستى / لۆژىكى) يەكانى تر بەھىزترە لەسەر بوونى خودايەك بۇ گەردوون.

ئەم بەلگەيە لە دوو پىشەكى و دەرەنجامىك پىكدەيت:

أ- ھەموو بوونەۋەرىك سەرھەتايەكى ھەيە، كە پىويستە سەرچاۋەيەكى ھەيئەت (بەدەيھىنەر).

ب- گەردوون سەرھەتايەكى ھەيە.

كەواتە: پىويستە گەردوون سەرچاۋەيەكى پىشخۆي ھەيئەت (بەدەيھىنەر).

سەرھەي رەوانى و درووستى ئەم دەرەنجامە لۆژىكىيە و پىشەستنى بەزانست و فەلسەفە، بەلام ھىشتا ھەندىك ھەن كە لە داننان بە بەدەيھىنەرنكى زىرەكى بەتوانا رادەكەن، كە ئەم گەردوونەي ئىمەي درووستكردوۋە.

به سهرنجدان به درووستی نهم دهره نجامه، بیباوه پان جه ختیان له سهر هردوو پیشه کیسه کهی به لگه که (أ، ب) کردۆتهوه و زۆر بهر په چدانه وهیان له بارهیهوه خستۆتهروو، که ده کرۆ له ههشت خالدا کۆبکرتهوه:

یه کهم: گهر دوونه که مان قه دیمه و سهره تای نییه (ئه زه لیه):

نهم بهر په چدانه وهیه که له رابردوودا له به هیزترین به لگه کانی دژی به لگهی گهر دوونی بوو، تا نهو کاتهی زانست سه لماندی (و بیباوه پان دانیان به وه دانا) که گهر دوونه که مان سهره تایه کی ههیه.

دووهم: گهر دوونه که مان سهره تایه کی ههیه، به لام پیوستی به به دیهینهر نییه: بۆ دهرچوون له کیشهی پیشوو، نکۆلیکارانی نهوهی که خودا گهر دوونی به دیهیناوه، په نایان برده بهر خسته پرووی چهند بیردۆزنگ که دیهه لمینن گهر دوونه که مان سهره تایه کی ههیه و پیوستی به به دیهینهر نییه.

له گرنگترین نهو بیردۆزانه، بیردۆزی ((گهر دوونی ناجیگیر Oscillating universe))، که له بیردۆزی ته قینه وه گهوره کهی گهر دوون Big bang ده چیت، به لام وایدیهینیت که گهر دوون له ((ته قینه وه گهوره که)) درووستبووه و به دوایدا (ورد و خاشبوونیکه گهوره) روویداوه، که گهر دوونی گهراندۆتهوه دۆخی تاکیتی، پاشان دواي نهوه ته قینه وهیه کی تری گهوره روویداوه، پاشان ورد و خاشبوونیکه تر، بهم شیویه تا ناکووتایی له قه دیمیدا، واته نهم ناجیگیرییه ئه زه لیه.

به لام نهم گریمانهیه له زۆریه ی ناوهنده زانستییه کاندایه تکراره ته وه^(۱)، به لکو

(۱) سی هۆکاری سهره کی همن بۆ ره تکرده وهی نهم بیردۆزه له لایمن زانایانه وه:

۱- فیزیای سه لماندوویه تی که نهم گهر دوونه مان به ته قینه وه گهوره که ده ستیگر دووه و ورد و خاشبوونیکه گهوره ی به دوادا دیت، به لام تاکه به لگه یه کی زانستی نییه له سهر نه وهی که دواي ورد و خاش بوونه که ته قینه وهیه کی تر بیت.

۲- به هه مان شیوه هیچ به لگه یه که زانستی نییه له سهر نه وهی نهم گهر دوونه مان گهر دوونیکه تری ورد و خاش له پشدا هه بووه، که واته بابه ته که له گریمانه یه ک زیاتر هیه چی تر نییه.

۳- له نمونه ی گهر دوونی ناجیگیردا یاساکانی داینامیکای گهرمی نامازه بۆ نه وه ده کهن که کاتی روودانی خولی نایینه پیوسته له خوله ی ئیستادا درتۆتر بیت و نه گهر بۆ دواوه بگه پینه وه و ژمارده که

دوو زانا رووسیە کە^(۱) کە ئەم بێردۆزیان پێشکەشکردوو لە ساڵی ۱۹۶۳، دوای تەنیا ھەوت ساڵ لە خستەنەرۆی ئەو بێردۆزە پەشیمان بوونەو. بەلام سەرھەرای ئەوەش بێباوەرپان پێداگری لەسەر دەکەن و بە بەلگە دەبەیننەو.

چەمکێکی تر ھاوشێوەی گەردوونی ناچینگیرە، وای دەبینیت ئەو ماددە سەرھەتاییە تەقینەو گەورەکە ی گەردوونی لێو درووستبوو دەکری ئەزەلی بیت و بەو پێشەش تەقینەو گەورەکە سەرھەتایەکی دەبیت، بەلام پێوستی بە بەدەبەینەر نییە. ئەو بێردۆزە (وەک ئەوێ پێشتر) پێوستی بە بەلگەبەکی زانستی ھەیە.

سێیەم: گەردوونێکی گەورە یی سنوور (ئەزەلی) ھەیە کە زۆر گەردوونی بەرھەمھێنران، لەوانە گەردوونی ئێمە:

ئەم بەرھەرچدانەوێ دەتێت بەرھەرچدانەوێ پێشوترە، لەگەڵ بوونی یەك جیاوازی، ئەویش دانەپالێ ئەزەلیەتە بۆ ((گەردوونی دایک)).

گومان لەویدا نییە کە بێباوەرپان ناتوانن ئەزەلییەتی گەردوونی دایک پوون بکەنەو، ھەرۆک چۆن لە پوونکردنەوێ ئەزەلییەتی گەردوونە کەمان بێ توانا بوون.

زانای گەردوونناسی دیار پێبلز P.J.E. peebles جەخت لەسەر ئەو دەکاتەو کە ئەم خستەنەرۆوانە (یەکەم و دووەم و سێیەم) تەنیا گریمانەن و، بێردۆزی زانستی نین کە حەقیقەت یان زانیاری یان تەنانت تێبینی بەجێی لە پشت بیت. لە خەیاڵی زانستی نزیکترین نەک لە زانست^(۲).

پێچەوانە بکەینەو، دەبینین کە ھەر خولیکی رابردوو کورتترە لەوێ دوای خۆی، تا دەگەینە خولیک کە کاتەکی سفرە، کە نەمەش سەرھەتای خولە ناچینگیرەکانە، واتە ناگونجی ناچینگیرە کە ئەزەلی بیت.

(۱) دوو زاناکە Isaac Kbalatnikov & Evgenii Lifshitz ن.

۲ زانای دیاری گەردوونناسی P.J.E. peebles لە (گۆفاری زانستەکانی ئەمریکا Scientific American دا لە ژمارە فېبرواری، ۲۰۰۵) دا بێردۆزەکانی درووستبوونی گەردوونی بە پێی ئەندازە یابەتیانە ی بێردۆزەکان رێکخستوو. پێبلز پلە ی +A داووتە ئەو بێردۆزەکانی دەلێن گەردوون لە بارودۆخی چر و زۆر گەرمدادا درووستبوو، لە گرنکترینیان (بێردۆزی تەقینەو گەورەکە ی گەردوون). ھەرچی بێردۆزەکانی ترە پلە ی -A، -B، +B، وەرنەگیراوی پێشەخشیون.

رێکخستنی پێبلز بە پێی بەلگە ی زانستی بۆ چوار ناستی جیاواز رێکخراون:

چوارەم: پېۋىست ناكات ھەموو بوونىك كە سەرەتاي ھەيىت! پېۋىستى بە بەدەيھىنەر يان سەرچاۋەي پىشخۇي ھەيىت.

دوای ئەوۋى بېباۋەرپان بېتوانابوون لە گەيشتن بە سەرچاۋەيەكى ماددى ئەزەلى بۇ گەردوونەكەمان، ھىچيان لە بەردەمدا نەما جگە لەوۋى بلىن، دەكرى گەردوون لە ھىچەوۋە و بەبى ھىچ ھۆكارىك درووست بىت!! تەنانەت گەيشتۆتە ئەو ئاستەي كە ئەو قسە سەيرە بۆتە گەورەترىن بەرپەرچ كە ماددىيەكانى ئەم سەردەمە دەيخەنەرۋو.

بەلام، ئايا ھەر بە راستى ناكرى شتىك لە ھىچەوۋە و بەبى ھۆكار پەيدا بىت؟ ئەوانەي باۋەرپان بە بوونى بەدەيھىنەرىكى زىرەك ھەيە ئەوۋە بە مەحالى دەبينن، لەبەر سى ھۆكار:

۱- مەرفەكان (بە درىژايى مېژوو و جوگرافيا) بە سروشتى دەرك بەوۋە دەكەن كە (ھەموو ئەنجامىك ھۆكارىكى ھەيە)، ئەمەش پى دەگوترى (پەيوەندى نىوان ھۆ و ئەنجام Law of Cause and effect).

گوتنى ئەوۋى كە گەردوونى درووستكراۋ (سەرەتايەكى ھەيە) و بەدەيھىنەر و سەرچاۋەيەكى پىشۋوى نىيە، ئەمە ئەزموونىكى نونى مەرفايەتییە لەو بوارەدا!!

۲- نەبوونى رەھا (ھىچ شتىك) تواناي داھات و پالئەرى نىيە بۇ ئەوۋى شتىك بەرھەم بىت، خۆ ئەگەر گریمانەي پوودانى ئەوۋەش بكەين ئەوا ھەر ناكرى نەبوونىكى رەھا بىت.

۳- كىشەي گەورەي بېباۋەرپان ئەوۋەيە، كە وا بىردەكەنەوۋە ئەگەر بلىن (خودا بەدەيھىنەرە) لە گەل (رېيازى زانستى) تىكە گىرنت. ئەگەر وایە ئايا درووستبوونى

يەكەم: راستىيەكان (facts) كە ھىچ گومانىان تىدا نىيە. دووم: گریمانە لۆژىكەكان Reasonable Hypothese كە بەلگەي باشيان لە پشته. سىيەم: گریمانەي قايلىكەر Plausible Speculations كە بەلگەي پالېشتى نىيە. چوارەم: گریمانەي رەتكارە Inplausible Speculations كە بەلگەي پالېشتى نىيە، لە گەل راستىيەكاندا تىكە گىرىن.

شتىك له هيچەو و بەبى ھۆكار لە گەل رېبازى زانستى تىكنا گىرېت؟ ئەمە زانست وىزان دەكات، كە بەدوای پەيوەندى نىوان ھۆ و ئەنجامدا دەگەرېت. بە تەنیا گوتنى ئەوئى كە ئەم شتە تەنیا رويىداو، كۆتايى بە بىر كەردنەو و شىكەردنەوئى لۆژىكايانە دېئىت.

بىردۆزى لەرەنەوئى بۆشايى چەندى *Quantum Vacuum Fluctuations*، بە يەككە لە بەناوبانگەرتىن ئەو گرمانانە دادەنرېت كە فېزىيايە بىياوەرەكان خستويانە تەرپوو، بۆ شىكەردنەوئى بوونىك كە سەرەتايەكى ھەيە بەبى ئەوئى سەرچاويەكى ھەيئەت، بەلام ھەلە و نا زانستى ئەم بىردۆزە سەلمىندرا^(۱).

بە ھەمان شىوە ستىفن ھۆكىنگ لە بەناوبانگەرتىن كىتەبە كەيدا (مىژوويەكى كورتى كات) دا نمونەيەكى ھىناوئەتەوئى بۆ چۆنەتتى درووستبوونى گەردوون لە نەبوونەوئى بەبى ئەوئى پىوستى بە بەدەيھنەر ھەيئەت^(۲).

(۱) ئەم خەملاندانە وای دەيىن، كە تەنۆلكەكانى خوار گەردىلەي دەكرى لە بۆشايىدا خۆ كەردانە درووست بىن و لەناو بچن (كە ناويان ناوئى بۆشايى چەندى، دراوئە پال بىردۆزى چەندى). بە پشت بەستن بەوئى دەكرى گەردوونەكەمان خۆكەردانە لە بۆشايىدا درووست بوويت.

گەورە زاناي فېزىيا (پۆل دېفېزىيا) پىمان دەلېت كە درووستبوونى تەنۆلكەكان ئەوئى ناگەيئەت كە ماددە لە ھىچەوئى درووست بوويت، بەلكو ئەوئى دەگەيئەت كە ئەو وزىيەي لەو بۆشايىدا ھەبووئى گۆرپارە بۆ ماددە، واتە لىزدا بۆشايىكە نەبوونىكى رەھا نىيە. چۆنكە ئەو وزىيە لە كوئى ھات؟ بۆيە لە كۆتايىدا ئەو گرمانانە بە تەواوى رەتكرارەن.

(۲) بە نمونەي ھارتل - ھۆكىنگ، يان نمونەي چەندى گەردوون ناسراو، ئەم نمونەيە پشت بە چەمكىك دەبەستىت كە ھۆكىنگ يەكەمجارە دەيخاتەرپوو، ئەويش چەمكى (كاتى خەيالى) بوو، كە پراكتىكى ژمارەي خەيالىيە.

ئەگەر بەدوای رەگى چوارچاي ژمارەي (- ۴) دا بگەرېن. ئەوا ژمارەيەكى راستەقىنە نايىن (چۆنكە $2 \times 2 = 4$) بۆيە ھۆكىنگ ھەستا بە دانانى ھىماي (x) وەك نامازىيەك بۆ ئەو ژمارەيەي بوونى نىيە، دانانى ھىماي x لە ھاوكىشە تايبەتەكانى دەريارەي كات، لە ئەنجامدا كاتىكى خەيالى دەستكەوت، بۆيە كاتىك ھۆكىنگ ئەو ھىمايانەي لە ھاوكىشەكانىدا بەكارھىتا، پىوستى بوونى بەدەيھنەرى يەكەمى لە ھىسابەكانى خۆي سەپەو.

سىر ھىزىرت دىنگل Sir Herbert Dingle سەرۆكى كۆمەلەي فەلەكناسى شاھانە لە نىنگلئەرا پىمان دەلېت كە، ئەگەر چەمكى ژمارە خەيالىيەكان راستىت لە رووى بىركارىو، ئەوا لە رووى پراكتىكەيەو ھىچ پايەيەكى نىيە، بۆ ئەوئى پشت بە نمونەيەك دەبەستىت كە ھەمرو قوتايىيى بىركارى دەيزانن. ئەگەر ژمارەي پىوانى پىوست بۆ نەنجامدانى كارىك برىتى يىت لە (x) و x لە ھەندى ھاوكىشەدا موجد، سالب، ژمارەي تەواو، كەرت، ژمارەي خەيالى، ژمارەي ناوئەتە، سەر، بىن كۆتايى يان ھەر

گومان لەوەدا نییە كە ستیفن ھۆكینگ پیاوی سەردەمە، بەھۆی بلیمەتییەكەى و چەند ھۆكارىكى تر، بەلام ئەو ڕینگىر نییە لەبەردەم سەركەوتنى فیزیاییەكانى تر لە بەھوادا بردنى نمونەكەى، بەرپەرچدانەوێ ئەوان لەسەر بۆچوونە بىركارىیەكەى نەبوو، بەلكو لەسەر بەریەككەوتنى لۆژىكى ناو نمونەكە بوو.

پنجەم: ئەگەر ھەموو بوونىك سەرەتایەكى ھەبێت، بەدیھینەرێكى ھەبێت،

كەواتە پێویستە بەدیھینەرى سەرەتاش (خودا) بەدیھینەرى ھەبێت.

بۆ وەلامدانەوێ ئەو قسەىەى بىباوەرەن سەرنج ڕادەكێشین و دەلێن: ھەموو بوونىك سەرەتایەكى ھەبێت، بەلام خودا سەرەتای نییە.

لەبەر ئەو ھەندىك بىباوەرەن لەگەڵ باوەرەداراندا ھاوڕان، لەوێ كە - دانیان ناو - بە بوونى بەدیھینەرى یەكەم، كە سرووشتییە سەرمەدى بێت (نە سەرەتای ھەبێت، نە كۆتا)، بەدیھینەرى نەبێت.

لە باسى ھەشتەم لە ژێر ناویشانى (بىباوەرەى لە خراپترین دۆخیدا) بە تێر و تەسەلى وەلامى ئەو گومانە دەدەینەوێ.

شەشەم: ئەگەر ھەر پێویست بێت بەدیھینەرى یەكەم ھەبێت، ئایا پێویستە خودا بێت؟

وەلامى ئەو پرسە نكۆلىكارىیە دەدەینەوێ، بەوێ سىفاتەكانى بەدیھینەرى یەكەم دەخەینەرۆو، بە لایەنى كەمەوێ پێویستە بۆ بەدیھینەرى یەكەم:

۱- بوونى پێویست بێت *The Necessary being*: بەو پێیەى ویناكردى نەبوونى ئەو خودایە لە كاتىكدا بەدیھینەرى یەكەمە، ئەوێ بە دوادا دیت، كە ئیمە و گەردوون بوونمان نەبێت.

شۆبەكەى تر بێت كە بە بىرى زانایانى بىركارىدا ھاتوود، ئەوا بە دلناییەوێ × (ژمارەى فەرمانبەرە پێویستەكان) بە ژمارەكەى تەواو موجدب دادەنێن و ئەگەرەكانى تر وەلا دەنێن. لە راستیدا بىركارى بە تەنیا ناتوانت لە نێوان ئەگەرەكاندا لە نمونەى ڕابردوودا بەكىكیان ھەلبژێرت، بۆیە پشت بە لۆژىك و ئەزمون دەبەستین.

پاشان ئەو كاتە خەيالییەى لە دانانى ژمارە خەيالییەكان لە ھاوكێشەكانى ھۆكینگدا پەيدا بوو، ھىچ قىمەتێكى نییە و، پىچەوانە دەبێتەوێ بۆ كاتى راستەقىنە، ئەگەر ژمارە خەيالییەكە بگۆردرت بۆ ژمارەى راستەقىنە، ئەو كات پێویستى بۆ (بەدیھینەرى یەكەم) دەردەكەوت.

۲- بونەكەى پۈيۈستى بە ھۆكار نىيە Uncaused: ئەمەش شتىكى سرووشتييه، چونكە ناكري له سەرچاوهى بونەوهر بۇ ناكوتايى برۆين^(۱)، لەبەر ئەو ناكري بەديهينەرى ياساى ھۆكار بچيته ژير بارى ياساكەى.

۳- ئەزەلى Eternal: ئەگەر كات لەگەل تەقینەو گەورەكەدا درووستبوو، ئەوا پۈيۈست دەكات كە بەديهينەرى يەكەم، كە كاتى درووستكردوو لە دەرەوہى كات بيت (ئەزەلى - بى سەرەتا).

۴- ناماددى، شوتن سنووردارى ناكات: ماددە و شوتن (لەگەل درووستبوونى كاتدا) لەگەل تەقینەو گەورەكەدا درووستبوون، پاشان ناكري ھۆكارى يەكەم لەناو ماددە و شوتندا بيت، لە كاتىكدا ئەو بەديهيناون.

۵- رەھايى توانا Omnipotent: ئەگەر بەديهينەرى يەكەم تواناى بەديهينانى ھەيت لە نەبوونەو، ئەوا گومان لەوہدا نىيە كە تواناى ئەنجامدانى ھەر شتىكى ھەيە.

۶- رەھايى زانيارى Omniscient: پۈيۈستە بەديهينەرى بوون زانيارى تەواوى دەربارەى بونەوهرەكانى ھەيت و، دەربارەى ھەموو ئەو شتانەى لە گەردووندا روودەدەن.

۷- تواناى برپاردانى ھەيت Decision maker: ئەگەر ھەر لە ئەزەلەو بەديهينەر بوونى ھەبوويت، گەردوون لە پيش ۱۳,۷ بليۇن سال درووستكراو، باشە بۆچى بەديهينەر لەو ساتە برپارى درووستكردى دا؟ بىگومان برپارىكى دەربارەى ئەم كارە داوہ.

ئەگەر بىباوهران بلين كە سەرەتاي درووستبوونى گەردوون كرادارىكى خۆكردى بوويت بۇ بارودۆختىك و گەشەى سەنديت، ئەوا لەسەريان پۈيۈستە بۆمان روون بكەنەو كە چۆن بارودۆختەكان لە نەبوونى رەھادا پەيدا دەبن و، بۆچى بارودۆختەكە بەر لە ۱۳,۷ بليۇن سال پەيدا بوو، دواى ئەوہى نەبوون ئەزەلى بوو (بەلگەى

(۱) زانايانى لۆژىك چەمكى (ريزەستن ريگرە) بەكاردين.

ماوهی وازلپه‌ئینان؟ هه‌روه‌ها ئه‌وهی هه‌له‌ی رای بیباوه‌ران زیاتر دهرده‌خات ئه‌ویه که دهرکه‌وتنی هه‌ر بارودۆخیک له‌سه‌ر شتیکی ئه‌زه‌لی گۆرانیکاری له‌ ئه‌زه‌له‌وه ئه‌نجامده‌دات (که‌واته ئه‌زه‌ل - ۱۳,۷ ملیار سال = ئه‌زه‌ل)، ئه‌مه‌ش واتا به‌ لۆژیکی ئه‌وان پێویسته گه‌ردوون ئه‌زه‌لی بێت. ئه‌مه‌ش ئه‌وه‌ نییه که زانست سه‌لماندوویه‌تی.

له‌ راستیدا بوونی گه‌ردوونیک که سه‌ره‌تایه‌کی هه‌یه، له‌ ساتیکی دیاریکراودا درووستبووه، دوا‌ی ئه‌وه‌ی نه‌بوونیک ئه‌زه‌لی بووه، ناکرێ خۆکردانه درووستبوویت، هه‌روه‌ها پێویستی به‌ بوونی (هۆکاری یه‌کلاکه‌روه‌ه) هه‌یه که ماوه‌ی واز لپه‌ئینان کۆتایی پێینیت و، له‌و کات و ساته‌دا گه‌ردوون بێنیته‌ بوون.

ئه‌مانه که‌مترین ئه‌و خه‌سه‌له‌تانه‌ن که پێویسته له‌ به‌دییه‌نه‌ری گه‌ردووندا هه‌بن، نایا تۆش وای نابینی که ئه‌و خه‌سه‌له‌تانه له‌ خودای به‌دییه‌نه‌ر، دانا، توانا، قه‌دیمی ئه‌زه‌لی نه‌بیت بوونیان نییه؟!

باشه، بۆچی یه‌ک خودا و چه‌ند خودا نا، به‌م شیویه هه‌ندیک بیباوه‌ران قسه ده‌که‌ن، که وه‌ک له‌ناو بردنی بیباوه‌رییه‌که‌یان وایه، چونکه جیاوازی چیه‌یه که به‌دییه‌نه‌ر یه‌ک بێت یان هه‌زار خودا، به‌لام یاسای لۆژیکی ده‌لیت که ئه‌گه‌ر بکرێ شتی که به‌ شیویه‌کی ساده‌تر لیکدرتته‌وه، ئه‌وا پێویست ناکات په‌نا به‌ینه به‌ر لیکدانه‌وه‌ی ئالۆز، باشه بۆچی یه‌ک خودایی ره‌تبه‌که‌ینه‌وه و په‌نا به‌ینه به‌ر چه‌ند خودایی، که ناروونی و به‌ریه‌که‌وتنی لیبکه‌وتته‌وه باوه‌راران به‌ خوای تاک و ته‌نها لیکۆلینه‌وه‌ی له‌سه‌ر ده‌که‌ن؟!

حه‌وته‌م: خودای پرکردنه‌وه‌ی بۆشاییه‌کان God of the Gaps

بیباوه‌ران وای ده‌بینن که داننان به‌ خودای به‌دییه‌نه‌ری گه‌ردوون، وه‌ک دهره‌نجامی کۆتایی بۆ هه‌ردوو پێشه‌کی به‌لگه‌ی گه‌ردوونی، قۆسته‌نه‌ویه‌کی هه‌له‌یه بۆ بیتوانایی زانایان (تا ئیستا) له‌ وه‌لامدانه‌وه‌ی هه‌موو پرسیاره‌کان و، بیباوه‌ران جه‌خت له‌سه‌ر بۆچوونی خۆیان ده‌که‌نه‌وه، به‌وه‌ی که زانست رۆژ له‌ دوا‌ی رۆژ لیکدانه‌وه بۆ ئه‌و پرسانه پێشکه‌ش ده‌کات که پێشتر خه‌لک به

كارى خوداييان دادەنان، ھەرەك چۆن بەكتىياكانى ۋەك ھۆكارى نەخۇشەكان دۆزىيە، پاشان ناكىرت ھەر بۇشايەك دەرەكوت كە زانست نەيتوانى پىرى بىكاتە ۋە پەنا بىيەنە بەر پىر كىرەنە ۋە بەھۆى تۈنەى خودايى.

با ئەو بىيانوۋە بىپىن، با چاۋنىك بە بەلگە سەرەكەكاندا بىخىنىنە ۋە كە بەلگەى گەردوونى لەسەر بىناتىراۋە، بۇ ئەۋەى بزىننن تاخۇ زانست لە نايىندەدا دەتوانىت دەرۋازەيەك بدۆزىتەۋە، يان ئەۋە راسىتىيە رەھاكەيە. ئايا زانست لە نايىندەدا دەتوانىت ئەۋە بدۆزىتەۋە كە:

۱- گەردوون ھىچ سەرەتايەكى نىيە ۋ لە ئەزلەۋە بوونى ھەيە؟

۲- ئەو گەردوونەى كە سەرەتايەكى ھەيە دەكرى لە نەبوونى رەھاۋە خۇكردانە درووست بىت؟

۳- ھۆكارى يەكەمى بوونى گەردوون دەكرى ھۆكارىكى ماددى بىت؟

گومان لەۋەدا نىيە كە لە كاتى گىفتوگۇكردن دەرپارەى ھەوت بەرپەرچدانەۋەكەى پىشوو دەرەكوت، كە ئەم سى خالەش شتى سەلمىتىراون بە رىنگەى زانستى ۋ فەلسەفى ۋ جىگەى نكۆلى كىرەن ۋ گۇپران نىن. واتا داننان بە بوونى بەدەيەنەرنكى زىرەك تەنيا پىر كىرەنەۋەى بۇشايى نىيە، چارەسەرنكى كاتى نىيە بۇ ھەندىك لەۋ پىرسانەى ناتواننن لىكدانەۋەيان بۇ بىكەين.

بۇيە لە كۆتايىدا جەخت لەسەر ئەۋە دەكەينەۋە كە رەتكىرەنەۋەمان بۇ لىكدانەۋە ماددىەكان لەسەر بوونى كەموكورتى لە زانىارى زانستى (نەزانى) بىنات نەتراۋە بەلكو رەتكىرەنەۋەيەكى بە زانىارىيەۋەيە^(۱).

(۱) با واتاى رەتكىرەنەۋەى بە زانىارىيەۋە روون بىكەينەۋە، با نمونەيەك بىنەنەۋە، دەللىن: نەگەر دواى لىكۆلىنەۋەيەكى گىشتىگر بۇ پىنكەتەى لەشى مرۇف ۋ فەرمانەكانى بىگەينە ئەۋ دەرەنجامەى كە مرۇف ناتوانىت بىرەت، مەگەر نامرازنىك بەكارىننىت كە يارمەتى فرىنى بدات، ئايا دەكرت كەسنىك رەختە بىگرت ۋ بلىت: نا . لەوانەيە زانست دواى ماۋەيەك ئەۋە بدۆزىتەۋە كە مرۇف دەتوانىت بەيى نامرازى يارىدەدەر بىرەت. ئايا رەتكىرەنەۋەمان بۇ بوونى ئەۋ قەسەيەمان دەگەرەتەۋە بۇ بوونى كەموكورتى لە زانىارىيەكانماندا (نەزانى) يان رەتكىرەنەۋەيەكى بە زانىارىيە؟

خوئنه‌ری به‌ریز..

هه‌ندی که‌س نه‌و به‌ریه‌رچدانه‌وانه‌ی رووبه‌رووی به‌لگه‌ی گه‌ردوونی کراونه‌ته‌وه وه‌ک به‌لگه‌یه‌ک ده‌یینین له‌سه‌ر نه‌وه‌ی که‌ نه‌م به‌لگه‌یه‌ پره‌ له‌ خالی لاواز، تا کار گه‌یشته‌وته‌ نه‌وه‌ی که‌ ده‌لین: هه‌ر لیکدانه‌وه‌یه‌کی ماددی بۆ درووستبوونی گه‌ردوون قایلکه‌رت‌ره‌ له‌ داننان به‌ بوونی خودایه‌کی به‌ده‌یه‌ینه‌ر!

به‌لام له‌ راستیدا پیچه‌وانه‌که‌ی راسته‌، چونکه‌ هه‌موو نه‌و به‌ریه‌رچدانه‌وانه‌ی خراونه‌ته‌روو به‌ به‌لگه‌ی زانستی و فله‌سه‌فی به‌ درۆ خراونه‌ته‌وه‌، به‌لکو نه‌و هه‌رشانه‌یان چهند لایه‌نیکی خالی به‌هه‌یزی له‌ به‌لگه‌که‌دا ده‌رخست که‌ بیشتر ناشکرا نه‌بوو.

دوای نه‌م خستنه‌رووه‌ پئویسته‌ له‌ به‌لگه‌ی گه‌ردوونی وردبینه‌وه‌، بۆ نه‌وه‌ی بزانی نایا راست و سه‌لمینه‌ری ناچارکه‌ره‌ یان ناراست و نا سه‌لمینه‌ره‌، له‌ گه‌ل نه‌وه‌ی ده‌بی ره‌چاوی نه‌وه‌ بکه‌ین که‌ ره‌تکرده‌وه‌ی داننان به‌ بوونی خودای به‌ده‌یه‌ینه‌ر پئویسته‌ له‌ رووی زانسته‌یه‌وه‌ نه‌مانه‌ قه‌بول بکری:

- گه‌ردوون به‌بی به‌ده‌یه‌ینه‌ر له‌ نه‌بوونه‌وه‌ هاتۆته‌ بوون.
- ده‌کری نه‌نجام له‌ هۆکار گه‌وره‌ترییت.
- رینکخراوی له‌ خۆیه‌وه‌ له‌ نارینکخراوی و بی سه‌رویه‌ری په‌یدا ده‌ییت.
- یاساکانی سرووشت خۆیان خۆیان دارشته‌وه‌.
- ژیان له‌ خۆیه‌وه‌ له‌ مادده‌ی نازیندوو درووست ده‌ییت.

خوئنه‌ری نازیز، ئیستا له‌ دووریانیکدای، یان ده‌بی عه‌ق‌لت داخه‌ی بۆ نه‌وه‌ی به‌م گریمانه‌ مه‌حاله‌نه‌ رازی بیی، هه‌روه‌ک چۆن ماددیگه‌راکان ده‌یکه‌ن، یان سه‌یری بوون بکه‌ی به‌وه‌ی که‌ گه‌ردوونینکی کراوه‌یه‌ له‌ جیهانی غه‌یه‌وه‌ ناراسته‌ وهرده‌گریت. هه‌یچ رینگه‌ چاره‌ت نییه‌ پئویسته‌ هه‌لوئستیکی جددی وهریگری ده‌رباره‌ی مه‌ترسیدارترین پرسی ژیانی مرۆف، پرسی بوونی خودایی.

باسە دووم : بنچینە مرۆپە لە تەرازوودا

((گەردوون بە جوړیک درووستکراوه که به تەواوی گونجاوه بۆ ژيانی مرۆف))

زانا و فەیلەسووفە ماددیگەراییەکان وای دەبینن که گەردوون لە خۆه درووستبووه و، گواستنهوهی لە قۆناغیکهوه بۆ قۆناغیکێ تر بە شیۆیهکی هەرپههکی بووه، یان بە پێی یاساکانی سرووشت بووه. بۆیه ئەوان باوەرپوون بەوهی که مەبەستیک لە پشت درووستبوونی گەردوونەوه هەیه (که به نامانجدارى Teleology) ناسراوه به دەرچوون لە زانست دەزانن.

لە کاتێکدا ئەوانەى باوەریان بە دیزاینی زیرەك هەیه وایدەبینن که بنچینەى گەردوون زۆر لە گەل پێداوستییەکانی مرۆفدا گونجاوه. ئەمەش بەلگەیه لەسەر نامانجدارتی Teleology، بەو واتایەى که خودا گەردوونی بەم شیۆیه درووستکردووه تا بۆ ژيان بە گشتی و ژيانی مرۆف بە تاییهتی گونجاو بێت. ئەم چه مکهش بە چه مکی بنچینەى مرۆپی Anthropic principle ناسراوه. هەریه که له جۆن گریبن John Gribbin و مارتن ریز^(۱) Martin Rees بەشیۆیهکی ورد باسیان لەم دەستهواژیه کردووه، که دەلیت: (وا دەرده که ویت که گەردوون بە پێی ئەندازەى مرۆف داریژراوه^(۲) Tailor - made for man)). هەرۆهک چۆن فریمان دیسون Freeman dyson باسی لە هەمان واتا کردووه دەلیت:

(۱) زانا فیزیاییەکانی ئەم بەشەمان لە پەراوێزی باسی حەوتەم لە بەشی یەکم ناساندوون.

(۲) ئەمەیان لە کتێبه کەیان (ماددهی گەردوون The stuff of the universe) باسکردووه.

(وا دیاره گەردوون دەیزانی که نیمه دین). هەرچەندە زانیاریمان دەریاری درووستبوونی گەردوون و بنچینه‌کەمی زیاد بکات، ئەوا زیاتر گونجاوی ئەو درووستبوون و بنچینه‌یە و یاسا فیزیاییەکانی گەردوونمان بۆ درووستبوونی ژیان بۆ دەردەکەوت.

هەرچی نەیارانی چەمکی دیزاینی زیرەکن، وای دەبینین که بوونمان لە گەردووندا بەلگەیه‌کی سرووشتیە لەسەر ئەوەی که بنچینه‌کەمی گونجاوه بۆ درووستبوونی ژیان و نیمەش، ئەگەرنا نیمەش نەدەهاتینە ژیانەوه. پاشان گونجاوی گەردوون بۆ درووستبوونمان بەلگەیه لەسەر پرسیکی غەیبی. لەبەر ئەوه جۆن بارۆ John Barro ئەو بیروکەیه رەتدەکاتەوه که دەلیت گەردوون بە ئەندازە‌ی مرۆف درووستکراوه، لەبری ئەوه وای دەبینیت که یاساکانی سرووشت مرۆفیان وا لیکردوه که لەگەڵ بنچینه‌ی گەردووندا بگونجیت^(۱).

من واینابینم که چەمکی جۆن بارۆ لەگەڵ چەمکی دیزاینی زیرەک و بنچینه‌ی مرۆفی تیکبگیریت. چونکه دەکرێ خودای بەدیهینەر یاساکانی سرووشتی لە درووستکردنی بوونەوه‌ردا لەسەر ئەو شیویە‌ی دەیه‌وت بەکارهینایت.

ئامادەکردنی گەردوون بۆ ژیانی مرۆف :

لە کتیبی تەنیا شەش ژماره (Just Six Numbers) دا، سیر مارتین ریز Sir Martin Rees (گەوره زانای گەردوونناسی ئینگلیزی) شەش بەهای ژماره‌ی دیاریدەکات، که بەرپرسن لە خاسیەتەکانی گەردوون که بە تەواوی گونجاوه بۆ درووستبوونی ژیان و بەردوامبوونی، ریز ئەوه رۆوندەکاتەوه که بچوکتترین گۆرانکاری لەو بەهایاندا بوونی گەردوون بەو شیویە‌ی ئیستا دەکاتە شتیکی مەحال.

یەکه‌م: کشانی گەردوون لە دوا‌ی تەقینەوه گەوره‌که (تا ئیستا) بە بزۆینه‌ری سەرەکی قۆناغەکانی درووستبوونی دادەندریت، که بووه هۆی ساردبوونەوه‌ی گەردوون و ئەو رۆوداوانە‌ی بە دوا‌یدا هاتن.

(۱) جۆن بارۆ ئەو چەمکە‌ی لە کتیبە‌کەیدا (گەردوونی ساخته The Artful universe) دا خستۆتە‌پروو که لەسالی ۱۹۵۵ چاپکراوه.

كەواتە ئەگەر ئەو ھېزەي گەردوون دەكشىنىت بېھىتر بوويت لە ئەندازەي ئىستاي، ئەوا گەردوون بەسەر خۇيدا دەروخا، ئەگەر بەھىترىش بوويت، ئەوا گەلەستىرەكان پەيدا نەدەبوون.

دووم: گەلەستىرەكان لە دەرنجامى زۆريوونى چرى ماددەي گەردوون لە ھەندىك ناوچەدا جياواز لە شوئەكانى ترى گەردوونى نويدا زياتر بوو، بە ئەندازەي (۱:۱۰۰،۰۰۰) كە بوو ھۆي داينکردنى ماددەي پويست بۆ درووستبوونى گەلەستىرەكان لەو ناوچانەدا.

ئەگەر ئەو رېژىيە لەو ئەندازىيە كەمتر بوايە، ئەوا گەردوون ھەر لە دۇخە گازىيەكەيدا دەمايەو، ئەگەر ماددەي گەردوون چرتر دەبوو، دەبوو بە كونە رەشەكان و ھەموو ماددەي گەردوونى قوت دەدا.

سئىيەم: ئەگەر ئەندازەي ھىزى كىشکردن كە خولگەكان بە يەكەو گرىندەدات لە ئەندازەي ئىستا زياتر بوايە، ئەوا گەردوون بەرلەوھى ژيانى تىدا درووست بىت بەسەر خۇيدا دەروخا، ئەگەر لەو ئەندازەي ئىستاش بېھىتر بوايە، ئەوا گەلەستىرە و ئەستىرەكان درووست نەدەبوون. ھىزى كىشکردن بە وردى رېكخراوھ كە (۱:۱۰۰،۰۰۰) تىدەپەرىنىت.

چوارەم: ئەندازەي وزەي بەردەست بۆ بەيەكەو بەستەوھى ناوكى گەردىلەي ھىليۆم لەناو ئەستىرەكاندا (وزەي ناوھكى بەھىز):

سەرچاوەي وزە كە ئەستىرەكان (وھك خۆر) دەرىدەكەن، يەكگرتنى ناوكى نىوان گەردىلەكانى ھایدروژىنە و (۷،۰٪) لەو وزىيە بۆ بەيەكەو بەستەوھى پىنكھاتەي ناوكى گەردىلەي ھىليۆم، كە لە ئەنجامى ئەو بەيەكەو گرىندانە درووستبوو. ئەگەر چىنى گەردىلەي ھایدروژىنى بۆ بەرھەمھىتەننى ئەو وزىيە (۶،۰٪) يان كەمتر بوايە، ئەوا خۆر نەيدەتوانى گەرمى و پروناكى خۆي بلاويكاتەو. ھەرھەا ئەگەر رېژەكەي (۸،۰٪) يان زياتر بويە، ئەوا ئەو ھایدروژىنەي لە گەردووندا ھەيە كۆتايى دەھات، كە سەرچاوەي وزەكەيەتى.

بە كورتى، ئەگەر رېژەكە (۰,۰۰۶) بېت لە جياتى (۰,۰۰۷) ئەوا جگە لە ھايدروچين ھېچ لە گەردووندا بوونى نايىت، ئەگەر بېتتە (۰,۰۰۸) ئەوا بە ھېچ جۆرنك ھايدروچين بوونى نايىت.

پېنچەم: بەندە كارەبايىھە Kan Electrical Bonds (بەندى ئايۇنى و بەندى ھاوبەش) كە گەردىلەكان بەيەكەو دەبەستەو بە پىكھىنانى پىرۇتۇن بەئەندازىھەكى زۆر زياترە لە ھىزى كىشكردىنى نيوانيان Gravitational force.

ھەر كەموكورتىھەك لە نيوان ھەردوو ھىزەكەدا، زۆر لە تەمەنى گەردوون كەمدەكاتەو، قەبارەى گەورەترىن گيانلەبەر بۆ قەبارەى مېرووھەكان بچوكەكاتەو، يان وای لىدەكات گەورە بېتت و بناوسىت تا دەتەقىت.

شەشەم: بنچىنەى بۆشايى گەردوونى بە شىوھى سى دوورىيە، كە گونجاو بۆ ژيان، بەو پىيەى ئەگەر گەردوونەكەمان دوو دوورى يان چوار دوورى بوايە، ئەوا بۆ ژيان گونجاو نەدەبوو.

(مارتن رىز) جەختى لەسەر شتىكى زۆر گرنگ كردۆتەو، ئەويش ئەويە كە بەھاي ئەو شەش بنچىنەيە لە ديارىكردىدا ھېچ پەيوەندىيەكيان بەيەكەو نىيە. كەواتە ناكرى بانگەشەى ئەو بەكرىت كە پەيدا بوونى يەكىك لەو بنچىنانە بە رېكەوت بۆتە ھۆى پەيدا بوونى بنچىنەكانى تر بە بەھا گونجاوكانيان.

سەرھپاي ئەو بنچىنانەى رىز خستونىتەروو، توئزەرانى تر دەيان بنچىنەى ترىان خستۆتەروو، كە ئەگەر ئەو بنچىنانە نەبوونايە ئەوا دروستبوونى ژيان نەدەبوو، لەوانە:

يەكەم: لە ساتەكانى سەرھتاي دواى تەقىنەو گەورەكەى گەردوون، بەشىك لە وزەى گەردوونە نوئكە گۆراو بۆ تەنۆلكەكانى ماددە (كوارك و ئەليكترون) و دژە تەنۆلكەى ماددە (دژە كوارك و دژە ئەليكترون)، كە بە يەكگەيشتىنى تەنۆلكەكانى ماددە و دژەكانى بۆتە ھۆى لەناوچوونى ھەردووكيان.

تەنۆلكەكانى ماددە لە دژەكانى زياتر بوون بە ئەندازەى تەنۆلكەيەك بۇ سى
مليۇن تەنۆلكە، لەو زىادەيش لە كوارك و ئەليكتروئەكان ئەندازەى پىنوستى
بۇ درووستبوونى گەردوون فەراھەم كردوو.

دووھەم: ئەگەر ئەندازەى بارگەى ئەليكتروئەكان (كە لە دەورى ناوكى
گەردیلەدا دەخولینەو) لەو دۆخەى ئىستای جىاواز بوايە، ئەوا ئەو يەكگرتنە
ناوەكییە لە نىوان گەردیلەكانى هايدروژين لە ئەستىرەكاندا (لەناویشیاندا خۆر)
پرووینەدەدا و، هېچ وزیەك لەو ئەستىرانە پەيدا نەدەبوو.

سێھەم: بارستایى پڕۆتۆن ۱۸۳۶ ئەومندەى بارستایى ئەليكتروئە، ئەگەر ئەو پڕۆتۆیە
گۆرانكارى بەسەردا ھاتبا، ئەوا گەردیلە و تەنۆلكەى ماددە بوونيان نەدەبوو.

چوارەم: پىكھاتنى رەگەزى كاربۆن رەگەزىكى بنچینەى و بى جىگروەيە بۇ
درووستبوونى ژيان. چونكە كاربۆن بە نەرمى پەيوەندى نىوان گەردیلەكانى
ناسراو، كە رینگە دەدات لەگەل گەردیلەكانى ئوكسجين و هايدروژين و
نايتروژين و گوگرد يەكگرت، بۇ پىكھاتنى ئاوتتەى ماددەى زىندووى
ئەندامى وەك پڕۆتین و ترشە ناوكیەكان.

ئەگەر بە نزىكتىن رەگەزەكان لىئەو بەراورد بكەين، كە سلیكۆنە، دەبينين
ئەوەى دواى ناتوانیت هېچ ئاوتتەيەكى ئەندامى پىكېنیت، ئەمەش بە ھوى
توندى پەيوەندى نىوان گەردیلەكانى.

پىنجەم: جۆن بارۆ John Barrow بیست و پىنج نە گوپرى بنچینەى ديارىكردوو،
كە بنچینەى گەردوون لەسەرى وەستاو (وەك خىراىى پرووناكى - نە گوپرى بلانك
- سفرى گەرمى رەھا..)، نامازەى بۇ ئەوە كردوو كە ھەر كەموكەرپىيەك لە
بەھای يەكك لەم نە گۆرانەدا رووبىدايە، رینگای بەو نەدەدا كە گەردوون جىگىر
بیت و ژيان درووست بیت.

نايا هیشتا گومانىك بوونى ھەيە لەسەر ئەوەى كە گەردوون بە پىی ئەندازەى
مروؤف درووستكراو؟! كەواتە با سەرنجى مآلەكەمان بدەين.

ھاوسەنگى سەرسۈپھىنەرى گونجاو بۇ ژيان لەسەر ھەسارەى زەوى

تيرەى ھەسارەى زەوى نىزىكەى (۶۴۰۰م) ە، چىۋەى نىزىكەى (۴۰۰۰م) ە و ناوەرۋەكى زەوى لە پارچەيەك ئاسن پىكھاتوۋە، بەھۆى بوونى گەرمىيەكى زۆر گۆرۈۋە بۇ تۆپىكى رەق، بەھۆى ئەۋەى پالەپەستۆيەكى زۆرى خراۋەتە سەر و، چىنىكى ئاسنى تاۋە دەۋرى ئەو تۆپەى داۋە.

ئەستوررى تونكىلى زەوى نىزىكەى ۲۰م و، لە چەند چىنىك پىكھاتوۋە كە كە بەسەر يەكەۋەن و تىكھەلكىشن، لەسەر ئەو چىنانەش چىنىكى ترى نەرمتر ھەيە پىنى دەۋرتىت بەرگ Mantle.

قەبارە و ھىزى كىش كەردنى زەوى...

ئەگەر قەبارەى ھەسارەى زەوى بچوكتەرىان گەۋرەتر لە قەبارەى ئىستەى بوايە، ئەوا ژيان لەسەرى شتىكى مەھال دەبوو.

بۇ نمونە ئەگەر زەوى ئەۋەندەى مانگ بوايە، ئەوا ھىزى كىش كەردنەكەى يەك لەسەر شەشى ھىزى كىش كەردنەكەى ئىستەى دەبوو، نەيدەتۋانى ھەلمى ئاۋ و ھەۋاى دەۋرى دەستپۆە بگرتت، واتە بەرگە ھەۋا ھەلدوۋەشا، ئەمەش لەسەرى پىۋىست دەكات كە بەشەو ساردى زياتر بىتت بۇ ئەۋەى ھەرچى لەسەر زەوى ھەيە بىبەستىت و، بەرۋژ گەرمىيەكەى زياتر بىتت و ھەرچى لەسەرىتەى بسوتىت (ۋەك ئەۋەى لەسەر مانگدا رۋودەدات، كە ھىچ بەرگە ھەۋايەكى لە دەۋردا نىيە)^(۱).

بەھەمان شىۋە ئەگەر بەرگە ھەۋاى زەوى چرتەرى بوايە لەو ئەندازىيەى ئىستەى، ئەوا رۆژانە نەيزەكەكان دەكەۋتە سەر زەوى، بەخىرايى ھەشتا كىلۆمەتر لە چركەيەكدا و ھەرچى لەسەرىتەى دەيسوتاند و، زەوى لە ماۋەيەكى كەمدا ۋەك يىژىنگى لىدەھات.

(۱) بەرگە ھەۋاى زەوى رىنگا دەدات كە ئەندازىيەكى ديارىكراۋ لە تىشكى خوار سوور تىپەرىتت، كە لە رۆژدا كەش و ھەۋاى زەوى گەرم دەكات، ھەرۋەھا بەرگە ھەۋا ھەندىك لەو گەرمىيە بۇ شەۋان گل دەداتەۋە Green House Effect.

بە پېچەوانەشەو، ئەگەر تیرەى زەوى دوو ئەوئەندەى تیرەى ئیستا بوايە، ئەوا ھیزی کیش کردنیش دوو ئەوئەندە دەبوو و، بەرگە ھەواى دەکشا (بە ئەندازەى نزیکەى ۱۲۰کم)، بەمەش ھەر ئینجیكى چوارگۆشە فشارى لەسەر زیاد دەبوو و، لە ھەوت کیلۆگرامەو دەبوو بە چواردە، ئەمەش خراپترین کاریگەرى لەسەر گیانەوهران درووستدەکرد.

ھەرچى گەورە بوونی قەبارەى زەویيە بۆ قەبارەى خۆر بۆ نمونە، ئەوا ھیزی کیش کردنى سەد و پەنجا جار زیاد دەبوو و، بەرگە ھەواى دەکشا بۆ ئەستورى تەنیا ھەوت کیلۆمەتر و، فشارى ھەواى لەسەر ھەر ئینجیكى چوارگۆشە دەبوو بە (تەن)یکى تەواو، بەمەش ئەو ئازەلەى کیشەکەى بەک کیلۆگرامە - لە ژێر چرى ھەواى ئیستادا - دەبوو بە پەنجا کیلۆگرام، ھەر ھەوا قەبارەى لاشەى مرۆف (ئەگەر لەو بارودۆخەدا توانای پەیدا بوونی ھەبوايە) ئەوئەندەى قەبارەى مشکیكى گەورەى لیدەھات و، بەمەش مەحال بوو عەقلى مرۆف بەم شێوھەى ئیستا بوايە، چونکە ئەو شێوھەى ئیستای مۆخ ناییت لە کیشیكى دیاریکراو کە مەتر بیت.

خولانەوہى زەوى...

زەوى بە خیرایى (۱۱۰،۰۰۰) کیلۆمەتر لە کاتزمیرنکدا (۳۰کم لە چرکە یەکدا) بە دەورى خۆردا دەخولیتەو، بگرە خەریکە فریمان بداتە بۆشایى ئاسمان، باشە ئیمە چون لەسەر زەوى جینگیرین لە کاتیکدا بەو خیرایى دەخولیتەو! لیرەدا چاکە بۆ ھیزی کیش کردنى زەوى و پەستانی ھەواى دەوروبەرمان دەگەریتەو.

زەوى ھەموو رۆژیک خولیک بە دەورى خۆیدا لیدەدات بە خیرایى (۱۷۶۰) کیلۆمەتر لە کاتزمیرنکدا. ئەگەر ئەم خیرایى بۆ پینج سەد کیلۆمەتر لە کاتزمیرنکدا کەم ببیتەو، ئەوا شەو و رۆژمان دە ئەوئەندى ئیستا درێژتر دەبوو. ھەر ھەوا و پۆیستى دەکرد کە گەرمى خۆر ھەموو شتیكى سەر زەوى بسووتینیت و، دواى ئەو ھەرچى دەمايەو ساردى سەختى شەوى درێژ لەناوى دەبرد.

لارى تەۋەرەي زەۋى.

زەۋى بە دەۋرى خۇردا دەخولیتتەۋە بە گۆشەي لار بە دەۋرى تەۋەرە ناسۆيەكەي بە ئەندازەي ۲۳،۴۵ پلە، كە ۋەرزەكانى سالى لىتو پەيدا دەيىت، بەمەش زۆرىەي ناۋچەكانى سەر زەۋى بە درىژايى سال شياۋن بۇ كشتوكال و نىشتەجى بوون.

ئەگەر زەۋى ئەۋ لار يىيەي نەبوايە، ئەۋا تارىكى ھەردوۋ قوتبەكەي بە درىژايى سال دادەپۆشى و، ھەلمى ئاۋى دەرياکان بە باكور و باشوردا دەپۆيشت و، جگە لە شاخى بەستەلەك و بيابانى وشك و دوورودرىژ لەنيۋان ھەردوۋ قوتبەكەدا ھىچى تر لە زەۋى نەدەبوۋ؛ ئەمەش ژيانى لەسەر زەۋى دەكرە شتىكى مەحال.

پلەي گەرمى زەۋى...

پلەي گەرمى سەر پروي خۆر ھەوت ھەزار پلەي سەدييە و، مەۋداي نيۋان خۆر و زەۋىش نىكەي (۱۶۵) مليون كىلوۋمەترە. ئەگەر زەۋى نيۋەي ئەۋ مەۋدايە لە خۆر نىك بوايەتەۋە ئەۋا ئەۋ لاپەرەيەي ئىستا لەبەر دەستە راستەوخۇ گرى دەگرت. ئەگەر مەۋداكەش دوۋ ئەۋەندەي مەۋداي ئىستاي دوور بوايە، ئەۋا ساردى زۆر ژيانى لەسەر زەۋى نەدەھيشت.

ئەگەر لە جياتى خۆر ئەستىرەيەكى تر، كە پلەي گەرمىيەكەي چەند جارنىك لە خۆر زياتر يىت (ئەۋ جۆرە ئەستىرەنە زۆر زۆرن)، ئەۋا زەۋى دەبوۋ بەكوورەيەكى زۆر گەرم.

تونكىلى زەۋى و دەرياکان...

ئەگەر ئەستوررى تونكىلى زەۋى بە ئەندازەي سىج مەتر لە ئەستوررى ئىستا زياتر بوايە، ئەۋا ئۆكسىجىنى لە ھەۋادا ھەلدەمژى و، بەيچ ئۆكسىجىنىش ژيانى گيانلەبەران مەحالە.

بە ھەمان شىۋە ئەگەر قولى دەرياکان چەند مەترنىك لە قولى ئىستادا قولتر بوايەن، ئەۋا دوۋەم ئۆكسىدى كارپون و ئۆكسىجىنيان ھەلدەمژى، بەمەش ژيانى پروۋەك مەحال دەبوۋ، سەرەراي مەحالى ژيانى گيانلەبەران.

بەرگی پارىزەرى زەوى...

ھەسارەى زەوى بە سى بەرگى پارىزەر دەورەدراوۋە. بەرگى دەرەكى برىتتىيە لە (بوارى موگناتىسى) كە زىيانە خۇرىيەكان دەداتەو، كە بەسەر ھەموو ھەسارەكانى كۆمەلەى خۇردا ھەلدەكەن^(۱) كە تواناى لەناوبردنى ھەموو ژىيانىكى سەر پرووى زەويان ھەيە.

بەرگى دووم چىنى ئۆزۈنە^(۲) كە زەوى لە تىشكە زىيانەخشەكانى گەردوون دەپارىزىت.

ھەرۋەھا بەرگە ھەوا (كە پىشتەر باسماں كەرد) بەرگى سىيەمە. نۇكسىجىنىش ۲۱٪ لە گازەكانى پىنكەتەى بەرگە ھەواى نرىكى زەوى پىنكىدنىت، ئەگەر ئەو رېژىمە بە ئەندازى دوو ئەمەندە زىاد بىكات ئەوا ئەگەرى سوتانى زىاتر دەبوو و ئاگرەكانى بۇ خۇى رادەكىشا. ھەرۋەھا (تىشكە كىمىيەيەكانى خۇر Actinic Rays) ناتوانن ئەم بەرگە ھەوايە بېرن، تەنيا بە ئەندازى پىويست نەيىت بۇ ژىيانى پرووك و درووستكردى فېتامىن (D) لە لاشەى مرۇفدا و لەناو بردنى بەكتريا زىيانەخشەكانى و ھەندىك لە سوودەكانى ترى!!

موجىزەى ئاۋ...

زەوى تاكە ھەسارەى كۆمەلەى خۇرى ئىمەيە كە ئاۋى بە ھەرسى دۆخەكە تىدايە (گاز - شل - رەق).

ھەرۋەھا ئاۋ تاكە شلەيە كە بە بەستىن چرىپەكەى كەمدەكات! لەبەر ئەو سەھۆل لە سەر زەويدا دەتوتتەو. لە ھەردوو بازنى بەستەلەكى باكور و باشوردا سەھۆل ئاۋى ژىرەوۋى گل دەداتەو، بۇيە پلەى گەرمىيەكە لە خوار پلەى بەستىن داىە و ماسى و گىيانلەبەرە ئاۋيەكان ھەر لە ژياندا دەمىننەو.

(۱) ئەو زىيانە لە پرۆتۆنى بارگە موجەب و ئەلىكترۆنى بارگە سالب پىنكەتتوۋە.

(۲) گەردى ئۆزۈن لە سى گەردى نۇكسىجىن پىنكەتتوۋە O3.

ئو بە شىۋىيەكى نمونەسى كاردانەۋەى لە گەل دياردەى تايبەتەموۋىن Cappelarity دا ھەيە، كە موغجيزىيە كە لە شىۋەى ياساى سروشتيدا، چونكە رېنگا بە ئو دەدات بەرەو بەرزترىن چىنى خاكدا بەرزىيەتەۋە، ھەرەك چۆن رېنگەى پىدەدات لە قەدى دارەكاندا لە رەگەۋە بەرەو گەلاكان بە پىچەۋنەى ھىزى كىش كەردنى زەۋى بەرزىيەتەۋە^(۱).

خوتنەرى بەرپز...

ھەر بازىك كە زانست ھەلىدەدات دەچىتە سەر بەلگەى (دىزىنى زىرەك) و پراستى (بەلگەى گەردوۋنى) دوۋبات دەكاتەۋە، ھەرەك چۆن بە شىۋىيەكى زياتر ئامازە بۇ درووستى (بىنچىنەى مرۆبى) دەكات. تەنانەت ھەنگاۋە زانستىيەكان، لە ياساى جولەى (نيوتن) ۋە تا دەگاتە پەيۋەندى نيوان بارستە و وزەى (ئەنىشتاين) و تا دەگاتە خاسىيەتەكانى گەردىلە و تەنۆلكەكانى خوار گەردىلەى (فىزىيائى چەندى) تا دەگاتە بىنچىنەى DNA و تا دەگاتە مۆخ و نەيىنىيەكانى.. دوۋرى و قوللى گەۋرەتر و گەۋرەترى ئەۋ سى چەمكەمان بۇ ئاشكرا دەكەن.

ئەگەر نەيارانى (بىنچىنەى مرۆبى) بە تەنيا بوونمان لە گەردوۋندا بە بەلگەيەكى سروشتى بۇ شىۋاى بىنچىنەى گەردوۋن بۇ درووستىۋونى ژيان بزانتن و، پاشان بلىين شىۋاى گەردوۋن بەلگە نىيە لەسەر بوۋنى شتىكى غەيبى، ئەۋا دوۋ شت بىخە بەردەم ئەۋ نەيارانە:

يەكەم، جىھان بە تەنيا بۇ درووستىۋونى ژيان ئامادە نەكراۋە، بەلكو بۇ درووستىۋونى بوۋنەۋەرى زىندوۋى زىرەكى لۇژىكى ئامادەكراۋە، كە لەۋ گونجاۋىيە تىدەگات.

پرسى دوۋەم، ئەۋىيە كە ئەۋ گونجاۋىيە زۆرەى لە گەردوۋندا ھەيە زۆر زياترە لە پىداۋىستى گىيانلەبەران و خۇشگوزەرانى و چىزىكى تايبەتى بۇ رەخساندوۋە،

(۱) بايولۇژىيەكان رېژەى ئەۋ ناۋەى كە بە درەختىكى سى مەترىدا سەردەكەرت بە ۴۰۰ لىتر لە كاتۇمىزىكدا مەزەندە دەكەن. دەتوانى بۇ پىشپىنى كەردنى نەندازەى وزەى پىرست و ئەۋ زاۋەزاۋەى لە ترومپاكان پەيدا دەيت بۇ ناۋدانى دارستانىك بەكى، ئەگەر سروشتى نەبوايە چ ھەرايەكى دەنايەۋە.

بە تايبەتى مرۆڧى خاۋەن چەندەن پىداۋىستى دەروونى جىاۋاز، ئەمە سەرەراي ئەۋەي كە گونجاۋىيەكى كەمترىش بەس بوو بۇ درووستىۋونى ژىانى ئەۋ گىيانلەبەرەنە.

دۋاي تىنگەيشتەن لەۋ دوو لايەنەي گونجان، لايەنگرانى (بىنچىنەي مرۆيى) ناۋى (بىنچىنەي بەھىزى مرۆيى Strong Anthropic principle) لىدەنەن، ئەۋە لە بەرامبەر زاراۋەي (بىنچىنەي مرۆيى لاۋاز) كە بە تەنیا نامازىيە بۇ چەمكى (ئىمە ھەين، كەۋاتە گەردوون گونجاۋە).

سەرەراي ئەۋەش، ماددىگەراكان (ھەرۋەك چۆن لە سەرەتاي تەۋەرەكەدا باسمانكرد) چەمكى بىنچىنەي مرۆيى رەتدەكەنەۋە، تەنەت باۋەرپوون بەئامانجدارتتى Teleology بەدەرچوونىكى ئاشكرا لە زانست دەزانن، كە توانىۋىيەتى لىكدانەۋىيەكى فىزىيى بۇ ھەموو دياردە سرووشتىيەكان بكات، كە بەلاي ئەۋانەۋە ھىچ بوارىك بۇ لىكدانەۋەي ئامانجدارى بوون ناھىلىتەۋە، ئەۋەش ۋەك بە ھانەيەك بۇ نكۆلىكردن لە بوونى خودايى دەزانن.

بە خستەنەرووي دوو چەمك ۋەلامى ئەۋ گومانانەي لە مېشكى بىباۋەراندايە دەدەينەۋە، دەريارەي بەلگەي گەردوونى و بىنچىنەي مرۆيى، كە لەۋ دوو چەمكەدا دەرچوون لە زەلكاۋى گومان و بىباۋەرى بەدى دەكەين.

چەمكى يەكەم: نابى ۋا بىرىكەينەۋە كە بە تەنیا لىكدانەۋەي خۆكار (فىزىيى) لىكدانەۋەي زانستىيە. چونكە ئەگەر لىكدانەۋەي خۆكار پووبەرپووي (چۆن) How? بىتتەۋە، كە زانست لىي دەكۆلىتتەۋە، ئەۋا لە رووي عەقلىيەۋە لە گەل لىكدانەۋەي ئامانجى بۇچى Why? تىكناگىرنت كە بەدەيىنەرى گەردوون و مرۆڧ مەبەستىانە.

با نمونەيەك لەسەر ئەۋە بىنەنەۋە: پياۋىك بەسەر چىيىكدا سەردەكەۋىت و، خەلك دەريارەي پرىسار دەكەن. لىردە دوو ۋەلامى جىاۋاز ھەن. يەكەمىيان، بۇ ئەۋە سەردەكەۋىت كە دىمەنە سرووشتىيەكان لەسەر چىاۋەكەۋە سەير بكات، كە ئەمە لىكدانەۋىيەكى ئامانجىيە بۇ دياردەكە؛ چونكە ئەۋ ئامانجەمان بۇ روون دەكاتەۋە كە پىاۋەكە بۇي بەسەر چىياكە دەكەۋىت.

ھەرچى ۋەلامى دوۋەمە، ئەۋە زنجىرەيەك ھۆكار و ئەنجاممان بۇ دەخاتەرۋو
 كە ھەنگاۋەكانى پىاۋەكەى بۇ دەنرەت: چونكە ئەۋ خواردنەى خواردۋوئەتى
 سەرچاۋەى وزەكەيە كە كۆنەندامى جولە سوۋدى لىۋەرگرتوۋە، پاشان لايەنىكى
 دەرەكى ئەۋ وزەيەى بەكارھىناۋە، نىتر ماسۋولكەكانى پىاۋەكە گرژبوون
 پاشان خاۋبوونەتەۋە پاشان گرژبوون و پاشان خاۋبوونەتەۋە، تا لە كۆتايىدا
 لاشەكەيان گەياندۆتە سەر چىاكە، ئەمەش لىكدانەۋەى خۆكار يان مىكانىكىيە،
 لىكدانەۋەيەكە رۋوداۋەكە لە داۋە پالذەنەت، لە كاتىكدا لىكدانەۋەى ئامانجىيە لە
 پىشەۋە رۋوداۋەكە رادەكىشىت.

لەبەر ئەۋە ھىچ ھەقدزىيەك لە نىۋان دوۋ لىكدانەۋەكەدا بەدى ناكەين و،
 بەھىچ جورىك بوونى يەكىكىيان نىشانەى نەبوونى ئەۋى دىكەيان نىيە (ھەرۋەك
 بىناۋەرپان ۋاى دەيىنن). چونكە زۆرىەى كاروبارەكانى ژيانمان دوۋ ھۆكار
 ھەلىاندەسۋرپىنن: خواردنى خۆراك، كە ئامانجدارى و خۆكارى تىدايە. خواردنى
 دەرمان دىسان ئامانجدارى و خۆكارى تىدايە، لىخۋرپىنى ئۆتۆمبىل...

گرنگترىن ھەقدزى، كە لە نىۋان عەقلى سەردەمەكانى ناۋەرپاست و سەردەمى
 نىستادا ھەيە، ئەۋەيە، كە يەكەمىيان نايىنى مەسىحى دەستى بەسەردا گرتىۋو، كە
 بەئامانجدارى بەستراۋوۋە، ھەرچى دوۋەمىيانە ئەۋا خۆكارى دەستى بەسەردا گرتىۋو.

لە راستىدا جياكردنەۋە، پاشان كۆكردنەۋەى لىكدانەۋەى ئامانجى و لىكدانەۋەى
 خۆكارى گرنگىيەكى زۆرى ھەيە بۇ تىگەيشتن لە مېژۋى ھزرى مرقۇفايەتى و
 تىگەيشتن لە ھەموو ژيان و، لە كۆتايىدا زانىنى ئامانجى بوونمان.

چەمكى دوۋەم: ھەندىك كەس دەلىن، ئەگەر دان بە بوونى خدا بىنپىن كە
 گەردوونى بە دىھىناۋە و، ھىز و ياساكانى بۇ لە سروشتدا داناۋىن، ئەۋا
 چ پىۋىست بەۋە دەكات بلىپىن - كە خدا ھەلساۋە بەرىكخستنى گەردوون و
 رايىكردنى يەك بە يەكى كاروبارەكانى؟

فەيلەسوۋفەكانى يۋنان (لە سەرۋى ھەمويانەۋە ئەرستۆ) بەر لە ھەموۋان ئەۋ
 چەمكىيان خستۆتەرۋو. دەلىن كە خدا دۋاى ئەۋەى گەردوونى دروستكردۋو، و،

رینکی خستوو و به شتیکهوه خهريك بووه كه له گهورهیی بوهشیتتهوه، به خۆیهوه خهريك بوو. فهیلهسووفهكان بهو پاكراگرتههی خودا له سهرقال بوون به جگه له ذاتی خۆی، له بهدیهنراوهكانی دایانبریوه و، كردوویانه به خودایهك كه هیچ گرنگی له ژبانی ئیمهدا نهییت.

بهلام نایینه ئاسمانیهكان ئهم دهرگایهیان به پرووی گومانكاراندا داخستوو، ههروهها به پرووی ئهوانهشدا كه دارهكه له ناوهپرستهوه دهگرن، ئهو نایینهان به بیان روونكردووینهتهوه كه خودا به درژایی كات كاری بوونهوه بهرپۆه دهبات، له رپی یاساكانهوه بۆ نمونه هیزی كیشكردن بهخۆی كارناكات، بهلكو خودا ههموو ساتیک وزهی پیدهبهخشیت، ههموو یاسا سرووشتییهكانی دی به ههمان شیوه.

ئهگهر خودا بهردهوام (بوون) بهرپۆه نهبات، ئهوا هیزی كیشكردن و هیز و یاساكانی تر له كار دهكهن، بهلكو سرووشت خۆشی تووشی دارمان دهییت. واتا هیشتا خودا بهردهوامه له درووستكردنی سرووشت و یاساكانی و، ههر ساتیک سهر لهنوی به شیویهکی بهردهوام درووستی دهكاتهوه.

گومان لهوهدا نییه كه ئهو دوو چهமكه بهیهكهوه ههردوو لیکدانهوهی ئامانجیی و خۆكار بهیهكهوه كۆدهكهنهوه و، زۆریهیی ئهو ههفلژییه رووكهشهی له نیتوان دیدی نایین و دیدی زانست ههیه بۆ بوون چارهسهری دهكهن.

باسمه سنیهه: هزریه نایینه له ترازوودا

پسپورانی بواری سه ره هلدانی دینداری و میژووی ده رکه وتنی دینداری وای ده بینن که چه مکه نایینی و نه خلاقیه کان به شیویه کی سه ره تایی له گه ل مرؤفا سهریان هه لداوه، پاشان ورده ورده گه شه یان کردووه و به رهو ته و ابوون رویشتون، له کاتیکدا که له رووکه شی دهقه نایینه ناسمانیه کان بو مان ده رده که ویت که نهو چه مکه هه له سه ره تادا به ته وای په یدابوون و مرؤف هه له کاتی درووستبوونیه وه په یوه ندییه کی ناشکرای له گه ل خدا هه بووه (گفتوگۆی نیوان خدا و نادهه)، له بهر نهوه پیوسته هه ول بو نهوه بدریت که گونجان له نیوان نهو چه مکه و زانستی نایینه کاندای بدو زرتیه وه.

نه فسانه کان (فلسه فهی پیش فلسه فه) :

له مه وسوعه ی نایینه کانی جیهاندا هاتووه:

((هیچ کومه لیکه مرؤف نییه - هه رچه ندی سه ره تایی بیت - که هیچ بیروکه یه کی ده رباره ی بوونه وهر یان نهو کیانانه نه بیت که له سه ره وه ی سرووشتن)).

له راستیدا ده رکه وتنی هزری نایینی له لای مرؤف به ستراوه به درووستبوونی عه قلی و ده رکه کردنی به وهی که خوودیکی جیاوازی هه یه. بویه دهستی کرد به پرسیارکردن و پنداگری کردن له سه ره نهو پرسیارانه: نایا نهو بوونه به دیهینه رتکی هه یه؟ نایا دوا ی مردن زیندو بوونه وه هه یه؟ چاکه و خراپه چین؟...

له وکاته ی مرؤف ده ستیکرد به گه ران به دوا ی وه لام بو نهو پرسیارانه، بو نهوه ی ویستی پرسیارکردنی تیربکات و بتوانیت به ناشتی له گه ل خو ی و

ئەو بوونە ناروونەدا بژى، بۇ ئەوئەش ھىچى لە بەردەمدا نەبوو جگە لە خەيالى بەرجەستەبوو لە ئەفسانەكاندا، كە پىشتەر بۇ لىكدانەوئەى دياردە سرووشتيهكانى دەوروبەرى پەناى بۇ بردبوو، بۇ نمونە بۇچى خۇر ھەلدیت و ئاوا دەيیت؟ ھۆكارى لافو چىيە؟ بۇچى باران دەبارت؟...

بەم شىوئە ئەفسانە بوو ھەولئى سەرەتايى مرؤف بۇ لىكدانەوئەى دياردە سرووشتيهكان (لە برى زانست)، پاشان بۇ كردنە بيانوو بۇ بوونى و رپوشتيى و تىنگەيشتن لە سرووشت و بەدەيھتەر (لە برى ئايين).

مرؤفئىش لە ئەزمونەكەيدا تەنيا وئەئەى مرؤفایەتى دەدى، بەتەواوى كاردانەوئە و رپەفتارەكانى (بە چاكە و خراپەكانى) تا ئەو رپەفتارانە لە خودا بەرزەكانى (وئەك: نيزيس و ئۆزۆريس و زيؤس) دامالئت، ئا بەم شىوئە مرؤف خۇى پەرستوئە بىع ئەوئە بيزانئت.

خەيالى مرؤف تىرپوانىنى خستۆتەرپوو بۇ خوداى نزمترئىش لەسەر شىوئەى ئاژەلەكان، وئەك گۆرئەكەى ئەببىس لەلاى فیرعەونەكان. ھەرئەھا ھەردوو شىوئەكەشى تىكەل كەردن لە (مرؤف و ئاژەل) جا خوايەكى وئەك (ئەبولھەول)ى وئنا كەرد، كە سەرەكەى سەرى مرؤفە و لاشەكەى لاشەى شىرە.

فەلسەفە :

كاتىك عەقلى مرؤف زياتر پىنگەيشت، دەركى بەوئە كەرد كە تىرپوانىنە ئەفسانەبىيەكانى جىنگاى گالئەجارين، ئىتر زانىارى ھەنگاوتك بەرئەو فەلسەفە چوئە پىشەوئە.

فەلسەفەش (وئەك ئەفسانەكان) بە گرنگيدان بە بنچىنەى ماددى بوون (درووستبوون لە خاك، ئا، ھەوا، ئاگر) دەستپىكەرد. پاشان بە چارەسەر كەردنى پەرسىارە زانىارىيە گشتگىرەكان، ئىتر سىچ چەمكە سەرەكەيەكەى فەلسەفە دەر كەوتن: بوون، زانىارى، رپوشت^(۱).

(۱) بۇ زانىنى پىناسەى فەلسەفە و بوئارەكانى، سەرنجى بابەتى (بەرلەوئەى ئەم كىتەبە بخوئىتەوئە) بەدە.

ئەگەر فەلسەفە دەستى ھەندىك كەسى گرتىپت بۇ بۇچونى بىخەش،
 ۋەك سوقرات ۋە ئىفلاتون ۋە ئىرستو ۋە ئىنتونى فلو، ئەۋا لە بەرامبەردا فەلسەفە
 زۆر كەسى تىرى لە دەرياي گومان ۋە دوۋدلىدا خىكاندوۋە^(۱).

تەنەت بۇ ئەۋانەش كە لە گەشتىن بە قسەى يەكلاكرەۋە دەريارەى
 ديارىكردى ناسنامەى مروڧ ۋ، واتاى ژيان ۋ، ئامانجەكانى بوۋنەۋەر ۋ،
 ناسىنى بەدېھتەنەر ۋ پىرسە فەلسەفەكانى تر زۆر بە خراپى شىكىستان ھىنا.

مروڧ لەگەل خۇدا ۋ ئايىن^(۲) :

پەيوەندى مروڧ بە خۇدا. پەيوەندىيەكى سۆزدارىيە
 پەيوەندى مروڧ بە ئايىن. پەيوەندىيەكى عەقلىيە

مروڧ ۋ بوۋنى خودايى...

مروڧ پىۋىستى بە ئايىن نىيە تا ھەست بە خۇدا بىكات! چۈنكە ھەستىكردىن
 بە بوۋنى خۇدا ھەستىكى سىروشتىيە ۋ، خۇدا لە لايەنى سۆزدارىيە مروڧى
 داناۋە. مروڧ ھەلدەستىت بە ۋەرگرتن (يان دروۋستىكردىن) لايەنى ئايىنى
 ۋەك بىنچىنەيەكى بەرزتر لە ۋە ھەستەۋە، ئەۋ ھەست ۋ سۆزە ئەۋە ناكاتە مەرج

(۱) گومان ۋ دوۋدلى، لە ھەلۋىستى جان بۇل سارتەر، دامەزىنەرى فەلسەفەى بوۋنگەرايى بىباۋىرى
 دەرەكەمونت. چۈنكە كاتىك سارتەر لە مردن نىك بوۋۋە، داۋاى لە ھارۋىنكەى ژيانى سىمۇن دى بۇڧوار كىرد
 كە قەشەيەكى بۇ بىيىتتا، ئافىرەتەكەش زۆرى لە لا سەيرىۋو، نىكۋلى لەۋ داۋاكارىيەى فەيلەسوف كىرد ۋ پىنى
 ۋت لە جياتى قەشە كاردىنالىكت بۇ دىنم، گوتى نانا كاردىنال مەھىتە، ئەۋان فروڧىل دەكەن، برۇ قەشەيەكى
 سادەى گوندىنكە بۇ بىيىت، قەشەكەى بۇ ھىنا، سارتەر لە بەردەمىدا دانى بە ھەمرو ھەلە ۋ شىكىستەكانىدانا،
 بەلكو رىزگارى بىيىت.

ھەلۋىستى سارتەر لە ھەلۋىستى فەيلەسوفى فەرضى بىباۋىرى قۇلتىر نىكە، كە لە كاتى سەرمەرگدا
 داۋاى لە قەشەيەك كىرد كە گوى لە داننان بە ھەلەكانى بىگرت بەر لەۋى بىرت، بەلام قەشەكە رەتى
 كىردەۋە داۋاى لىخۇشبوۋن بۇ كەستىك بىكات كە لە كلىتساي كاسۋلىكى دانى بە باۋەرەكەيدا نەنايىت! بۇيە
 قۇلتىر تورپىۋو قەشەكەى كىردە دەرۋە، پاشان بەياننامەيەكى نورسى كە تىيدا ھاتىۋو: ((مىن لەسەر باۋەرپىۋون
 بە خۇدا ۋ، خۇشەۋىستى ھارۋىنكەم ۋ رىق لە دوۋمەنەكانم ۋ رىق لە ئەفسانە خىزىندراۋەكانى ناۋ ئايىن دەمىرم)).

(۲) ئەۋ چەمكەنەى لەۋزىر ئەۋ ناۋنىشانەدان، لە كىتپى ئەندازىار دىكتور مۇمىد حوسەينى ئىسماعىل:
 (ئايىن ۋ زانىست ۋ كەمۇكورى عەقلى مروڧ) دەرۋەتتەن. كە لە سالى ۱۹۹۹ چاپكارەۋە.

که لایەنی ئایینی خاسیەتی دیاریکراوی بۆ خودا ھەبیت، ھەرۆک چۆن ئەوێش پێویست ناکات که نامانج لە بوونەوەر پروون بکەرتەوێ و، ھێچ دۆخێک بە پەرستنی خودا بە مەرج ناگرێت، بەلکو تەنیا وەک بنچینە داوای ئەوێ دەکات که بوونی خودا دوویات بکەرتەوێ و تەواو.

لەبەر ئەوێ، ھەرۆک چۆن ئەو ھۆشیاریە سرووشتییە بە بوونی خودا بەھۆی بیروباوەری درووست و پەرستشی راست پردهکەرت، بە ھەمان شێوێ بە بیروباوەر و پەرستشی بپەرستی و سەرەتاییش پردهکەرتەوێ، که عقل بە تەواوی لە تێرمانی دوور دەخرتەوێ.

ئیسلام ئەوێمان پێدەلێت که خودا ئەو سرووشتەیی بە خودی خۆی لە دەروونی مەروفاھەتیدا چاندووە، بەبێ بوونی ھێچ نێوئەندگیڕییەک لە فریشتە یان پێغەمبەر، ھەرۆک قورئانی پیرۆز پێمان دەفەرموێت:

﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَن تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ ﴿١٧٢﴾﴾

الأعراف: ١٧٢

ھەرۆھا پێویستە جەخت لەسەر ئەوێ بکەینەوێ که بوونی پەيوەندی نێوان خودا و مەروفا بە پەيوەندییەکی سۆزدار و عاتیفی، واتای مەحال بوون یان پێویست نەبوونی بەلگەیی عقلی لەسەر خودا ناگەبەنیت، ئەوێتە ئەو کتیبەیی لەبەر دەستدایە گەشتیکی عقلییە بۆ سەلماندنی ئەو بەلگەییە.

مەروفا و ئایین :

خودا پەيوەندی مەروفا بە ئایینەوێ کردوێتە پەيوەندییەکی عقلی، که دەکرێ عقلی مەروفا بەلگەیی لەسەر بێنیتەوێ و، بیخاتەبەر شیکردنەوێ و بەلگەھێنانەوێ و ھەلینجان، ھەرۆکو لە قورئانی پیرۆزدا ھاتوێ:

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُّبِينًا ﴿١٧٤﴾﴾

النساء: ١٧٤

تورژینهوهکان و نکچوونیکي زور ناشکرایان کردووه له نیوان شیوازی نایینی گهله سهرهتاییهکان و گهله لهوان پیشکهوتووترهکان، نهوهش ترحهدهدای نهو بیردوزه دهکات که دهلیت نایین رهنگدانهوهی ژبانی کومه لایهتی و کلتوری و ماددییه، وهک نهدهب و شیعر و هونهر و فلسهفه.

که دهلین: په یوهندی مروّف به نایین په یوهندییه کی عهقلییه، نهوه رهتاکاتهوه مروّف نارهزوی بۆ فیرهتی نایینیک ههیت، پرۆلی عهقل له راستی و دروستی ناوهپرۆکه نایینهکان دهردهکهوت له بهر نهوه پیوسته به وردی و بهتوندی جیاوازی بکرت له نیوان ههستی سروشتی (که له هوشیاری بوونی خودا خوی دهنوینیت) له گهله بیری عهقلانی (که له دهرکردن به راستی و دروستی ناوهپرۆکه نایینهکان خوی دهنوینیت)، بۆ نهوهی مروّف ریگا راسته کهی بهره خودا له دهست نه دات، که له هه موو نایینهکاندا نامانجی نامانجهکانه له دروستکردنی مروّفدا.

یهک نایین، له وینهگهلی جیادا..

قورنانی پیروز پیمان دهلیت که نایین (عهقیده) بیروباوه^(۱) و شهریعت^(۲) هوه، بیروباوه له هه موو نایینه ناسمانیهکاندا یه که، به لام شهریعت له نایینکهوه بۆ نایینیکي تر جیاوازی ههیه:

﴿ شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ ﴾ الشورى: ۱۳

(۱) بیروباوه: هه موو پیغه مبهران له سهری ریکهوتون، هیچ پیغه مبهرنک نییه بانگهوازی قهومه کی نه کردیت (خودا پهرستن، جگه له خودی نهو هیچ خودایه کی ترتان نییه).

(۲) شهریعت، نهو یاسایانهی ژبانی مروّف ریکهههه، نهوی خودا حهلالی کردووه بویان حهلال دهکات و نهوی حهرامیشی کردووه لییان حهرام دهکات و نهوی خودا بئی خۆشه فرمانیان پندهکات و نهوشی که رقی لییه لییان قهدهغه دهکات.

﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصْرَى وَالصَّيْبِىْنَ مَنْ ءَامَنَ بِاللّٰهِ
وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ
يَحْزَنُونَ ﴿٦٢﴾﴾ البقره: ٦٢

﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن
بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَاللَّهُ ءَابَاؤُكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًُا وَاحِدًا
وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٣﴾﴾ البقره: ١٣٣

واته: نایین له ئاده‌مه‌وه هدر یه‌کینه، هه‌رچه‌نده شه‌ریعه‌ته‌کانیش له‌یه‌ک جیابن
(ئیسلاام - مه‌سیحیه‌ت - یه‌هودیه‌ت).

زۆریک له فه‌یله‌سووفه رۆژئاوا‌ییه‌کان شه‌و راس‌تییه‌یان زانیوه، جو‌رج بی‌رنارد
شو باسی لیوه کردووه ده‌لیت: یه‌ک نایین هه‌یه، که له زیاتر له سه‌د وینه‌وه پی‌مان
گه‌یشتووه.

له‌به‌ر شه‌وه نایینه‌کان له زۆر خاسیه‌ت و چه‌مکدا هاوبه‌شن، گرن‌گترینیان:

- ١- باوم‌ربوون به خودای شه‌زله‌ی شه‌به‌دی، به‌دییه‌نه‌ری بوون.
- ٢- خودا پی‌غه‌مبه‌رانی ناردووه تا خودا به مرۆف بنا‌سینن و ئامانجی بوونیان بزانتن.
- ٣- مرۆف که په‌یامی بو رهمانه‌کراوه، بوونه‌وه‌ری هه‌لبژێردراوی خودایه.
- ٤- چیرۆکی بوونی گه‌ردوون و مرۆف هه‌یه.
- ٥- نایین چیرۆکی غه‌یبی و رووداوی پی‌رۆز له‌خۆ ده‌گرت.
- ٦- نایین سرووت و په‌رستش له‌خۆ ده‌گرت، وه‌ک نوێژو و رۆژوو.
- ٧- کاتیکی گونجاو بو بیرکردنه‌وه دیاریده‌کات.
- ٨- شوینی پی‌رۆزی هه‌یه که سه‌ردانی ده‌کریت.
- ٩- نایین باسی ژیانیکی تری نه‌مر ده‌کات، که له‌ویدا رۆحه‌کان له خودا نزیک ده‌بنه‌وه.

۱۰- نایین سیسته میکی رهوشت دیاریده کات، که به دیهینر داوا له بنده کانی ده کات که پیسه وه پهیرهست بن (نامانجدارستی) و له سهر نهوه لیچینه وه بیان له گه ل ده کات.

نایین چه مکتیکی ریژه ییه، یان راستیه کی ره ها؟

باسی نه وه مان کرد که یه ک بیروباوهر و چندان دیانه تی جیاواز هن، ههروه ها باسی نه وه شمان کرد که پهیرهندی مروفت به نایینه وه پهیرهندی کی عدلییه، که واته نایا ده کری هه نایینیک به تنیا بخریته بهر لیکو لینه وه تا به به لگه و راستی بریار له سهر راستی و هه له یی بدرت (واته راستیه کی ره هایه)، یان پیوسته نه وه له ری پی بهراورد کرنی بیت به نایینه کانی تر (نهمه ش مانای وایه چه مکی نایین به ره هایی راست نیه)؟

راستی نه وه یه که نایین حه قیقه تی ره هایه؛ بهو پییه ی ده کری به شیوه یه کی بابه تیانه هه لسه نگانندی بو بکرت، له ریگی هه لسه نگانندی سی پیکهاته سه ره کیه کی (په یام - په یامبه ر - خودا).

پیکهاته ی یه که م: تابه ته به ناوهر وکی ده قی نایینی و سرووشته کی، پیوسته ده قی نایینی راست بهم پیوه رانه ی خواره وه جیا بکرتته وه:

۱- خودای به دیهینر به مروفت بناسینیت.

۲- نامانجی بوونی مروفت پروون بکاته وه.

۳- چه مکه نایینه کان له چوارچیوه ی تیگه یشتنی عدلی مروفتا بیت.

۴- نایین به لگه ی عدلی له سهر نهو چه مک و بیروپایانه بینیتته وه، که ده یان خاته پروو.

۵- هیچ هه فدییه ک له نیوان چه مکه نایینه کاندانیت، که په یامه که ده یخاته پروو.

۶- ده قی نایینی له گه ل یاسای سرووشتی رهوشتی مروفت تیکنه گیرن.

۷- چه مکه نایینه کان له گه ل چه مکه زانستییه کاندانیت تیکنه گیرن.

۸- له واقعی ژبانی مروفت جیانه بیت.

۹- واتای دەقی ئایینی لە گەڵ پیشکەوتنی ژیارستانی مرۆف بروت، چونکە هیشتەوهی چەمکەکان لە کاتی هاتنەخوارەوهیاندا، واتا خودا پیشکەوتنی زانستی و ژیارستانی لەبەر چاوە نەگرتوو.

پێکھاتەى دووھەم: تاییبەتە بە چەمکی پەيامبەر و سیفەتەکانی، پێویستە کە:

۱- پەيامە کە چۆنیەتی بەدیھینەر بە پەيامبەر و بوونەوەرەکانی دیاری بکات.

۲- پەيامە کە ئەو ڕوون دەکاتەوێ کە پەيامبەران بەرپرسن لە گەیانندی پەيامی خودا، پەيامبەران بۆ ئەو نەھاتوون کە خۆیان بناسین.

۳- پەيامە کە ئەو دوویات بکاتەوێ کە پەيامبەران تروپکی تەواوەتی سنوورداری مرۆف، بەو پێیە ئەوان پێشەوای مرۆفایەتین بۆ مرۆف. ئەمەش بەھۆی چەمکی زۆر بەرزتر لە چەمکی پالەوانانی گەلان لە داستان و ئەفسانەکاندا.

پێکھاتەى سێھەم: تاییبەتە بە چەمکی خودا و سرووشتەکەى و، پێویستە ئایینی راست ئەمانە لەخۆ بگریت:

۱- بەلگەى حاشا ھەلنەگری خودای بەدیھینەر لەسەر بوونی و، لەسەر سرووشتی بوونی لە دەروونی مرۆفدا.

۲- وەسف کردنی خودا بە تەواوی و کەمالاتی ڕەھا، بەوێ کە حیکمەت و توانای خودایی لە سەرۆی حیکمەت و توانای مرۆفایەتی.

۳- لە کاتی خستەنەرووی سیفاتەکانی خودا هیچ چارمان نییە لە کاتی قسەکردنماندا ھەر دەبێ ئەو وشانە بەکار بینین کە بۆ مرۆف بەکاریان دینین، وەك بوون و توورەمی و بەزەمی و بیستن و بینین. چونکە ئێمە هیچ کەرەستە یەکی تەرمەن لەبەر دەستدا نییە تا تێروانینەکانمان دەریارەى خودا لێ دابڕێژین، ئەمەش لەلای زانایانی بیروباوەر بە (ویستی لیکچوون) ناسراوە، ئەو بە هیچ جۆرێک ئەو ناگەینیت کە خودا لە ئێمە دەچیت.

قورئانی پیرۆز بە شێوازیکی وا لە گەڵ ئەو ھەلۆستە مامەلەى کردووە کە ھەرچی ھەلە تێگەشتنە نەپهشتوو:

﴿ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴾ الشوری: ۱۱

په‌ره‌ردگار شیوازی و نکچوون (بیسهری بینهر)ی به‌کاره‌یناوه، به‌لام به‌رله‌وه نا‌گاداری کردوینه‌ته‌وه که نه‌و و نکچوونه له‌ چوارچیوهی به‌ پاک و بی‌گه‌رد دانانی ره‌هایه (هیچ شتیک وه‌ک نه‌و نییه).

نه‌و سچ به‌نده هیلله‌ پانه‌کانن، که ده‌کری له‌ ریپانه‌وه به‌شیویه‌کی بابه‌تیانه حوکم له‌سه‌ر راست و هه‌له‌ی نه‌و نایینه‌ بده‌ین که لیکولینه‌وه‌ی له‌سه‌ر ده‌که‌ین. سرووشتییه، که شوئینیک بو نه‌و نایینه‌ نه‌بیته که خودا به‌ سیفته‌تی مرویی نزم، یان سیفتاتی بته‌ره‌ستی نه‌فسانه‌یی وه‌سف بکات. یان که له‌ شیویه‌ی ناژهلنیک یان شیویه‌کی ناحز که مرووف له‌و به‌ حیکمه‌تتر و زیره‌کتر و به‌ توانا‌تر بیته. یان به‌ خواهن‌دیکی گه‌مژه و سه‌ره‌رووی دابنیت که نه‌زانیت چی ده‌کات.

هه‌روه‌ها شوئینیک بو نایینیک نییه که ده‌قه پیروژه‌کانی پیمان بلین که په‌یام‌به‌ره‌کانی بکوژ و خوئن‌ریژ و خیانه‌تکارن.

هه‌روه‌ها شوئینیک بو نایینیک نییه که ده‌قه‌کانی پرین له‌ فاحیشه و خراپه له‌ نزمترین و قیزه‌ونتترین پله‌ی و اتا دابیت.

به‌ر له‌ هه‌موو شتیک، شوئینیک بو نایینیک نییه که به‌لگه‌ی عه‌قلی پروون و ته‌واومان نه‌خاته به‌رده‌ست بو بریاردان له‌سه‌ر نه‌و په‌یامه‌ی هیناویه‌تی. نیسلام پروونتترین نمونه‌ی بو نه‌وه هیناوه‌ته‌وه، نه‌وه‌تا قورپانی پیروز به‌ ته‌نیا به‌ به‌لگه‌ هینانه‌وه وازی نه‌هیناوه، به‌لکو ته‌حه‌د‌دای که‌سانی دی کردووه که به‌لگه‌ی عه‌قلی له‌سه‌ر قسه‌کانیان بیننه‌وه.

﴿ وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ فَإِنَّمَا حِسَابُهُ عِنْدَ رَبِّهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ ﴾ المؤمنون: ۱۱۷

ثایینه سه‌ره‌کییه‌کانی مرؤف :

دوای شه‌وی شه‌و سځ پیکهاتانه‌مان خسته‌روو که پښوسته ثایینی راست له‌سه‌ری بیت (په‌یام - په‌یام‌به‌ر - خودا)، لیره‌دا به‌ کورتی سځ ثایینه سه‌ره‌کییه‌که ده‌ناسینین که مرؤفایه‌تی دینداری پښوده‌که‌ن. خوڼنه‌ر ده‌توانیتت خاسیه‌ته هاویه‌شه‌کان ببینیتت و، هه‌روه‌ها خوڼنه‌ر ده‌توانیتت هه‌لوښتی شه‌و سځ ثایینه ده‌ریاره‌ی سځ پیکهاته سه‌ره‌کییه هه‌لسه‌نگینیتت.

یه‌که‌م: ثایینه ئاسمانییه یه‌کخواپه‌رسته‌کان

که بریتین له: ئیسلام، که نزیکه‌ی ملیار و نیونک خه‌لک موسلمانن^(۱).

مه‌سیحیه‌ت: که نزیکه ۲ ملیار خه‌لک دیانن.

یه‌هودیه‌ت: نزیکه‌ی ۱۴ ملیون خه‌لک جوله‌که‌ن.

سه‌ره‌رای خاسیه‌ته گشتیه‌کان، ثایینه یه‌کخوا په‌رسته‌کان له‌م چه‌مکانه‌دا هاویه‌شن:

- خودا گه‌ردوون و هه‌موو بوونه‌وه‌ره‌کانی له‌ نه‌بوونه‌وه به‌ هیواشی (له‌ ماوه‌ی شه‌ش رۆژدا) هیناوته بوون.

- مرؤف بوونه‌وه‌ریکه به‌ دوانه‌یی جیاده‌کرتته‌وه: لاشه‌یه‌کی ماددی و رۆحیکی ناماددی له‌ناونه‌چوو.

- مرؤف له‌ به‌هه‌شتدا درووستکراوه، به‌هۆی بی‌فرمانی کردنی خودا له‌ به‌هه‌شت دهرکراوه.

- شه‌یتان خوتخوته‌ی بی‌فرمانی خودا بو مرؤف درووستده‌کات.

- مرؤف زیندوو ده‌کرتته‌وه، تا له‌سه‌ر کاره‌کانی حسابی له‌گه‌لدا بکرتت و، پاداشت یان سزا له‌ ژبانه‌که‌ی تردا وهریگرتت.

- له‌ سه‌رده‌مینکدا، لافاوړک هه‌بووه که زه‌وی داپوښیوه و خراپه‌کارانی له‌ناو بردووه.

(۱) شه‌و ژمارانه به‌ پښی ناماری سالی ۲۰۰۷ن.

لېرەدا بېرۆكەيەكى گىشتى لەسەر ھەريەك لەسى ئايىنە يەكخو پەرستەكە دەخەينەرۆو:

۱- ئىسلام:

ئىسلام كۆتا ئايىنى ئاسمانىيە و كىتپە پېرۆزەكەي (قورئانى پېرۆز) لەسەر بەلگەي عەقلى و گىفتوگۆكردن لەگەل سرووشتى ئايىنى مرۆف دامەزراو، لەبەر ئەو بۆ ھەموو جىھان لە ھەموو كات و شۆئىك تا رۆژى قىامت نېردراو. ئىسلام لەسەر سى چەمكى سەرەكى: ئىسلام، ئيمان، ئىحسان^(۱) دامەزراو. ئىسلام: (بنى الإسلام على خمس: شهادة أن لا إله إلا الله و أن محمداً رسول الله، وإقام الصلاة، وإيتاء الزكاة، و صوم رمضان، و حج البيت لمن استطاع إليه سبيلاً).

واتە: ئىسلام لەسەر پىنج پاىە دامەزراو: شاىەتيدان بەوہى كە ھىچ خودايەك جگە لە (الله) نىيە و (محمد) پىغەمبەرى خوايە، پاشان نوژكردن و زەكات دان و حەجى مالى خوا ئەگەر توانا ھەبوو.

لەبەر ئەو مرۆف بە شاىەتيدانى بۆ خوايەتى خودا و پىغەمبەرايەتى محمد دىتە ناو بازنەي ئىسلام. مرۆفى موسلمان ھەموو سيفەتتىكى تەواوہتى و پاكى دەداتە پال خودا و، ھەموو سيفاتتىكى كەمال و تەواوہتى مرۆف دەداتە پال پىغەمبەرى خودا.

ئيمان: (أن تؤمن بالله، وملائكته، وكتبه، ورسله، واليوم الآخر، والقدر خيره وشره).

واتە: باوہرت بە خودا و فرىشتەكانى و پىغەمبەرەكانى و رۆژى دوايى و قەدەرى چاك و خراب ھەيىت.

ئەو شەش پاىە بەبەتە غەيبىيەكانن كە پىويستە لە دلى مرۆفى موسلماندا جىگىر بىن بۆ ئەوہى ژيانى بەجۆرىك بىت كە ئەو ئيمانەي دووپات بكاتەوہ، چونكە ئيمان برىتبيە لەو ھەستەي لە دلدا چەسپىوہ و بە كردار بسەلمىترىت.

(۱) ئەو سى چەمكە لە فەرمودەي پىغەمبەرى خودادا ھاتون كە نىمامى موسلىم رىبايەتى كردوہ.

ئىحسان: (أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَرَهِ فَإِنَّهُ يُرَاكُ).

واتە: خوا پەردىسى ۋەك ئەۋەى بېيىنى، خۆ ئەگەر تۆش ئەۋ نەبىنىت ئەۋ تۆ دەبىنىت.

ئەۋ سى چەمكە سەرەكىانەى ئىسلامى لەسەر بىناتنراۋە ۋەك رېبازىكى گىشتىگىرى ژيان، لە رېنگەى قورئانى پىرۆز و فەرمۇدە پىرۆزەكانەۋە ھىلەكانى پانى دىارى دەكرىن.

۲- يەھۇدىيەت :

ئايىنى يەھۇدىيەتى كىتابى^(۱) باۋەرى بەۋە ھەبە كە خۇدا گەلى جولەكەى ھەلبۇزاردوۋە تا زاتى خۆى بىناسىنىت بۆ ئەۋەى بە رېنگەى خۇدا بىرۋات، جا گەلى جولەكە بىتتە رۋوناكى بۆ گەلان و خەلك لە رېى ئەۋانەۋە خۇدا بىناسن^(۲). ئايىنى جوولەكە دامەزراۋە لەسەر:

۱- ئەۋ پەيمانەى خۇدا لە باۋەكانى ۋەرگرتوۋە لە (ئىبىراھىم و ئىسحاق و يەعقوب) و موسا و گەلەكەى لە كاتى چوونەدەرۋەبىان لە زەۋى مىسر^(۳)، و ئەسپاردەى كردن كە بىپارىزن. بەلام گەلى جوولەكە زۆرىەى كات بە ياخىبوون و لە فەرمان دەرچوون ۋەلامىان داۋەتەۋە.

۲- بەھۆى پىرۆزى رەھى خۇدا و لەبەر ئەۋەى خۇدا رقى لە خراپەبە، بۆبە ھەر كەسىك كە خراپە بىكات دەكەۋىتتە ژىر تورەبى خۇدا و تاۋانبارى دەكات و نەفرەت و مەينەتى بۆ زەۋى دىنىت، ئەۋەش دادگەرى خۇدايە.

۳- بۆ ئەۋەى لە تاۋانەكە رىزگار بىبىن (تاۋانى بە ئەنقەست و ھەلە و تەنانەت تاۋانى دەرۋونىش^(۴)) ئەۋا ئىمە ھەردەم پىۋىستىمان بە سەرەتايەكى نۆى ھەبە،

(۱) يەھۇدىيەتى كىتابى باۋەرى بە ھەمو پەيمانە نووسراۋە كۆنەكان ھەبە، كە تەۋرات و (پىنج كىتەبەكى مۇسا) سەرەراى ئەۋەى بە كىتەبى پىنغەمبەرانى تر ناسراۋە.

(۲) أسعيا ۴۲.

(۳) تثنية ۳:۵.

(۴) مزمو ۱۲:۱۹.

لهسه^(۱) بنچینهی سیفاته کانی خوشه ویستی و بهزهیی و لیخوش بوون، به تنیا بۆ گهلی (جوله که) نا، به لکو بۆ هه موو گه لان^(۲)، چونکه نهو (خودا) زۆر به بهزهیییه و توورپهیی هیواشه.

رزگار بوون له تاوانه که لهسه ر چاکبوونی مرؤف بنیات نه تراوه^(۳)، به لکو ده کرئ قوربانی وهک نیشانهی که فارهت و پاک بوونه وه له تاوانه کان پیشکهش بکرئت. به ناوبانگترین دۆخی قوربانی پیشکهشکردنیش قوربانی پیشکهشکردنه که له رپۆژی (الکفارة)^(۴)، لهو رپۆژده دا دوو قوربانیه کهی کاهین پیشکهش ده کرئت وه کو ره مزینک بۆ که فارهتی خویی و خیزانی و گه له کهی.

۴- شهرهعت (فهرز و حوکمه کان) نهو بنچینهیهن که لادان لییان هه له و تاوانه و، خودا بۆ نهوه به گهلی جوله کهی به خشیوه تا کار به هه موو بر گه کانی بکات^(۵)، پاراستنی وه سیه ته کان رینگای خیر و به ره که ته.

۵- نامانجی باوه ری جوله که به دیهتانی به لیته کانی خودایه. له بهر نهوه په یمانی کۆن پره له به لیکن و پیشبینیی و نبوات ده ربارهی مه سییا (پرزگار کهر) و، هه روا چهند نبواتیک هه ن ده ربارهی نهو په یمانه نوییهی خودا له گه ل جوله کهی ده برپیتته وه جا شهرهعتی لهسهر دلایان نووسیوه ته وه نهک لهسهر بهرد و، هه له که یان ده سرپیتته وه به وهی دلنکی نوی و گیانیکی نوییان پیده دات^(۶) (۷).

۳- مه سیحیهت :

نایینی مه سیحی له دهوری مه سیح ده خوولیتته وه. لهو شوینه وه ده ستپیده کات که په یمانی کۆنی لی کوتایی هات به هووی له دایک بوونه مو عجیزه کهی و

(۱) یونان ۳:۴.

(۲) یونیل ۱۳:۲.

(۳) هر ۱۴، مز ۵۳.

(۴) لارین.

(۵) تشنیه ۲۸ - تشنیه ۱۲.

(۶) حزقیال ۲۶:۳۶.

(۷) إرمیا ۳۱.

ژیانی ته‌واوتییی (چونکه ئەو تاکه تاوانیکیشی نه‌کردوو)، پاشان له خاچدانی و مردنی و هه‌ستانه‌وه و قیامه‌تی. هه‌موو ئەو نبوواتانه‌ش ڕوویانداوه. نایینی مه‌سیحیه‌ت دامه‌زراوه له‌سه‌ر:

۱- په‌یمانی نوێ که مه‌سیح به‌ خوێنی خۆی دایمه‌زاندوو و پێغه‌مبه‌رانی پیشووتری به‌نی ئیسرائیل پیشبینیان کردوو و هه‌واییان پێداوه، به‌و په‌یمانێ خوا مامه‌له‌ له‌ گه‌ڵ مرۆفه‌ تاوانباره‌کاندا ده‌کات، له‌سه‌ر ئەو بنچینه‌یه‌ی که مه‌سیح له‌ خوێنی ڕژاوی به‌ خاچه‌وه، بۆته‌ که‌ فاره‌تی هه‌له‌ی ئەوان.

۲- خاچ چاره‌سه‌ری تاوانه‌کانی مرۆف و ڕزگاربوونیه‌تی لێی، چونکه مه‌سیح خۆیی و خوێنی خۆی کردۆته‌ قوربانی و که‌ فاره‌تی مرۆفه‌کان، (چونکه به‌بێ ڕشتنی خوێن لێخۆشبوون ڕوونادات)^(۱). له‌به‌ر ئەوه هه‌موو قوربانی و دۆخه‌ نایینییه‌کانی په‌یمانی کۆن ناماژن بۆ خاچ.

۳- له‌به‌ر ئەوه‌ی مه‌سیح مرۆفی کامل و خودای کامله‌ - ئەوه‌ی پێی ده‌وترت باوه‌ری به‌رجه‌سته‌ بوون - بۆیه ئەو توانای ئەوه‌ی هه‌یه له‌ تاوانه‌کانی مرۆف خۆشبیته‌. هه‌روه‌ها له‌به‌ر ئەوه‌ی وه‌ک خودایه‌ک سنووردار نییه، بۆیه ده‌توانیت له‌ سزای بێسنووری مرۆف (دۆزه‌خی هه‌تایی) خۆش بیته‌. هه‌روه‌ها له‌به‌ر ئەوه‌ی شیوه‌ی مرۆفی وه‌رگرتوو، بۆیه ده‌کرێ بیته‌ پێشه‌وايان.

ئەو به‌رجه‌سته‌بوونه بۆ ئەو ڕاستیه‌ ده‌گه‌رێته‌وه که خودا یه‌که و سێ ئوقنومه^(۲) (سیانه‌ پیرۆزه‌که: باوک و کوڕ و ڕووح‌لقودس) وه‌ک ئەوه‌ی مرۆف له‌ یه‌ک کاتدا باوک و کوڕ و هاوسه‌ر بیته‌.

کوڕه‌که ئاره‌زوومه‌ندانه به‌رجه‌سته‌ بووه و لاشه‌یه‌کی مرۆفی وه‌رگرتوو^(۳)، وه‌ک چاره‌سه‌رێک که خودا پێشکه‌شی مرۆفایه‌تی کردوو^(۴). نیتێر خاچ بۆته‌ خالی

(۱) عبرانیین ۲۲:۹.

(۲) الأقتوم: شیوه - ڕووکه‌ش.

(۳) فیلیس ۱۱:۵۲.

(۴) کورنشوس ۱۹:۵.

به‌یك گه‌یشتنی داد‌گه‌ری خودایی و به‌زه‌یی خودایی، چونكه داد‌گه‌ری له تۆله دایه و به‌زه‌ییش له‌وه دایه كه تۆله‌ی له كوره خۆشه‌ویسته‌كه‌ی وهر‌گرتۆته‌وه، نه‌و كوره‌ی قه‌رزی گونا‌ه‌كانی دا‌وته‌وه^{(۱)(۲)}.

۴- شه‌ریعت و سرو‌وته‌كانی مه‌سیح به‌ ته‌واو‌كه‌ری شه‌ریعتی موسا داد‌نه‌رت^(۳). په‌یامه‌كه‌ی مه‌سیح كه مه‌سیحیه‌كان په‌یره‌ی ده‌كن به‌ یارمه‌تی رۆحی پی‌رۆزی خودا وهر‌گرتوه، هه‌روه‌ها خودا له‌ ده‌روونی با‌وه‌رداراندا سرو‌وشتی‌کی نو‌یی دانا‌وه، به‌وه‌ی كه ده‌توانن وه‌ك مامۆستا‌كه (مه‌سیح) وا‌بن.

۵- ئامانجی ئیمانی مه‌سیحی پز‌گار بو‌ونه. پز‌گار بو‌ونیش له‌ با‌وه‌ر‌بوون به‌ كه‌فاره‌ت (خو‌ینی مه‌سیح كه ره‌زامه‌ندانه و بی‌به‌رامبه‌ر به‌خشیویه‌تی)^(۴) ده‌ستپه‌یده‌كات و، به‌ ئازاد‌بوونی كو‌تایی له‌م لاشه‌ و هه‌له‌ و جیهانه‌ كو‌تایی دیت، تا خودا له‌ گه‌ل خه‌لكدا نی‌شته‌جی بی‌ت له‌ ئاسمانی نو‌ی و زه‌وی نو‌ی^(۵).

دوه‌م: ئایینی هیندۆسی :

نزیكه‌ی ۹۰۰ ملیۆن كه‌س له‌سه‌ر ئایینی هیندۆسین، كه زۆربه‌یان له‌ نیوه‌ كیشوه‌ری هیندیدا ده‌ژین. ئایینی هیندۆسی چه‌ند كو‌مه‌لێکی جیا‌وازن، كه له‌ چوار بی‌روبا‌وه‌ری سه‌ره‌كیدا ها‌وبه‌شن:

۱- كارما karma: كه بریتیه له‌ یاسای پاداشت و سزا

گه‌ردوون سیسته‌مێکی خوداییه‌ و، له‌سه‌ر داد‌گه‌ری یه‌ك‌لاكه‌روه‌ وه‌ستاوه‌ و تپیدا هه‌موو كرده‌كانی مرۆف تۆمار ده‌كرین تا پاداشت و سزای له‌سه‌ر وهر‌گریت، یان له‌و ژیا‌نه‌دا، یان له‌ دوا‌ی مردن له‌ رن‌گه‌ی ته‌ناسوخ و چوونه‌ به‌ر لاشه‌ی تره‌وه‌.

(۱) مزموور ۱۰:۸۵.

(۲) یوحنا ۱:۱۷.

(۳) متی ۱۷:۵.

(۴) رومیة ۲۴:۳ - ۲۵.

(۵) الرزیا ۳:۲۱ - ۴.

۲- بیروباوەری تەناسوخ (گواستنەووی رۆح لە لاشەبەکەو بە لاشەبەکی تر) The
:Doctrine og Re-Ineaernation

مردن لاشەى ماددى لەناو دەبات، هەرچى رۆحە ئەوا بە خولى (تناسخ) كۆپى بوونەو بەستراو. بۆیە رۆحى مرۆفئىكى باش دواى مردن دەچیتە لاشەى مرۆفئىك لە چىنىكى بەرزتر (وەك جۆرنك لە پاداشت)، بەلام رۆحى مرۆفئىكى خراب دەچیتە لاشەى چىنىكى خوارتر یان لاشەى ئازەلئىك (وەك جۆرنك لە سزا). لە هەموو بارودۆخىكدا مرۆف هیچ دەبارەى ژيانى رابردووى نازانیت (واتە نازانیت پاداشت كراوە یان سزا).

۳- رزگار بوون:

بە دووبارەبوونەوئى خولەكانى (تناسخ) كۆپى بوون، رۆح لە ئارەزوو و ژەنگ و ژارى تاوانەكان پاك دەبیتەو. ئەو كات رۆح لە دووبارەبوونەوئى لەدايك بوون رزگارى دەبیت و لەگەل خواوئند (براهما) تىكەل دەبیت، هەرەك چۆن دلۆپە ئاوتك لەگەل زەريادا تىكەل دەبیتەو، ئەمەش ئامانجى بەرزى ژيانە.

باشترین رینگاش بۆ رزگار بوون زوهد و خو دورگرتنە، چونكە كارە چاكەكان و خرابەكان رۆح دەخەنە خوولى نوئى كۆپى بوون.

۴- بەكئىتى بوون:

گەردوون لە رۆحى خوداوە هەلقوولاو و رۆحى مرۆفئىش بە هەمان شئو، كەواتە رۆح ئەزەلى و نەبەدئىيە و درووستكراو نئىيە و لە خودا درووستبوو هەرەك چۆن كئپەى ئاگر لە ئاگرە. دواى ئەوئى رۆح لە لاشە ماددئەكەى دادەمالرئت دەگەرئتەو بە رۆحى گەورە (رزگار بوون).

بیروباوەرى سیانى (سئى خوائى) دياردەئەكى هئندؤسىيە. چونكە خوداى ئەوان سئى سئفاتى هەيە، خودا براهمایە (بەو پئىيەى بەدئەئتەرە)، فشنؤئە (بەو پئىيەى پارئزەرە)، سئفایە (بەو پئىيەى لەناو بەرە). ئەو سئى سئفاتەش لە مرۆفدا بوونيان هەيە.

ھىندۇسەكان ئاژەلەكان بە پىرۆز دەزانن، بە تايبەت مانگا، ئەمەش بۇ چەند ھۆكارىك دەگەرپتەوہ چونكە مانگا ھىماي گەرھى و قوربانيدانە، بەھۆي ئەو خزمەتەي پىشكەشى مرؤفى دەكات (شیر، پىست، گۆشت، پەينى ئاژەلى)، ھەرۈك چۆن مانگا ھىماي برايتى نيوان مرؤف و ئاژەلە، تەنانت دەكرى مانگا رۇحى مرؤفەكانى لە رىنگاي كۆپپوونەوہ ھەلگرتىت. لەبەر ھەموو ئەو ھۆكارانە ھىندۇسەكان وەك داىكى راستەقىنەي مرؤف سەيرى مانگا دەكەن.

گومان لەوہدا نىيە كە ھەمان بيروباوہرى ھىندۇسى لەلاي ھەندى ئاينزاي ئايينە ئاسمانىيەكان ھەيە. بۇ نمونە دەبينىن چەمكى يەكىتى بوون (وحده الوجود) لە سۆفيگەرى فەلسەفەي ئىسلاميدا بوونى ھەيە، ھەرۈك چۆن بيروباوہرى سيانى لە ئايينى مەسحيدا بوونى ھەيە.

سىيەم: ئايينەكانى رۇژھەلاتى دوور :

نزىكە ۸۰۰ مىليۇن كەس لەسەر ئەو ئايينانەن، كە سى ئايينەكەي چىن، بودايى و كۆنئۆشۈسى و تاوى لەخۇ دەگرتت، ھەرۈھا لەگەل ئايينى شەنتەوى يابان.

ئەو كۆمەلەيە (جگە لە تاوى) بەوہ لە دوو كۆمەلەكەي پىشوو جياوازن كە گرنكى بە بابەتە غەيبىيەكان نادەن، وەك خوداي بەدپەنەر و، نەمىرى رۇح و، ژيانى دواي مردن و، ئەو بابەتانە بەرزتر لە تواناي عقلى مرؤف دەزانىت. ھەرۈھا ئەو ئايينانە رىنگا بە تاكەكانيان دەدەن كە ھەر بيروباوہرىكى تر پەپرەو بەكەن، لەبەر ئەوہ زۆر كەس وەك ئايين سەيريان ناكەن.

ئەو ئايينانە جەخت لەسەر ئەوہ دەكەنەوہ كە چۆن خەلك فىرى ژيان لەسەر زەوى بەكەن؛ بەو پىيەي كە دەروون و ئارەزوو سەرچاوەي خراپەكانن. بۆيە كارى چاكە بەختەوہرى بە مرؤف و كەسانى دى دەبەخشىت، بوداش باسى لەو واتايە كرددوہ، دەلىت: چاكە چاكە بەدواي خۆيدا دەھىتت، بەلام پىويست ناكات ئەوہ رەنگدانەوہي لەسەر ژيانى دواي مردن ھەيتت.

ھەرۋەھا ئەگەر سەرنجى جىاوازيەكانى نىوان ئايىنەكانى رۇژھەلاتى دور دەين، دەبىنىن كە ئايىنى بودايى Buddhism بانگەواز بۇ زوھد و سوالكەرى و ۋەلانانى خۇشەكان دەكات ۋەك پارە و ئارەزوى سىكىسى، ھەرۋەھا باۋەرى بە شىۋەيەك لە شىۋەكانى كۆپى بوون ھەيە كە ئايىنى ھىندۇسى باۋەرى پىنى ھەيە. ھەرۋەھا باۋەرى بە خۇشە گەۋرەكە (نيرفانا) ھەيە كە دەكرى مرۇف لەو ژيانەدا دەستى بکەۋىت، يان لە ژيانى دواتردا (ۋەك لەلاى ھەندى كۆمەلى بودايى ھەيە).

ئايىنى بودايى بە دەۋرى چۈار راستىيە پىرۋزەكەدا دەخولتتەۋە:

نازار بوونى ھەيە، ھۆكارىكى ھەيە، دەكرى لەناو بىرىت، ئامرازى لەناوبردى نازارىش بوونى ھەيە.

ئەو ئامرازەش برىتتەيە لەۋەي بە ھەشت رىنگا كە ناسراۋە، كە برىتىن لە دروستى: بىروباۋەر - ھىممەت - گوفتار - كردار - ژيان - كۆشش - فىكر - بىر كرنەۋە.

لەبەر ئەۋەي بودا جىگاي خودا بەبۇشايى لە دەروونى شونىكەۋتوانى جىھىشتۋە، بۇيە باۋەربوون بە خودا لە سرووشتى پاكى زۆر لە بودايەكان بوونى ھەيە، بۇيە ئەوان بودا بە كەسايەتتەيەكى دوو سەرە دەبىنن: ناسۋتى (خاۋەن سرووشتى مرۇفى)، لاھوتى (كە گيانى خوداي بەبەردا كراۋە)، ئەمەش ھاوشىۋەي بىروباۋەرى مەسىحىيەتە دەربارەي مەسىح. لەبەر ئەۋە پەيكەر بۇ بودا تاشراۋە و بودا دەپەسترتت و قوربانى پىشكەشى بودا دەكرىت، سەرەراي ئەۋەي كە ئەو خۇي نكۆلى لەۋەي دەكات كە پىغەمبەر بىت و بە ھىچ جورىك باسى خودا ناكات!

ھەرچى كۆننۇشىۋسىيە Confuciantism رىنگا بەھەموو خۇشەيە جىاوازيەكان دەدات و ھانى چىژ ۋەرگرتن لە جوانى و ھونەر و مۇسىقا دەدات. گرىنگىرىن شت كە ئەو ئايىنە بانگەۋازى بۇ دەكات برىتتەيە لەۋەي دەلىت: بەو جۆرە رەفتار لە گەل خەلكىدا بىكە كە خوت پىتخۇشە رەفتارت لە گەلدا بىكەن. كۆننۇشىۋسى خۇشويستن بۇ خىزان و باپىران لە نىشتىمان بە پىرۋزتر دەزانىت.

كۆننۇشۇيۇسى و بودايى له چىرۇكى بەدېھاتن ھاوبەشن كه به شهقبوونى
ھىلكەى گەردوونى Cosmic Egg^(۱) دەستپىدەكات.

ھەرچى شىنتۇيىيە Shinto - ئايىنى يابان - ئەوا ھىزى سرووشت و
نىشتىمان و ئىمپراتۇر و پالەوانە قەومىيەكان به پىرۇز دەزانىت و، ئىمپراتۇر به
وہچەى خوداي خۆر دەزانىت كه زەوى يابانى درووستكردووہ، ھەر لەبەر ئەوہشە
درووشى خۆر لەسەر ئالاي يابان داندراوہ.

ئايىنى تاوى بەوہ لە ئايىنەكانى ترى رۆژھەلاتى دوور جىادەكرىتەوہ، كه
جەخت لەسەر دوارپۇژ دەكاتەوہ. لەبەر ئەوہ ھەول دەدات لە خودى مرۇف
تېىگات و پەرورەدى بكات و بىگەيەنئىتە بەرزترىن پلەى بەرزى، ئەويش
لە رېنگاي بىركردەوہ و ھەولدان (يۇگا). ھەرەھا ئايىنى تاوى بە ئايىنى
سۇفىگەرى رۆژھەلاتى دوور دادەنرىت.

خوئەنەرى بەرئىز...

لەو باسەدا باسمان لە سەرھەلدانى ھزرى ئايىنى كرد، كه لە ئەفسانە و
فەلسەفەدا بەرجەستە بوو.

پاشان چووينە سەر ئايىنەكان و باسى ئەوہمان كرد كه پەيوەندى مرۇف
بەخوداوہ پەيوەنديەكى سرووشتى سۆزدارىيە، لە كاتىكدا پەيوەندى مرۇف
بەئايىن پەيوەنديەكى عەقلىيە، لەبەر ئەوہ يەك بىروباوہرمان ھەيە، بەلام بە
وئەنى جياواز پىمان راگەيەنراوہ.

پاشان چووينە سەر خاسيەتە ھاوبەشەكانى ئايىنەكان و باسى ئەوہمان كرد
كه ئايىنى راستەقىنە چەمكىكى رەھايە و دەكرى سى پىنكەتەكانى (پەيام
- پەيامبەر - خودا) بە شىوہيەكى بابەتيانە ھەلبەسەنگىتەرت، بەمەش زۆر

(۱) لە كلتورى بىنايانگى چىن (ھىلكەى رىنگاررەنگ و نەخشىنراو ھەيە. كه لەفروشىگانى كەلەپور و
ديارىدا دەيىنرىت.

له و گومرایانه‌ی له نایینه‌کاندا هه‌یه نامییت. پاشان خاسیه‌ته‌کانی هه‌رسی
کۆمه‌له سه‌ره‌کییه‌کانی نایینه‌کانمان خسته‌روو.

ئیستاش کاتی خسته‌رووی چه‌مکیکی به‌ربلاوی جیهانی هاتوو، که
پۆیسته شیبکه‌ینه‌وه و په‌گ و ریشه‌ی پیکهاته‌کانی بزاین، نه‌و چه‌مکه‌ش به
نایینی سرووشتی ناسراوه.

باسه چوارهم: ئایینه سرووشته و علمانیته له تهرزه‌ودا

ئایینه سرووشتی Natural Religion رېبازنکی فیکریه، بانگه‌واز ده‌کات بۆ ئایینه‌کی بنیاتنراو له‌سه‌ر عه‌قل، نه‌ک وه‌حی، هه‌روه‌ها به‌ رېبازی په‌روهرد‌گارتی Deism ناسراوه.

ئهو رېبازه له‌سه‌ر ئه‌وه دامه‌زراوه که خودا گه‌ردوونی درووستکردوه و ئه‌و یاسایانه‌ی داناوه که ئیستا به‌رپۆه‌ی ده‌بن به‌لام ئیستا هیچ ده‌ستکاریه‌کی ناکات. به‌ ته‌واوی وه‌ک ئه‌وه‌ی ده‌لین که درووستکه‌ری کاترمیر کاترمیره‌که‌ی درووستکردوه، به‌لام ئیستا به‌بی پئویستی به‌و کارده‌کات. پسه‌پوران ئه‌و واتابه له‌وه‌دا کۆده‌که‌نه‌وه که ده‌لین ((گه‌ردوونی داخراو Closed Universe))، واته ته‌نیا پئویستی به‌ خۆی هه‌یه؛ په‌و پئیه‌ی له‌ناویدا هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی هه‌یه که به‌رپۆه‌ی ده‌بن.

ئهم تیروانینه خودا و ئه‌وه‌ی په‌یوه‌ست بیته پئیه‌وه وه‌کو غه‌یب له‌ گه‌ردوون و بوون دووریان ده‌خاته‌وه، هه‌روه‌ها پیرۆزی له‌ هه‌موو شته‌کان داده‌مالیت به‌ مرۆفیشه‌وه. به‌مه‌ش ئایینه سرووشتی په‌یوه‌ندیه‌کی به‌هتزی به‌ چه‌مکی علمانیته‌وه هه‌یه، که چه‌مکینکی سیاسی، کۆمه‌لایه‌تی، ئایینه‌یه.

و‌شه‌ی علمانیته Secularism له‌ وشه‌ی لاتینی Saeculum داتاشراوه، که له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا به‌ واتای جیهان (یان دنیا) ده‌هات له‌ به‌رامبه‌ر کلێسادا. پاشان بووه‌ هاو واتای وشه‌ی (دنیا).

دیدى علمانى سى جۆره خه لك له خو ده گرت:

- ۱- بياوهران، نهوانهى باوهرپان به بوونى خودا نيبه.
  - ۲- لايهنگرانى نايينى سرووشتى.
  - ۳- ديندارهكان، نهوانهى واى دهبينن كه پيوسته نايين له زيانى گشتى جيا بكرتتهوه، چونكه نايين په وهندى نيوان مروفت و خودايه.
- له بهر نهوه ليردا كورته يهك دهر بارهى فيكرى علمانى دهخهينه پروو (شیده کهینه وه) پاشان ناماژه بهو شتانه ده كه مين كه لايهنگرانى نايينى سرووشتى باوهرپان پى هديه^(۱).

يه كه م: كه سى علمانى له (نفس و روح) بيئاگايه وهك به شيكى بنچينه يى پيكهاتهى مروفت و، ته نيا دان به لاشه مادديه كهى و نهو ياسا سرووشتيانه داد نيئت كه بهر پوهى ده بهن.

هروهها كه سى علمانى وايدهبينيئت كه ماده و ياسا سرووشتييه كان خويان خويان درووستكردووه، بهوش سيفاتى خواى بهديهينه رى پندهبه خشيت، واته دانى به بوونى خودانا (كه گهردوونه) به لام خودايهك كه نازانيت چى درووستكردووه و چى دهكات.

به هه مان شيوه چه مكى (مروفتى ماده) هيچ ليكدانه وهيه كى بو لايه نه تاييه تمه ندييه كانى مروفت نيبه، كه به لگه ن له سهر بوونى خودا، وهك فيتره تى نه خلاقى و هوشيارى بو بوونى خودا، هروهها فيتره تى نايينى و، عه قلى به هه موو لايه نه جؤراو جؤر و سهرسوره يته ره كانى.

دووهم: كه سى علمانى واى ده بينيئت كه پيوسته مروفت توانا كانى ته نيا له پرسه كانى جيهان و سرووشتا بخاته پروو، هه رچى له پشت سرووشته پشتگويى بخات:

(۱) له كتيبي نه نيازدار د. محمد حوسه ينى نيسماعيل: الدين والعلم وقصور الفكر البشرى. كه له سالى ۱۹۹۹ - چاپكراوه.

لیژدها که‌سی عدلمانی نازانیت که نایین بۆته زانست، به‌لگه‌ی زانستی و فله‌سه‌فی له‌سه‌ر ده‌هینرتته‌وه. به‌همان شیوه باوه‌ربوون به نایین بژارده‌ی نیوان رازی بوون و رته‌کردنه‌وه نییه، به‌لکو باوه‌ربوون به نایین پیویسته بۆ ئه‌وه‌ی مرؤف ر‌استی خۆی و ر‌استی بوونی ده‌وریه‌ری خۆی بزانیت، نه‌گه‌رنا له بۆشاییه‌کی ده‌روونی و غوریه‌تدا ده‌ژی.

هه‌روه‌ها که‌سی عدلمانی له‌وه بینا‌گایه که نایینی ر‌است هانی ده‌دات که گرنگی به پرسه‌کانی زانست و سرووشت بدات، ته‌نانه‌ت تا ئه‌و ئاسته‌ی که عدقل و زانست و لۆژیک وه‌ک رینگا بزانیت بۆ به‌لگه هینانه‌وه له‌سه‌ر جیهانی دواوه‌ی سرووشت.

سێیه‌م: که‌سی عدلمانی بانگه‌واز بۆ نازاد‌کردنی عدقل ده‌کات، بۆ ئه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی عدقل ره‌ها بی‌ت:

ئه‌و بانگه‌وازه له ده‌ره‌نجامی کیشمه‌کیشمی مرؤفی خیزله‌خۆنه‌دیو له‌گه‌ل چه‌مه‌که‌کانی کلێسا په‌یدا‌بوو، هه‌روه‌های ده‌ره‌نجامی هه‌ر هزرینکی نایینی توند‌رپه‌وه که بانگه‌واز بۆ رته‌کردنه‌وه‌ی عدقل و داخستنی ده‌رگای کۆشش (اجته‌هاد) ده‌که‌ن. هه‌ر له‌به‌رئه‌وه فه‌یله‌سووفی ئەلمانی نیچه ده‌لیت: له ر‌استیدا باوه‌رپی مه‌سیحی واته کوشتنی به‌رده‌وامی عدقلی مرؤف. جا ئه‌گه‌ر نیچه هه‌لمه‌تی خۆی له دژی چه‌مه‌که گۆر‌اوه‌کانی مه‌سیحیه‌ت و جوله‌که نه‌نجام‌دا‌ییت، ئه‌وا که‌سی عدلمانی هه‌لمه‌ته‌که‌ی گشتگیر ده‌کات دژی هه‌موو چه‌مه‌که‌کان و له هه‌موو نایینه‌کاندا.

چواره‌م: که‌سی عدلمانی مرؤف له جیاتی خودا ره‌ها ده‌کات.

نیچه هه‌لو‌ستی بی‌باوه‌ر‌ان به‌رجه‌سته ده‌کات دوا‌ی ئه‌وه‌ی که توانای زانست و یاسا سرووشتیه‌کان بۆ لیک‌دانه‌وه‌ی دیارده سرووشتیه‌کان توشی سه‌رسامی کردن، کاتیک ده‌لیت: (خودا مرد، هه‌ر به مردوویش ده‌مینیتته‌وه و ئیمه بووین کوشتمان).

سرووشتییه، که نیچه دوای مردنی خودا، جگه له مروّف هیچی دیکه‌ی شك نه‌برد له جینگه‌ی خودای دابنیت، ئیتر مژده‌ی هاتنی مروّفیکی به‌رزتر یان سوپهرمانی دا، که توانای به‌سهر هموو شتیکیدا هه‌یه و سهرچاوه‌ی هموو شتیکه. ههر له‌بهر ئه‌وه ده‌بینی که عه‌لمانییه‌کان ده‌لین ئیمه له جیهانیکی گالته‌جار‌داین، هیچ نامانجیک له به‌دیهاتن و بووندا نییه.

پینجه‌م: که‌سی عه‌لمانی تاقیکردنه‌وه‌ی به‌رجه‌سته (ته‌جره‌به‌ی حسی) له شوینی هموو زانسته نه‌قلی و ویزدانیه‌کاندا داده‌نیت و به‌هوی زانستی سرووشتی جینگای نایین و فه‌لسه‌فه پرده‌کاته‌وه.

زانسته نه‌قلیه گوازاوه و ویزدانیه‌کان سهرچاوه‌یه‌کی سهره‌کی نایین، هه‌روه‌ک چون جیهانه‌کانی پشت سرووشت ده‌کاته و بستگه‌ی کوتایی نامانجه‌کانی و له‌و لایه‌نه‌دا فه‌لسه‌فه‌ش هاویه‌شی ده‌کات، به‌مه هه‌ردووکیان به‌رپه‌رچی لیکدانه‌وه‌ی دهره‌وه‌ی سنووری زانستی سرووشتی ده‌دنه‌وه. نه‌گه‌ر زانا فیزیاییه‌کان زانسته‌که‌یان له ته‌قینه‌وه گه‌وره‌که ده‌ستپیده‌که‌ن که گه‌ردوونی لی درووستبووه و گرنگی به پیش روودانی ته‌قینه‌وه گه‌وره‌که نادن، ئه‌وا نایین و فه‌لسه‌فه ئه‌و که موکورتیه پرده‌که‌نه‌وه و له‌وه ده‌کوژنه‌وه که چون گه‌ردوون له نه‌بوونه‌وه هاتوته برون.

هه‌روه‌ها زانیانی بایؤلوجی له دیارده ماددیه‌کان و بنجینه‌ی ماددی ژیان ده‌کوژنه‌وه، به‌لام راستی ژیان و چون به‌بهر مادده‌ی نازیندوودا کراوه، ئه‌وا ئه‌وه‌ش بو نایین و فه‌لسه‌فه لیده‌گه‌رین.

که‌واته، زانستی سرووشتی پیشه‌کی زانستی دواوه‌ی سرووشته، واته هه‌ردووکیان وه‌ک دوو بازنه‌ی یه‌ک زنجیر وان و ناکری یه‌کینکیان جینگای ئه‌وی تر بگرته‌وه.

شه‌شه‌م: که‌سی عه‌لمانی پنی وایه که فیکر زاده‌ی می‌شکه، واته مادده سهرچاوه‌ی فیکره و هیچ سهرچاوه‌یه‌کی له پشته‌وه نییه.

فه‌یله‌سووفه‌کان له لیکوژینه‌وه‌یان دهرباره‌ی سهرچاوه‌ی زانیاری دابه‌ش بوونه‌ته سهر سنی ریبازی سهره‌کی، ئه‌وانیش: ریبازی ئه‌زموونی یان واقعی: که تیایدا

هممو زانیارییهك بۆ ئەزموون یان واقع دەگیردرتتەوه و، میشك وەك لاپەرەیه کی سپی وایه که زانسته وەرگیراوه کانی لەسەر چاپ دەکرت، بەبی ئەوهی هیچ پۆل یان کاریگەرییه کی لەسەر وەرگرتن یان درووستبوونیاندا هەبیت.

رێبازی عقلی: که عقل (به چه مکی ناماددی) به خاوهنی پۆلی سەرەکی زانیاری دەزانیت، به پێچهوانە ی رێبازی پیشوو.

رێبازی پەخنەیی: که هەڵدەستیت به بهیه کگەیانندی هەردوو رێبازەکی پیشوو، وای دەبینیت که زانیاری هەردوو پەگەزەکی پیشوو له خۆ دەگرت.

لێرەوه دەبینین که بیردۆزی معریفی Epistemology ئەو پرسە یه کلاسی نەکردۆتەوه، ئەدی کهسی عەلمانی چۆن یه کلاسی کردۆتەوه و، رێبازی ئەزموونی واقعی وەرگرتوو و نکۆلی له دوو رێبازەکی تر دەکات؟

هەوتەم: کهسی عەلمانی پەشت له سرووشتی مرۆف وەرەگرت نەك له ئاین. مرۆف له ژیانیدا به پله بەندی بەرەو بەدەستپێنانی (پینچ پێوستیه که) هەنگاو دەنیت که به ناوی ناسته کانی پیداوستی Hierarchy of Needs ناسراون، ئەوانیش:

پیداوستییه سەرەکییه کان Basic needs: که تیرکردنی غەریزه سەرەکییه کانی مرۆف له خۆ دەگرت، له خواردن و خواردنەوه و جیگای هەوانەوه و سیکس.... هیمنی و ئاسایش Security needs: دا بینکردنی ئاسایشی ئیستا و ئاینده.

مرۆف له دوو جۆری رابردووی پیداوستی له گەل ناژەل و کۆمەلی میرووه کاندایا هەبەشه.

پیداوستی کۆمەلایه تی Social needs: مرۆف هەول دەدات ئارەزووه کی لهو بواره دا پر بکات بهوهی که ئەندامیکی گرنگ و پایه دار بیت له ناو کۆمەلدا.

رێزی خودی Self Esteem: مرۆف هەول دەدات رێزی خۆی بە دەست بینیت و، کاتیک ئەوه پروودهات که مرۆف هەست دەکات ئەو کارە ی ئەنجامی دەدات

كەسانى دى ناتوانن ئەنجامى بىدەن.

بەدېھىننى خۇد Self Actualization: گەپران بە دواى بەدېھىننى خۇددا، لە رېئى بەجېھىشتىنى كارىگەرى لە فراوانترىن بازىدە يان لە مېژووى مۇقايەتيدە. ھەموو پېداۋىستىيەكانى پېشتىر باسمان كىردن لە ئاسمانى تاكەكەسى و خۇپەرستىدا دەسورېنەو، لەوانەيە پەنا بېرىتە بەر رېگەكانى ناياسايش بۇ بەدەستېھىننىان، تەنانەت لەوانەيە مۇرۇف لەو پېناوودا بېتتە دېرندەيەكى زۇر مەترسىدار و رۇخىنەرى كەسانى دى، ھەرۈەك چۇن لە سىستەمى حوكمى دىكتاتورىدا رۇودەدات. واتە گىرنگ گەيشتنە بە ئامانجەكە جا بە ھەر ھۇكارىك بېت (الغاية تبرر الوسيلة).

لەبەر ئەو پىرېستە دەست بە سەرچاۋەيەكى رەۋىشت بگىرېت بۇ ئەوئى دوور لە خۇپەرستىيە بەدەستېھىننى ئەو پېداۋىستىيە رېئىكبات و، بەدېھىننى بەختەۋەرى و خۇشى نەكاتە ئامانجى بەرز، بەلكو ئەو سنوورە بېرېت و پېرېتەۋە بۇ تىركردنى لايەنى رۇخى مۇرۇف، ئەو سەرچاۋەيەش جگە لە ئايىن شىتېكى تر نىيە.

ھەشتەم: گىرپانەۋەي ياساكان بۇ بەرژەۋەندى ماددى و ئەزمونى مېژووى نەك بۇ شەرىعەتە ئايىنىيەكان.

لە پېناۋەدەستېھىننى پېنج پېداۋىستىيەكانى پېشوو، دانەرانى ياسا شەرىعەكان ياسا بۇ جگەۋگىر كىردنى رۇلى تاكەكان دادەنېت، بۇ ئەۋەي سنوور بەرامبەر مافى كەسانى دى و مافى كۇمەلگا نەبەزىنېت.

ھەرۈەھا سىرووشىيە، لەكاتىكدا كە دانەرانى ياسا شەرىعەيەكان بە ئەزمونى خۇيان ئەۋەيان دووپات كىردۇتەۋە كە ئايىن بەرژەۋەندىيەكان بەدى دېنېت.

نۆيەم: عەلمانىەكان ھەستى ئايىنى بۇ ترس دەگىرپانەۋە نەك فېتېرەت:

لەوانەيە كەسى عەلمانى ھاۋچەرخ نەزانىت كە ۋەلانانى ئايىنى ئاسمانى و ھەژمار كىردنى بە (ئەفسانەيەكى تۇقېنەر)، دەگەپتەۋە بۇ ئەزمونى تالى

مەملەتتى ئىۋان زانست و چەمكە گۆرۈدراۋەكانى كلىسا لە سەدەكانى ناۋەرۈاست لە ئەۋرۈپادا.

بەھەمان شىۋە كەسى ئەلمانى نازانئەت كە بەرنامەى چاكسازى ئايىنى Religious Reform كە فەيلەسوفەكانى رۆشنگەرىى لە ئەۋرۈپادا ئەنجامياندا لە دۋاى مەملەتتى بوو لە پىناۋ بنىاتنانى ئايىنى سروسشتى، لە راستىدا ئەۋە بە دەنگەۋە چۈۋنى ھەستى فەتەرەتى مەرقۇفەتەتە بە بوۋنى خودا و پىۋىستى بۇ ئايىن.

دەيەم: ئەلمانىەكان چەمكى (فەتەرەت) رەتدەكەنەۋە، كە بە واتاى ھەستى خوداىى و ھەستى ئايىنى و ھەستى رەۋشتى دىت و، وايدەبىنن كە مەرقۇف ئەۋ ھەستەنەشى بە ھەمان رەنگەى بە دەستەنەننى خاسىيەتەكانى تر بە دەستەنەنن، ئەۋىش بە دەنەننى بەرژەۋەندىيە، واتە (پىۋىستى داىكى داھىنەنە). و لەۋەشدا مەبەستەن ئەۋەيە كە مەرقۇف لە رۈۋبەرۈۋوبۈنەۋەى ھىزەكانى سروسشت و خراپەكان و نازارەكان بە دۋاى ھىزەكى گەۋرە دەگەرە لە بوۋنى ئەۋ ھىزەدا ھەست بە پشەتگىرى و ئارامىي بىكات، لەۋ كاتەدا لەسەر ئاستى ئەقلى و نەفسى چەمكى خۋاىەتى و چەمكى ئايىنى خستەتەرۈۋ. مەبەستى نىچە نا ئەۋەيە كاتىك دەلئەت (مەرقۇف خوداى درۈۋستەردۈۋە!).

بە ھەمان شىۋە مەرقۇف دامەزراۋەى رەۋشتى دامەزراۋە، كاتىك كە بىنى دەستگرتن بە رەۋشت پىنگەيەكى باش و نەمرى لە ژياندا پىدەبەخشىت، ھەرۋەھا مەرقۇف لە بەرەنگارۈۋوبۈنەۋەى خراپەشدا ھەست بە رەزامەندى دەكات. ھەندىكى تر ئەۋەش زىاد دەكەن كە مەرقۇف لەبەر خودى چاكە چاكە دەكات. لە كۆتايىشدا و بەر لە ھەموو شتىك ئەگەر دەست بە رەۋشتەۋە نەگرىن ئەۋا ھەموۋمان نەقۇم دەبىن.

جا بۇ سەلماندنى ھەلەيى ئەۋ دىد و بۇچۈۋنەنە لە باسى دۋاتردا بەلگەكان لەسەر فەتەرەتى چەمكى خۋاىەتى و دىندارى و رەۋشت^(۱) دەخەينەرۈۋ. بۇ

(۱) لەلەين زۆر لەين فەتەرەتى ئايىنى بەكاردەھىنرەت. ئەۋەتا دىكتاتورەكانىش گەلەكانىبان ھاندەدەن بۇ

دووپاتكردنەۋەي ئەۋ واتايە، كارين ئارمسترونگ^(۱) لە كىتەبەكەي (مىژۋوي خۇدا A History of God) مەرۇف بەۋە ۋەسەف دەكات كە بوونەۋەرئىكى رۇچىيە. ئەۋ ناۋىكى تر بۇ رەگەزى مەرۇفايەتى پىشنىيار دەكات كە برىتتىيە لە Home Religious (مەرۇفى دىندار) لە جىياتى Home Sapiens (مەرۇفى عاقل). كارين جەخت لەسەر ئەۋە دەكاتەۋە كە مەحالە رەگى ئايىن لە دەروونى مەرۇفايەتىدا دەربەينىت ۋەك بىياۋەرپان ھەۋلى بۇ دەدەن، واتە پرسەكە لىرەدا پرسى (خەيالى خۇدا God Delusion نىيە ۋەك رىچارد دۇكنز بانگەشەي بۇ دەكات.

ئايىنى سىرووشتى ۋە فىكىرى عەلمانى :

ئىستا پاشان نەبوون...

باسمان كرد كە سى جۇر خەلك لەسەر فىكىرى عەلمانىن، كە ئەۋانىش بىياۋەرپان ۋە لايەنگرانى ئايىنى سىرووشتى ۋە ھەندىك لە باۋەرپارانن. ئەگەر شۇنكەۋتوۋانى ئەۋ كۆمەلانە لە لىكدانەۋەيان بۇ بىنچىنەي بوون جىاۋازىن ئەۋا جىاۋازى كردارى لە نىۋان بىياۋەرپان ۋە لايەنگرانى ئايىنى سىرووشتىدا زۇر كەمە.

نەۋەي بەۋە واقىقە تالەي تىيدان رازى بىن، بۇ نەۋەي فىردەۋسى ژيانەكەي تىران دەستكەۋىت (بىرۋەكەي ئايىن تىياكى گەلانە).

ھەرۋەھا ھەندىك بانگەۋازىش دەست بەسەر بەخشىندا دەگرن ۋە سامانىكى گەرە كۆدەكەنەۋە. ھەرۋەك چۇن تەلەكەبازان ئەۋ فىترەتە لە بابەتى جۇراۋجۇردا بەكاردىنن ۋەك چارەسەر كىردنى نەخۇشى ۋە لىكدانەۋەي خەۋن ۋە كىردنەۋەي جادوۋ.

ھەرۋەھا ھەندىك جار ۋە لە زۇربەي ئايىنەكاندا بانگەۋاز بۇ توندىۋەي دەكرىت، لەۋانەيە قورىانىدان بە گىيانى خۇشيان لەلا شىرىن بكرىت، نەمەش تەنيا بۇ بەدەستەيتىنانى دەسەلات ۋە تىركردنى ئارەزۋوي ھەندىك كەسە. ھەرۋەك چۇن توندىۋە مەسىحىيەكان لە ۋىلايەتە يەكگرتۋەكاندا راپەرىن، لە سال ۱۹۷۸ Jim Jones فەرمانى بە شۇنكەۋتوۋانى كرد كە ژەر بىخۇنەۋە، ئەۋەبو ۹۰۰ كەسىيان مردن. ھەرۋەھا لە سالى ۱۹۹۳ David Koresh فەرمانى بە ۷۵ لە شۇنكەۋتوۋانى كرد لە تىكساس كە بە سوتان خۇيان بكوژن. ھەرۋەھا سالى ۱۹۹۴ ۷۴ لە شۇنكەۋتوۋانى پەرسىگەي خۇر خۇيان كوشت. ھەرۋەھا Timothy Mcvegh بالەخانەيەكى حكومى لە ئۇكلاھۇما تەقاندەۋە سەدان ئەمىرىكى كوشت.

(۱) كارين ئارمسترونگ Karen Armstrong: بىرمەندىكى ئىنگلىزىيە، گرنكى بە ئايىنەكان دەدات، لە سالى ۱۹۴۴ لەدايك بوۋە.

ئەگەر بۇچونى لىكۆلىنەۋە لە مرۆف پىۋىست يىت لە سى لايەنەۋە ئەو كارە بكات: سەرچاۋە - رىنگا - كۆتايى، ئەوا بىباۋەران و لايەنگرانى ئايىنى سرووشتى لە لىكدانەۋى (سەرچاۋە) مرۆف جىاۋازىيان ھەيە (بەدېھنەر خودايە يان سرووشت)؛ بەلام ھەرووكيان بەۋە كۆتايىيان دىت كە نىمە لە گەردوونىكى داخراۋدا دىزىن، كە خودا ھىچ رۆلىكى نىيە تىيدا، چ لە ژيانماندا يان لەدۋاى مردن. ئەمەش بۆتە ھۆى رىككەۋتنيان لە (رىنگا) دا، نامانجى گەورەيان برىتتيە لە بەدەستھىننى بىختەۋەرى لە ژياندا، ھەروەھا لەۋەشدا كۆكن كە دۋاى مردن فەنابوونە!

گومان لەۋەدا نىيە كە ھەر كەسىك شىرتى ئەو رىنگايە (بەختەۋەرى) و ئەو كۆتايىيە (فەنابوون) بىكەۋىت، ئەوا خۆى خستۆتە ناۋ ھەقدژىيەكى ئاشكراۋە. چونكە ئەۋە چ بەختەۋەرىيەكە مرۆف بزانيت مردنى فەنابوونە، لە ژياندا دىزى و كفنەكەى لە دەستى دايە و چاۋەپرى حوكمى سىدارىيە پاشان فەنابوون. پىكھاتەى دىروونى مرۆف رەتىدەكاتەۋە كە ھەموو شىك بە مردن بىدۇرنييت و مرۆف بە ھىچ جۆرىك لە ترس لە مردن و فەنابوون رىزگارى نايىت، مەگەر بە دلنبايىيەۋە بزانيت كە دەچىتە ژيانىكى نەمرى ترەۋە.

گەشتى ئەنتۆنى فلو لە تەرازوۋدا :

ئەگەر لە گەشتى عەقلى ئەنتۆنى فلو رامىنين، دەبىنين بەمانە كۆتايى ھاتوۋە: (خودايەك ھەيە)، ئەبەدى ئەزەلىيە، زانست و تواناي رەھاي ھەيە، نامادىيە و بە كات و شۆين سنووردار ناكرىت و، بوونى لە نەبوونەۋە درووستكردوۋە. بە ھەمان شىۋە لە گەل ئايىنە ئاسمانىيەكاندا ھاۋرايە بە بوونى نامانجىكى گىشتى (نامانجدارىتى) لە پشت درووستبوونى گەردوون، بەۋەى كە بۇ ژيان و پىشۋازى كردن لە مرۆف نامادەكرەۋە.

لە گەل ئەۋەشدا، ئەنتۆنى فلو گەشتەكەى تەۋاۋ نەكرد تا لە كۆتايى گەشتەكەيدا بە دىدارى دىندارەكان بگات، دەتوانىن جىاۋازى نىۋان ئەنتۆنى فلو و دىندارەكان لە سى خالدا كۆبەكىنەۋە:

يەكەم: ئەنتۆنى فلو وايدەبىنيت كە ياسا سرووشتييه كان بەسن بۇ بەرپۆبەردنى كارى گەردوون بەبى پيويستى بۇ چاوديرى خودايى، بەمەش دەوترىت (گەردوونى داخراو) كە پيويستى بەو نىيە لە دەرەو دەستكارى بكرىت. ئەمەش ھەمان ئەو دەرەنجامەيە كە ئەرستۆ پيى گەيشتووە كاتىك رىستى پاكانە بۇ خدا بكات و گوتى: پيويست ناكات خدا خۆى بە بوونەوەرەو خەريك بكات، بەلكو پيويستە بەووە خەريك بيت كە لىى دەوەشيتەو، بە زاتى خۆيەو خەريك بيت.

ھەرچى ئايىنە ئاسمانىيەكانن، وايدەبىنن كە خدا پيشتەر و ئىستا و لە ئايىندەشدا چاودير و بەرپۆبەرى گەردوون و مرؤف بوو و لە خۆمان نزيكترە و، پەيوەندييەكى بەردەوام لە نيوان خدا و مرؤف ھەيە، كە دەگاتە سنوورى گەفتوگو و داواكارى و وەلامدانەوى پارانەو. لەبەر ئەو ئەگەر خدا بۇ چركەساتىك واز لە گەردوون بىنيت، ئەوا ياسا سرووشتييه كان كە گەردوون بەرپۆبەدەبەن ھەرەس دىنن و بوون بە تەواوى لەناودەچىت.

دووەم: ئەنتۆنى فلو دان بە پەيوەندى نيوان مرؤف و خدا نانيت. ھەر لىرەشەو، دان بە ئايىنە ئاسمانىيەكانىشدا نانيت كە ئەو پەيوەندييەيان لە رپى وەحى بەدپەيناو.

ئەو ئىسلام رەتدەكاتەو، چونكە تىروانىنەكەى بۇ خدا وەك تىروانىنى ئايىنى جولەكە وايە بەوہى خودايەكى تۆلەسىن و بەھىزە و باكى بە درووستكراوہكانى نىيە. فلو ئەو ھەلۆستەى بەو وەسف دەكات كە ناتوويت باوەر بە سەددام حوسىن بىنيت، لە ناستىكى گەردوونيدا Cosmic Saddam Hussein! كە مرؤف دەچەوسىنيتەو و پالپشتى تيرۆر دەكات!!

بە ھەمان شىوہ ئەنتۆنى فلو مەسىحيەتەش رەتدەكاتەو؛ چونكە ناتوويت ئەو قەبوئل بكات كە خدا لە شىوہەكى مرؤفیدا بەرجەستە بوو، كە مەسىحە. چونكە ئەو ناتوويت وئىناى ئەو بكات كە خوداي پاك و بىگەرد لە شىوہەكى مرؤفیدا بەرجەستە بىيت، لە كاتىكدا نە كات نە شوئىن خدا سنووردار ناكەن،

خودا به‌دیهینه‌ری سرووشت و یاسا‌کانیه‌تی، چۆن ده‌کرت له وینه‌ی مرۆفیک‌ی سنوورداردا به‌رجه‌سته بییت، که به‌ده‌ست زولم و سته‌می مرۆفه‌وه ده‌نالیتیت (جوله‌که) و یاسا‌کانی سرووشتی به‌مردنه‌وه به‌سه‌ردا جیبه‌جی ده‌ییت، جا لیک‌دانه‌وه و بیانوی پیاوانی نایینی مه‌سیحی هه‌رچۆنیک بییت.

سێیه‌م: نه‌نتۆنی فلو بیروکه‌ی زیندوو‌بو‌نه‌وه‌ی دوای مردن ره‌ته‌ده‌کاته‌وه و باوه‌ری به‌ لێرسینه‌وه و پاداشت و سزا نییه له به‌رامبه‌ر کاره چاک و خراپه‌کانماندا، که له کۆتاییدا ژیانکی هه‌میشه‌یه له به‌هه‌شت یان دۆزه‌خ.

هه‌روه‌ها نه‌نتۆنی فلو ده‌لێت: هه‌رچه‌نده به‌لگه‌ی له‌سه‌ر بوونی خودا ده‌ستکه‌وتوو که گه‌ردوونی له نه‌بو‌نه‌وه به‌دیهینه‌وه، به‌لام هه‌یج به‌لگه‌یه‌کی ماددی یان عقلی له‌سه‌ر نه‌وه نییه که هه‌یج شتیک له دوای مردندا رووده‌ده‌ن.

له‌و خالانه‌ی پێشو بو‌مان ده‌رده‌که‌وت که نه‌نتۆنی فلو له لایه‌نگرانی چه‌مکی نایینی سرووشتیه Deism، که باوه‌ری به‌ خودا هه‌یه به‌ی باوه‌رپوون به‌ نایینه‌کان، بۆیه ده‌کرێ نه‌نتۆنی فلو به‌ عه‌لمانییه‌کی میان‌ره‌و هه‌ژمار بکه‌ین.

به‌لام من وایده‌بینم که له‌گه‌ل هه‌موواندا له‌ بابه‌تیک‌ی زۆر گرنگ جیاوازه، نه‌ویش نه‌ویه که هه‌شتا به‌ راستی به‌دوای راستیدا وێله و ناماده‌یی ته‌واوی تیدا هه‌یه که باوه‌ر به‌ نایینیک له‌ نایینه‌کان بییت، نه‌گه‌ر به‌لگه‌ی ده‌ستبه‌که‌وت.

باسمە پىنجەم : باوەر و بايۇلۇجيا - ۱ لە جىنەوە تا مېشك

ئىمە لە سەردەمى دۆزىنەوە زانستىيە گەورەكاندا دەژىن و، دواى تىپەربوونى دە سالل لە سەدەى بىست و يەك، (گەشتى عەقل) تەواو نايىت ئەگەر لە مرۇف وردنەبىنەوە، بۇ ئەوەى بىننن ناخۇ باوەرپوون بە خودا و بە ئايىن و، چەمكە رۇجىەكان رەگ و رىشەيەكى بايۇلۇجىيان ھەيە؟ بە تايىت كە بىننمان كارىن ئارمىسترونگ پىشنىارى ئەوەى بۇ زانايانى بايۇلۇجى كرد كە ناوى مرۇفى دىندار لە جياتى مرۇفى عاقل لە مرۇف بنن.

ھەمان پرسىش بە دەورى رىشە بايۇلۇجىيەكانى دامەزراوەى رەوشتىدا دەخولىتەوە، بەو پىيەى زۆرىەى دىندارەكان باوەرپان وايە كە تاكە سەرچاوەى رەوشت ئايىنەكان، كە بۇ ئەوە ھاتوون راست و ھەلە نىشانى مرۇف بدەن و، دىندارەكان وايدەبىنن كە بىباوەرپان لە بۇشايى رەوشتىدا دەژىن و ئەوان مرۇفى بەدخو و شەپانگىزن.

بەو دوو پرسىيارە دەستدەكەين بە لىكۆلىنەوە لە پەيوەندى نىوان باوەر و بايۇلۇجيا. لەم باسەدا، ئەو زانباريانە دەخەينەروو كە زانست لەسەر ئەو پرسە خستونىتەرپوو، لە بوارى جىنات و پىكھاتە و فەرمانەكانى مېشك. لە باسى دواترىشدا، پەيوەندى نىوان دل و باوەر دەتوژىنەوە.

بوونەۋەرئىكى سۆزدار، بە رەۋش و دىندار:

ئىدوارد ويلسن^(۱) Edward O. Wilson (مامۇستاي بايۇلۇجىي كۆمەلەيەتى لە زانكۆي ھارقارد) پىمان دەلىت كە مرۇف ھەر بە سرووشتى سۆزدارە و، ئەو ھەستە لە جىناتمان تۆماركراۋە.

بەھەمان شىۋە جىمس واتسۇن^(۲) James Watson لە كىتەبەكەي DNA پىمان دەلىت، كە چەمكە رەۋشئىيەكان Moral Codes ھەر لە درووستبۇنى مرۇفدا لەناو جىناتىدا چەسپاۋە، بەرلەۋەي ئايىنەكان پەيداىبن.

بەھەمان شىۋە رۇبىرت وىنستۇن^(۳) Robert Winston لە كىتەبەكەيدا (فىترەتى مرۇفئايەتى) پىمان دەلىت، كە ھەستى ئايىنى بەشىكە لە پىكھاتەي دەرۋونىمان و لە جىناتماندا تۆماركراۋە و لە مرۇفئىكەۋە بۇ مرۇفئىكى تر لە روۋى بەھىزى و بىھىزىيەۋە دەگۇرپت.

ھەرۋەھا گومان لەۋەدا نىيە كە پەيۋەندىيەكى بەھىز لەنىۋان سى رەگەزەكەي ئەو سىكوچكەيەدا ھەيە: مرۇف بە سرووشتى خۇي سۆزدارە و، چەمكە رەۋشئىيەكان ۋەردەگرتت و، بەپىر ھەستە ئايىنىيەكانىيەۋە دەچىت. زاناىانى دەرۋونزانى و پەرۋەردەي سەلماندوۋىانە كە ئەو سى لايەنە دەگەرىنەۋە بۇ ھەستىكى فىترى زۇر گرنىگ، ئەۋىش چەمكى سۆزدارىيە.

(۱) ئىدوارد ويلسن: لە سالى ۱۹۲۹ لە ئەمىرىكا لەدايك بوۋە، يەكىكە لە گرنىگىدەران بە فەلسەفە و ئايىنەكان و مافەكانى مرۇف. دوو جار خەلاتى پۇلىنزىرى جىھانىي ۋەرگرتوۋە، كىتەبەكەي يەكىتى زانستەكان Consilience يەكىكە لە باشتىن ئەو كىتابانەي دەرۋارەي پەيۋەندى بايۇلۇجىي و سرووشتى مرۇف نوسراۋە.

(۲) جىمس واتسۇن، لە سالى ۱۹۲۸ لە ئەمىرىكا لەدايك بوۋە و لە تەمەنى ۱۵ سالى چۆتە زانكۆي شىكاگۇ. لە زانستى بۇماۋىي دكتوراي ۋەرگرت لە سالى ۱۹۵۰. لە سالى ۱۹۲۶ خەلاتى نۇبلى ۋەرگرت (بە ھاۋەشى لە گەل فرانسىس كرىك و مۇرىس وىلكنز) بەھۇي دۇزىنەۋەي پىكھاتەي DNA، تا ئىتتاش لە بۋارە جىاۋازەكانى توتۇرىنەۋە بايۇلۇژىيەكان كاردەكات.

(۳) رۇبىرت وىنستۇن: ئىنگلىزە لە سالى ۱۹۴۰ لەدايك بوۋە، مامۇستا و راگرى پەيمانگاي نەخۇشى و نەشتەرگەرى و لەدايكبوۋە لە لەندەن، توتۇرىنەۋەي بەناۋىانگى ھەيە لەسەر مندالى بلوۋرى و سىزىم و خانە قەدىەكان. ھەرۋەھا سەرۋكى يەكىتى بەرىتانىيە بۇ پىشخستى زانستەكان. ھەرۋەھا نوسەر و راگەباندىكارىكى بەناۋىانگە.

سۆزدارى چىيە...

چۈن لە دەرووغماندا درووستدەيىت؟^(۱)

چاۋەكانى سۆزى بېچكۆلانە پېرېبون لە فرمىسك، كە تەمەنى تەنيا نۆ مانگ بوو، كاتىك يىنى كە مندالنىك دەكەوتتە سەر زەوى، (سۆزى) بە خشان چوو بۆ لای دايكى تا داۋاي لىبكات بېچىت بە ھاناي مندالەكەۋە.

بەلام موراد (كە تەمەنى ۱۰ مانگ بوو) چوو بووكەلەكەى (دەببوب) يىنىت تا بىداتە ھاۋرېنكەى كە دەگريا تا چىدى نەگري.

ئەو دوو پروداۋە گوزارشت لە سۆزدارى و گرنگيدان دەكەن و ئەۋە دەردەخەن كە رەگى ھەست و سۆزەكان دەگەرپىتەۋە بۆ تەمەنى ساۋايەتى. چونكە مندال ھەر لە رۆزى يەكەمى لە دايكوبونىيەۋە لە كاتى بىستنى دەنگى گريانى مندالنىكى تر دەشلەزىت، داۋاي چەند مانگىكى كەم بىزارى لە مندالدا بەدەكەرتت ۋەك كاردانەۋەيەك بۆ بىزارى مندالانى تر، نىتر بە بىستنى دەنگى مندالنىكى تر يان بىنىنى فرمىسكى مندالنىكى تر ئەۋانېش دەستدەكەن بە گريان.

كاتىك مندال سالى يەكەمى تىدەپەرىنىت ئەۋ ھەستانەى نارامدەبنەۋە، كە دلتنەنگى دەروۋەريان پەيۋەندى بەۋانەۋە نىيە، بەلام لە گەل ئەۋەشدا، لە بەرامبەر كۆزانەكانى كەسانى تردا ناناۋسودەن.

لە توۋرېنەۋەيەكدا كە ((مارتن ھۆفمان)) Martin I. Hoffman (زاناي دەروونزاني لە زانكۆى نيويورك) ئەنجامىداۋە، بۆى دەركەوتتوۋە كە مندال لە داۋاي سالى يەكەمىيان لاسايى خەم و خەفەتى كەسانى دى دەكەنەۋە، ۋەك ھەۋلىك بۆ ئەۋەى بە شىۋەيەكى كردارى ھەستى كەسانى دى بزانت.

بۆيە دەبىنى مندال پەنجەى دەخاتە زارىۋە كاتىك پەنجەى ھاۋرېنكەى بىرىندار بوۋە، يان دەبىنى مندالنىك چاۋەكانى دەكوشىت كاتىك دەبىنىت دايكى دەگري، ئەۋ

(۱) لە كىتېبى (المخ ذكر أم أثنى؟!)، كە لە نوۋىنى د. عمرو شريف و نەبىل كامىلە، لە سالى ۲۰۰۹ چاپكراۋە.

(كاردنەوە خۆكرده) لەلای بچوكەكاندا^(۱) واتای (سۆزداری یان بەشداربكردنی ویزدانى) Empathy^(۲) دەگەيەنیت.

هەروەها كاتێك منداڵ دەگاتە تەمەنى دوو ساڵ و نیو، وردە وردە لاساییكردنەوێ كۆژانەكانى تر لەلای كەمدەییتهوێ و، جیاوازییەكانى نێوان منداڵەكان دەردەكەون لە هەستیارییان لە بەرامبەر كۆژانەكانى كەسانى دى، بە جۆرێك هەندێك منداڵ لە بەرامبەر ئەو كۆژانانەدا هاوسۆزدەبن و هەندێكى تر پشتگوێیان دەخەن.

چۆن سۆزداری فیتري پێدەگات؟...

رێككەوتن...

زانای فەرەنسى (دانیهیل شتيرن) جەخت لەسەر گرنگی ئالوگۆرپی نینگا و دەستلێدان و دووبارەكردنەوێ گالته دەكاتەوێ لە نێوان دايك و باوك و منداڵدا و، باوەرپی وایە كە چەسپاندنی بنەمای رەوشتی لە رێی ئەو ساتە سۆزدارانەوێ دەيیت، كەوا لە منداڵ دەكەن هەست بەوێ بكات كە هەست و سۆزەكانى جینگای رەزامەندین و ئالوگۆر دەكرێن، ناویشى لەو ئالوگۆرە ناوێ (رێككەوتن).

هەروەها (شتيرن) پێی وایە كە هەلۆیستە چەندبارەبووێكانى رێككەوتن یان رێككەوتن، لە نێوان دايك و باوك و منداڵەكانیان، رەفتارەكانیان لەگەڵ كەسانى دى بە درێژایی تەمەن بنیات دەنێن، لە راستیدا ئەو ساتانە دەكرێ زۆر لە گەورەترین رووداوەكان كە لە منداڵیدا پێیاندا تێپەرپوێ كارێگەرى لەسەر داينیت.

(۱) هاوڕێیەكم پێی راگەياندم كە لە كاتى دوورنەوێ قۆلى براكەى نامادە بوویو، وتى كە هەستم دەكرد دەرزى بە قۆلى مندا دەكریت، ئەو هەستەش پێی دەگوتریت (پۆشینى ویزدانى). بە هەمان شێوێ نێمە بە شێوێیەكى خۆنەوستانە دەست دەخەینە سەر چاومان كاتێك لە چاوى كەسێكى تر دەدریت. گومان لەوێدا نییە كە ئەو كاردانەوێ خۆكردانە تا تەمەنى دواى منداڵیش لە گەلمان بەردەوام دەبن.

(۲) (ئەى. بى. تیچنەر) A. B. Tichener زانای دەروونزانى ئەمریکى، چەمكى Empathy بۆ یەكەمجار لە بیستەكانى سەدەى بیستەم بەكارهێناوێ. تیچنەر دەلێت: سۆزداری لە كاردنەوێ بەرامبەر كۆژانەكانى كەسانى تر هەلئەقۆلیت لە رێگەى وەرگرتنى هەست و سۆزى كەسانى دى بۆ ناو دەروون.

بههه مان شیوه توژیینهوهکان^(۱) دهریانخستوهه که منداله سۆزدارهکان نهوانن که دایک و باوکیان سهرنجیان بو نهوه پراکشاون که رهفتارهکانیان چ بیزاریههک بو کهسانی دی درووستدهکن. وهک نهوهی به مندال بوتریت کاتیک رهفتارنکی خراب بهرامبهر خوشکهکهی دنورتییت (سهیرکه، بزانه چون خهصارت کرد)، له جیاتی نهوهی پیی بوتریت (نهو رهفتارهت شهرانگیزانهبو).

ههروهک چون سۆزدارى مندالهکان نهو کاته گهشه دهکات کاتیک کاردانهوهیهکی باش له دهورویهری خویمان دهیینن له کاتی یارمهتیدانی کهسیک که له تنگانهدایه، نیتر نهوانیش ئارهزوی یارمهتیدانی کهسانی تریان بو درووست دهییت.

له راستیدا نهو شیوازه بو گهشهکردنی مندالهکانمان دهیته هوئی گهشهکردنی ههست و سۆزی سۆزدارى لهلایان، له ریگهه پینگهیانندی بازنهه دهمارى دیاریکراو له میشکدا. بۆنمونه، کاتیک دایک گریانی مندالهکهی دهیستییت و دهیخاته باوهشی و رایدهژیییت تا ئارام بییتهوه، نهوا نهو کرداره هانی درووستبوونی بهستهره دهمارى نیوان بهشی پیشهوهی میشک (که بهرپرسه له زالبوون بهسهر کاردانهوه و رهفتارهکانمان) و له نیوان لهوزهی میشک Amygdala (که بهرپرسه له کاردانهوهکان)دهدات، نیتر نهو جومگهیه وهک کۆنترۆلی لیدییت، بو جلهوگیرکردنی کاردانهوه و رهفتارهکان. له پاشان، نهو منداله به درژیایی ژیانی - به بهراورد له گهمل مندالهکانی تر - بهوه جیادهکریتتهوه که دهوانییت کاردانهوهکانی کۆنترۆل بکات و رهفتاری رهوشتی نهجام بدات، له کاتی توشبوونی به دلهراوکی.

نمونهیهکی بایۆلۆجی لهسهر فیتریهتی رهوشت

یهکیک له دیارده چهسپاوهکان و بهلگه بههیزهکان لهسهر فیتریهتی چهمهکه رهوشتییهکان، نهوهی به دیاردهی دوورکهوتنهوه له هاوسهرگیری له گهمل کهسه نزیکهکاندا ناسراوه Incest Avoidance.

(۱) له پهیمانگای نتهوهیی بو تهندروستی دهروونی له ویلیهته یه کگرتوههکاندا توژیینهوهیهکه نهجامدرا و ههیهکه له (ماریان رادیک یارۆ) و (کارۆلین شان واکسلهر) پسرپۆرانی تهندروستی مندالان نهو توژیینهوهیان نهجامدا.

خۇ دوورگرتن لەو پەيوەندىيە بە تەنيا لەلای مروّف ناوہستىت، بەلکو ئاژەلەکان تەنانەت پرووہە کە کانىش دەگرتەوہ^(۱)! ئەوہش ئەوہ دەگەيەنىت، کە ئەو چەمکە رەوشتىيە بايۆلوجىيە.

بۇ لىكدانەوہ بۇ ئەو دوورکەوتنەوہيە، زاناياى كۆمەلزانى دەستەواژەيەك دەخەنەرپوو کە بە كارىگەرى ويستەر مارک^(۲) Westermark effect ناسراوہ، کە ئەوہ پرووندەکاتەوہ کە (ئەو مندالانەي پىنکەوہ گەورەبوون ھەستى سىنکسيان بەرامبەر يەك بۇ درووست نايىت، ھەتا ئەگەر خوشك و براش نەبن). ئەمەش لە خىزانەکانماندا بەدى دەكەين، کاتىك پرسى ھاوسەرگىرى كوپرىك لەگەل كەچىندا کە پىنکەوہ گەورەبوون دىتە بەرباس، زۆريەي کات يەكىنكيان دەلىت: من وەك خوشكى خۆم / براى خۆم سەيرى دەكەم^(۳).

لە ناوہندە زانستىيەکاندا كۆدەنگىيەك ھەيە لەسەر گىپرانەوہي كارىگەرى ويستەر مارک بە پلەي يەكەم بۇ ھۆکارە بايۆلۆژىيەکان^(۴)، چونکە سەلمىتراوہ کە لە ئارەقى ھەر يەكىنکمان ماددەيەكى كىمىيىي دەردەدرىت، فيرومونات Pheromones، کە کەسانى دەورويەر بۆنەكەي دەكەن و كارىگەرى دەخاتە سەر ناوہندەکانى مېشكيان کە بەرپرسن لە مەيل بۇ رەگەزى بەرامبەر. کە لەوانەيە ئەوہ بىيئە ھۆي زيادبوونى مەيل لە نىوان ئەو کەسانەي لە يەكتەرەوہ نزيك نين و بىيئە ھۆي درووستبوونى خۆشەويستى.

(۱) زاناياى جۆرىك مېشكيان دۆزىوتەوہ کە لە نىوان خۆياندا نىر و مېنى لەدایكبووى ھەمان داىك جوتبوون پرونادات و لە رېنگاي بۆنىكى تايبەت بچووکەکانى ھەمان داىك يەكتەر دەناسنەوہ، ھەرەھا مەيموونى شامپانزى و بابون بوونى پەيوەندى سىكىسى لە نىوان بەچكەکانى يەك داىكدا رەتدەكەنەوہ، تەنانەت لەگەل خزمى لەوہ دوروتريش، ھەرەھا زۆرىك لە پرووہەکان مىكانىزمى زىرەکانە بۇ رېنگرتن لە پىتاندى دەنكى تۆو و ھىلكەي ھەمان گولدا دەگرنەبەر.

(۲) دراوہتە پال فەيلەسووف و زاناي كۆمەلزانى فېنلەندى ئىدوارد ويستەر مارک (۱۸۶۲ - ۱۹۳۹) و ئەو كارگىرەي لە سالى ۱۸۹۱ لە كىتەبەيدا The History of Human Marriage باسكردوہ.

(۳) لە ولانى تايوان خىزانە دەولەمەندەکان كچى بچوك دەگرنەخۆ و بەخىويان دەكەن بۇ نەوى لەگەل كورەكانياندا بەيەكەمە گەورە بىن و دواتر ھاوسەرگىرى بکەن. توژەران بۇيان دەركەوتوہە كە رېژى مندالبوونى نەم جۆرە ھاوسەرگىرىيە كەمتەرە و رېژى جىابوونەوہي لە رېژى جىابوونەوہي ھاوسەرگىرى كلاسىكى زياترە.

(۴) پابەندبوونى كۆمەلەيەتى (كە فرۆيد بۆي خوينگەرەمە) لە پلەي دواتر دىت.

ھەرۋەھا سەلمېنراۋە كە ھەستىياري بازنەكانى مېشك بۇ جورىنكى تايبەت لە فيرۆمۇنات لە جىناتماندا چەسپاۋە و، ھەرچەندە پلەي نزيكى خزمایەتەي زيادبكات دوررکەوتنەۋەي فيتريش زياتر دەيىت.

جینی خوايەتی The God Gene :

گۆڧارى تايم Time لە ژمارەي ۲۵ي ئۆكتۆبەري ۲۰۰۴ بابەتییكى گرنگی خستۆتەرۋو بە ناۋنیشانی ((جینی خوايەتی))^(۱) و ئەو بابەتە دەربارەي ئەۋیە كە ھەستکردن بە خودا و ئارەزۋوي نزيكبۋونەۋە لە رېي پەرستنەۋە و ھەستکردن بەبوونی خویشی و سزای ژيانی دۋای مردن بابەتەي فيترين لەلای مرۆڧ و بەدرئزایی ميژوو و جوگرافيا ھەرۋابوۋە.

لە رپوونترين نمونەش لەسەر ئەۋە، گرنگيدانی زۆري فيرەونەکانە بە مردن و مۆمياکردن و دۋای مردن.

ھەرۋەھا ئەۋە لە پەرستگا گەۋرەکان و نەخشی گۆرستانە فيرەونییەکان دەردەكەۋىت، بە ھەمان شېۋە لە بەبەردبۋوۋەکان ۋەك لە كتيبي مردوۋەکان دەردەكەۋىت.

زانستی شوننەۋارناسی گرنگيدانی ھاوشېۋەي لە كۆندا لەلای خەلكی كۆنی ھیندستان و چین و ئەمريكای باشور و ئیسپانيا و فەرەنسا و بەریتانيا و سوید دەرخستۋە.

ھەرۋەھا مايكل شيرمر^(۲) (سەرنووسەري گۆڧارى گوماندار Skeptic) ئەۋە دووپاتدەكاتەۋە كە ھەستکردن بە دووانەیی لاشە و رۆح بابەتییكى فيترییە و ھەر لە ساتی لەدايكبۋونمانەۋە لە دەروونماندا چەسپینراۋە.

(۱) گۆڧارەكە ئەو بابەتەي لە كتيبيك ۋەرگرتۋە كە بە ھەمان ناۋە، دۋای كەميكی تر باسی دەكەين.
 (۲) مايكل شيرمر: مامۇستای ئابورری لە زانكۆي كلاريمۇنت - ئەمريكی - لە سالی ۱۹۵۴ لەدايك بوۋە، گرنگی دەدات بە فەلسەفە و زانستەكان و سەرنووسەري گۆڧارى Skeptic كە كۆمەلەي skeptics دەريدەكات، كە لە ۵۵,۰۰۰ نەندام پينكھاتوۋە و گرنگی دەدات بە تەكنيكي زانست و ئەو گومرايیانەي دەوريان داۋە.

هەروەها پۆل بلۆم (مامۆستای زانستی دەروونزانی لە زانکۆی ییل لە ویلايەتە یەكگرتووەكان) دەلێت:

(ئێمە بوونەوه‌ری دوولایەنەین (لاشه و رۆح) لە جیناتماندا باوەربوون بەژيانێکی تر چەسپێنراوه، که تێیدا رۆح دواي بە جیه‌شتنی لاشه‌ی فانی تێیدا ده‌ژی. ئەو باوەرە بنچینه‌ی فیتره‌تی ئایینییه) (۱).

ئێستاش با بایۆلۆجیا قسه‌ی خۆی بکات (۲)

دیان هامەر Dean Hamer (سەرۆکی بەشی تووژینه‌وی جینات لە په‌یمانگای نەتەوه‌یی بۆ شێرپەنجە لە ویلايەتە یەكگرتووەكان) پێمان دەلێت که مرۆف کۆمه‌لێک جین بە بۆماوه‌یی وەرده‌گرتت که وایلیده‌که‌ن ئاماده‌ی وەرگرتنی چه‌مکه‌کانی خوايه‌تی و ئایین بیت God Gene Hypofthesis.

هامەر ئەو چه‌مکه‌ی لە دەرەنجامی ئەو تووژینه‌وانە داناوه که لەسەر جینه‌کانی رەفتار نەنجامی داون، هەروەها لەسەر تووژینه‌وه‌کانی بایۆلۆجیای دەمار و زانستی دەروونزانی و دەرەنجامی ئەو تووژینه‌وانە لە کتێبه‌که‌یدا The God Gene: How faith is Hardwired in our genes خستۆته‌روو که لەسالی (۳) ۲۰۰۴ چاپکراوه.

پێشبینی کراوه که کتێبه‌که‌ی دیان هامەرش (جینی خوايه‌تی) رۆوبه‌رووی کۆمه‌لێک رەخنە و بەرپه‌رچی کۆمه‌لێک دامەزراره‌ی زانستی بێتەوه و، له‌وانه‌یه

(۱) ئەو چه‌مکه‌ی لە کتێبه‌که‌ی Descartes baby: How the Science of child development explains what makes us Human خستۆته‌روو، که لە سالی ۲۰۰۴ چاپکراوه.

(۲) یه‌کێک له‌ گرنگیده‌رانی ئەو بواره‌ پرۆفیسۆر حوسەین ئەحمەد ئەمینه، مامۆستای نەشته‌رگه‌ری. له‌و بواره‌دا کتێبێکی به‌ زمانی ئینگلیزی نووسیه (که به‌کارمان هیناوه) به‌ ناویشانی Genes and Human Nature له‌ سالی ۲۰۰۷ چاپکراوه.

(۳) گرنگترین جینی به‌رپرس له‌و ناماده‌کاریه‌ جینی ناسراوه به‌ VMAT2. ئەو جینه‌ به‌رپرسه‌ له‌ درووستکردنی گۆزهره‌وه‌ی کیمیایی له‌ مێشکه‌دا، به‌ ناوی Vesicular monoamine transporter ناسراوه. هەروەها به‌رپرسه‌ له‌ ناستی ژماره‌ی گۆزهره‌وه‌ کیمیایی که کاری مێشک رێکده‌خەن (سیرۆتۆنین - دۆپامین - نورنه‌درینالین).

هەروەك چۆن رۆلی هه‌یه‌ له‌ ئاراسته‌کردنی ناومنده‌ به‌رپرسه‌کانی هه‌ست و سۆزی رۆحی و چه‌مکه‌ غه‌یبیه‌كان.

ئەوھش بىگەرپىتەۋە بۇ ناۋى كىتەپكە، كە ماددىگە راكانى تۈرە كەرد، چۈنكە ئەو چەمكە زانستىيانەي خستونىيە تەرۋو نوئ نىن!

چۈنكە پىش كىشەكەي (داين ھامەر) بە بىست سأل، كلۇد كلۇنىنگەر^(۱) Claud R. Cloninger (مامۇستاي زانستى و دەرۋونى و پزىشكى دەرۋونى زانستى بۇماۋەيى لە زانكۆي واشنتن) (بىردۆزى مىزاجەكان و رەۋشتى بۇماۋەيى)^(۲) خستۆ تەرۋو، كە بۇتە يەككىك لە چەمكە چەسپاۋەكان لە ناۋەندە زانستىيەكاندا.

(۱) كلۇد كلۇنىنگەر Claud Robert Cloninger لە سالى ۱۹۴۴ لە ويلايەتە يەكگرتۋەكان لەدايك بوۋە. پىشەۋاي زاناينانى توتۇرئىنەۋەكانە دەرۋارى جىنات و بايۇلۇژىيى و دەمارەكان و پزىشكى دەرۋونى نەخۇشپە دەرۋونىيەكانە، مامۇستاي ھەرىك لەو بوارانەبوۋە لە زانكۆ و بەرپۇمبەرى ناۋەندى تەندروۋستى دەرۋونى بولە زانكۆي واشنتن. ھەرۋەھا بلاۋكەرۋەيى سەرەكى زۆر گۇفارى زانستى بەھىز بوۋە لە بوارى پزىشكى دەرۋونى و بۇماۋەيى، ھەرۋەھا لە نوۋىنى چوار كىتەپ و ۴۰۰ توتۇرئىنەۋەيى زانستى بەشدارى كىرۋە. زۆر خەلاتى ۋەگرتۋە، لەۋانە نەندامىتى ھەمىشەيى لە ئەكادىمىيى ئەمىرىكى بۇ زانستەكان و، لە سالى ۲۰۰۹ خەلاتى يەككىتى نەخۇشپە دەرۋونىيەكانى ئەمىرىكى ۋەرگرت، بەھۆي ھەۋلەكانى لە تىنگەشىستىى مرۇف بە شىۋەيەكى تەۋاۋەتى (جەستە - عقل - دەرۋون - رۇح).

(۲) بىردۆزى مىزاج و رەۋشتى بۇماۋەيى Temperament and Character Inventory: نەم بىردۆزە چوار چۆر مىزاج و سى كۆمەلەي رەۋشتى بۇماۋەيى دىبارىكردۋە، كە جىناتمان كۆنترۇلئان دەكەن و مندالەكان لە باۋكەنەۋە بۇيان دەمىنئىتەۋە. ناراستەي ئەو مىزاج و رەۋشتانەش كارىگەرى دەبىت لەسەر رەفتارەكانى مرۇف و رەۋشت و دىندارىكەي !! ھەرۋەھا ئەۋەش ناشكرا دەكات كە تاجەند ئەو مرۇفە تۋوشى نەخۇشى دەبىت تا چەند نامادەيى ئالۋودەبوۋنى تىدايە بە تايبەت بە ماددە كحولىيەكان. ئەو ھەۋت خاسپەتانە ھەرىكەيان بە شىۋەيەكى سەرەخۇ ۋەردەگىرئىن و لەگەل يەكتىردا كارلئىك دەكەن بۇ ئەۋەي كەسايەتى مرۇف درۋوستبەكەن.

كلۇنئىنجەر لەو بىردۆزەدا پىشتى بە توتۇرئىنەۋەكانى دەرۋارى زانستى جىنات و بايۇلۇژىيى دەمارەكان بەستۋە، نەك بە توتۇرئىنەۋە دەرۋونىيەكان و نامارەكان. ئەمەش ھۆكارى بەھىزى ئەو بىردۆزىيە. سەرۋىراي ئەو سى كۆمەلەيەي رەۋشتە بۇماۋەيەكان كە لە كىتەپكەدا باسايان دەكەين، بىردۆزەكە چوار مىزاج دەخاتەرۋو كە رەفتارەكانى مرۇف و قابىلىيەتى بۇ نەخۇشپەكان دەردەخات، ئەۋانىش:

۱- مەيلى حاشاكردن لە زەرەر و زيان.

۲- گەرپان بەدۋاي شتى نوئدا.

۳- پىشت بەستىن بە پاداشت (ماددى و مەعنەۋى).

۴- تىكۇشان.

شۋىتى ئەو مىزاجانەش لە مېشكى مرۇفدا دەكەۋتە دەزگاي حوفى و توتۇكلى سەرەتايى مۇخ، ئەو شۋىتەنەش بەرپرسن لە عادەت و ھەست و سۆز و رەفتارەكانى مرۇف.

لەو بېردۆزەدا، كلۆنېنگەر سى كۆمەلەى رەشتى بۆماوەى خستۆتەروو (كە جىنەكانمان نامادە دەكەن تا ئەو رەشتانە وەرېگرىن) كە مەيلەكانى مرۆف لە رووى مرۆفابەتى و رەشتى و رۆحى ديارىدەكەن. ئەو كۆمەلانەش برىتىن لە:

۱- راستگۆيى خودد Self-Directedness: كە روونى نامانجى Purpose fullness و جىي متمانەيى مرۆف Reliable لەخۆ دەگرىت (كە ئەو سىفەتانە تايبەتن بە كەسايەتى مرۆف).

۲- هاوكارى Cooperativeness: كە نامادەيى مرۆف بۆ هاوكارى كردنى كەسانى دى Helpfull و ئارامگرتن Tolerant و وازەينان لە تۆلە Non-Revengeful لەخۆ دەگرىت (كە چەند سىفەتېكن رەفتارى مرۆف لە گەل كەسانى دى كۆنترۆل دەكەن).

۳- تىپەپاندنى خود (بەرزى دەروون) Self-Transcendence: مەيلە رۆحىەكان Spiritualness و داهەينان Creativity و نكۆلېكردن لە خود Self-forgetfulness و دووركەوتنەو لە ماددىگەرايى Non-Materialism لەخۆ دەگرىت (كە چەند سىفەتېكى تايبەتن بە چەمكە بەرزەكان).

هەر وەها جۆرە جىناتىكى ديارىكراو (لە كۆرپەلەدا و لە قۇناغى منداليدا) هەن كە هەلەدەستن بە پىكەيىنانى بازنەى دەمارى بەرپرس لەو سىفەتانە لەو ناوئەندەنى تايبەتن بە فىركردن و چەمكەكانى پىشوو لە تونكىلى مۆخى نوى Neocortex، كە مرۆفى پىن لە مەمكدارەكانى تر جىيادەكرىتەو.

بۆيە سەرنجى ئەو سى كۆمەلەيەى رەشت بەدەين، دەبىنين كە بنچىنەى دەروونى بۆ فىتەرەتى دىندارى و فىتەرەتى دامەزراوەيى رەشتى لە مرۆفدا دەردەخات. پاشان پەرورەدە هەلەدەستىت بە گەشەپىكردنى ئەو ناراستانە.

د. كلۆنېنگەر باوهرى بەو هەيە كە پىوستە وەك بوونىكى تەواوتى (لاشە - عەقل - دەروون - رۆح) سەيرى مرۆف بكەين. و لەكاتى لىكۆلېنەوەى كەسايەتى پىوستە سنوورى هەريەك لەو چوار پىكەتاتانە بزاترىت، لە گەل ديارىكردنى پەيوەندى لە نىوانياندا.

بەھەمان شېۋە باۋەرىيە وایە كە مرۆف دەرۋانیت لەرۋوی عەقلى و رۆحى باشتەر
بیت، ئەمەش لەرپى راپهیتانى عەقلى و رۆحى وەك بىر كەردنەۋە و نۆپز و كۆشش
كردن لە گەل دەرۋوندا، بەتەۋاۋى ھەرۋەك چۆن لاشەى بە راپهیتانە ۋەرزشېۋە كان
بنیات دەپت.

چەمكە ئایینیە كان و گەشە كەردن :

ئە گەر زانست ئەۋەى سەلماندېت كە ھەستە كەردن بە چەمكە كانى خواپەتى و
ئایین و ھەستە كەردن بە دوو لایەنى رۆح و لاشە و، دامەزراۋەى رپەشتى لە
ھەلاتنى خۆرى مرۆفایەتى و لە گەل لەدايك بوونى ھەر مرۆفك لە جیناتماندا
بوونى ھەپە، ئەدى بۆچى دەبىنن ھەندى كەس لە كەسانىدى دیندارترن؟ و
رۆلى گەشە كەردن چىپە لە ۋەرگرتنى چەمكە ئایینیە كان؟

ئەۋە بە تەۋاۋى وەك فېرۋونى زمانە، چۆنكە زمان برىتى نىپە لە ۋەشانەى
لە فەرھەنگە كانى كىتېخانە كانماندا بوونى ھەپە، چۆنكە فەرھەنگ تەنیا ئەۋ
ۋەشانەى تېدایە كە لە ھەر زمانىكدا بە كاردین و، سەدان زمان ھەن كە مرۆف
بە كاریان دینن.

بەلام بنچىنەى زمان، برىتیپە لە رېنگای درۋوستە كەردنى رېستە Syntax. و
لە ۋەرپېنگایە شدا ھەموو زمانە كان یەكسانن و لە جیناتماندا چەسپاۋە.

جیناتى زمان لە مندالە كاندا بوونى ھەپە و، لە تەمەنى دوو سالىدا، ئەۋ جیناتە
چالاک دەبن و توانای زمانەۋانى لەلامى مندال بە شېۋەپە كى بەرچاۋ زیاددە كەن، و
زانىنى جیاۋازى دەمە كان (رەبردوۋ ئىستا ئاییندە) كۆتا بە ھەرى زمانەۋانىن كە لە
مندالدا دەرەدە كەۋن.

بەلام ئەۋەى كە مندال لە ژینگەۋە فېرى دەپت، وشە و رېساكانى زمانن.

لە راستیدا ناۋەرپۆكى ئایین وەك ناۋەرپۆكى زمان وایە، بابەتېكى جیھانىپە و
ھەموو مرۆفە كان تیايدا یەكسانن، چۆنكە لە جیناتماندا تۆمار كراۋە.

بەلام جۆرى ئايىن و، ئاستى تىگە يىشتىنى ھەر تاكىك بۇ دامەزراوہ ئايىنىيە كەى و دەستگرتن پىيەوہ، ئەو بابە تىكە لە ژىنگەوہ وەردە گىرئت.

دیندارى و مېشك :

لىكۆلەرموہ بايۆلۇژىيە ماددىگە راكان لە كاتى لىكۆلىنەوہ لە مېشك پۈوبە پرووى ھەلۇستىكى زۆر قورس دەبنەوہ:

چونكە لە كاتىكدا ھەول و ماندووبوونىكى زۆريان بۇ سەلماندىنى عەقل (دەرك كردن و بىر كەردنەوہ و ھەستەردن بەخوود...) دەدا وەك چالاكىيەكى ماددى، كە زانست لەژىر پۇشنایى چالاكى كارۇكىمىيىسى مېشك دەتوانىت شىكردنەوہى بۇ بكات، ئىستا لەسەريان پىويستە لىكدانەوہ بۇ چالاكى بەرزتر و ناروونتر بكن، كە ھەست و سۆزە پۇچىەكانن.

بابەتەكە زۆر گەرمە و، لەم دوايىانە بە شىوہىيەكى زۆر چر دەخرتە پروو و، سەدان تىژىنەوہ و دەيان كىتیبى لەسەر نووسراوہ.

بايۆلۇژىيە عەقل :

بۇ لىكۆلىنەوہ لە فەرمانە عەقلى و دەروونى و ھەستى و پۇچىەكانى مېشك، پىويستە شتىك دەربارەى پىكھاتەى شىكارى و فەرمانى ناوەندە بەرزەكانى مېشك بزائىن. و بە چىرۇكىكى مىلۇدرامى كە لەلايەن زانايانى كۆمەلزانى و دەروونزانى باوہ پى بۇ تىگە يىشتن لەوہ خۇش دەكەين، ئەويش چىرۇكى ماتىلدايە.

بەماناى وشە كارەساتىكى جەرگەرە، (ماتىلدا كراپتەرى) كچە چواردە سالانەكە وىستى گالئەيەك لەگەل داىك و باوكى بكات، بۇيە لە دۆلابى جلۇبەرگدا خۇى ھەشاردا، بۇ ئەوہى كاتىك داىك و باوكى لە مىوانى ھاتنەوہ يىتە دەرموہ بلى (باووو!).

(بۇبى كراپتەرى) و ھاوسەرەكەى وایاندەزانى كە مالتىدا لە دەرموہىيە و لەلاى ھاورپىكانىيەتى، لەبەر ئەوہ كاتىك باوكەكە لە كاتى ھاتنە ژوورەوہدا

گۆنى لە دەنگىڭ بوو، بەرھو ئاراستەى ئەو شوپنە رۆيشت كە (دەمانچە عەيار ۳۵۷) ھەكەى تىدا حەشاردابوو، بەرھو ژوورى نووستن كەوتەرى بۆ ئەوھى ئەو كەسەى دزەى كردۆتە ژوورەوھ بىوھستىنەت.

كاتىك ماتىلدا لە دۆلابەكە بە گالتهوھ خۆى فرىدا، كراپتەرى گوللەبەكەى تەقاند و بەر مىلى كەوت و دوای دوازە كاترەمىر گىانى دەرچوو.

زالکردنى كاردانەوھ بەسەر ھەستکردن و عەقلى شتىكى دەگمەن نىيە، سەيركە كاتىك دوو كەس دەبىتە دەمەقالىيان، لەوانەبە كار بگاتە ئەوھى بەكىيان چەقۆبەك دەرىنەت و ئەوھى تریان بكووژىت، بەبى گۆندانە دەرەنجامەكانى كە لەوانەبە بىتە ھۆى لەسەدارەدانى.

دوو عەقلمان لە مەشكدايە. ھەرۆھەا دوو يادەوھەرىش :

ھەموو ئەو بەدبەختىيانە بۆ ئەوھ دەگەرپنەوھ كە ئىمە دوو سىستەمى تەواو جىاوازمان ھەبە بۆ زانين و ھەست كردن، كە لەگەل يەكتردا كارلىك دەكەن بۆ پىكھىنانى ژيانى عەقلى و ھەستىمان. سىستەمى يەكەم عەقلى لۆژىكىيە Rational Mind، كە بەرپرسە لە تىگەيشتنى بابەتە روون و ئاشكراكانى ناو بىر و ھۆشمان، ھەرۆھەا بەرپرسە لە بىرکردنەوھى قوول و تىفكرين. ناوھندى عەقلى لۆژىكىش برىتەبە لە تونكىلى نوئى مەشك^(۱) Neocortex.

لە تەك ئەو عەقڵەدا، سىستەمىكى ترى زانيارىش ھەبە، كە سىستەمىكى بەھىز و پالئەرە، لەگەل ھەست و سۆز و بابەتە ناروونەكانى بىر و ھۆشمان رەفتار

(۱) ھەموو بەرھەمەكانى ژيارستانىيەتى مرؤفايەتى لە فېكر و زانست و ھونەر و رۆشنىرى بەرھەمى عەقلى لۆژىكىن، كە دەكەوتە تونكىلى دەورى مەشكى مرؤف.

تونكىلى نوئى مەشك ھەلدەستەت بە ئاراستەکردنى ھەست و سۆزەكانى مرؤف، بۆ نمونە بوونى ئەو تونكلە بۆتە ھۆى گەشەکردنى پەيوەندى خۆشەويستى نىوان داىك و مندالەكەى، كە بۆتە ھۆى وابەستەبوونى داىك بو پەرووردەکردنى مندال بۆ سالانىكى زۆر و نەمەش بۆتە ھۆى گەشەکردنى ژيارستانىيەتى مرؤفايەتى و پىشكەوتنى.

لەبەرئەوھ ئەو زىندەوھرانەى تونكىلى مەشكى پىشكەوتوويان نىيە ھەست و سۆزى داىكايەتەبىيان كەمە، وەك خۆشۆكەكان كە بە غەرىزە دوای لەداىك بوونيان پىچووھەكانى لە داىكەكان دەشارتەوھ لەترسى ئەوھى داىكەكە بىانخوات.

دەكات، تەنەت لە گەل ئەو ھەست و سۆز و بابەتەش كە بەھیچ شىۋىيەك ھەستىيان پىنناكەين، ئەو سىستەمەش برىتییە لە عەقلى كاردانەوھىي (سۆزدارى) Emotional Mind و ناوئەندەكەي برىتییە لە لەوزەي مۆخ ^(۱) Amygdala.

بەھەمان شىۋە دەرکەوتووہ كە ھەرىەك لەم دوو عەقلە ناوئەندىكى سەرىەخۆيان ھەيە بۆ ھەلگرتنى زانىارى (يادەوھرىەكى جياواز). لىكۆلىنەوہەكان ئەوھيان دلنیا كردۆتەوہ كە ناوچەي ھىپۆكامپوس Hippocampus (كە يەكئىكە لە بەشەكانى دەزگای حووفى لە مېشكدا) و بەرپرسە لە تۆماركردنى ئەو بابەتەنەي بە ھەستەوہرەكان و عەقل ھەستىيان پىدەكرت، بۆ ئەوھى دوايى ئەوہ زانىارىيەكە بنىرت بۆ تونكىلى مۆخى، كە لەوى لىكدانەوھى بۆ دەكرت و بەشىۋىيەكى وردتر و باشتر تۆمار دەكرت.

لەھەمان كاتدا، لەوزەي مۆخ ھەلدەستىت بە ھەلگرتنى نامازە سۆزدارىيەكان كە ھاوپىچى ئەو رووداوانەن (يادەوھرى كاردانەوھى عەقل). بۆنمونه ناوچەي ھىپۆكامپوس و تونكىلى مېشك ئادگارەكانى كەسئىك نىشان دەكەن، بەلام لەوزەي مۆخ ھەست و سۆزەكانى بۆ زياد دەكات، بۆ نمونه كە ئەو مروفتە خوئەشەوى يان نا ^(۲).

ئەمەش ئەوہ دەگەيەنىت كە مېشك دوو ناوئەندى يادەوھرى تىدایە: ناوئەندىكى تايبەت بە رووداوە ماددىەكان كە ناوچەي ھىپۆكامپوس و تونكىلى مېشكەن و،

(۱) لە ناوئەندى مېشكدا ناوچەيەك ھەيە كە پى دەگوتىرت دەزگای حووفى Limbic System كە لە چەند پىنكەتەيەك پىنكەتەوہ كە گرنگىرىنيان لەوزەي مېشك Amygdala و ھىپۆكامپوس Hippocampus .
لەوزەي مېشك ناوئەندى فەرمىانى كاردانەوہ و سۆزدارىيە، كە لەكاتى زالىۋونى نارەزوو يان توپرىي يان سۆزدارى يان خوئەشەوستى يان گەرانەوہ لەترسا يان... كار دەكاتە سەرمان.

بۆيە نەگەر لەوزەي مېشك تووشى ھەر كەم و كوورپىەك بىت، دەبىتە ھۆي بىتوانايىيەكى گەورە لە ھەست و سۆز و رووداوە سۆزدارىيەكان، كە پى دەگوتىرت (كوپرى كاردانەوھى) Affective Blindness .

(۲) نمونەيەكى تر: گرمان لە رىنگايەكى تىزرودا وىستمان بەپىش نۆتۆمىللىك بكمونەوہ و لەو كاتەدا نرىك بوو بەر نۆتۆمىللى بەرامبەر بكمون كە بە ئاراستەي پىچەوانە دەھات، لىرەدا ناوچەي ھىپۆكامپوس و تونكىلى مېشك وردەكارى رووداوەكەمان بۆ تۆمار دەكەن. بۆ نمونە پانى رىنگاكە و كىمان لە گەل بوو و شىۋە و رىنگى نۆتۆمىللىكەي بەرامبەرمان چۆن بوو، بەلام لەوزەي مېشك شەپۆلىك لە دلەراوكى دەنرىتە مېشك ھەركاتى وىستمان لە بارودۆخىكى ھاوشىۋەدا پىش نۆتۆمىللىك بكمونەوہ.

ناومندی دووم که تایبته به کاردانه‌وه‌کانی هاوپیچی نهو رووداوانه، که بریتیه له له‌وزهی میشک.

گوونجان له‌نیوان بیرکردنه‌وهو کاردانه‌وه = هاریکاری نیوان دوو عه‌قله‌که

دابه‌شکردنی (لۆژیکی) و (کاردانه‌وهی) له جیاکردنه‌وهی به‌ربلاو له‌نیوان عه‌قل و دلدا، بۆنموونه کاتیک مرۆفیک به دلی هه‌سته‌هکات که شتیک راسته، نه‌وه جوړیک له زاینه که نه‌وه ره‌تناکاته‌وه که ده‌کری به عه‌قلی لۆژیکیش هه‌ستی پیبکرت.

هاوسه‌نگیه‌کی ورد هه‌یه له‌نیوان عه‌قلی لۆژیکی و عه‌قلی کاردانه‌وهی، به‌لام نه‌گه‌ر هه‌ست و سۆزه‌کان سنووری هاوسه‌نگییان تیه‌پراند، نه‌وا له‌و کاته‌دا عه‌قلی کاردانه‌وهی ده‌یته‌گه‌وره‌ی هه‌لوسته‌که و عه‌قلی لۆژیکی به‌لاوه‌ده‌نیت^(۱).

هه‌روه‌ها لیکۆله‌ره‌وان سه‌لماندوویانه که له‌وزهی میشک (عه‌قلی کاردانه‌وهی) هه‌لده‌ستیت به‌فه‌رزکردنی ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر کوئه‌ندامی ده‌ماری خۆنه‌ویستانه و ناراسته‌ی ده‌کات تا به‌کاردانه‌وه هه‌لبستیت، به‌رله‌وه‌ی زانیاریه‌که بگاته‌ تونکی میشک (عه‌قلی هه‌ست پیکه‌ر)، هه‌روه‌که له‌چیرۆکی ماتیلدا که پیشتر باسمان کرد روویدا.

له‌رپی په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان له‌وزهی میشک و تونکی میشک و ده‌زگای ده‌ماری خۆنه‌ویستانه، عه‌قلی کاردانه‌وه‌ییمان و یادوه‌ری خۆنه‌ویستانه و نه‌زمونی ده‌روونیمان و گوونجانی ده‌روونیمان^(۲) کارده‌که‌نه سه‌ر هه‌ست کردنمان و کردار و ره‌فتار و بیرکردنه‌وه‌مان. هه‌روه‌که چون کارده‌کاته سه‌ر فه‌رمانه‌کانی تری لاشه‌مان.

(۱) نه‌مه بۆ نه‌وه ده‌گه‌ریتمه‌وه که نه‌و ناماژانه‌ی ده‌ماره‌خانه‌کان له له‌وزهی میشک بۆ تونکی میشک هه‌لیان ده‌گرت زياترن له ناماژه پیچموانه‌کان.

که‌نال‌ه‌کانی په‌یوه‌ندی (ده‌ماره‌خانه‌کان) له‌نیوان تونکی میشک و له‌وزهی میشک ناومندی هه‌موو ناکۆکیه‌کان و هه‌موو ریکه‌وتنه‌کانی نیوان عه‌قل و دل، واته نیوان بیرکردنه‌وه و هه‌ست کردن. روودانی هه‌ر که‌م و کوورپیه‌که له‌و ده‌ماره‌خانانه‌ی نیوان نه‌و پیکه‌اتانه‌ی میشک که به‌وردی رنکخراون، ده‌یته‌هۆی تیکچوونی گوونجانی ده‌روونی-ده‌ماری زۆر تووند.

(۲) گوونجانی دل بریتیه له ریکی لیدانه‌کانی دل، له‌باسی دواتردا به‌درژی نه‌وه روونده‌که‌ینه‌وه.

له‌بەر ئه‌وه دانیهیل گۆلمان^(۱) له کتیبه‌که‌یدا (زیره‌کیی کاردانه‌وه‌یی Emotional Intelligence) ئه‌وه دووبات ده‌کاته‌وه که زیره‌کی مرۆف به‌ته‌نیا دهره‌نجامی چالاکی عقل نییه، به‌لکو به‌رێژه‌یه‌کی زۆر کاریگه‌ره به لایه‌نه دهره‌وونیه جیاوازه‌کان، وه‌ك خورن‌گه‌رمیی و هێزی پالنه‌ر و هه‌ستکردن به تاوان و ئاره‌زووکردن له به‌دهیه‌ینانی خوددا. گۆلمان ئه‌وه دووبات ده‌کاته‌وه که په‌یه‌وندی نیوان عقلی لۆژیکی و عقلی کاردانه‌وه‌یی له می‌شکماندا چه‌سه‌په‌نراوه Hardwired.

گه‌شه‌کردن و عقلی کاردانه‌وه‌یی :

په‌روه‌رده و گه‌شه‌کردن رۆلێکی گرنگی هه‌یه له ئاراسته‌کردنی عقلی کاردانه‌وه‌یی، نه‌گه‌ر مرۆف له ژینگه‌یه‌کی پر له هه‌ستی ترس و توورپه‌یی گه‌وره بییت، نه‌وا به‌و هه‌ستانه رادیت و هه‌یچ بیزاری ناکه‌ن نه‌گه‌ر له نایینه‌ده‌دا به‌سه‌ر خۆشیدا تیبه‌په‌رن. به‌په‌چه‌وانه‌شه‌وه نه‌گه‌ر مرۆف له که‌شیکێ پر له خۆشه‌ویستی و ئارامیدا گه‌وره بییت نه‌وا له گه‌ل ئه‌و هه‌ست و سۆزانه رادیت. مامۆستای پزیشکی دهره‌وونی و نه‌شته‌رگه‌ری ده‌مار د. کارل پریرام^(۲) ئه‌م رۆله‌مان بۆ روونده‌کاته‌وه، به‌وه‌ی که ئه‌زمونه‌کانی پێشووترمان له گه‌ل یادوه‌ری کاردانه‌وه‌یی له می‌شکدا (له‌وزه‌ی می‌شک Amygdala ده‌لکینرین، بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و ئه‌زمونه بیته‌ پیه‌ورێک که ئه‌زمونه نوێکانی پێ بیپه‌ورین، د. پریرام زاراوه‌ی جو‌ره باوه‌کان Familial Patterns ی لێناوه.

هه‌روه‌ك چۆن له پێکه‌ینانی جو‌ره باوه‌کاندا به‌شداری ده‌کات له ناوه‌ندی یادوه‌ری تیخه‌سته‌نه‌کان Inputs له ناوه‌ی لاشه‌ی مرۆفدا. له به‌هێزترین ئه‌و تیخه‌سته‌نه ناوه‌کیانه‌ش ئیقاعی لێدانه گه‌ونجاوه‌کانی دله، که پێی ده‌گه‌وتریت گه‌ونجانی دلیی.

(۱) دانیال گۆلمان و کتیبه‌که‌ی زیره‌کی کاردانه‌وه‌یی که له‌سالی ۱۹۹۶ بلاری کردوه، دوو ناوی به‌ناوبانگن له جیهانی پزیشکی دهره‌وونیدا، تا ئه‌و ناسته‌ی که چه‌مکی Emotional Intelligence باشته‌ترین چه‌مک بوو که خرابوه‌ ناو زمانی نینگلیزی بۆ چه‌ندین سال.

(۲) کارل پریرام Karl Pribram له‌سالی ۱۹۱۹ له‌دایک بووه، مامۆستای پزیشکی دهره‌وونی و نه‌شته‌رگه‌ری ده‌واره له زانکۆی ستانفۆرد له ویلايه‌ته‌ په‌کگرتوه‌کان و، لیکۆله‌ریکی دیاری باری په‌یه‌وندی نیوان ده‌زگای ده‌مار و هه‌سته‌کانی مرۆف و کاردانه‌وه‌ ره‌فتاره‌کانیه‌تی.

نه گهر رووداوی وا به سهر مرؤفدا تیبه پریت که پیچه وانهی جوره باوه کان بیت که له یادهوهی کاردانه وهییدا تو مارکراون، نهوا نهو کهسه ههست به ههست و کاردانهوهی خراب و ماندووکه دهکات و ههست به نه بوونی گونجانی دهروونی دهکات. ههروهک چون مرؤف ههست به هه مان ههست و کاردانهوه دهکات نه گهر نارپکییهک له ریژه و گونجان و رنکخراوی لیئدانهکانی دلدا روویدات (نه گونجانی دلیی) و لهباسی دواتردا نهوه روونده کهینهوه.

خوئنه ری به ریژ...

لهوهی تیبه ری به جورنک باسمان له بایؤلوجیای عقل کرد، بهوپیهی که ناوهندی ههستی دینداری بریتیه له لهوزهی میشک (عهقلی کاردانهوهی)، ههروهک چون نهوهستانه و نهوناوهنده له ژیر دهسه لاتی توئکلی میشکدایه (عهقلی لؤژیکی). ههروهها نهو زانیاریه پیوسته بو تیگه یشتن لهو لیکؤلینه وانهی لهسهر رؤللی دل له ههسته نایینی و پرووحیه کان .

زیره کیی رووحی !

گومان له وهدا نییه که تاقیکردنهوه باوهکانی زیره کی زور لایه نی زیره کی مرؤقیان پشتگویی خستوهه، وهک لایه نی کاردانهوهی و لیژانیی کؤمه لایه تی، تا وایلپهاتوهه که وشه ی زیره کی بوته هاوواتای توانای زانستی و سهرکهوتن له خوئندندا.

له سالانی دواییدا، زانایانی زانسته دهروونیه کان چهند جورنکی زیره کییان خسته پروو که لهسهر توانای عقلی و سهرکهوتن له خوئندن بنیات نه تراوه و زور بیردؤز لهم بواره دا دهرکهوتن، که گرنگترینیان بیردؤزی زیره کیی جوراوجوربوو ^(۱) Multiple Intelligence Theory که له لایه ن Howard Gardner خرایه پروو.

(۱) هاورد گاردنر مامؤستا له زانکوی هارفاردی ویلایه ته یه کگرتوهه کان، بویه کم جار له سالی ۱۹۸۳ له کتیبه کهیدا به ناوونیشانی (چوارچیه کانیه عقل) بلاو کردهوه و بؤماوهی زیاتر له ۲۰ سال کاری لهسهر پیشخستنی کرد.

بوونی چهند جورنکی زیره کی سهرنجی گاردنریان راکنشابوو و چهند شتیکی تیبنی کردبوو:

بىردۆزى گاردنەر سەلماندى كە تەنيا جۆرىك لە زىرەكى مەرقابەتى بوونى نىيە، بەلكو چەند جۆرىك زىرەكى بوونى ھەيە، كە ھەر يەككىيان شىوازىكى تايبەت بەخۇى ھەيە و ھەر يەككىيان ناۋەندىكى سەربەخۇ لە مېشكدا داگىردەكات كە بە پشكىنە تېشكىيەكان دەرەكەوتون.

گاردنەر لە بىردۆزەكەيدا ھەشت جۆر زىرەكىي خستۆتەروو^(۱)، پاشان دوو جۆرى تىرىشى باس كىردوۋە(كە بوارى گىرنگىدانى ئىمەن)، ئەوانىش زىرەكى رووحى Spiritual Intelligence و زىرەكى بوون^(۲) Existential Intelligence كە گىرنگى دەدەن بە پرسەكانى سەروو ھەست و پرسە سەركەيەكانى بوونى مەروۇ.

أ- روودانى ھەر كەم و كورپىەك لە مېشكدا دەيتە ھۇى روودانى كەم و كورپى لە جۆرىكى دىارىكراوى زىرەكى بەيىن زىان گەيانەن بەجۆرەكانى تر.

ب- بوونى كەسى گىلى زىرەك Idiot savants ئەوانەى ھەندىك تواناى زۆر بەرزيان ھەيە بەبەرورد بە توانا نزمەكانى ترىان، ئەمەش نامازىمە بۇ ئەۋەى كە ئەو توانايانە سەربەخۇن و ھەر يەككىيان ناۋەندىكى جىاوازى لە مېشكدا ھەيە.

ج- روودانى تېھەلچوون لەنئوان دوو كارى عەقلى ۋەك خوتندەۋەى وتارىك و گونگرتن لە راپورتىك، كە نامازىمە بۇ بوونى(زىرەكى زمانەۋانىي)، لەكاتىكدا يەككەگرتنەۋەى خوتندەۋەى وتارىك و گونگرتن لە پارچە مۇسقىكە نامازىمە بۇ ئەۋەى كە ھەرەكەيان پىشت بە جۆرىكى سەربەخۇ لە زىرەكى دەبەستىت(زىرەكى زمانەۋانىي و زىرەكى مۇسقىي)، ھەرۋەھا مەروۇ دەتوانىت لەكانى شۇفترىدا(زىرەكى شوتنى) لە مېشكدا بەھەندىك كىدارى جىبابى ھەلبىستىت(زىرەكى لۇزىكى- بىركارى).

(۱) ھەشت جۆرە زىرەكىيەكە ئەمانەن:

- ۱- زىرەكى زمانەۋانىي
- ۲- زىرەكى لۇزىكى-بىركارى
- ۳- زىرەكى شوتنى
- ۴- زىرەكى مۇسقىي
- ۵- زىرەكى جەستەبى- جۈلەبىي
- ۶- زىرەكى پەيوەندى لەگەل ئەۋانى دى.
- ۷- زىرەكى تېگەبىشتىنى خود.
- ۸- زىرەكى پۇلىنى.

(۲) كاتىك ھاۋەرد گاردنەر چەمكى(زىرەكى رووحى Spiritual Intelligence)ى بەكارھىنا دزايەتتەبەكى گەۋەرى كرا لەلايەن ئەۋانى كە پىيان وايە ھەرچى دەدرتتە پال رووح نايىتە زانست، بۇيە دەستەۋاژەى زىرەكى بوون Existential Intelligence ى بەكارھىنا بۇ ۋەسەف كىردنى ھەموو ئەو شتەنى دەيدانە پال زىرەكى رووحى.

له ماوهی ده سالی سهرهتای سهدهی بیست و یه کهم، توئزهرانی زانسته کانی میشک و دهمار و زانستی دهررونی و زانستی کۆمه لایهتی و نایینه کان به شیویه کی بهرچاو گرنگییان به زیره کی پرووحی دا^(۱).

ده کرئ به بهراورد کردنی زیره کی پرووحی به جوهره کانی تری زیره کی له مه بهستی زیره کی پرووحی تیبگهین:

- زیره کی لۆژیکي تایبه ته به بیرۆکه کانم
- زیره کی کاردانه وهی تایبه ته به ههسته کانم
- زیره کی پرووحی تایبه ته به من کیم؟

ههروهک زۆرئک له چه مکه ناماددییه کان، قورسه پیناسه یه ک بۆ زیره کی پرووحی دابنرئت، به لام ده کرئ به زانینی پیکهاته کانی له زیره کی پرووحی تیبگهین، ههروهها له پئی تیبینی کردنی دهره نجامه کانی نهو زیره کییه له ژیانماندا.

(۱) نهو زانیارییهی لیزدا خراونه ته پروو دهربارهی توانای زیره کی رووحی له کتیبی پیشه وایانی نهو بواره وهرمگرتوو، له وانه:

۱- دانه زوهار Dana Zohar : ژنه زانییه کی نه مریکییه له سالی ۱۹۴۵ له دایک بووه. فیزیا و فلسفه ی خوتندووو MIT و نایینه کان و پزیشکی دهررونی له زانکۆی هارفارد خوتندووو.. خۆی و میزدی Ian Marshall له پیشه وایانی لیکۆلینه وهی بواری زیره کی رووحین. زۆر لیکۆلینه وهی ههیه، جگه له چوار کتیب دهربارهی جیهه جینکردنی فیزیای چه ندیی له سه ر تیگه یشتن له خود و عقل و کۆمه لگه. له چه ند زانکۆیه کی جیهان وانه ده لئته وه.

۲- رۆبیرت نیمۆز Robbert Emmons: مامۆستای زانستی دهررونییه له زانکۆی کالیفورنیا- گرنگی ددهات به په یومندی تیان که سایه تی و کاردانه وه کان و نایینه کان. سه رۆکی گۆفاری زانستی دهررونیاسی نه رتئی The Journal Positive Psychology .،

۳- تۆنی بوزان Tony Buzan : له سالی ۱۹۴۲ له له ندمن له دایک بووه. زانستی دهررونیاسی و بیرکاری و زانسته کانی خوتندووو. خاوهنی چه مکی نه خشه کانی عقله Mind Mapping . به پراسته وخۆیی یان به ناپراسته وخۆیی به شداری له دانانی سه د کتیب کردوو لهو بوارانیه له زۆربه ی ولاتانی جیهان نامادیمان بووه، وهکو نه خشه کانی عقل و تواناکانی میشک و یادوهیری و داهیتان و بلیمه تی و زیره کی رووحی.

۴- فرانسیس فۆگان Frances Vaugan : مامۆستای زانستی دهررونییه له زانکۆی کالیفورنیا، به شداری دامه زراندنی کۆمه له ی پزیشکی دهررونی و رووحی کردووو. سه رۆکی به کتیی پزیشکی و رووحیه و، نه نداسی زۆرئک لهو کۆمه لانه یه که گرنگی بهو بابه ته ددهن.

۵- کاسلین نۆبل Kathleen Noble : مامۆستای زانستی دهررونییه له زانکۆی واشنتن. و زۆر کتیبی له سه ر زیره کی رووحی داناوه، ههروهها کیشه دهررونییه کانی ئا فرمتان.

پىنكھاتە كانى زىرەكى رووحىي :

۱- ھۆشيارى دەربارەى خود: زانىنى بيروباوەرەكانم و، پىنگەم لە بووندا و، پالئەرە قوولەكانم.

۲- دەرك كردن بەوہى كە جىھانى ماددى بەشىكە لە راستىيەكى گەرە، كە پەيوەندييەكان پىيانەوہ دەمانبەستەوہ.

۳- تواناي خستەپرورى پرسيارە مەعرفىيە كۆتاييەكان و، تواناي تىنگەبىشتن لە وەلامەكانى.

۴- تواناي بەرزبوونەوہ لە ئاست چەمكە ماددىيەكان، بۆ ئاستىكى بەرزتر و گەورەتر و قوولتر.

۵- ژيان بەپىي بنەما و بيروباوەر و پىشەنگىي.

۶- رىزدانان بۆ چەمكە رووحىيەكان لە مامەلەكردنى رۆژانەماندا.

۷- بوونى قەناعەتتىكى تايبەتى بەرامبەر بابەتەكان، ئەگەر لە گەل زۆرىنەشدا ناكۆك بى.

۸- خۆبەكەمزانيى، و زانىنى قەبارەى راستەقىنەمان لە جىھاندا و، زانىنى ئەوہى كە ئىمە تاكىكىن لە كۆمەلنىك.

۹- قبوول كردنى بەرامبەر كە بەتەواوى لە ئىمە جىاوازە.

۱۰- وەلامدانەوہى فىترەت بۆ ھاوكارىكردنى كەسانى دى.

۱۱- دەستگرتن بە رەوشت و، دەستگرتن بە پاكىي.

۱۲- ھەستكردن بەوہى كە بەختەوہرىم لە ناخدا ھەلدەقوولت، نەك لە دەستكەوتى كردارى يان ماددى.

۱۳- بەھىزى عقل و بىرتىزى و دوورىنى و وردىنى.

كارىگەرىيە كانى زىرەكى رۇوحى لەسەر رەفتارە كامان و ژيانى رۇژانە مان

۱- مامەلە كوردنى حەكىمانە لە گەل بە لا و نارەحەتتییە كان، لە جياتى توورپەبوونى كورژانە و لۆمە كوردنى كەسانى دى.

۲- وەرگرتنى ھەلۆستى ئەرینى لە رووبەرووبوونەوھى كیشە كاندا.

۳- سوپاسگوزارى لەسەر ھەموو شتىك، تەنانەت لەسەر مەینەتتییە كانیش.

۴- مامەلە نە كوردن بە خۇپەرستانە.

۵- بىننى جوانى ناوھە لە ھەموو شتىكدا.

۶- ھىنانەنەوھى پۇزش بۇ خەلك و، وەرگرتنى داواى لىبورردنە كانیان.

۷- ھەستى بەزى و سۆزدارى لە مامەلە كوردن لە گەل كەسانى دىدا.

۸- پاراستنى ژىنگە.

۹- بەكارھىنانى شتەكان بە دانلى و نەرم و نىانى و، فرى نەدانى و، چاككردنەوھى و دووبارە سوود لىوەرگرتنەوھى.

۱۰- جىھىشتىنى ئەو شوئنانەى سەردانىان دەكات بە شىوھىەكى باشتەر و پاكتر لە پىشتەر.

لە سەرنجدانى پىكھاتەكان و كارىگەرىيە كانەوھە بۇمان دەردە كەوتت كە پىوھرى زىرەكى رۇوحى كارىكى زۆر قوورسە، بە لام مەحالى نىيە، چونكە چەند تاقىكردنەوھىەك بۇ پىوانى ئەو زىرەكىيە دانراون.

پىويست نىيە كە زىرەكى رۇوحى بەباوەر بە ئايىنىكى دىارىكراو بەسترتتەوھە. چونكە دەكرى كەسىك بە ئەندازىيەكى گەورە زىرەكى رۇوحى ھەبىت و سەر بە ھىچ ئايىنىكىش نەبىت. لەوانەشە كەسىك زۆر دەمارگىرىتت بۇ ئايىنىك و زىرەكى رۇوحى كەمى ھەبىت.

لە كۆتاييدا، ئايا لە گەلمدا ھاوڤاي كە زيرەكى رۆحىي رىك ئەو شتە بىت كە ئىمە بەناوى (ويزدان) ناسيومانە؟

ناوئەندەكانى دىندارى لە مېشكدا !

ناوئەندەكانى دىندارى لە عەقلى كاردانەوئەييدا...

لە كىتەبى (تارمايى ناو مېشك Phantoms in the Brain) دا نووسەرەكەى د.راماشاندران^(۱) (ماموستا و سەرۆكى ناوئەندى لىكۆلئىنەوئەكانى بايۆلۆجىيائى مېشك و دەمار لە زانكۆى كالىفۆرنىيا) دەلئىت: باوئەربوون بە بابەتەكانى دەرەوئەى سنوورى سرووشت لە ھەموو ژيارستانىيەتە كۆن و نوئىكاندا بوونى ھەبوو، بە شىوئەيكە كە ناچارمان دەكات لە مېشكدا بەدوئى بنچىنە بايۆلۆجىيەكەيدا بگەپئىين. چونكە ھىچ شتىك وەك ئەمەيان مرؤف لە زىندەوئەكانى تر جىيا ناكاتەوئە.

د.راماشاندران پىمان دەلئىت كە خەلكى گشتى بە چركەساتى وادا تىدەپەرن كە ھەست بە بەرزبوونەوئەى رۆحى دەكەن و، ھەست بەو دەكەن كە لە ھەقىقەت نزيك دەبنەوئە، كاتىك گوى لە مۇسىقا دەگرن يان دىمەنىكى سرووشتى دئەرفىن دەبىين. ھەرچى ئەوانەن كە لەبىرکردنەوئەى قولل راھاتوون وەك سۆفىيەكان و راھىبەكان، ئەوا بەشىوئەيكەى قوللتر و زياتر ھەست بەو ھەستەنە دەكەن. لەنمۆنەى ئەم جۆرە بەرزبوونەوئەى رۆحىيەنەوئەى كە ئەنشىتەين بۆمان باس دەكات كە ھەست و سۆزە رۆحىيەكان (دوور لە ھەر ئايىنىك) لەكاتى گەپان لە بابەتىكە لە بابەتە زانستى و گەردوونىيەكان زياتر دەبىت.

راماشاندران لىكۆلئىنەوئەكانى لەسەر دەزگائى حوفى Limbic System ئەنجامداوئە كە دەكەوئەتە ناوئەراستى مېشك و بەرپرسە لە فەرمانە ھەستىي و

(۱) راماشاندران بە ماركۆپۆلۆزى زانستەكانى مېشك و دەمار وەسف دەكرىت(ماركۆپۆلۆ گەپئەو دۆزەوئەى بەناويانگى سەدەكانى ناوئەراستە) ھەرەھا بە پۆل برۆكائى زانستى ھاوچەرخ ناوئەد دەكرىت(پۆل برۆكا دامەزرتەرى زانستەكانى مېشك و دەمارە).

كاردانه و هېيەكان. لەكاتى چالاک کردنى ئەو ناوچەيە (بە بەکارهێنانى بواری موگناتىسى) وەلامى لاشەيى و هەستىيى و كاردانه و هېيى روودەدا، لەوانە هەستکردن بە چيژيکى رووحي بى وئە، كە هەندىکيان وەسفيان کردووه: هەست بە بوونى خودا دەكەم، هەست دەكەم لە گەلّ خودا لە پەيوەندى دام، هەست بە يەكبوون لە گەلّ بووندا دەكەم...

راماشاندران ليکدانه وە دەكات بۆ هەستکردنمان بە هەستە رۆحيەكان لەو کاتەيى بۆنى دار بخورنك دەكەين لە پەرستگادا، بەوہى دەزگایى حووفى لە تەنیشت ناوہندى بۆن کردنە، بەلکو وەك بەشيك لە گەلّ كۆرپە درووست دەبيت، پاشان چالاکى ناوہندەکانى بۆن کردن دەبيتە ماہى چالاک کردنى ناوہندى هەستە رۆحيەكان لە دەزگایى حووفيدا.

ناوہندەکانى دیندارى لە عەقلى لۆژيکيدا :

د.ئاندرۆ نيويژگ و د.يوجين داکويلی^(۱) لەکتیبي (بۆچى خودا نايەوئت ون بيئت؟) Why God wont go away? زانستىكى نوڤيان خستۆتەروو بەناوى Neuro Theology - كە تايبەتە بە ليكۆلینەوہ لە بنەما بايولۆجىيە دەمارىيەکانى رووحانىيەتەكان.

ئەم دوو زانايە ليكۆلینەوہكانيان لەسەر راھىبە بووزى و فرانسىسكان ئەنجامداوہ لەكاتى بىرکردنەوہ و نوژەكانيان، گەيشتن بەوہى كە هەلۆئستە رووحيەكان گۆرپانكارى راستەقىنە (كە دەكرى تيبينى بكرت و تۆمار بكرت و وئەي بگيرت) لە چالاک بوونى ناوچەيى بەرپرس لە وەرگرتن و هەست کرد Otiention Association area لە مېشكدا رووبدات و، ئەو گۆرپانكارىيانە دەبنە هۆى ئەو هەستە رووحييانەيى كە هەستىيان پئدەكەين. واتە ئەو هەستانە تەنيا خەيال و ئەندىشە نين^(۲).

(۱) كتيبەكە لەسالى ۲۰۰۱ دەرچووہ.

(۲) لە ليكۆلینەوہ زۆرەكانيان، دوو زاناکە بوارە موگناتىسيەكنيان بەكارهێناوہ بۆچالاک کردنى ناوچەيى بەرپرس لە وەرگرتن و هەست کردن Orientation Association area كە دەكەوتە نزىك ديوارى چەپى

لەبەرئەو دەو دانەرەكە ئەو دەو پات دەكەنەو كە مېشكى مرؤف بەجۆرىك درووستكراو كە وەلامى ھەستە ئايىنىيەكان بداتەو. ھەرەك چۆن ئەو ھەستە سەلمىتراو كە ھەستەكردن بە خودا لەمېشكى مرؤفدا چەسپىتراو Hard wired ھەرەك چۆن لە جىناتماندا چەسپىتراو.

لەسالى ۲۰۰۹، ناوئەدى لىكۆلېنەو كە مېشك و بابەتە رۇوحىيەكان لە زانكۆى پەنسلفانيا لە وىلايەتە يەكگرتوۋەكان، كە د. ئاندرۇ نيوپېرگ سەرۆكايەتتى دەكات كىتېپكى دەر كەرد بە ناوونىشانى: چۆن باوېرپوون بە خودا مېشك دەگۆرېت؟ How God Changes your Brain.

كىتېبەكە لەسەر ئەو توژىنەوانە دامەزراو كە ناوئەندەكە لەسەر كۆمەلنىك لە باوېر دارانى ئايىنە جىاوازەكان (بوزى - ھىندۇسى - مەسىحى - مەسولمان)^(۱) ئەنجامىداو، بەبەكارھىننى تەكنىكى تىشكى ھاوچەرخ، بۆ زانىنى كارىگەرى ھەستە ئايىنىيەكان و رۇوحىيەكان لەسەر فرمان و چالاكى مېشك !

كىتېبەكە بەم چوار دەرەنجامەى خوارەو ھەگەشتوۋە:

۱- باوېرپوون بە خودايەكى بەبەزمى (ئەك خودايەك بەدواى ھەلەكانمانەو ھېت و ھەرەشەى دۆزەخمان لىبكات) بەسە بۆ كەمكردنەو ھى دوودلى و دلەراوكى و ھەستى خۆشەوئىتى و ئارامىمان لەلا زىاد دەكات.

۲- نوپۇز كەردن و بىر كەردنەو ھى قوول و دلسۆزانە گەرەنتى ئەنجامدانى گۆرانكارى تەندرووستىن لە فرمان و چالاكى مېشكدا، كە دەپتە ھۆى بەرزىوونەو لە بەھاكانى مرؤف و تېرۋانىنەكانى بەرامبەر بە ژيان.

۳- كارىگەرى نوپۇز و چالاكىيە رۇوحىيەكان بەتەنيا لەسەر كەمكردنەو ھى رېژە و تووندى دلەراوكى مرؤف ناوئەستىت، بەلكو ئەنجامدانى ئەو چالاكىيانە بۆ

مېشك، كە ئەو ناوچەيە بەرپرسە لە ھەستەكردن بە خودمان و لە كەسانى دى جىمان دەكاتەو. لەكاتى چالاك كەردنى ئەو ناوچەيە ژنە راھىيە فرانسىسكان و ايان ھەستەكرد كە خودا لەگەلئاندايە، ھەرەك چۆن ھەستى رۇوحى بىن وئەيان ھەبوو.

(۱) تاقىكردنەو مەسولمانان لەكاتى نوپۇز و خوتننەو قورئان و ھىننى ناو پېرۆزەكانى خواى پەرمودگار كراو.

ماۋەي بېست خولەك لە رۆژنىڭدا گەرەنتىيە بۇ ھېۋاش كىردنەۋەي پىرىبون.

۴- ئەۋ بېرۆكە و بنەمايانەي توندىرەۋە ئايىنىيەكان ھەيانە، توشىي دىلەراۋكىيان دەكات و دەبنە ھۆي وئران كىردنى دەمارەخانەكانى مېشك.

خوتنەرى بەرئىز:

لەم گەشتەمان لە گەل زانستەكانى بايۇلۇجيا بىنىمان كە جىناتمان بەرپۇلىكى گىرنگ ھەلئەستىت لە ناراستەكىدى مېشك بۇ ۋەرگىرتنى چەمكە رۇوحى و ئايىنىيەكان، ئەمەش لەرېنگەي دروستكىدى گۆرئەرەۋەي كىمىيەي كە دروستىبونى دەمارەخانەكان ناراستە دەكات و ناۋەندەكانى مېشك كە بەرپىرسن لەۋ ھەستانە چالاكىيان دەكات.

ھەرەك چۆن بىنىمان كە پەيۋەندى نىۋان مېشك و باۋەر پەيۋەندىيەكى ئالۇگۆرە. چۈنكە ۋەك چۆن بوونى ناۋەندى بەرپىرس لە ھەست و سۆزە رۇوحى و ئايىنىيەكانمان لە مېشكدا سەلمىتراۋە، بەھەمان شىۋە سەلمىتراۋە كە چالاكىيە ئايىنى و رۇوحىيەكان گۆرپانكارى ئەرتنى لە چالاكى مېشكدا ئەنجام دەدەن. دەرەنجامى كارلىكى ھەردوۋ لاش ژيانىكى بى دىلەراۋكىتر و پاكترە.

زۆرئەك لە دىندارەكان ھەلئەستىكى ناروون (لايەنگر يان دژ) لەبەرامبەر دۆزىنەۋەكانى زانست دەربارەي پەيۋەندى نىۋان بايۇلۇجيا و ھەستە ئايىنىيەكان ھەلئەبژىرن. ئەۋ ھەلئەستەش دەگەرپتەۋە بۇ پىداگىرىيان لەسەر ئەۋەي كە بەتەنيا رۇوح تايبەتە بە فېترەت و ھەستە رۇوحىيەكان و، پىيان وايە كە لاشە (بە جىنات و مېشكەۋە) ھېچ پەيۋەندى بە ھەستە ئايىنىيەكانەۋە نىيە.

گومان لەۋەدا نىيە كە ئەۋ ھەلئەستەيان زادەي كەم و كورپىيە لە تىنگەيشتن لە سىروشتى ھەستەكان و پەيۋەندىيان بە گۆرئەرەۋە كىمىيەيەكان (كە كاردەكەنە سەر جىنات)، و پەيۋەندى بە دەمارەخانەكانى مېشكەۋە. چۈنكە ھەموۋ ئەۋ ھەستە ئەرتنى يان نەرتنىيانەي ھەستىيان پىندەكەين، بەرزىن يان نزم، ئەۋا بەرھەمى گۆرئەرەۋە كىمىيەيەكان و دەمارەخانەكانى. لەبەرئەۋە پىۋىستە بەدۋاي ئەلقەي

پەيوەندى نىوان خودى مروڧ (عەقل - نەفس - رووح) لەلايەك و، بايۆلۇجيا لەلايەكى تردا بگەپرىين. دەرچەى ئەوەش بە نكۆلى كردن لە بەرھەمەكانى زانست نايىت. لە باسى ھەشتەمدا جارىكى تر دەگەپرىينەو سەر ئەو ھەلۆستەى نكۆلى كردنە.

لىكۆلىنەو دەربارەى پەيوەندى نىوان چەمكە رووحى و ئايىنيەكان بە بايۆلۇجيا تەواو نايىت، بەبى ھەولدان بۆ وەلامدانەوى پرسىيارىكى زۆر گىرنگ: ئايا دل پەيوەندى بەم چەمكەنەو ھەيە؟ باسى ئايىندە بۆ ئەم پرسە تەرخان دەكەين.

باسمە شەشەم : باوەڕ و باوەڵۆجیا - ۲ دل و دیندارە

دل لە فیکری نایینی و رهوشتیدا هەر له دیزه مانهوه پینگه یهکی گرنگی ههبووه، تا ئه ئاسته ی که له ئه فسانه کاندایا جهوه ههری مرۆف دانراوه و، جهخت له سههر پینگه ی دل ده که نه وه وهک هیزنکی کاربگه ره سههر ئه نه جامدانی چاکه و خراپه. له بهر ئه وه میسریه کۆنه کان گرنگی تایبه تییان به دل داوه له دوای مردن له ده فرینکی تایبه تدا له ته نیشته لاشه ی مۆمیا کراودا دایانناوه، چونکه له دیدی نه واندا دل که له جیهانه که ی تردا گرنگی پیده درت و به هۆیه وه سه ره نه جامی مرۆف بو سزا یان پاداشت دیاریده کړت.

له بهردی ئیبرزدا (سالی ۱۶۰۰ پ.ز) له بهشی تایبهت به نه خۆشییه کانی دل هاتوه، که که سایه تی و رهفتار و نه خۆشییه کانی دل په یوهندیان به رۆلی دل و قهباره ی دل وه هیه. هه ره له وه بهردیه دا باسی دلی سچی و دلی رهش و دلی گه وره هاتوه، هه ره وهک چون نه خۆشییه دهروونییه کان و نه خۆشییه کانی دل گه رپتراونه ته وه بو ناته ندرووستی دل، له بهر ئه وه ئه وه نه خۆشییانه وهک نه خۆشی جهسته یی چاره سه ره ده کړن، چونکه ناکرێ دهروون و لاشه له یه کتر جیا بکرنه وه. ئه م گرنگی دانه به دل به درتژی کات و له هه موو ژیا رستانیه ته کاندایا گرنگی پیدراوه، تا وایله هاتوه به هه موو زمانه جیهانییه کان ده یستین دهوترت، فلان دلی سپیه و فلان دلی رهشه و فلان دلی رهقه و فلان دل نه رمه و فلان به گۆنی دهنگی دلی ده کات و... به م شیویه.

باشان نایینه ناسمانییه کان هاتن تا نهو چه مکه دووبات بکه نهوه، نهوه تا قورنانی پیروز ده فەرمویت :

﴿ فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ ﴾ (الحج: ٤٦).

واته: چاوه کان کوژ نابن، به لکو دلی ناو سینه کوژ ده بیته.

ههروهك چون له فەرموودهی سه حیددا هاتووه: (ألا إن في الجسد مضغة إذا صلحت صلح الجسد كله، وإذا فسدت فسد الجسد كله، ألا وهي القلب).

واته: له لاشه دا پارچه گوشتیک ههیه، نه گەر چاك بوو نهوا هه موو لاشه چاك ده بیته، نه گەر خراب بوو نهوا هه موو لاشه خراب ده بیته، نهویش دلّه.

ههروهك چون مادییگه راكان بیردوژی داروینیان کرده ده وازهیهك بو هیرش کردنه سه نایینه کان، به هه مان شیوه ته وهری دلیان له هزری نایینی و رهوشتیدا کرده ده وازهیهکی دی بو هیرش کردن. بهو پییهی که چه مکی زانستی باو وایده بیته که هه موو کرداره عه قلی و سۆزداری و رهوشتی و رهفتارییه کان له لایهن میشك/عه قل ناراسته ده کرین، و دل ههچ روئیکی تیدا ناگیریت.

له هه مان کاتدا، زانسته شیکارییه کان و فەرمانی نه ندامه کانی لاشه تا سی سالی رابردووش وهك ترومپا (مزهخه) سهیری دلیان ده کرد، که دواي پر کردنی له ئوکسجین دووباره خوین کو ده کاته وهو دابهشی ده کاته وه. ههروهه میشك هه لده ستیت به دیاری کردنی هیزو ژماره ی لیدانه کانی دل له خووله کیندا، به پی پی پیستی لاشه^(١).

(١) میشك هه لده ستیت به رنخه ستنی کاری دل له رینگه ی ده ماریکی چالاکهر که به ده ماری سینپاری ناسراوه، ههروهه ده ماریکی تریش که روئی هیزو که رهوه ده بیته و پی ده گو تریت جارسینپاری، نهو دوو ده مارهش پیکه وه ده زگای ده ماری خونه کرد پیکه هینن. که مرؤف ههچ دهسه لاتیکی به سه ردا نییه.

له دوخی ناساییدا دل زیاتر له سه ده هزار جار له روژیندا گرژ ده بیته و خاوده بیته وه. جا کاتیک ته مهنی مرؤف ده گاته هفتا سال، نهوا ملیۆنیک به رمیل خوینی دابهش کردوه، نه مهش له رینی توپریکی ده ماری خوینی زور وورد که درژییه که ی ده گاته سه ده هزار کیلومه تر.

له ماوه‌ی چاره‌گی کۆتایی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا، ته‌قینه‌وه‌یه‌کی زانستی زۆر گه‌وره له بواری زانسته‌کانی دڵدا روویدا، که توێژینه‌وه یه‌ک له‌دوای یه‌که‌کان ده‌یان سه‌لمانده که دڵ ته‌نیا ترومپایه‌ک نییه و په‌یوه‌ندی نیتوان دڵ و می‌شک په‌یوه‌ندی نیتوان کۆیله و گه‌وره نییه، به‌لکو سه‌رۆکایه‌تییه‌کی به‌ نۆریه. نه‌و راستییه زانستیانه وه‌ک خه‌یالیکی زانستی وابوون له‌به‌ر نامۆبیان و پیچه‌وانه‌بیان له‌گه‌ل چه‌مکه باوه‌کاندا. لێره‌دا هه‌ندیک له‌و راستیانه ده‌خه‌ینه‌روو:

یه‌که‌م: دڵ موگناتیستیکی به‌هه‌یز و به‌ره‌مه‌ینه‌ریکی چالاکی کاره‌باهه

ماسوولکه‌ی دڵ له سه‌دان هه‌زار خانه‌ی ماسوولکه‌یی تی‌کچه‌قیو پیکدیته که وه‌ک یه‌که‌یه‌کی یه‌که‌گرتوو کارده‌که‌ن، که خوێن له چوار رینگاوه پالده‌دات تا ده‌گاته زگۆله‌ی چه‌پ که ده‌کاته دوا وێستگه و نه‌ویش پالیده‌داته خوێنه‌ر و نه‌ویش خوێن ده‌گه‌یه‌نیته هه‌موو به‌شه‌کانی لاشه.

هه‌موو خانه‌یه‌ک له خانه ماسوولکه‌یه‌یه‌کانی دڵ بواریکی کارۆموگناتیسی هه‌یه^(۱)، که وێنای نه‌و زمانه ده‌که‌ن که خانه‌یه‌ک له‌گه‌ل خانه‌کانی تری ده‌وربه‌ریدا به‌کاری دینیت.

خانه وهرگه‌ره‌کان هه‌له‌هه‌ستن به‌ کردنه‌وه‌ی کۆدی نه‌و نامه کارۆموگناتیسیانه و له‌گه‌له‌یدا کارلیک ده‌که‌ن به‌ دیاریکردنی هه‌یز و ناراسته و کاتی گه‌زبوونه‌وه‌ی، نه‌مه‌ش ره‌نگدانه‌وه‌ی ده‌یته له‌سه‌ر بارودۆخی سرووشتی له‌سه‌ر شیوه‌ی گۆرپانکاری تی‌بینی نه‌کراو له‌سه‌ر رێژه و رینکخراوه‌یی لیدانه‌کانی دڵ، نه‌و گۆرپانکاریانه له‌ هیلکاری دڵدا به‌روونی دیارن و پێیان ده‌گووتریت گۆرپانکاری رێژه‌ی لیدانه‌کانی دڵ^(۲) Heart Rate Variability (HRV).

(۱) له‌رینی سیسته‌می conducting system خانه ماسوولکه‌یه‌یه‌کانی دڵ رینکه‌که‌ون، که له ناوه‌ندی ده‌ماره‌ی و تۆری ده‌ماره‌ی فراوان پیکدیته، به‌هۆیه‌وه‌ نامه‌کان له شیوه‌ی لیدانی کاره‌مایی ده‌گوازرینه‌وه.

(۲) McCraty, R, M, Atkinson, et al. (1995). The effects of emotions on short term heart rate variability using power spectrum analysis American Journal of Cardiology 76:1089-1093
Umetani, K, D, H. singer, et al. (1998). Twenty-four hours time domain heart rate variability and heart rate: relations to age and gender over nine decades. Journal of the American collage of Cardiology 31(3): 593-601

دەكرى چالاكى كارەبايى ماسوولكى دىل لە ھەر شوئىيىكى پىستى مرؤفدا تۆمار بىكرىت، بە بەكارھىننى تۆماركەرى كارەبايى دىل ECG . بەھىزى ئەو چالاكىيە شەست ئەوئەندە بەھىزى چالاكى كارەبايى مېشك دەپت، كە تەنيا دەتوانرىت لە سەردا تۆمار بىكرىت، لەرىنگەي نەخشەي كارەبايى مېشك EEG .

گۆرانكارىيەكانى چالاكى كارەبايى دىل دەبنە ھۆي بەرھەمھىننى بوارىكى موگناتىسى گۆراو بە دەورەي دىلدا (ھەرۈك چۆن بىردۆزى كارۋموگناتىسى ماكسويل ئەو دەسەلمىنىت). ھىزى ئەو بوارە موگناتىسىيە ۵۰۰۰ ئەوئەندەي ھىزى بوارى موگناتىسى مېشكە، دەكرى لە دوورى ۲-۳ مەتر لە دوورى لاشەي مرؤف ھەستى پىبىكرىت^(۱).

تاقىكردەنەوەكان سەلماندوويانە كە بوارى كارۋموگناتىسى دىل كارىگەرى ھەيە لەسەر (شەپۆلە كارەبايەكانى ئەلفا) كە لە مېشك دەردەچن و لە كاتى ھەسانەوەدا چالاک دەبن، دەكرى ئەوئەش لە رىي نەخشەي كارەبايى مېشك ھەستى پىبىكرىت^(۲).

ھەرۈك چۆن بەم دوايىانە بە بەكارھىننى ئامرازي تۆماركەرى ورد سەلمىنراو كە روودانى كارلىكى نىوان دوو بوارى كارۋموگناتىسى دىلى دوو كەسى تەنىشت يەك لە ھەندى بارودۇخدا دەپتە ھۆي گونجان و نزيك بوونەوھو لە ھەندى كاتىشدا دەپتە ھۆي دووركەوتنەوھ^(۳).

ئەگەر زۆرىك لە توپتەرەن رەخنە لە ئەنجامى ئەو توپتەنەوانە بگرن، بەلام تىكگىرانى بوارە كارۋموگناتىسىيەكان بابەتتىكى سروسشى فېزىيايە ھەموومان

(۱) Damasio, A. R. (1994). *Descartes Error, Emotion, Reason and the human Brain*. NY, G.p. putnams Sons
(۲) Watkins, A. D. (1995). *Perceptions, emotions and immunity: an integrated homeostatic network*. Quarterly Journal of Medicine 88: 283-294

Gahery, Y. and D. Vigier (1974). *Inhibitory effects in the cuneate nucleus produced by vagal afferent fibers*. Brain Research 75: 241-246
Mc Craty, R. and M. Atkinson (1999). *Influence of afferent cardiovascular input on cognitive performance and alpha activity*. Proceedings of the Annual meeting of the pavlovian society, Tarrytown, NY

Rein, G., M. Atkinson, et al. (1995). *The Physiological and psychological effects of compassion and anger*. Journal of Advancement in Medicine 8(2): 87-105

لە تەشۋىش و تىكگىرانى تۆرەكانى مۇبايل و ئامىرە ئەلىكتىرپۇنىيەكانى تر ھەستى پىدەكەين.

دلەكانمان چى دەلئىن؟

ئەگەر سەرنجى ئەو شەپۆلە جىاوازانە بەدەين كە لە دلەوۋە دەردەچن، دەبىنەين كە لەرۋوى خىراىى و ھىۋاشىيەوۋە جىاوازن؛ ئەو دەنگانەى پزىشكەكان لە رپىى بىسەرەوۋە گوپى لىدەگرن شەپۆلەكانى ھىۋاشن، جا كاتىك لە قۆلەوۋە وەرەدەگرن ھىۋاشترە، بەلام شەپۆلە كارۋوموگناتىسىيەكان زۆر خىران و خىرايىيەكەشيان لە كاتىكەوۋە بۇ كاتىكى تر جىاوازە وەك لە ھىللكارى دلدا دەردەكەوئت.

با ناوەرپۆكى ئەو نامانە بىنەينە بەرچاومان كە شەپۆلە جىاوازەكان ھەلىانگرتوون، بەراورد بىكە لە نىۋان كارىگەرى ھىمنكەرەوۋەى لىدانى داىك لە پشتى مندالەكەى لە كاتى گرىاندا، لەگەل كارىگەرى كاتى سەيركردنى فلمىكى ترسناكدا، ھەرۋەھا كارىگەرى مۇسىقاي خاۋ و مۇسىقاي خىرا لەسەر لىدانەكانى دل و خىراىى ھەناسەدان و كردارى ھەرس كردن و كردارە عەقلىيەكان و لايەنى دەروونىى...

جا ئەگەر بوارە موگناتىسىيەكانى دەوروبەرمان بەبى ئەندازە زانىارىيان ھەلگرتىت^(۱)، ئەوا ئايا جۆرى ئەو زانىارىيانە چىيە كە دەكرى شەپۆلە كارۋوموگناتىسىيەكان لە دلەوۋە و بۇ دل ھەلى بگرن؟

بە نمونەيەك لەسەر چۆنيەتى مامەلەكردنى لاشەى مرؤف لەگەل شەپۆلە كارۋوموگناتىسىيەكان رى بۇ ئەو وەلامە خۆش دەكەين:

چاۋى مرؤف ھەوت رەنگى سەرەكى لە رەنگەكانى پەلكەزىرپىنە دەبىنەيت، كە لە رەنگدانەوۋە درژىياندا جىاوازن. تۆرى چاۋ ئەو شەپۆلانە دەگوپىت بۇ

(۱) ھەولئە ئەو زاۋمزاۋە بىندىنگە بىنەيتە بەرچاۋت كە بەرگەھەۋاى زەۋى پىر كىرەوۋە. قەسى مرؤفەكان بە مۇبايل، پەخشى تەلەفزیۋنى دەيان ھەزار كەنال لەرنى مانگە دەستكردەكانەوۋە، ئەو زانىارىيانەى لەرنى نىنتەرنىتەوۋە پەخش دەكرن، ھەسو ئەو زانىارىيانە شەپۆلە كارۋوموگناتىسىيەكان ھەلىان دەگرن تا بگەنە ئەو ئامىرانەى تواناى وەرگرتنى ئەو شەپۆلانەيان ھەيو دەتوانن ھىماكانيان شىبەكەنەوۋە(رادىۋ و تەلەفزیۋن و سەتەلايت و كۆمپيوتەر و....).

ھىماي كارھايىي و دەمارەكانى بىنين دەيانگوزنەوہ بۇ ناوئندەكانى بىنين، تا دەگاتە تونكىلى ميشك كە كۆدەكە دەكاتەمو دەيانگورپىت بۇ رەنگە جياوازەكان. كارەكە لىرەدا ناوئستىت، بەلكو تىكەل بوون لە نيوان شەپۆلى ئەو حەوت رەنگەدا روودەدات، بۇ ئەوہى بتوانين ژمارەيەكى بىج ئەندازەي رەنگەكان بىنين، كە مروؤف لە ئىستادا روؤز لەدوای روؤز داھىنانى تىدا دەكات^(۱).

لەو نمونەيەدا، ميشك شەپۆلە تىكەل بووہكان دەگورپىت بۇ ژمارەيەكى بىج سنوورى رەنگەكان، ئايا روؤلى دل لىرەدا چىيە؟ بۇ وەلامدانەوہى ئەو پرسىيارە چەمكىنى زور گزنگ دەخەينەرۈو كە ئەويش چەمكى يەكگرتنە.

پتوہنووسان - يەكگرتن^(۲) coherence:

يەكگرتن ھاوكارى و گونجانى نيوان چەند سىستەميەكە كە بە فرمانىكى ديارىكراو ھەلدەستن، بۇ بەرھەمەينانى فرمانىكى ئالۆزتر^(۳).

لەلاشەي مروؤفا يەكگرتن سى ناستى ھەيە. يەكگرتنى فسىيولۆجى (لاشەي) كە لە ھاوكارى و گونجانى ھەندىك دەزگاي لەشدا دەردەكەوت لە كاتى ئەنجامدانى كارىكى ديارىكراودا، وەك ئەوہى لە نيوان ماسوولكەي دل و

(۱) لەكاتى تام كردنى خواردندا ھەمان شت روودەدات. مەمىلەكانى سەر زمان تامى چوار چۆر تام دەكەن: (ترش - شيرين - تال - سويز)، ئەو مەمىلانە ھەلدەستن بە وەرگىراني ئەو تامانە بۇ شەپۆلى كارھايىي (كۆد) و دەگەنە ناوئندەكانى تام كردن لە ميشكدا، لەونشدا كۆدەكە دەكرتەوہ. ئەم تامە بنچىنەيىانە تىكەل دەبن و بەمەش ژمارەيەكى يىكۆتابى تامى خواردەنە جياوازەكانمان دەستدەكەوت كە مروؤف دەبانخوات، بە جياوازى كلتورى خواردنى جياوازيان .

(۲) Coherence: گونجان: زارامىەكە كە روؤزانە دپتە پىشمان. گونجان لە مۇسقىقادا برىتتە لە رىك و پىكى تۆنەكان و دەنگى نامىزە مۇسقىيەكانە، بۆنەوہى ناوازيكى خوش يىتە بەر گونمان نەك ناوازيكى نەشاز. گونجان لە فىزىيادا برىتتە لە يەكگرتنى زياتر لە شەپۆلىك بۇ دەركردنى شتويەكى رىكخراو، وەك يەكگرتنى فۆتۆنەكانى رووناكى بۇ دەركردنى تىشكى لىزەر.

Mc Craty, R. (2000). Psychophysiological coherence: A link between positive emotions, (۳) stress reduction, performance and health. Proceedings of the Eleventh International Congress on Stress, Manuna Lani Bay, Hawaii

Childre, D. and B. Cryers, (2000). From Chaos to Coherence: The Power to Chang Perme Performance. Boulder Creek, CA, Planetary

Tiller, W., R. McCraty, et al. (1996) Cardiac coherence; A new non-invasive measure of autonomic system order. Alternative Therapies in Health and Medicine 2(1): 52 – 65

كۆنەندامى ھەناسە روودەدات بۇ داينىكرىنى پىداۋىستىيەكانى ئۆكسىجىن بۇ يارىزىنى راكرىن لە كاتى راكرىندا.

لەسەر ئاستى دەروونىش، گىرنگىدەرانى بواری كارۋموگىناتىسى دىل دەستەواژەى (دۆخى يەكگىرتىن) بەكاردەھىتىن بۇ ۋەسەف كىردىنى ھەستە نەرتىيەكان، ۋەك خۇشەۋىستى رىزى و خۇشى سەركەۋتىن ۋ، دەستەواژەى (يەكەنە گىرتىن) بەكاردەھىتىن بۇ ۋەسەف كىردىنى ھەستە نەرتىيەكان، ۋەك رىق و توورپەى و دىلتەنگى و بىيەۋاىى.

دۆخى يەكگىرتىنى دەروونى دەپتە ھۆى درووستىبونى يەكگىرتىنى لاشەى، كە لە رىك و پىكى لىدەنەكانى دىل و ئارامى كۆنەندامى دەمارى خۇنەۋىستانە و چالاكى مېشك و ئەندامەكانى تىرى لاشە دەردەكەۋىت، لە گەل بوونى (يەكگىرتىنى عەقلى) كە دەپتە ھۆى ساف بوونى مېشك و باشتىبونى ھەستان بە كىردارە عەقلىيەكان ۋ، باشتى بىنىن و باشتى بىستىن و باشتىبونى كاردانەۋەكان.

كەۋاتە، يەكگىرتىن لايەنى دەروونى و عەقلى و لاشەى دەگىرتەۋە، كە دەپتە ھۆى چالاكى كىردەى زىاتىر و دىلەراۋكىنى كەمتر و بەدەپھىنانى ئارامى دەروونى و ھەستىكرىن بە رەزامەندى و چەندىن سوۋدى تر لەسەر ھەر سى ناستە جىاۋازەكان.

لە بەرامبەرىشدا، دۆخى نەبوونى يەكگىرتىنى دەروونى دەپتە ھۆى نەبوونى يەكگىرتىنى فىسئولۇجى، كە لە نارپىكى رىژەى لىدەنەكانى دىلدا دەردەكەۋىت و دەپتە ھۆى زىادىبونى چالاكى كۆنەندامى دەمارى سىمپتاۋى و، ئەمەش دەپتە ھۆى زۆر نەخۇشى دەروونى - لاشەى، ۋەك زام (قورحە) ى گەدە و ھەۋكىردىنى قۇلۇن و نەخۇشىيەكانى رۇماتىزىم و لاۋازىبونى بەرگىرى لەش و بەرزىبونەۋەى پەستانى خوىن و سىنگ كۆژە و جەلتەى دىل و تەنانەت مىردىنى لەناكاۋىش^(۱).

(۱) لە دۆخەكانى نەگونجانى دەروونىدا، تىرژەران تىببىيان كىردوۋە كە:

أ- نىمبونەۋەى دژە تەنەكان S-IgA كە بە ھىلى بەرگىرى يەكەم دادىرتى لە بەرگىرى كۆنەندامى ھەناسەدان و ھەرسىكرىن و دەردان.

ب- كەمبونەۋەى رىژەى ھۆرمۇنى DHEA كە بە ھۆرمۇنى دژە پىرى ناسراۋە. كە ئەمەش دەپتە ھۆى نىمبونەۋەى بەرگىرى لەش و نەخۇشىيەكانى دىل و بەرزىبونەۋەى رىژەكانى شىزپەنجە و زەھابمەر.

ھەررەھا نەبوونى يەكگرتنى دەروونى دەپتە ھۆى روودانى كەموكورى لہ يەكگرتنى عەقلى و لہ شيوہى پشيوى و شەكەتى بيروھوشدا دەردەكەوتت !

لەبەر ئەوہ دكتور پۆل رۇش Paul Rosch (سەرۆكى پەيمانگاي ئەمريكى بۇ چارەسەركردنى دلەراوكى) دەلئت كە ۷۵-۹۰٪ لەو نەخۇشانەى سەردانى نۆرىنگەكانى دەروە دەكەن بۇ پشكىنىنى سەرەتايى كيشەكەيان دەگەرپتەوہ بۇ نەبوونى يەكگرتنى دەروونى. ھەررەھا د.رۇش دەلئت: چەمكى تەندرووستى لہ ئىستادا سنوورى نەبوونى نەخۇشى تىدەپەرىنئىت واتا تەندرووستى تەنيا ماناي نەبوونى نەخۇشى نيىە، لەراستىدا تەندرووستى برىتییە لہ يەكگرتن و گونجان لەگەل خۇمان و خەلك و ژىنگەدا.

ئىستاش دەگەرپتەوہ بۇ ئەو پرسەى كە دەلئت دلەكانمان چى دەلئن و چۆن دل لەگەل بوارە كارۆموگناتىسىيەكاندا مامەلە دەكات و ئەوہ چ پەيوەندىيەكى بە يەكگرتن و گونجانەوہ ھەيە؟

دلەكانمان چۆن فىرى قسەكردن بوون؟

تىكەلبوونى بوارە كارۆموگناتىسىيەكانى كەسانى نزيك يەك دەگەرپتەوہ بۇ ئەو كاتەى كە لە رەحمى داىكدا كۆرپەلە بووين، ئەو كاتەى بەتەواوى بە بوارى كارۆموگناتىسى دلى داىكمان داپۇشرابووين. ئەمەش لەسەر شيوہى كارلىك كردن و تىكەلبوونى شەپۆلەكانى وئەكيشى كارەبايى مېشك و وئەكيشى كارەبايى دلى ھەريەكە لە داىك و كۆرپەلەدا دەردەكەوتت.

ج- بەرزىوونەوى رىژەى ھۆرمۇنى كۆتىزۇن(ھۆرمۇنى دلەراوكى)، كە دەپتە ھۆى بەرزىوونەوى فشارى خويىن و بەرزىوونەوى رىژەى شەكر لە خويىندا، ھەررەھا دەپتە ھۆى لاوازى ئىسك و زەھايەمەر و لاوازىوونى بەرگرى و دواكەوتنى ساپرىژبوونى برىنەكان.

لەبەرامبەرىشدا گونجانى دەروونى دەپتە ھۆى زيادبوونى ناستى ھۆرمۇنى دژە پىرى بۇ دوو ئەوئەندە، ھەررەھا كەمبوونى ھۆرمۇنى دلەراوكى بۇ دوو ئەوئەندە.

Grossarth-Maticek. R. and H. J. Eysenek (1995). Self-regulation and mortality from cancer, coronary heart disease and other causes: A prospective study. *Personality and Individual Differences* 19(6): 781 – 795

له ماوه‌ی شیرپیدانیشتا، کاتیك دایك كۆرپه‌كهی به نزیك دلیموه له باوه‌ش ده‌گریت^(۱)، توپژینه‌وه‌كان سه‌لماندوو‌یانه که بواری کارۆموگناتیسی دلّی مندالّ به‌شیویه‌کی ورد ریکده‌خریت تا له‌گه‌لّ بواری دایکدا بگونجیت.

له‌ماوه‌ی سکپری و شیرپیداندا دایك له‌پیتی بواری کارۆموگناتیسییه‌وه زۆر زانیاری بۆ مندالّ‌که‌ی ده‌گوازیتته‌وه، ساده‌ترین زانیاری بریتییه له‌وه‌ی که مندالّ‌که‌هه‌سته‌کات که مندالّ‌کی خوشه‌ویسته. له‌و باره‌یه‌وه نيزاک کوخ ماموستای لوی بیج بۆری (الغدة الصماء) له کالیفۆرنیا ده‌لیت: شیرى دایك به‌ته‌نیا سه‌رچاوه‌ی خۆراک نییه، به‌لکو رینگایه‌که که دایك له‌پیه‌وه زانیاری بۆ مندالّ‌که‌ی ده‌گوازیتته‌وه.

مندالّ کردنه‌وه‌ی کۆدی شه‌پۆله کارۆموگناتیسییه‌کانی دلّی دایکی فی‌ده‌ییت؛ که له‌ناویاندا گه‌شه‌ی کردوه، به‌ته‌واوی وه‌ک نه‌وه‌ی که زمانی دایك له‌و ناوه‌نده‌وه فی‌ده‌یین که تییدا گه‌شه‌ ده‌کین، له‌به‌ر نه‌وه دلّ‌که‌کانمان توانای نه‌ویان ده‌ییت که نه‌و زمانه‌ بخویننه‌وه و به‌دریژایی ژیان پیه‌وه کاریگر ده‌یین و، دلّ توانای نه‌وه‌ی ده‌ییت که به‌هه‌موو بواره کارۆموگناتیسییه‌کانی ده‌وربه‌ری کاریگر بییت.

نه‌مه‌ش واتای نه‌ویه که دلّ وه‌ک وه‌رگرێک Receiver یان نه‌ندامی هه‌ست Sense organ کارده‌کات وه‌ک چاو و زمان، به‌لام شه‌پۆله کارۆموگناتیسییه‌کان ناگۆریت بۆ ره‌نگ و تام، به‌لکو بۆ هه‌ست و سۆز و کاردانه‌وه، بۆیه به‌رامبه‌ر هه‌لوستیک هه‌ست به‌دلته‌نگی ده‌کین و، له‌به‌رامبه‌ر هه‌لوستیکێ تردا هه‌ست به‌دلّ کرانه‌وه ده‌کین و، به‌م شیویه^(۲).

(۱) توپژینه‌وه‌که سه‌لماندوو‌یه‌تی که ۹۰٪ ی دایکان له‌هه‌موو ژیارستانیه‌ته‌کاندا مندالّ‌کانیان به‌لای چه‌پ هه‌له‌گر، نزیکی دلّیان. نه‌مه‌ش بۆ نه‌وه ناگه‌ریتته‌وه که ئاره‌زوویان له‌ویه که ده‌ستی راستیان نازادیت تا کاری پیه‌کن؛ چونکه هه‌مان شت له‌گه‌لّ نه‌و دایکانه‌شدا راسته که چه‌په‌ن(ده‌ستی چه‌پ به‌کارده‌ینن).

(۲) Paddison, S.(1998). The Hidden Power of the Heart: Discovering an unlimited Source of Intelligence. Boulder creek, CA, Planetary Publications

Fredrikson, B. (1998). What Good are positive emotions? Review of General Psychology 2(3): 300-319

دل بە ناردنى پەيام و زانىارى بۇ مىشك و بەشەكانى ترى لاشە وەلامى ئەو زانىارىيانە دەداتەمە كە پىنى دەگات، ئەمەش لە شىۋەى (ھۆرمۇنات كە دل دەريان دەدات) يان لە رپنى دەمار(لە رپنى كۆنەندامى دەمارى خۆنەويستانە) يان ميكانيكى (لەشىۋەى رىنكخستنى ناستى ليدانەكانى دل و گۆرپانكارى لە فشارى خوتندا)، ئەمە لەلایەنى پەيامە كارۋموگناتىسىيەكان و، پاش كەمىكى تر بە درىژى ئەو بابەتە دەخەينەرۋو.

بۇ بەلگەھىنانەمە لەسەر رۆلى بوارى كارۋموگناتىسى دلى مرؤف لە بەدبەيتانى يەكگرتنى دەروونى و عقلى و لاشەى، پسپۆرپانى ئەو بوارە چەند ناستىكى تر دەخەنەرۋو كە ئەو شەپۇلانە ئەنجاميان دەدەن، لەوانە:

۱- پەيوەندى لەناو لاشەى مرؤفدا:

دەكرى چارەسەر بە دەرزى چىنى Acupuncture كۆنتىرپراكتىكى بوارى كارۋموگناتىسى بيت؛ كە دەگەرپتەمە بۇ سى ھەزار سال پيش زايىن.

ئەم لەقى پزىشكى چىنى كۆن لەسەر ئەو بىرۋكەيە دامەزراۋە كە رىچكەى وزە (بوارى كارۋموگناتىسى) لە ناو لاشەى مرؤفدا ھەيە، كە بەرپرسن لە تەندرووستى و نەخۇشى مرؤف و ئەو رىچكانە لەسەر شىۋەى بەشى ھەستىار لە لاشەدا دەردەكەون، ۋەك گرى و دەست و پى.

لەبەر ئەوە پسپۆرپانى ئەو بوارە ھەلدەستن بە دانانى دەرزى بچووك لە چەند خالىكى ديارىكراوى ئەو ئەندامانەدا، بۇ چارەسەر كەردنى نازار و زور نەخۇشى لە شوتنە جىاجىكانى لاشەدا.

يەكىك لە سەرسوپرھىتەرتىن كارەكانى دەرزى چىنى بەكارھىنانىيەتى لە سركردنى نەخۇش پيش نەشتەرگەرى^(۱).

(۱) پزىشكى سەردەم سەرکەوتنى ئەم تەكنىكەى بە بىردۆزى (دەروازە Gate) ۋەسەفەردۋو. ئەم بىردۆزە ۋاى دەبىئىت كە ئەو لەرەنەۋەيەى پسپۆرپان بەھۆى ئەم دەرزىمەۋە لە لاشەدا دروستى دەكەن، ھەلدەستن بە ناردنى شەپۇلگەلىك كە ھەلدەستن بە داخستنى ئەو دەروازانەى كە نازارىان پيدا تىپەر دەبىت، بەمەش نازارەكە ناگاتە مىشك.

بۇ يەكلايىكردنەۋەي ئەو سەرسورمانەي بالى بەسەر ناۋەندە زانستىيە كاندا كېشاۋە لەھەمبەر ئەو تەكنىكە، پەيمانگاي نىشتمانى تەندرووستىيى NIH لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا بەياننامەيەكى دەرکردوۋە بەكورتى دەلىت: سەرەراي ئەۋەي كە ئەستەمە پزىشكىي چىنىي كلاسكىي بە چەمكە شىكارى و فسىۋلۇجىيەكانى ئىمە لىكدانەۋەي بۇ بىكرت، بەلام نىكۆلى ناكىرت لە كارىگەرى دەرزى چىنى لە ديارىكردن و چارەسەر كىردنى زۆر نەخۆشى.

۲- پەيوەندى لەگەل مەرۋۇدا:

زانايان گەيشتوۋنەتە ئەۋەي كە بوۋنى ماددە كىمىيائىيەكان (كە بە فىرۋمونات Pheromonat ناسراون) و لە ئارەقى مەرۋۇدا دەرەدەرت و كەسانى دى بوۋنى دەكەن (بەلام ھەست بەبۆنەكەي ناكەن) و، دەپتە ھۆي ھەلقوۋلانى زۆر ھەست و سۆز ۋەك دايكايەتى و خۆشەويستى، يان ۋەك نەبوۋنى مەيل لە ھاۋسەرگىرىكردن لەگەل ئەندامە نىيكەكانى خىزان.

زۆربەي زانايانى بايۋلۇجى بەو مىكانىزمە كىمىيائىيە وازيان ھىناۋە و، ھەستيان بە بوۋنى رۆلىكى تىرى گىرنگى بۋارە كارۋموگناتىسىيەكان نەكردوۋە، جا كاتىك بەم دوايىيە ھەندىك لە زانايان گىرنگىيان بەو بۋارەدا گەيشتە چەند دەرەنجامىكى سەرسورھىنەر.

بۆيە ئەگەر لە ئىستادا گەنجان باس لە كىمىيا بىكەن (كە مەبەستيان فىرۋمونات) ھە بۇ لىكدانەۋەي نەپنى سەرنجراكىشانىيان لە يەكەم نىگاۋە لەلايەن رەگەزى بەرامبەرەۋە، ئەۋا دەستەۋازەي (سەرنجراكىشان) سەدان سال پىش ئىستا بەكارھىنراۋە!! بەم دوايىيە تۋىژەران بوۋنى گونجانى بۋارە كارۋموگناتىسىيەكانىيان سەلماندوۋە لەنىۋان دلى ئەۋانەي ھۆگرى يەكتىبوۋن، چ لەنىۋان خۆشەويستاندا يان لەنىۋان دايك و مندالەكانىدا !

د. گارى شۋارتز Gary Schwartz (مامۇستاي پزىشكىي دەروۋنى لە زانكۆي نەرىزۋنا) بەدۋاداچوۋنى بۇ ۳۰۰ نەخۆش كىردوۋە كە نەشتەرگەرى چاندنى دلىيان بۇكرۋە، دۋاي نەشتەرگەرى بۆي دەرکەوتوۋە كە گۆرپانكارى رىشەيى

دەرۋونى و عقلى بەسەر ھەموو ئەو نەخۇشانەدا ھاتوو، بەتايىبەت ئەوانەى دلى دەستکرديان بۇ دائراۋە! بەلام زۆرىك لى پزىشكانى دلى و نەخۇشپىيە دەرۋونىيەكان ئەۋمىيان رەتكردۆتەۋە كە ئەو گۆرپانكارىيانە بۇ ئەۋە بگەرپىنەۋە كە دلى ئەركى عقلىي و ھەستىي ھەيىت و، لىكدانەۋەى ئەۋەى بۇ دەكەن كە ئەو نەخۇشانە لەسەر لىۋارى مردن بوون و بەر لە ئەنجامدانى نەشتەرگەرى و دۋاى نەشتەرگەرى نازارى زۆريان دىۋە، ئەمەش بۆتە ھۆى روودانى گۆرپانكارى گەۋرە لە باروودۇخى دەرۋونى و عقلىياندا.

۳- پەيوەندى لەگەل روۋەكدا:

توئىزىنەۋە زۆر و زەۋەندەكانى زاناي روۋەكناسى ھىندى د.بۇس Jagadis Bose دەريانخستۋە كە روۋەكىش كۆئەندامى دەمارى ھەيە، كە زۆر لە كۆئەندامى دەمارى مروف و نازەل دەچىت^(۱)! لەرىي ئەو كۆئەندامەۋە، زانايان تۋانىۋىيانە لىكدانەۋە بۇ زۆر دياردە بكنە كە ئەستەمە بە مىكانىزمە كىمىيەكان لىكدانەۋەمىيان بۇ بكرىت، ۋەك خاۋبوۋنەۋەى گەلای روۋەكى (خانمە شەرمەكە) كاتىك دەستى لىدەدەين.

سەلمىتراۋە كە كۆئەندامى دەمار بوارى كارۋوموگناتىسى ھەيە كە لەگەل بوارە كارۋوموگناتىسىيەكانى دەۋرۋەرى كارلىك دەكات، نمونەى ئەۋەش سىس بوونى ھەندىك روۋەكى مالىەكانمانە لەكاتى سەفەر كردنى ئەۋانەى راھاتوون بە گىرنگى پىدانىيان!

۴- پەيوەندى لەگەل بى گىمانەكان:

يەكىك لە توئىزىنەۋە سەرسۈرھىنەرەكانى ئەۋ بوارە، ئەۋ توئىزىنەۋەيەكە زاناي يابانى ماسارۋ ئىمۆتو Masaro Emoto لەسەر دلوپەكانى ئاۋ ئەنجامى داۋە لەكاتى بەستىياندا^(۲).

(۱) توئىزىنەۋەكانى لە كىتپى The Nervous Mechanisms of plants دا بىلاۋكردۆتەۋە.

(۲) كۆئەندامى دەمارى روۋەك لە خانە و ناۋەندى دەمار پىكدىت، ھەرۋەھا بەستەر Synapass و رىشالى ھاتوو و رۆيشتو Afferent. Efferent nerve Fibers و كەۋانى دەمارى كاردانەۋەى Reflex arc بوونىيان

ئىمۆتۆ تېيىنى بونى رىنكخراوى بلوورە ئاويىەكانى كىرد چ لە شىۋەى رىنكخراويىەكى سەرسورھىنەر يان بى سەروىەرى نارىك كاتىك كە لەبەردەمى ئاودا ھەستەكانمان دەربرپىن چ بە ھەست و سۆزى خۆشەويىستى = يەكگرتن يان (رق = يەكنەگرتن) كە لە دلى ئەو كەساندا ھەيە كە بەو تاقىكردنەويە ھەلدەستن !!

گومان لەوھدا نىيە كە دەرەنجامەكانى ئەو توپزىنەوانە لە سەرووى چاوپروانى زۆرىەى زانايان بوو، بۆيە ھىرشىيان كىردە سەر ئىمۆتۆ و بە نابابەتى تۆمەتباريان كىرد.

سەيركىردنى دل ۋەك موگناتىسىكى بەھىز و بەرھەمھىنەرئىكى كارەبائى چالاک ۋەك حەقىقەتتىكى زانستى لىھاتوۋە، وا ديارە پەيوەندى كىردن لە رپى بوارە كارۋموگناتىسىيەكان بە تەنيا لەلاى مرؤف و گيانلەبەرانى دىكەى ئازۋلى و روۋەكى نەوہستاوہ، بەلكو دەكرى درتۇر بىتتەوہ و بى گيانەكانىش بگرتتەوہ!

دوھەم: مىشكە بچووكەكە :

لەوانەيە كەسنىك بلىت: ئەو زانا كارۋموگناتىسىيەكانە بەجۆرىك باسى دل دەكەن ۋەك ئەوہى كە مىشك بىت. ئاخۇ ھەر بەراستى دل ئەو توانايەى ھەستكىردن و ۋەرگرتن و ناردنەى ھەيە؟!

لەسالى ۱۹۹۴ دكتور ئاندرؤ ئارمؤر^(۱) Andrew Armour جىھانى سەرسام كىرد بە خستەنەرووى چەمكىكى زۆر گىرنگ.

ئارمؤر لە توپزىنەوہكانىدا گەشىتتۆتە ئەو دەرەنجامەى كە دل كۆنەندامى دەمارى تايبەت بەخۆى ھەيە Interinsic Nervous System كە شاينەى ئەويە

ھەيە. رىك ۋەك كۆنەندامى دەمارى مرؤف و ئازۋل.

(۱) ئاندرؤ ئارمؤر، مامؤستاي نەخۋىيەكانى دلە لە زانكۆى مۆنتريال لە كەنەدا و سەرپەرشتىارى گؤفارى Neuro Cardiology ە و ئارمؤر دەرەنجامى توپزىنەوہكانى لە كىتەبەكى (مىشكى دل The Heart Brain) دا بلاكردۆتەوہ.

بىيى بگوترتت مىشكە بچووكە كە The Little Brain بە بەراورد لە گەل مىشكە گەورە كە مان كە لە دەماغمان دا يە^(۱)!!

كۆتەندامى دەمارى دىل لە نزيكەى ۰،۰۰۰ ۴ دەمارە خانە پيكدىت، سەرپراى جۆرە جياوازه كانى خانە پشتگيره كان كە هاوشيوهى خانە كانى ناو مىشكن Glial Sells و، هەمان گوتزەرەوه كيميائى و پروتينييه كان بە كاردەهييتت كە مىشك بە كارى دەهييتت. لە ئەنجامى ئەو لە يە كچوونەش، هەندىك وەك دوورگە يە كى بچووك سەيرى ئەو دەزگايە دەكەن كە لە مىشكى دا يەك جيا بۆتە وەو لە دىدا جىگيربوو^(۲)!

ئەو مىشكە بچووكە دەتوانيت كارى دىل بە يە كۆتەندامى دەمار رىكبخات، هەر ئەو هەشە كە تووشى ئەو نەخۆشانە دەييت كە نەشتەرگەرى چاندنى دىيان بۆ كراو، كە لەو نەشتەرگەريه دا ئەو دەمارانە دەبرد رين كە مىشك بە دىل دەبەستە وە.

كارەكە ليزەدا تەواو ناييت، بەلكو ئەو مىشكە بچووكە رۆلى هەيە لە ناراستە كردنى مىشكە گەورە كە دا! لىكۆلەران سەلماندوو يانە كە چالاک كردنى دەمارى جارسىمپتاوى لە دىدا دەييتە هۆى هيوور كەرنە وەى چالاکى كارەبايى مىشك بەرپزەى % ۵۰^(۳)!!

Armour, J. A. and J. Ardell. Eds. (1994) Neurocardiology. New York, NY, Oxford University (۱) press.

Armour, J. A. (1991). Anatomy and function of the intrathoracic neurons regulation the (۲) mammalian heart. In: I. H. Zucker and J. P. Gilmore, eds Reflex Control of the Circulation. Boca Raton, FL, CRC Press. 1 – 37

Influence of afferent cardiovascular feedback on (۱۹۸۲). Sandman, C. A. B. B. Walker, et al (۳) behavior and the cortical evoked potential. In: J. Cacioppo, J. T. and R. E. Petty, eds. Perspectives in Cardiovascular Psychophysiology. New York, The Guilford Press. MeCraty, R. W. A. Tiller, et Heat – heart entrainment: A preliminary survry. Proceedings of the Brain – Mind Applied (۱۹۹۶) al. Neurophysiology EEG Neurofeedback Meeting, key west. Florida

سېئەم: دل ۋەك لووى بى بۇرى (غدة صماء)

يەككە لە راستىيە زانستىيە سەرسۈرھىنەرەكان كە بەم دوايىانە ئاشكرا كراو، كارى دلە ۋەك لووىكى بى بۇرى، تا ئىستا سەلمىنراو كە دل شەش جۇر ھۆرمۇن دەرەدات:

ھۆرمۇنى يەكەم بە پىتەكانى ANH^(۱) -NPPC^(۲) -BNP^(۳) كە ھەر سىكىيان رۇلىكى گىرنگىيان ھەيە لە رىكخستنى ئاو و خويىەكانى سۇدىوم و پۇتاسىوم لە خويىندا، لەبەر ئەو ۋە روودانى ھەر كەموكورتىيەك تىيدا مرۇف تووشى چەندىن نەخۇشى دەكات، كە گىرنگىرىنيان بەرزىبونەوھى فشارى خويىنە .

ھەرۋەھا ئەو ھۆرمۇنانە بەكارى گىرنگ ھەلدەستن لە رىكخستنى كارى مېشكدا، ۋەك چالاک كىردنى كارى ناوچەى ژىر مېهاد Hypothalamus و غوددەى نوخامى Pituity gland كە بەرپرسن لە زۇر فەرمانى زىندوى لاشەى مرۇف، ۋەك رىكخستنى پلەى گەرمى لەش و رىكخستنى فشارى خويىن ۋە ھەلسوراندنى كارى ھەموو لوو ۋە بىبۇرىيەكانى ناو لەش.

ھەرۋەھا ئەو ھۆرمۇنانە دروستكىردنى پىرۇتىن^(۴) چالاک دەكەن كە بەرپرسن لە پاراستنى دەمارەخانەكان لەكاتى دلەپروكىدا بەتايبەتى لە ناوچەى (فەرس البحر Hippocampus) كە ناوھندى يادەمورى ھۇشيارە.

ھۆرمۇنى چوارەمىش كە دل دەرەدات ھۆرمۇنى (ئوكسىتوسىن Oxytocin)، كە پىشتەر وادەزانرا لەلايەن غوددەى نوخامىيەو ھەرەدەرت، پاشان سەلمىنرا كە ئەو رىزىمەى لە خانەكانى دلدا ھەرەدەرت دەگاتە ھەمان رىزە كە لە مېشكدا ھەرەدەرت !

(۱) ANH: Atrial Natriuretic Hormone

(۲) BNP: Brain Natriuretic Hormone. پىشتەر وادەزانرا كە لە مېشكەو ھەرەدەرت.

(۳) NPPC: Natriuretic Peptide Precursor

(۴) Beta amyloid Precursor Protein

ئەھۋال مۇنداق بولۇپ، دەردانى شىر بەناۋىيەگە) رۇلىكى گىرگى ھەيە لە چالاكىيە كانى زانىارى و سىكىسى و رەفتارىان و ھەستىكىن بە دايكايەتى، ھەروەك چۈن پالپىشى تۈنانى مۇرۇف دەكات لەسەر بەرگە گىرتنى دلەپراۋكى و خۇگۇنجاندىن لە گەلىدا.

لەبەرئەۋە ئۆكىستۈسىن بە ھۇر مۇنى پەيۋەندىي و يەكگىرتن و گۇنجان ناسراۋە. لە كۆتايىشىدا د. ئارمۇر^(۱) سەلماندۈۋىيەتى كە ھەردۈۋ ھۇر مۇنى نۇرئادىرنالىن Noradrenalin كە رۇلىكى گىرگى ھەيە لە ئامادە كىرنى لاشە بۇ مامەلە كىرنى لە گەل دلەپراۋكىدا، بەھەمان شىۋە دۇپامىن Dopamin كە دەمارنىكى گۇرۇرەۋىيە و لەناۋ مىشك و دەرەۋى مىشكدا بە رۇلىكى گىرگى ھەلدەستىت.

ئاي خۇدايە!... ئەمە زىمانىكى ترە كە بەھۋىيەۋە دل لە گەل دەزگا جۇراۋجۇرەكانى لاشەدا پەيۋەندى دەكات و ئاراستەيان دەكات، لەسەرۋى ھەموشىيانەۋە سەرۋك (مىشك)!

پەيۋەندى نىۋان مىشك و دل

Heart – Brain Entertainment

لە سى خالى پىشۋودا باسى نۇتتىرن زانىارىمان كىرد دەر بارەى فسىۋلۇجىيە دل. لەوانەيە ھەندىك لەۋ زانىارىيە زانىستىيانە پىشتر زانراۋ بۈۋىن، بەلام تەۋاۋ كىرنى لىكۇلىنەۋەكان لەۋ بۈۋارەدا و گەيشتن بەۋەى كە دل رۇلىكى گىرگى ھەيە لەسەر ھەست و سۆز لەم دۈۋايىيانەدا يەكلاۋتەۋە.

ئەگەر مىشك ئەندامى ھەست و سۆز بىت و بەرپرس بىت لەبەرەمبەر ئەۋ بىرۋىكانەى كە لە ناخماندان، ئەۋا تۈبلىي پەيۋەندى نىۋان ئەم دۈۋ ئەندامە زىندۈۋە (مىشك و دل) چى بىت؟

(۱) د. ئارمۇر بۈۋى چەند خانەيەكى سەلماندۈۋە بەناۋى ICA Intrinsic Cardiac Adrenergic Cells لە دىۋارى ماسۈلكەى دلدا، كە بەرپرسن لە دەردانى ئەم دۈۋ ھۇر مۇنە .

سەلمېتراوه كە پەيوەندىيە كە لە رېئى چوار ميكانيزمەو دەكرېت:

يەكەم: ميكانيزمى شلەژاو Nervous Mechanism

پېشتر باسماڭ كەرد كە مېشك كارى رىكخستنى دل دەكات، ئەويش لەرېئى دەمارى لا ئىرادى خۆنەويستانەو ANS كە دەمارەكانى ئەم دەزگايە زانىارىيەكان لە مېشكەو بۆ دل دەگوازەنەو.

هەروەها ئەوئى بەم دوایيانە سەلمېتراوه، ئەويە كە ئاماژەى زۆر هەن كە ئاراستەى پېچەوانە (لە دلەو بۆ مېشك) دەپۆن، ئەويش لەرېئىگەى هەمان دەزگايە دەمارى خۆنەويستانە، ئەو ئاماژانەش لە ناوچەى قەدى مېشك Brain Stem كۆتاييان پېنايەت كە برىتییە لە ناوئەدى بەرپۆبەردنى ئەو دەزگايە، بەلكو بەرپۆ ناوئەدى بەرزەكانى مېشك بەرز دەبەنەو و كار لە كاركردنى مېشك دەكە ن و دەگەنە:

- لەوئەى مېشك Amygdala: كە ناوئەدى بەرپۆسە لەهەموو فەرمانە كاردانەويەكانمان و ئاراستەكردنى رەفتارەكانمان، ئەويش بەپېشت بەستەن بەهەست و سۆزماڭ.

- مېهاد Thalamus: كە وئستگەى يەكەمى ئاماژە هاتووەكانە لە هەستەوئەرى جىاوازەكانەو (چاڭ، گۆئ...) مېهادىش ئاماژە دەداتە ناوئەدىكانى تويكلى مېشك كە بەرپۆسە لە لىكدانەوئەى تەواوئەى ئەو هەستانە.

- چاللى بەشى پېشەوئەى مېشك Base of Frontal Lobe: كە ناوئەدى بەرپۆسى درووستكردنى هەماهەنگى ئىوان هەست و سۆزەكان و فەرمانە عەقلىيەكانى تىدايە.

لە چالاكییە گەرنگەكان و بەلگە بەهیزەكان لەسەر رۆئى دل لە ئاراستەكردنى چالاكییەكانى مېشك، ئەويە كە بەناوى چالاك كەردنى دەمارى ئالۆز Vagus Nerve Stimulation VNS^(۱) ناسراو.

(۱) دەمارى ئالۆز ئاماژەى هېور كەروە لە مېشكەو بۆ دل دەبات، هەروەك چۆن ئاماژەى پېچەوانەى ئەو ئاراستەيەش دەبات.

ئەم تەكنىكە پېشت بەو دەبەستىت كە دەزويەك لە دەورى دەمارى ئالۆز لە ملدا دەپېچىت و دەبەستىتەو بە

رېنكخراوى نهمريكي بو حېپ و دهرمان FDA نهم تهكنيكيه ي بو چارهسهر كردنى حالتهكانى فى (صرع)ى تووند بهكارهيتنا له سالى ۱۹۹۷، ههروهها بو چارهسهر كردنى حالتهكانى بيتاقهتېي ياخيى له سالى ۲۰۰۵ و، تائىستاش بهرئوبهرايهتېيه كه خهريكي ليكولئينهوهن لهو تهكنيكيه بو بهكارهيتنانى بو حالتهكانى ترى وهك دلهر او كج و زههايهمر و سهريئشهى نيوهي (شهقيقه).

دووهم: ميكانيزمى كارؤوموگناتيسى Electro-Mabnrtic Mechanism

به فراوانى باسى رؤللى دلمان كرد وهك موگناتيسىكي گهوره و بهرهمهيتنهرىكي وزهى كارهبايى و پهيوهندي به كارى ميشكهوه.

سئيهه: ميكانيزمى ميكانيكى Mechanical Mechanism

بهشى راستى دل نهو ژووره لهخؤدهگرئت كه بهربرسه له وهرگرتنى خونى گهراوه لهلاشهوه بو دل، ههروهها بهشى يهكه مى كه بهربرسه له دابهشكردنى خون له دلوه بو لاشه چهند وهرگرينكى ميكانيكى لهخؤدهگرئت Brorecoptors كه بهشدارن له ديارىكردنى رئزهى تريبهكانى دل و رئزهى نهو خونى پالى پئوهدهنيت، لهكو تاييشدا كاردهكاته سهر چالاكى كارهبايى دل.

نهو گوورانكارىيانه كاردهكهنه سهر چالاكى كارهبايى ميشك (شهپولهكانى نهلفا) و له پاشانىشدا كارىگهري دهبيت لهسهر كارى ناوهنده جوراوجؤرهكانى.

چوارهم: ميكانيزمى كيميائى Chemical Mechanism

باسى نهوهمان كرد كه دل شش هؤرمؤن (بهلايهنى كهمهوه) دهردهات و باسى رؤللى نهو هؤرمؤنانهشمان كرد له ناراستهكردنى زؤرئك له چالاكىهكانى لاشه و ميشك

پاتريمهك وهك تهزوى كارها. چالاك كردنى دهمارى ئالؤز بهم تهزوه كارهباييه هاوشئوهى ناردنى نامازهى كارهباييه له دلوه بو ميشك (له دؤخى ناساييدا) لهرنى ههمان دهمار بو رېنكخستننى كارى ميشك. له همدوو دؤخيشدا نامازهى له دلوه يان له پاتريموه (ليئانه كارهباييهكان دمنه هؤى دهردانى همدئيك گوزبرهوه دهمار له ميشكنا وهك نورهديرئانيل و گابا Gaba، كه كاردهكاته سهر چالاكى كارهبايى تونكلى ميشك.

دل بھم شیویہ لہ گھل میٹشکدا پھیونندی دھکات و، ئەو پھیونندییہ ش دەییته
ھۆی ئەوہی بگھین بەوہی کہ^(۱):

دل رۆلی لہ ھەستکردندا ھەیە!
دل رۆلی لہ بییرکردنەوہدا ھەیە!

لە کتیبی ((دلە زیرەکە کہ The Intelligent heart)) دوو نووسەرەکە^(۲)
رۆلی دل لہ ژیانی فیکری و ھەستکردنماندا بە شیویہ کی جوان و لانەدان لہ
وردی زانستی بۆ دەخەنەرۆو و دەلین:

لە گھل ھەر ترپەبە کی دلدا، دل تەنیا پال بە خۆتەوہ نانیٹ، بە لکو نامە ی
(دەماریی - ھۆر مۆنی - میکانیکی - کارۆموگناتیسی) بۆ میٹشک دەنیرت،
کہ زۆر زانیاریان ھەلگرتوہ. بۆیە ئە گەر ترپەکانی دل زۆر رینک و پینک بن
(لە رۆوی رژی ژمارە و گونجانیان) ئەوا ئەو زانیارییە دەگاتە میٹشک و
فەرمانەکانی تریکلی میٹشک (لە رۆوی ھەست و زانیاری و ھزری و دەروونی)
باشتر دھکات و، ئەمەش دەییته ھۆی رۆونی عەقلی و دەروونی، لە گھل توانایە کی
زیاتر لە ھەلسەنگاندنی شتەکان و دەرکردنی بریار و بەمەش توانا داھیتانەکانی
مرۆف ھەلدەقوولیت. ھەموو ئەمانەش دەبنە ھۆی گونجان و رینک و پینکی
عەقلی و دەروونی.

دەکرێ وەک موگناتیسی جوولاً و سەیری ئیمە بکریٹ، کہ ھیزی کیش کردن و
دوورخستنەوہی ھەبە لە گھل ئەوانە ی ھاوشیوہین یان دژین.

لینکۆلینەوہکان دەریانخستوہ کہ خۆشەویستی و سۆز و چاودیری کردن لە لایەن
خزم و کەس و پزیشکەکانەوہ بۆ تووشبووانی نەخۆشی شپیرەنجە ری لہ تەشەنە کردنی

(۱) سی کوچکە ی فەلسە فە یۆنانی کۆن (سوقرات - ئەفلاتون - ئەرستۆ) باوەریان وابوو کہ عەقل (کاری
میٹشکە) و ھەستکردن (کاری دلە) و دوو لایەنی رۆی مرۆف دەردەخەن و، بەشیک نین لە فەرمانەکانی
لاشە ماددی و لە کتیبکی بەردەوام دان بۆ ناراستە کردنی مرۆف. لەبەرئەوہ ئەفلاتون ھەست و سۆزی
بەر نەسپە چوواندوہ کہ عەقل ناراستە ی دھکات.

(۲) David Mc Arthur و Bruce Mc Arthur لەو نووسەرەن کہ گرنگی بە زیرەکی رۆحی و پھیونندی
نیوان ھەست و بییرکردنەوہ دەدەن.

نەخۆشە دەگرت، ئەوەش ھۆی باشتربوونی بەرچاوی کاری بەرگری لەشی نەخۆشە کە یە.

خۆتەری بەرێز..

لەم باسەدا و لە باسی پێشتریشدا زۆر زانیاریمان دەستکەوت، کە بوونی پەيوەندییەکی بە ھێز لە نێوان چەمکە رووحي و ئاینییەکان و ھەست و بیرکردنەوه و، نێوان لایەنی بايۆلۆجی لاشە دەسەلمینن.

خستەپرۆوی بە ئەمانەتی ئەم پرسە ناچاری کردین ئەوێ پێگەشتوون بێخەینەرۆو، بەبێ بازدان بێ دانانی و ئناکردنێکی تەواو بۆ ئەو پەيوەندییە.

ئەوانەى گرنگیان بەم چەمکانە داوہ چەند ھەلۆستیکیان ھەبووہ:

بیاوہران ھەلۆستى رەتکردنەوہیان ھەلئەژاردوہ، ئەمەش شتیکی سرووشتییە. دیندارەکانیش یەکیک لەم سێ ھەلۆستەیان ھەلئەژاردوہ.

- ھەیانە بەپراکردن دەستی کردوہ بە دەرکردنی دەرەنجامی یەکلاکەرەوہ، بەو پێیەى ئەوێ پێگەشتوون راستى زانستى تەواون و، ھەندیکیان بە بەلگەى ئیعیجازى زانستى یەکلاکەرەوہى قورئانى پیرۆزى دەزانن.

- ھەیانە خۆی پاراستوہ، بەو پێیەى ھەست و سۆزە رووحي و ئاینییەکان کاری روحن و لاشە ھیچ کاریگەرییەکی نییە. و ئەم کۆمەلە یە لەوہ دەرسن کە خستەپرۆوی زانستى بمانگێرتەوہ بۆ فیکری ماددیگەرایى و پاشان بۆ بیاوہپرى. لە باسى دواتردا بە درێژى باس لەو ھەلۆستە دەکەین .

- ھەندى لە دیندارەکان وایدەبینن کە خۆی پەرۆردگار ئەو میکەنیزمە بايۆلۆجیانەى کردۆتە ئەلغەى پەيوەندى لە نێوان روحن و لاشەدا، ھەرۆک چۆن مېشکى کردۆتە ئامرازى عەقل لە مرۆفدا. بېنگومان ئەم ھەلۆستەیان راستترینە.

وہک دواوتە، کە ئەم دوو تەوہرەى ئاین و بايۆلۆجى پێچ بە کۆتایینن، دەلینن: ئەگەر دیدى زانستى کلاسیکى ئەوہ دُنیا دەکاتوہ کە تەنیا مېشک بە چالاکییە

عەقلىيەكان ھەلدەستىت و بەرپرسە لە بارودۆخى دەروونىي، ئەوا لىكۆلىنەوہ نوڧيە وردەكان و بىردۆزە بوڧرەكان لە ئايىندەدا پەردە لە سەر ئەوہ لادەدەن كە چۆن مرؤف وەك بوونەوہر ئكىپىك بەستراو و تەواو پىكھاتوو لە دامەزراوہى بچووكتەر (پروح - عەقل - دەروون - لاشە) دى ئىن ئەى و مېشك پىي ھەلدەستن، دلئش لە بەرپۆەبردنىاندا رۆلئكى گرنگ و مەزن دەبىنئت.

گومانئش لەوہدانىيە كە چەند دەبىەك زياتر تئناپەرئت، زانست زۆر نرىك دەبئتەوہ لە وەلامدانەوہى پرسىارەكانى ھەرىە كە لە ماددىگەراكان و دىندارەكان.

باسە حەوتەم : راستیە خودە مرۆفایەتە

له دوای بایۆلۆجیا چی؟

له دوو باسی ڕابردوودا زیاتر تیشکمان خسته سەر جینات و، ناوەندەکانی مێشک و بازنە دەمارییەکان و، دڵ و پەییوەندی بە مێشک و دەوروبەری، واتا لایەنی ماددی مرۆف.

جا نایا حەقیقەت و راستی مرۆف وەک بونەوهرێکی زیندوی عاقل لەو سنورە دەوستیت؟

کاتیگ بایۆلۆجییەکان بەرپەرچی لیکۆلینەوه له دیارده جیاکەرەوهکانی مرۆفیان دایەوه (ژیان و ئەوهی بە دوایدا دیت له بیرکردنەوه و هەست و نەست و پەفتار و دینداری) میکانیزمی زانستی ماددی هاوچەرخیان بەکارهینا که بناغەکە ی بنچینە ی ڕیبازی ئیختیزالی DNA بوو، که زیندەوهر ورد دەکاتەوه بۆ ئەندامەکان، پاشان بۆ شانە، پاشان بۆ خانە، پاشان بۆ بەش، تا دەگاتە ئاستی گەردیلە و پیکهاتەکانی بچوکتر له گەردیلە و شەپۆلەکانی وزه .

گومان لەوه دانییه که ڕیبازی وردکردنەوه (اختزالی) بەمه ژیان (بایۆلۆجیا) ی بۆ مادده (فیزیا) وردکردۆتەوه. بەمهش دیاردە ی ژیان که لێی دەکۆلێتەوه لەوانەیه هەر له خانەدا ون بویت!! چونکه ژیان بریتی نییه له بەش و گەردیلە و وزه.

له سەرەتای ئەم باسەدا دوو نمونە دەهینینەوه که کەموکورتی ڕیبازی توونکاری وردکردنەوه دەردەخەن: دی ئین ئەی و پەییوەندی بە مرۆفەوه، پاشان پەییوەندی نیوان مێشک و عەقل.

دى ئىن ئەي :

كاتىك زانا يان گەشتە گىرگىرىن و گەرەرتىن دۆزىنەۋەي بايۇلۇجى لە سەدەي بىستەم، كە برىتى بوو لە دۆزىنەۋەي DNA و مىكانىزمى كار كىردى^(۱)، زۆر لە زانا بايۇلۇجىەكان و ايانزانى كە زانست نەيتى ژيانى دۆزىۋەتەۋە.

بەلام دواي پەنجا سال لە ليكۆلىنەۋەي بى ئەندازە ئەو سەرسامىە نەما و، ئىتر بايۇلۇجىەكان راستىەكەيان بو دەر كەوت، كە DNA تەنھا پىنكەتەيەكى بايۇلۇجىيە و بەشپەيەكى سەرسورپەنەر دروستكراۋە، بە جورىك كە زانىارى كىمىيىي تىدايە كە خانە بو دروستكردنى پروتىنەكانى پىوستى پىيان ھەيە، ھەرۋەھا بو گواستەۋەي خاسىتە بو ماۋىيەكانىش^(۲)، بەلام ئەمە نەيتى ژيان نىيە.

DNA ۋەك ئەو وشە چاپكراۋانەي سەر ئەم لاپەرەيەي بەردەستت وايە، كە زانىارىەكان لە لاپەرەكە يان لە مەرەكەيى وشەكان يان لە ھەر وشەيەكدا دانىن، بەلكو لەو واتايانەدان كە ئەو وشانەي سەر لاپەرەكە گوزارشتى لىدەكەن. ھەمان

(۱) جىمس واتسن و فرانسىس كرىك و مۇرىس ولكىنز لە سەرەتاي پەنجاكاندا گەشتە ئەو دۆزىنەۋەيە، لەسەر ئەۋەش خەلاتى نۆبلىان لە پزىشكىدا ۋەرگرت لە سالى ۱۹۶۲.

(۲) بەشى دى ئىن ئەي لە زۆر ئەلقە پىنكەيت كە بەشپەيەي دوو زنجىرە لەيەك ئالون لە شپەي گورىس لە موو دروستكراۋ، ئەم گورىسەش بە شپەيەكى زۆر ئالۇز و توند بەدەۋرى خۇدا دەخوليتتەۋە لەناۋ نارۋكى خانەدا. ئەگەر بىكەينەۋە درىزىيەكەي دەگاتە ۲،۰۴ لە ھەر خانەيەكدا، ئەگەر گورىسەكانى ھەموو خانەكانى لاشەي يەك سرۇف پىنكەۋە بىستەنەۋە، ئەوا درىزىيەكى سەرسورپەنەرى ھەيە، بە ئەندازەي پىنچ ھەزار جارى ئەندازەي نىوان زوى و خۇر!!

زنجىرەي دى ئىن ئەي دابەش دەيتت بو چەند يەكەيەك، كە كرۇمۇسۇمەكانن، كە لە يەكەي بچوكتەر پىنكەيتن كە جىنەكانن. ھەر جىنكىش بەردەۋام ھەلدەستت بە پىدانى تىكەلەي كىمىيىي پىوست بو دروستكردنى ھەندىك پروتىن. درىزىي زۆر ھەن لە دى ئىن ئەي كە جىنن تىدا نىيە(نرىكەي ۹۵% لە درىزى زنجىرەكە) كە پىشتر نارى كەوتنى دى ئىن ئەي Gung DNA يان لىنابوو، اتا (ئەو دى ئىن ئەي) رۇلى نىيە!، پاشان سەلمىترا كە ئەو دى ئىن ئەيەي بەيى رۇل ھەزمار دەكرا رۇلىكى سەرەكى ھەيە لە كۆتەرۇل كىردندا لە چالاک كىردنى ھەر جىنكى بەيى بەرنامەيەكى كاتى و شوتنى كە عەقل بىتوانايە لە وىناكردنى، تا لەم دوايىانە ۋەك(مايستروى جىنەكان) تەماشايان دەكرد، ھەرۋەك چۆن، فەرمانى تىرشى ھەيە كە ھىشتا زانا يان بە ھەموو نەيتىيەكان نەگەشتوون.

ئەو زانىيارىانە دەكرى لەسەر كاسىتتىك يان رېكوردەرنىڭ، يان سىدىيەك تۆمار بىكرىت، ھەمو ئەوانە گىرنگ نىن، گىرنگ ئەو زانىيارىانەن كە ئەو ھىمايانە يان بۇ كۆد دەكرىن.

كىشە پەيدا بون morphogenesis

تىڭگە يىشتىنى بارى لاي ماددىگىرايىە ورد كەرەھە كان Reductionists وايدە بىنىت كە DNA (كە جىناتى خانە لىپىكىدىت) بە ھەمو رۇلىك ھەلدەستىت لە بىناتنانى زىندەھەرنىڭ بە خاسىيەتە لاشەيى و دەروونى و رەقتارىيە كانى. ئەو بە رۇنى دەركەوتوۋە كە ئەم دىدە ورد كەرەھەيە زۆر پەرە لە كەموكۇرپى، چۈنكە لە دوايىن لىكۆلىنەۋە بۇمان دەركەوتوۋە كە DNA ئە گەرچى سىفاتە كانىش دىارى بىكات، بەلام بەتەۋاۋى بىچ توانايە لە بەدەھىناتى زىندەھەرنىڭ لەسەر شىۋەي خۇى morphogenesis (ۋاتە گۆرىنى لە زانىيارىيەۋە بۇ بوونىكى راستەقىنە).

دەتوانىن چەمكى پەيدا بون بە نمونەيەك روون بىكەينەۋە كە وئىنەكەمان بۇ نرىك بىكاتەۋە: ئەو وشانەي لەسەر لاپەرەكان دەياننوسىن و، تىيدا ۋەسفى شىۋەي مرۇقىك دەكەين، جا ئەو ۋەسفە ھەرچەند ورد و دورو درىز بىت، ئايە دەكرى ئەو ۋەسفە بگۆرپى بۇ مرۇقىكى راستەقىنە (لە گۆشت و خوئىن)! ئىستا بۆتە پىۋىستى كە دان بەۋە دابنىت كە (سىستەمىكى تر ھەيە) كە بەرپرسە لەو پىكھاتنە. بەلام چۈن؟ تانىستا نازانىن.

مىشك و عەقل^(۱) :

بە ھەمان شىۋە، ئەگەر مىشكى ماددى ورد بىكەينەۋە بۇ پىكھاتە كانى لە بەش و گەردىلە و بچوۋىكتر لە گەردىلە، ئايا ئەو كارە دەمانگەيەننە تىڭگە يىشتىن

(۱) زاراۋى عەقل بە ژمارەيەك فرمانى بەرز دەگوۋىرت كە تونكىلى مىشك بۇ دوو نىۋە گۆيەكەي مىشكى مرۇف ئەنجامى دەدات، ئەو فرمانانەش بىرىتىن لە: ھەست- فېرېبون- يادۋەرى- زمان- لۇزىك- تواناى ھوكمدان بەسەر شتەكاندا.

له حهقیقهتی عقل؟ نایا چالاکى عقلی ده گه پرتوه بو کیمیا و کاربهای میشک؟ که له کوتایدایدایوناتی سؤدیوم و پوتاسیوم و له جولیه کی بهردهوام دان له پئی دیواری دهماره خانه دا؟ چون جولیه شو نایوناته و امان لیده کات که له چه مکه پوته کان Concepts تیگهین وهک نهوهی که ده لئین ((له راستیدا مروف شو بونه و ره به پرتیه که به دوای واتای ژیاندا ده گه پرت، جوانیی خوش دهوت، به شته شاراوه کان سه رسامه، نامانجی حهقیقهت و چاکه و داد گه ریه))؟!

له راستیدا میشک ده زگایه کی ماددییه که له توری زور نالوزی خانه ده ماریه کان پیکدیت^(۱)، که همویان به یهک زمان دهوتن و نهویش ترپهی کارو کیمیاییه، - تا نیستا - شتیکی مه حاله که هر چه نده به ناو میشکدا بگه پئی شتیکیمان ده ستبکه ویت که ناماژه بو ملیون ههست و نهست و چه مکه پوته کان و بیروکه و ههسته عقلیه کان بکات.

جیاوازی نیوان میشک و عقل وهک جیاوازی نیوان دهر پرنی وشه و اته که یه ایه، که دهر پرن میکانیزمیکی جیهانی ماددییه و بریتیه له دهنگیکی بهردهوام که قورگ له شیوهی له رینه وه له ههوادا بلاوی ده کاتوه، پاشان قورگ و زمان و ههردوو لیو هه لدهستن به برینی دهنگه بهردهوامه که، تا بیکه نه بیت و وشه، له راستیدا بابه ته که هه مووی فیزیاییه، نه مه یه کرداری دهر پرنی وشه کان، به لام (واتا) شتیکی تره، چونکه ده کری گوزارشت بیت له خوشه و یستی یان را گه یاندنی جهنگ بیت یان دهسته واژه یه کی تر، واتای وشه کان شتیکی جیاوازه و له دهر وهی باز نهی شو میکانیزمه ماددییه و پیکهاته ی ماددی گهردوونه!

(۱) لیره دا پیوسته باسی نهوه بکه یین که دهماره خانه کان Neurons که بو زانینی فرمانه کانی میشک تیشکیان خراوته سه ر نریکه ی ۱۰٪ خانه کانی میشک نشان دهن، له کاتیکدا که خانه کانی تری پالپشت Glial Cells نریکه ی ۹۰٪ خانه کانی نشان دهن. له دواییانه سه لمینتراه که نه م خانانه رولیکی گرنگیان هه یه له فرمانه کانی میشکدا که زور له وه زیاتره که تانتستا دوزراوته وه. به هه مان شیوه باس مان کرد که فرمانه کانی دی نین نهی که به که وتوو و بی فرمان ناودهر ان نریکه ی ۹۵٪ بنجینه ی دی نین نهی پیکدینن، نه مهش واتای نهویه که زانایان به تیشک خسته سه ر جینه کانی ناو دهماره خانه کان له کاتی لیکولینه وه له کاری میشک نهوا ته نیا تیشکیان خستوته سه ر نیوهی مادده ی میشک!!
(۱۰٪ * ۵٪) به و واتایه ی که نریکه ی ۹۹.۵٪ له مادده ی بوماوهی میشک هیشتا به باشی لیکولینه وهی له سه ر نه کراوه.

وه‌لامی میتافیزیکیه‌کان :

هه‌ندیك له گه‌وره زانایان ده‌ستیان کرد به باسکردنی بیتوانایی ته‌واو له تیڤگه‌یشتن له میکانیزمی پیکهاتن Morphogenesis به پشت به‌ستن ته‌نیا به DNA و، هه‌روه‌ها باسی شه‌وش ده‌که‌ن که چالاکي کارؤ‌کیمیایی خانه‌کانی می‌شک به ته‌نیا بی توانایه له لی‌کدانه‌وه‌ی عه‌قل و ره‌فتار .

شه‌و زانایانه وایده‌بینن که پیوسته دید و بو‌چونه‌کانمان فراوانتر بکه‌ین، تا جوړنك له بواره‌کانی له سه‌رووی ماده Supernatural Fields له خو بگریت، که به‌رپرس بیت له پیکهاتن و، به هه‌مان شه‌وه به‌رپرس بیت له عه‌قل و ره‌فتاری هه‌ر زینده‌وه‌رنك. له‌به‌ر شه‌وه فرانکلین هارؤ‌لد جه‌خت له‌سه‌ر شه‌وه ده‌کاته‌وه که فیکری ماده‌ی سه‌روشتی Naturalism شکستی هیناوه له لی‌کدانه‌وه و تیڤگه‌یشتنی سی دیارده گه‌شته‌که: گه‌ردوون - ژیان - عه‌قل .

فه‌یله‌سوف دیفید چالمه‌رز^(۱) David chalmers لی‌کو‌لینه‌وه‌یه‌کی به‌پیزی هه‌یه به ناو ونیشانی: عه‌قل و پیڤگی له سه‌روشتدا ((consciousness and its place in nature)) که تییدا شه‌و بیروکه هاوچه‌رخانه‌ی خستوته‌روو که به ده‌وری حه‌قیقه‌تی عه‌قلدا ده‌خولینه‌وه و، هه‌ولده‌دات روونبیکاته‌وه که چؤن هه‌ست و نه‌ست و بیروکه رووته‌کان دروست ده‌بن و سه‌رچاوه‌کانیان چین.

(چالمه‌رز) پیمان ده‌لیت: دوو ناراسته‌ی سه‌ره‌کی به‌ره‌رچی شه‌و پرسه‌یان داوه‌ته‌وه: ناراسته‌ی ماده‌ی فیزیایی که عه‌قل به دیارده‌یه‌کی ماده‌ی به‌ره‌می می‌شک ده‌زانیت و، کاربا و کیمیای می‌شک، که ده‌کری عه‌قل و شه‌وه‌ی گوزارشتی لی‌ده‌کات له هو‌شیاری و هه‌ست و نه‌ست و بیروکه‌ی روتمان لی‌ک بداته‌وه، که‌واته هه‌یچ شتیک له سه‌رووی می‌شکه‌وه نییه .

(۱) ماموستای فه‌لسه‌فه‌ی ناودار، به‌رینوه‌ری ناوه‌ندی توژیینه‌وه‌کانی عه‌قل له نوسترالیا. شه‌و توژیینه‌وه‌ی باسمان کردووه بو‌یه‌کم جار له کتبه‌که‌ی فه‌لسه‌فه‌ی عه‌قل Phylosophy of mind دا له‌سالی ۲۰۰۲ بلاو کردوته‌وه.

ھەرچى ئاراستەى ماددى نا فېزىيائىيە، وايدەبىننيت كە ئەقەل دياردەيەكى فېزىيائى نا ماددىيە و، لە گەل دياردە فېزىيائىيە كانىش لە پەيوەندى داىە. ھەرۋەھا ئەو ئاراستەيە وايدەبىننيت كە ئەقەل و مېشك بە تەواۋىي لە يەك جىاوازن و، سەر بە دوو جىھانى جىاوازن، مېشك سەر بە جىھانى ماددىيە لە كاتىكدا ئەقەل سەر بە جىھانىكى نا ماددىيە كە بە ھىچ جۆرئەك ھەست بە حەقىقەتەكەى ناكەين.

دياردەى بىننى پىشۋەخت = دياردەى ھەستکردن بە ھۆگرىي.

يەكئەك لە بەلگە بەھىزەكان كە لاىەنگرانى ئاراستەى نا ماددى پىشكەشى دەكەن برىتئىيە لە بەلگەى بىننى پىش وەخت Deja vu phenomenon. كە دياردەيەكى ناسراۋە لە زانستى دەروئناسىدا و تەننات ھەموومان يان زۆربەمان تئىدا ژياۋىن. بىننى پىشۋەخت واتاى ئەۋىيە كە ئىمە لە ژيانماندا بە ھەلۋىستىكدا تئىر دەبىن و لە بەرامبەرىدا ھەست بە ھۆگرىي دەكەين و، وادەزانىن كە پىشتر ھەمان ھەلۋىست بە ھەموو وردەكارىيەكانىيەۋە ژياۋىن، تەننات و ھەستدەكەين كە ئەقەلمان پىشتر لە يەكئەك خەۋنەكانماندا ئەۋىي نىشانداۋە كە چى لە وردەكارىيەكانى ئەو ھەلۋىستەدا پرودەدات!!

ماددىگەراكان پەرسەكەيان سادە كەردۋتەۋە تا لە تەنگ و چەلەمەكە پەزگاربان بىت و، بەۋە لىكبان داۋەتەۋە كە ئەۋە تەنيا ۋە ھەمىكە و لەو ساتەدا ھەستى پئىدەكەين. ھەر ۋەك چۆن، تەفسىرنكى تريان بۇ دياردەكە كەردۋە، ئەۋىش ئەۋىيە كە يەكئەك لە دوو نىۋەكەى مېشك پىش نىۋەكەى تر بە ماۋىيەكى زۆر كەم چەكەيەك ھەستى بە ھەلۋىستەكە كەردۋە و كاتىك نىۋەكەى تر ھەستى پئىدەكات مەروۇف لە بەرامبەر ھەلۋىستەكەدا ھەست بە ھۆگرىي دەكات.

لە بەرامبەرىشدا، زۆر ھەلۋىست ھەن كە گەرنگىدەرانى لىكۋلىنەۋە لەو دياردەيە تۆماریان كەردۋون بە تەۋاۋەتى ھەموو ئەو تەفسىرە ماددىيانە رەتدەكەنەۋە. يەكئەك لەو ھەلۋىستانە كە ھاۋرپئىيەكەم بۆى گىرپامەۋە كە لە خەۋندا بىننىبۋى كە بەشى لای راستى پىشەسەرى كۆرەكەى تاشرابۋو، دۋاى ئەۋە بە دوو رۆژ من و ھاۋرپئىكەم دەگەراينەۋە بۇ ئەو نەخۇشخانەيەى لىي دەۋام دەكەين، بىننىمان

مندالەكە لە ژووری پېشوازییەو، پزیشكەكان لە دەوری كۆبونه تەو و برینه كەى سەریان بۆ دەدوورییەو، بە دیاریكراوی هەمان ئەو بەشەى پرچیان بۆ تاشیبوو كە لە خەوندا بینیبوی! بە هەمان شیوێ هەندى كەس و، لە نیویاندا نوسەرى ئەو دێزانە، خەونە دورودرێژەكانیان دەنوسنەو، بۆ ئەوێ ئەگەر روداوینكیان بەسەردا تێپەرى و هەستیان بەو كەرد كە پېشتەر بەسەریان هاتوو (بینینی پېشوخەت) بگەرپێنەو سەر ئەو نوسینە كە زۆرجار لێكچونی تەواو هەیه لە نیوان روداوەكەو خەونە نوسراوەكەدا.

ئەم دیاردیە ئاراستە ماددیەكان بەتەواوی رەتدەكاتەو، ئاخەر چۆن مېشكى ماددى دەتوانیت هەست بە شتێك بكات كە هېشتا پرووی نەداو و بە تەواوی وردەكارەكانیشییەو!

زانست و روح...

شتێكى سروشتى بوو كە زانستى تاقىكارى رۆلى تەماشاكەر نەبینیت لە هەمبەر پرسى (عقل و حەقىقەتى خود).

یەكێك لەو زانا پایە بەرزانی گرنگیان بەم پرسە داو (د. گارى شوارتز)^(۱).
 بواری دکتۆر شوارتز گرنگیدانە بە داوای دەروون (پاراسایكۆلۆجى parapsychology)، لەبەر ئەوێ نامانجى ناوئەندى لێكۆلینەوێكانى وزەى مرۆفایەتى لە بەشى پزیشكى دەروونى زانكۆى ئەریزۆنا كە سەرۆكایەتى دەكات، بریتىە لە سەلماندى ئەوێ كە مېشكى مرۆفایەتى وەك وەرگر Antenna Receiver - ێك بۆ خودى مرۆفایەتى كار دەكات، نەك وەك دروستكەرى

(۱) گارى چوارتز Gary Schwartz لە زانكۆى هارفارد دکتۆرای بەدەست هێناو، لەنێستادا مامۆستای پزیشكى دەروونىیە لە زانكۆى ئەریزۆنا، داى ئەوێ مامۆستای پزیشكى دەروونى و نەخۆشییە دەمارىەكان بوو لە ناوئەندى پزیشكى دەروونى لە زانكۆى بیل لە ویلايەتە یەكگرتووێكان. چەند نوسینى هەیه دەربارەى حەقىقەتى زات، لەوانە (بەلگەى زانستى لەسەر ژيانى داى مردن Breakthrough Scientific Evidence After Death) و (وزەى زیندوو لە گەردووندا The Living Energy in Universe).

خود Creator، ھەرۋەھە تاقىكردنهۋەى گریمانەى Hypothesis كە جەۋھەرى مرؤف دواى مردنى لاشە دەمىنیتەۋە.

لىكۆلىنەۋەكانى دكتور شوارتز پىشت بە شىۋازىكى باۋى پاراسايكۆلۆجى دەبەستىن، ئەۋىش پەيۋەندى ھەندىك كەسە ۋەك ناۋەندە ھۆكارىك Mediums بۇ پەيۋەندى كرددن بەۋ كەسانەى مردوون. دكتور شوارتز جەخت لەسەر ئەۋە دەكاتەۋە كە ئەم نامرازە (تا ئىستا) باشتىرینە بۇ لىكۆلىنەۋە لەم پرسە، بە مەرجى پەيۋەست بوون بە رېبازى زانستى لە راستگۆىى ئەۋ كەسە ناۋەندە ھۆكارانە ۋ، لە شىكردنهۋەى ئەنجامەكان.

د. شوارتز لە بىردۆزەكەى دەربارەى خودى مرؤفایەتى لە چەمكە فىزىيائى ۋ لۆژىكىيەكان دەست پىدەكات. چونكە ھەمو كردهكانى مرؤف ۋەك قسە ۋ جوولە لە بۇشايدا لە شىۋەى چەند شەپۆلىكى كارۋموگناتىسى دەردەچن ۋ لەناۋناچن، چونكە ئىمە ھەر ماۋىن، رىك ۋەك ئەۋ روناكىيەى كە لە ئەستىرەيەكى دوورەۋە بۇمان دىت، كە لەۋانەيە ئەۋ ئەستىرەيە بەر لە مىليونان سال بونى نەمايىت ۋ لە ناۋچويىت! ھەرۋەھە د. شوارتز ئەۋەش دلىنا دەكاتەۋە كە ئەگەر زانست نامرازى زانىنى ئەۋە يىت كە خودا چۆن بىردەكاتەۋە^(۱)، ئەۋا نامرازىشە بۇ ناسىنى حەقىقەتى (خودى مرؤفایەتى) كە دىندارەكان ناۋى (رؤح) ى لىدەئىن ۋ دەلىن - تا ئىستا - نەگەشىتۋە بە بەلگەى حاشا ھەلنەگر لەسەر زىانى مرؤف لە دواى مردن. بەلام دلىنايە لەۋەى كە زانست (لە ماۋەيەكى نرىكدا) ئەۋ بىرۋكەيە تىدەپەرىننىت كە مرؤف بە مردنى لاشەى لەناۋدەچىت، ھەرۋەك چۆن بىرۋكەى راخرانى زەۋى تىپەراند.

خوود ۋ مىشكى سەر بە خوود:

بۇ ۋەلامدانەۋەى ئەم پرسەى دەربارەى حەقىقەتى خودى مرؤفایەتى، كارل پۆپەر^(۲) Karl Popper بەناۋابانگترىن فەيلەسوفى زانستەكان ۋ سىر جۆن ئىكلز

(۱) ئەنىشتاين ئەۋ چەمكەى بەكارھىناۋو مەبەستى لەۋياسا سروشتىيانەيە كە گەردوون ۋ مرؤف بەرپۋە دەيەن.

(۲) مامۇستاي نابورى لە زانكۆى لەندەن. يەككە لە بەناۋابانگترىن زانابانى فەلسەفەى زانستەكان لە

John Eccles^(۱) کتیبیکیان داناوه که زیاتر له ۵۰۰ لاپه‌ره‌یه و ناوونیشانه‌که‌ی دهرخه‌ری ره‌هنده‌کانی پرسه‌که‌ن (خوود و می‌شکی سر به خود)^(۲) The Self and its Brain واتا هه‌ر یه‌کی‌کمان خوودی‌کی راسته‌قینه‌ی هه‌یه که می‌شک وه‌ک نامراز و نامیرک به‌کاردیتیت. نه‌مه‌ش هه‌مان نه‌و واتایه‌یه که د. شوارترز باسی کردوه له‌وه‌ی که می‌شک وه‌ک وه‌رگری خوودی مرؤفایه‌تی کارده‌کات. ده‌کری له ناوونیشانی نه‌م کتیبه‌وه نه‌و پرسه‌ی له‌م به‌شه باسی ده‌که‌ین کورتی بکه‌ینه‌وه، نه‌و پرسه‌ی که زانا و فه‌یله‌سوفه‌کانی سه‌رسام کردوه، نه‌گه‌رچی له لای دینداره‌کان یه‌کلابوته‌وه، له یه‌ک پرسیاردا: نایا راستی مرؤف و حه‌قیقه‌تی بریتیه له (خوود و می‌شکی سر به خود) یان (می‌شک و خوودی هه‌لقولاو له می‌شک)؟

خوئنه‌ری به‌پرتز...

نامانجم له نویسی نه‌م باسه نه‌وه‌بووه که به (زانستیانه) نه‌و دلنییابیه‌ی ماددیگه‌راکان شلوق بکه‌م که واده‌زانن می‌شک سه‌رچاوه‌ی خوودی مرؤفایه‌تییه و، هه‌روه‌ها تا به دینداره‌کانی نیشان بده‌م که پرسه‌ی روح پرسیکی زانستیه‌و ده‌کری بخرتیه ژیر به‌لگه‌ی عدقلی و لیکۆلینه‌وه‌ی زانستی^(۳).

له‌به‌ر نه‌وه له باسی رابردودا به خستنه‌روویه‌کی کورت (بیزبانان) له باسکردنی فه‌لسه‌فی و زانستی بۆ خوودی مرؤفایه‌تی، هه‌روه‌ها چه‌ند کتیبیک و توئزینه‌وه‌یه‌کم وه‌ک نمونه‌ی هه‌زاران لیکۆلینه‌وه له‌سه‌ر بابه‌ته‌که هه‌لبژارد. پیم وایه نه‌وه‌ی

سه‌ده‌ی بیسته‌مدا.

(۱) زانای بایۆلۆجیای می‌شک و ده‌مار، خارمی خه‌لاتی نۆبل له فه‌رمانی نه‌ندامه‌کانی له‌ش له‌سالی ۱۹۶۳.

(۲) بۆ یه‌که‌م جار له‌سالی ۱۹۷۷ چاپ کرا، له سالی ۲۰۰۳ چاپی پینجه‌می دهرچوو.

(۳) هه‌ندیک له دینداره‌کان واتیده‌گه‌ن که‌خودا به‌فه‌رموده‌ی : ﴿ وَكَسَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا ﴾ (الإسراء: ۸۵) قه‌ده‌غه‌ی کردوه له روح بکۆلرتسه‌وه، به‌لام له‌راستیدا نایه‌ته‌که واتای قه‌ده‌غه‌کردن نابه‌خشیت، به‌لکو گه‌وره‌ی روح نیشان ده‌دات، هه‌روه‌ها واتای نه‌وه‌یش که درای لیکۆلینه‌وه‌کانیش که‌میک زانایریمان ده‌سته‌که‌وت، نيمه‌ش هه‌ولئى لیکۆلینه‌وه له‌و که‌مه ده‌ه‌ین، پینشینه‌کامان به‌باشی له‌و واتایه‌ تیگه‌یشتبون، بۆیه پشه‌وا نینولقه‌ییمی جه‌وزی کتیبه‌ گه‌وره و به‌ناوبانگه‌که‌ی بۆ نویسن به‌ناوی (الروح).

خستومەتەرۈۈ بەس بېت بۇ لەخۇگرتنى ھېلە سەرەكپەكانى پرسەكە. بەلام واديارە پرسەكە خۇى دەپەوئت خۇى بۇ تۆ (خوئەرى بەرپۆز) بە دوورو درپۆزى بخاتەرۈۈ.

لەكاتىكدا كە كتېبەكە بۇ چاپ نامادە بوو، گفئوگۆپەكى دەولەمەند لە نېوان سى لە گرنگىدەرانى پەپوئەندى نېوان مېشك و خوودى مرؤفاپەتېدا پرووېدا. بۆپە پېم باش بوو كە ئەو گفئوگۆپە لەم باسەدا زىاد بكم، چونكە وا گومان دەبەم كە پرسەكە دەولەمەندتر دەكات و چەند ھەنگاۈنك دەپخاتە پېشەو، وەك دەوترېت خال دەخاتە سەر پېتەكان.

پەكەم: كەسى يەكەمى سى بەشدارپوۋەكەى گفئوگۆكە، رپۆژنامەنوس و راگەپاندنكارى بەناۋبانگى ئەمرىكى (لى سترپۆبل) Lee Stroble بوو، كە بۇ چەند سالېك لەسەر بېباۋەرى بوو پاشان ھاتەسەر باۋەرۈ داننان بە بوونى خۇدا، پرسىيارەكانى ئەو وەك نوئەرى فېكىرى ماددېگەرانى دەخەمە روو بە ناۋى خوازراۋى (زىيان) نامازەى بۇ دەكەم!

دوۋەم: (د. مۇرىلاندى J.P. Moreland)، مامۇستاي فەلسەفەى ئەمرىكى كە گرنگى بە فەلسەفەى عەقل و زانستى ئاپپنەكان دەدات.

سېپەم: (من) م، نوسەرى ئەم كتېبەى بەردەستت. من و دكتور مۇرىلاندى نوئەرى فېكىرى ئاپپنى دەپپن و لەژېر ناۋى خوازراۋى (داربەرۈۈ) نامازەمان بۇ دەكرېت!

ناوونىشانىكېشم بۇ گفئوگۆكە ھەلېزاردوۋە:

ھۆش و عەقل و خوودى مرؤفاپەتى

(زىيان) دەستى بە گفئوگۆ كرىد، لە (داربەرۈۈ) پىرسى:

مرؤف بە عەقل Mind لە بونەۋەرانى تر جىاۋازە، كە (ھۆش) Consciousness گرنگترىن دېمەنەكانىەتى، ئېتر چۇن دەتوانىن پېناسەى ھۆش بكمېن؟

داربەرۈۈ ۋە لامى دايەۋە: ھۆش برىتتىيە لە تواناي بىر كىردنەۋە لە دەۋرۈبەرمان و ناخمان. ھۆش لە پشت ھەموو ھەست و نەست و بىرۆكە و ئارەزۈۈ و بىرۈباۋەر و ئازادى مەرۋفەيەۋە، كە وامان لىدەكات ھەست بەۋە بىكەين كە زىندۈۈۈين.

بە سادەيى ھۆش جىاۋازى نىۋان مەرۋفى ھۆشيار و مەرۋفى خەۋتۈۋە. كاتىك لە خەۋ ھەلدەستى، ھەستناكەي كە ئامادە نەبوۈ (غائىب) يان نەبوۈ بوۈى، پاشان ۋردە ۋردە ھەست بە دەۋرۈبەرت دەكەي: دەزانى كە كى خەبەرى كىردۈۈۈيتتەۋە، لە كۈيى، بەر لە خەۋتن بىرت لە چى دەكردەۋە، ئەۋ نەركانە چىن كە پىۋىستە ئەۋ بەيانىيە نەنجاميان بەدى. تۆ ئىستا ھاتىتەۋە سەر شانۋى ژيان، ئىستا تۆ ھۆشيارى.

دەكرىت ھۆش بە تەزۈى كارەبا بچۈنرىت كە كۆمپىوتەر بەۋ نەيىت كار ناكات! تواناكانى كۆمپىوتەر پەكيان دەكەۋىت ئەگەر تەزۈۈى كارەبايى بچىرت. زىيان گوتى: زۆر لە زانايانى بايۋلۈجى عقل Mind بە بەرپرس دەزانن لە ھۆشيارى بەرھەمى راستەۋخۈى مېشكى ماددى Brain، رىك ۋەك چۈن دوو گورچىلە كە مېز بەرھەم دىنن لەبەر ئەۋە لايەنگرانى پەرەسەندى دارۈينى پىيان ۋايە كە كاتىك مېشك گەيشتە ئەم قەبارەۈ ئالۋزىيەي ئىستاي، عقل بەشىۋەيەكى خۇكردارانەۋ ۋەك ھەنگاۋىكى پەرەسەندىن درۈۈستبۈۈ.

بۆ ئەۋەي لە گەلت پاشكاۋىم، ناتوانم باۋەر بەۋە بىكەم كە پەرەسەندى ھەرەمەكى تواناي ئەۋەي ھەيىت عقلى مەرۋف بە ھەموۈ تواناكانيەۋە درۈست بىكات، پاي تۆ چىيە؟

داربەرۈۈ گوتى: تۆ بە تەنيا نىت كە پىت ۋايە ئەم كارە نەستەمە، سەيرى مامۋستاي فەلسەفەي بەرىتانى لە زانكۈى ئۇكسفۇرد كۆلن ماك گىن Colin Mc Ginn بىكە، كە چى دەلىت:

ناتوانم باۋەر بەۋە بىكەم كە ماددە بە ھەر نامرازىكى بايۋلۈجيا بتوانىت عقل درۈۈست بىكات.

عقل وه ژيان وايه، به تهواوی میوانیکی نوییه له سهر نم گهردوونه، له راستیدا بازدانیکی گه ورهیه له جورنکی جیاوازدا. پیوست ناکات که زانایانی بایؤلوجی پهره سندن له کیشه که رابکن و چاوپوشی لیبکن!!

ههروهها داربهروو گوتی: نهوانهی دهئین عقل له میشکی ماددی سهرچاوهی گرتووه رووبهرووی چوار کیشه دهبنهوه:

یه کهم: نم قسهیهیان، واتای نهویه که ماده بهوه جیا ده کرتتهوه که عقلیکی شاراهوی تیدایه و، که دهگاته ناستیکی دیاریکراو له نالۆزی پیکهاتهی و دهته قیتتهوه و نهو توانا شاراوانهی دهرده کهون!

ماددیگه راکان سیفاتی وایان به ماده به خشیه که به تهواوی پیچهوانهی چه مکه ماددیگه راییه کانن، له راستیدا نهو سیفاتانه له دیدی دینداران نزیکترن وه که له دیدی ماددیگه راکان.

دووهم: نه گهر عقل له ماده ههلقوولاوه، به بی پشتبهستن به زیره کیی رههای بهرز، نهوا چون متمانه به زیره کیه کانی عقل بکهین؟ له خانهی لیکچواندندا، نه گهر که سیکی عقل ناتهاو بهرنامه ریژی کۆمپیوتهر بکات، نایه متمانه مان به دهرکرده کانی کۆمپیوتهره که دهییت! نه دی نه گهر نهو بهرنامه دارپژره ههر عقلی نهییت؟

سییهم: عقله کانمان باوهریان به زور چه مکی سرووشتی هیه (وه که نهوهی که بهشیک له هه موو بچو کتره (الجزء أصغر من الكل) و، له پشت هه موو دهرئه نجامیک هۆکارنک هیه)، که پیوستیان به بهلگه نییه، یه کهم چه مکیش بریتیه لهوهی که باوهرمان به سهلامهتی عقلمان و حوکه کانمان هیه، نیتر نهو چه مکانه له کوی هاتوون که هه موو کاروباره کانی ژیانمان و بیروکه و چه مکه کانمانی له سهر بنیات بنیین؟ چون ده کوی دهر دراوینکی راسته وخوی چالاکي کارؤموگناتسیی خانه کانی میشک ییت؟ چون وامان لیده کات که بهو دلنیا ییه وه متمانه بهم چه مکه سرووشتیانه بکهین.

چوارهم: هه‌لقولانی عقل له ماددهوه پئوستی بهوه ههیه که بچیته ژیر باری یاسا کیمیایی و فیزیاییه کانی مادده و خاسیه‌ته هه‌تمییه کانی. گریمانهی چاره‌نووسی هه‌تمییه‌ت نایه‌ته‌وه له گه‌ل نه‌و نازادییهی مرؤف له هه‌لبژاردندا هه‌یه‌تی، تۆ ئیستا نازادی له‌وهی خوئندنه‌وهی نه‌و باسه ته‌واو بکه‌ی، یان کتیبه‌که دابه‌خی.

زریان قسه‌ی پئی بری و گوتی: من داوات لیده‌که‌م له گه‌ل مندا پئی. گریمان عقل هه‌لقولای راسته‌خوی می‌شکه هه‌روه‌ک ماددیگه‌راکان باوه‌ریان وایه، به‌لام ده‌ره‌نجامه‌کانی چی ده‌یی؟

داربه‌روو وه‌لامی دایه‌وه: ناتوانم زۆر له گه‌لت برۆم، چونکه نه‌گه‌ر نه‌م دیده راست بو‌وايه نه‌وا عقلی مرؤف هه‌ر له بنه‌ره‌تدا بوونی نه‌ده‌بوو!!

چونکه نه‌گه‌ر عقل ده‌ره‌نجامی راسته‌خوی مادده (میشک) بی‌ت، نه‌وا هه‌موو مرؤفه‌کان له هه‌موو پرسه‌کاندا یه‌ک را و بو‌چونیان ده‌بوو! چونکه دیدی ماددیگه‌رای یه‌ک دیده هه‌روه‌ک له زانستیه سرووشتییه‌کاندا ده‌یی‌نین، نه‌مه واتای نه‌ویه که دیدی ریژه‌یی پرسه‌کان ون بی‌ت، که گرنگترین خاسیه‌تی عقلی مرؤفه.

زریان گوتی: تۆ کۆسپه لۆژیکییه‌کانی به‌رده‌م بیروکه‌ی په‌یدا‌بوونی عقل له می‌شکی ماددیت خسته‌روو، له بوونی نه‌م کۆسپانه‌ش ناکرئ عقل به‌ره‌می می‌شک بی‌ت. به‌لگه‌ی له‌م شیویه له لای زانایانی لۆژیک به به‌لگه‌ی نه‌رتنی هه‌ژمار ده‌کرئت، نایا به‌لگه‌یه‌کی نه‌رتنیت هه‌یه؟

داربه‌روو گوتی: به‌لگه‌ی تاقیگه‌ییت پشکه‌ش ده‌که‌م. گومانیش له‌وه دانییه که به‌لگه‌ی تاقیگه‌ی به‌هێزترین به‌لگه‌ی زانستین.

د. ویلدهر پینفیلد (دامه‌زرینه‌ری زانستی نه‌شته‌رگه‌ری ده‌ماریی نوئ) زیاتر له هه‌زار نه‌شته‌رگه‌ری بو نه‌خۆشانی فی (صرع) کردووه که به‌ده‌رمان چاره‌سه‌ر نه‌بوون و، له کاتی نه‌شته‌رگه‌رییه‌کاندا هه‌ولیداوه بگاته ناوچه‌ی عقل له ناو

می‌شکی مروّفا، نه‌مه‌ش له ریڼگه‌ی چالاک کردنی کاره‌بایی ناو‌هنده جیاوازه‌کانی په‌رده‌ی می‌شک، له کاتی‌کدا که نه‌خو‌شه‌که له ژیر کارینه‌گری سرکه‌ری خو‌جییدا بووه.

له کاتی چالاک‌کردنی ناوچه‌یه‌کی دیاری‌کراودا، ده‌ستی نه‌خو‌شه‌که ده‌جولا و، نه‌خو‌شه‌که هه‌ول‌ی ده‌دا له ری‌ی ده‌سته‌که‌ی تری ری له جوول‌ه‌ی بگری‌ت. کاتی‌ک پی‌نفیلد نه‌مه‌ی له گه‌ل نه‌خو‌شه‌کانیدا باس کردووو، له وه‌لامدا گوتوو‌یانه که نه‌و ده‌ستی نه‌وانی جوولاندووو، نه‌وان نه‌یان توانیوه ریڼگری لی‌بکه‌ن.

نه‌مه واتای نه‌ویه، له‌و کاته‌ی ده‌ستی‌کی نه‌خو‌شه‌که له‌ژیر ده‌سه‌لات و کارینه‌گری راسته‌وخو‌ی چالاکی کاره‌بایی بو په‌رده‌ی می‌شک بووه، نه‌وا ویستی نه‌خو‌شه‌که هه‌ول‌ی داوه که به ده‌سته‌که‌ی تری ری له جوول‌ه‌که‌ی بگری‌ت. نه‌مه نه‌وه دل‌نیا ده‌کاته‌وه که مروّف ویستی‌کی سه‌ره‌خو‌ی هه‌یه له چالاکی کارو‌کیمیایی می‌شک.

سه‌ره‌رای نه‌وه‌ی که د. پی‌نفیلد له لیکو‌لینه‌وه‌کانیدا نامانجی نه‌وه‌ی هه‌بوو که بیسه‌لمینیت که می‌شکی مروّف هه‌موو شتی‌که و هه‌چ شتی‌کی تری له پشته‌وه نییه، به‌لام له کو‌تاییدا دانی به‌وه دانا، که هه‌ر یه‌که له می‌شک و عه‌قل بوونی‌کی سه‌ره‌خو‌یان هه‌یه و، هه‌ریه‌که‌یان خاوه‌ن سرووشتی‌کی جیاوازن!

هه‌روه‌ها دک‌تور پرو‌جیر سپیری (که خاوه‌نی خه‌لاتی نوبله به‌هو‌ی لیکو‌لینه‌وه‌کانی ده‌ریاره‌ی جیاوازی فه‌رمانه‌کانی هه‌ردوو به‌شه‌که‌ی می‌شک) دوای تاقی‌کردنه‌ووو لیکو‌لینه‌وه زور و زه‌وه‌نده‌کانی له‌سه‌ر می‌شکی مروّف، نه‌وه‌ی دل‌نیا کردو‌ته‌وه که فه‌رمانه عه‌قلیه‌کان پشت به چالاکیه‌کانی می‌شکی ماددی نابه‌ستن، نه‌گه‌ر چی وه‌ک نامراز‌نکیش به‌کاری ده‌هینیت.

زریان گوتی: گومان له‌وه‌دانییه که سه‌رچاره‌ی عه‌قلی مروّف گرن‌گترین پرسی ژیا‌نمانه، نه‌گه‌ر چی خه‌ل‌کی ناساییش زور گرن‌گی پینه‌ده‌ن. نایا به‌ل‌گه‌ی تر هه‌یه له‌سه‌ر نه‌وه‌ی عه‌قل شتی‌که‌و می‌شک شتی‌کی تره‌؟

داره پروو (وهك نهوهی قسه به زریان بپریت) گوتی: داوای لیبوردن ده کهم.. سهردانی پزیشکم ههیه بو نهجامدانی هه ندیک پشکنینی تیشکی تا له فرمانه کانی دل و سیه کانم و میشکم دلنیابیمه وه. ریگره کیش نییه له بهردهم نهوهی که هه ندیک پشکنین و وینهی هیلکاری کاره بایی میشکیش بگرم بو دلنیابونه وه له راستی و دروستی بیروکه و ههسته کانم. ها..ها..ها.

گومان له وه دانییه که ههر پشکنینیک که له سهر میشک نهجامده دریت ناتوانیت پهی به بیروبو چونمان ببات و راستی و ههله بیان هه لسه نگینیت. نهوهی له ناو عه قلماندا پرووده دات شتیکی زور تایه تیه.

زریان قسهی به داره پروو بری و گوتی: زانست توانای زانینی چالاکیه عه قلیه کانمانی سه لماندوه، چونکه زانایان له ئیستادا ده توان له ریی تو مارکردنی چالاکی کاره بایی میشک و سهرنجدانی جولهی چاوه کانی له کاتی خه وتندا نه وه دیاری بکهن که کهی خه ون ده بینین.

داره پروو گوتی: نایا جولهی چاوه کان و چالاکی و کاره بایی میشک ده توانن ناوه پرووکی خه ونه کانمان پیلین؟

نه خیر پیوسته که سه که خه بهر بکهینه وه تا ناوه پرووکی خه ونه که یمان پیلیت. نه و چالاکیه کاره باییه له کاتی خه وندا تو ماری ده که یمن نه وه ده گه یه نییت که گونجانیک ههیه له نیوان چالاکی عه قلیمان و چالاکی کاره بایی میشک، به لام نه مه بو مان دیاری ناکات که کامه یان هوکارو کامه یان نه جامه.

زریان له روئی هانده ردا به داره پرووی گوت:

من به لگه یه کی زانستی به هیژم ههیه، که وا ههست ده کهم ناتوانی رهتی بکهیه وه، که دلنیای ده کاته وه به وهی میشک سهرچاوهی عه قله، ته نانهت سهرچاوهی ههسته کانیشه.

مرووف ههر له دیر زه مانه وه توانیویه تی که به سهر ناستی هو شیاریی و بیرتیژیی و ههسته کانیدا زال بیت، له ریی دهرزی هو شبه رو مه یخواردنه وه وه:

جارتکیان هۆشیاری مروّف و ههستهکانی جارتکیان سه‌ری لیده‌شیوت
دەریاره‌ی خۆی. من پراومه‌ته‌وه!

جارتکیان له بوون جیا‌ده‌بیته‌وه‌و، ده‌چیته جیهانیکی تره‌وه!

جارتکیان عه‌قلی له‌ده‌ست ده‌دات!

به هه‌مان شیوه‌ پزیشکه‌ ده‌روونه‌کان له‌ پێی نه‌وه‌ره‌زییه‌ی راستکردنه‌وه‌ له‌ کیمیای
میشکدا ده‌کات توانیویانه هه‌سته‌کانی مروّف بگۆرن، ته‌نانه‌ت تیروانینه‌کانی
به‌رامبه‌ر خود و بوونیش بگۆرن. له‌ پێی ده‌زی و ده‌رمانه‌وه‌ توانیویانه زۆر که‌م
و کووری چاک بکه‌ن که‌ تووشی هۆش و عه‌قل و ده‌روون ده‌بن.

ئایا هه‌موو نه‌وانه‌ نایسه‌لمینن که‌ کیمیای میشک له‌ پشت هه‌موو شتیکه‌وه‌یه‌و،
پاشان هۆش و عه‌قل و هه‌ست هه‌موویان له‌ میشکه‌وه‌ سه‌رچاوه‌ ده‌گرن؟

داریه‌روو به‌ زه‌رده‌خه‌نه‌وه‌ وه‌لامی دایه‌وه‌:

یه‌کتیک له‌و لیکچواندانه‌ی زۆر به‌کارده‌هینرنت و به‌باشی گوزارشت له‌ په‌یوه‌ندی
نیوان عه‌قلی مروّف و میشکی ده‌کات، نه‌ویش چواندیه‌تی به‌په‌یوه‌ندی نیوان
شه‌پۆله‌کانی کارۆموگناتیسسی، که‌ په‌خشی ته‌له‌فزیۆنی (عه‌قل) هه‌لی ده‌گرت،
له‌گه‌ڵ نامیری وهرگری ته‌له‌فزیۆن (میشک). گومانیش له‌وه‌ دانیه‌ که‌ له‌پێی
کۆنترۆله‌وه‌ ده‌توانین هه‌موو خاسیه‌ته‌کانی نه‌و په‌خشه‌ بگۆرین که‌ بۆمان دیت.

ئیمه‌ ده‌توانین وینه‌که‌ بکه‌ینه‌ په‌نگاو په‌نگ یان په‌ش و سه‌ی، روون یان لیل،
ده‌نگی به‌رز بکه‌ینه‌وه‌ یان نزمی بکه‌ینه‌وه‌، ته‌نانه‌ت ده‌توانین توانای وهرگرته‌ی
نامیره‌که‌ به‌رز بکه‌ینه‌وه‌، هه‌موو نه‌م شتانه‌ ده‌که‌ین، که‌چی په‌خشی ته‌له‌فزیۆنی
ناگۆریت. هه‌ر نه‌وه‌شه‌ که‌ ده‌زی و ده‌رمانه‌ بیهۆشکه‌ره‌کان و مه‌ی به‌ نامیری
ته‌له‌فزیۆن! ببورن به‌ میشک ده‌یکه‌ن.

زریان گوتی: تۆ به‌ شیوه‌یه‌کی تاقیگه‌یی و لۆژیکی سه‌لماندت که‌ عه‌قلی
مروّف دیاره‌یه‌کی نا ماددییه‌و، به‌ره‌می راسته‌وخۆی میشکی ماددی
مروّف نییه‌. ئایا عه‌قل حه‌قیقه‌تی مروّفه‌ و خود و جه‌وه‌ره‌یه‌تی؟

داربەرۈۈ ۋەلامى دايەۋە: نەخىر، نەگەر ھۆش يەككىك بىن لە فرمانەكانى
عەقل، ئەۋا عەقل يەككىكە لە رووكارەكانى خودى مروفايەتى.

زريان پرسى: خودى مروفايەتى چىيە؟ بۇچى ئەۋە قەبول ناكى كە عەقل
كۆتايى رېنگاكەيەۋ، برىتسيە لە خودى مروف؟

داربەرۈۈ گوتى: با رووداۋىكى راستەقىنەى بە نازارت بۇ بگىرمەۋە، بەلام
بە باشى مەبەستەكەم رووندىكەتەۋە.

يەككىك لە قوتايە كچەكانى زانكۆم بە نارى سۆزى لە مانگى ھەنگونىدا
تووشى رووداۋىكى سەخت بو، كە بەھۆيەۋە بۇ ماۋەى چەند رۆژىك (ھۆش)ى
لەدەست دا. كاتىك ھۆشى ھاتەۋە، تووشى لەدەستدانى بەشىك لە يادۋەرى بىۋو،
لە بىرى كىرەۋو كە ھاۋسەرگىرى كىرەۋو. ھەرۋەك چۆن توشى گۆرپانى (كەسايەتى و
رەفتارەكانى) بىۋو.

ۋەك ھەنگاۋىكى چارەسەر تۆمارىكى ناھەنگى ھاۋسەرگىرىيەكەيان نىشاندا،
بەمەش وردە وردە بىرى كەۋتەۋە كە ھاۋسەرى ئەۋ پياۋيەۋ، وردە وردە كەسايەتى و
سرووشتى خۆى بۇ گەرايەۋە.

سۆزى بە درىژايى ماۋەى لەدەست دانى يادۋەرى بۇ ئىمە ھەر سۆزى
بوو. ھەرۋەك چۆن بە درىژايى ئەۋ ماۋەيەش و سەرەپراى لەدەستدانى بەشىكى
يادۋەرى و گۆرپانى كەسايەتى خۆيشى دەيزانى كە سۆزىيە!

نايا ئەمەيان ئەۋە ناسەلمىنىت كە ئىمە بوۋىكى راستەقىنەمان ھەيە و جياۋازە
لە ھۆش و يادۋەرى كەسىتىمان.

ئىمە ھەر (خۆمانىن)، ھەتا ئەگەر ھۆشىشمان لەدەست بەدىن و يادۋەرىشمان
لاۋزىيىت و كەسايەتى و سرووشتمان بگۆرپىت.

ئەگەر مىشكى مروف بەش بەش بىكەين، ھەتا ئەگەر سەيرى ھەر خانەيەك
لە خانەكانى بىكەين، ئەۋا ناتوانىن دەست بخەينە سەر شوئىنى بوۋنى خودى
مروفايەتى.

ئيمه له رېنى پشکيننه کان ناتوانين که سايه تى مروّف بزائين، چوّن نهو مروّفه ههست دهکات؟ بير له چي دهکاتوه؟ ئامانجه کاني چين؟ تيروانيني بهرامبر بوون چيه؟ و بهم شيويه.

پوختهى قسان نهويه که حقيقه تى مروّف سنورى لاشهو ميشک و عدقل و هوش تيده پهرينيت، مروّف نهو جهوههريه که وا ههسته دکات بوونىکي تهواو و يه کگرتوه، دهريارهى خوڤى دهليت (من).

له بهر نهوه سيرچوّن نيکلز له کاتى وهرگرتنى خهلاتى نوبل له پزيشکيدا (له سهر ليکولينه وه کاني دهريارهى بايولوجياى ميشک) رايگه ياند: من ناچارم دان به سرووشتيکي ناماددى خوودى خوّم و عه قلم دابنيم، سرووشتيک که له گهّل نهوه دا ديتوه که دينداره کان ناوى (پروخ) ي ليدنهين.

ههروهها سير شيرينگتون^(۱) بهر له مردنى به پينج پروژ رايگه ياند که (پروخ جهوههري مروّفه که به مردن له ناو ناچيت).

زريان هه لچوو گووتى: شيرينگتون بازنكى گه وري داوه به قسه کردنى دهريارهى نه مرسى جهوههري مروّف، به لام چ به لگه يه کي زانستى له سهر نهوه ههيه؟ داربه پرو وه لامى دايه وه: له وانه يه شتيکت بيستيت دهريارهى نه زمونى نهوانه ي له مردن نزيك دهبنه وه Near Death Experiences.

زور ليکولينه وهى متمانه پيکراو دهريارهى نهو بابه ته دهريانه خستوه که ههستکردنى مروّف تا دواى وه ستانى ميشکيش هه بهر دهوام دهيت.

يه کيک له گرنگترين ليکولينه وه کان^(۲) ۶۳ نه خوڤى له خوڤ گرتوه که تووشى جهلتهى توندى دل بوون و، مردنيان رايگه يه نراوه، به لام دواتر چاک بوونه ته وهو،

(۱) ماموستاى فرمانه کاني نه دنامه کاني له ش له زانکوى نؤكسفورد، که ليژنه ي خهلاتى نوبل به بليعت ناوبان برد که گه شتوته کارى ميشک و درکه به تک.

(۲) نهم ليکولينه وهيه له گوڤارى زانستى Resuscitation بلاو کراوه ته وه. نه نجامه کاني ليکولينه وه که له سالى ۲۰۰۱ له بهر دم زانايانى ميشک و ده مار و چاودتري چر له The California Institute of Technology بلاو کرايه وه.

هه‌ندیکیان شتی سه‌یر ده‌گیرنه‌وه. هه‌ندیکیان باسی ئه‌وه‌یان کردووه که وایان هه‌ستکردووه که له لاشه‌یان جیا‌بونه‌ته‌وه‌و به‌سه‌ریه‌وه سو‌راونه‌ته‌وه‌و، پزیشک و په‌رستاره‌کان له کاتی مامه‌له‌کردن له‌گه‌ل لاشه‌ی مردوو‌ه‌که‌دا هه‌ستیان به‌وه کردووه که چۆن دواتر رو‌حیان دیته‌وه به‌ر!

هه‌ندیکی تریان ده‌لین که توونیلکی دوورو درێژی تاریکیان دیوه‌و له کۆتایه‌که‌یدا بازنه‌یه‌کی رووناکیان به‌دی کردووه. هه‌ندیکی تریان ده‌لین که تۆبی تینسیان بینیه که فری دراوته سه‌ر نه‌خۆشخانه‌که‌و، راستی هه‌موو ئه‌مانه‌ش سه‌لمیتراوه.

شتگه‌لیکی وایان دیوه که له یادوه‌ریاندا ماوته‌وه‌و، هه‌ندی له‌و شتانه سنوری هه‌سته‌کانیان تیپه‌راندووه، له‌و ماوه‌یه‌ی ئۆکسجین له‌ میشک براره!

ئایا ئه‌مه ئه‌وه ناگه‌یه‌نیت که خودی‌کی سه‌ریه‌خۆ و جیاواز له‌ میشکمان هه‌یه، که توانای هه‌ستی به‌رزی هه‌یه‌و، سه‌رچاوه‌ی هه‌ستکردنه به‌ خود و سه‌رچاوه‌ی عه‌قله‌و، ئه‌م خووده هه‌ر له‌سه‌ر هۆشی خۆی ده‌ییت هه‌تا ئه‌گه‌ر خه‌ریک بیت میشکیش له‌کار بکه‌وێت.

ئه‌گه‌ر ئه‌م دهره‌نجامانه له‌لای ماددیگه‌راکان قبول نه‌ییت، ئه‌وا که‌سه دادگه‌رو پراشکاوه‌کانیان دان به‌وه‌دا ده‌نین که بیتوانان له‌ لیکدانه‌وه‌ بۆ ئه‌وه‌ی که چۆن توانا عه‌قلیه‌کان له‌ میشکی ماددی‌ه‌وه سه‌رچاوه‌ ده‌گرن.

ئه‌م چه‌مکه سه‌رنجی زۆر له‌ زانایانی ده‌روونناسی راکیشاوه، بۆیه هه‌ندیکیان هه‌ستاوان به‌ په‌یوه‌ندی کردن له‌گه‌ل ئه‌و خووده ناماددیانه‌ی له‌ دوا‌ی مردنی لاشه‌کانیان هه‌ر به‌زیندوویی ماونه‌ته‌وه‌، بۆ ئه‌وه‌ش هه‌یج رنگایه‌کیان له‌به‌رده‌مدا نه‌بووه، ته‌نیا له‌رێی که‌سه رو‌حانییه‌کانه‌وه نه‌ییت!

زانایانی ده‌روونناسی سوورن له‌سه‌ر جیبه‌جیکردنی ته‌واوی مه‌رجه‌کانی لیکۆلینه‌وه‌ی زانستی به‌سه‌ر ئه‌و تاقیکردنه‌وانه‌دا، ناوه‌نده زانستییه‌کانیش به‌ گومانه‌وه سه‌یری دهره‌نجامه‌کانی ئه‌و تاقیکردنه‌وانه‌ ده‌که‌ن، ئه‌مه‌ش به‌هۆی پینگه‌ی خراپی ئه‌و کاره و خراب به‌کاره‌یتانی له‌لایه‌ن فالچی و فیلبازه‌کانه‌وه. له‌ کۆتاییدا به‌لگه‌یه‌کی نایینیت پینشکه‌ش ده‌که‌م له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی که عه‌قل

به‌ته‌نیا بوونی نییه، به‌لکو چالاکییه‌کی خودیی مرۆفه، چونکه قورنانی پیروژ باسی لاشه و دل و ده‌روون و روحمان بو ده‌کات، به‌لام باسی عه‌قلمان بو ناکات! نهمه سه‌ره‌رای نه‌وی که چالاکی به‌عه‌قل بیرکردنه‌وه ۴۹ جار و به‌ده‌سته‌واژه‌ی جیاواز له قورنانی پیروژدا هاتوه.

نایا نهمه نه‌وه ناگه‌یه‌نیت که به‌عه‌قل بیرکردنه‌وه کردارنکه مرۆف پییه‌وه هه‌لده‌ستیت و پینکه‌اته‌یه‌کی سه‌ره‌خۆ و دیاریکراوی نییه؟

زریان هیمن بووه‌وه و خه‌ریک بوو خۆی ده‌دا به‌ده‌سته‌وه، پرسى: نایا ده‌کری که بلین خودی مرۆف له دیدی دینداراندا بریتیه له رووح؟

داربه‌روو له‌گه‌لیدا هاورا بوو و گوتی: نایینه ناسمانییه‌کان ناماژه بوو نه‌وه ده‌که‌ن که روح جه‌وه‌ه‌ری ناماددی مرۆفه، چونکه مرۆف بریتیه له لاشه و روح، له‌به‌ر نه‌وه ده‌توانین به‌وه وه‌سفی خۆمان بکه‌ین و بلین که نهمه روحی به‌لاشه‌وه لاشه‌ی به‌روحین.

دوانه‌یی روح و لاشه Dualism له هه‌موو ژیارستانییه‌ته‌کاندا بوونی هه‌یه، به‌درژایی میژوو و به‌درژایی جوگرافیا، هه‌روه‌ک ده‌شزانن که نهم دوانییه ته‌وه‌ری ژبانى میسرپیه کۆنه‌کان بووه.

وشه‌ی روح له دیدی نیسلامدا دوو ناوی هه‌یه^(۱)، یه‌که‌میان پینی ده‌گوتتری روحی زنده‌وه‌ری، که مه‌به‌ست لینی ژبانه و، خاسیه‌تی جیاکه‌ره‌وه‌ی هه‌موو زنده‌وه‌رانه و، بزۆینه‌ری هه‌موو چالاکییه زنده‌وه‌کانی وه‌ک هه‌ناسه‌دان و کاری دل و گورچيله‌کان و هه‌رسکردن، له کاتی خه‌وتن و هۆشیاریدا. نهمه‌ش له هه‌موو مرۆفیکدا بوونی هه‌یه، هه‌ر له‌و کاته‌وه که هیلکه یان سپرم بووه، بۆیه نه‌گه‌ر روحی زنده‌وه‌ری له لاشه جیاپیتته‌وه مرۆف ده‌مریت.

ناوه‌که‌ی تری روح روحي هه‌ستیکه‌ره، که تایبه‌تمه‌ندییه‌کی جیاکه‌ره‌وه‌ی مرۆفه و، مه‌به‌ستیش له فه‌رمووده‌ی خودا (قل الروح من امر ربي) واتا: بلی

(۱) نهم چه‌مه‌که نیحامی غه‌زالی له کتیبی (احیاء علوم‌الدین) به‌رگی یه‌که‌م بابی (العلم) خستوونیه‌ته‌روو.

رُوح فرماني خُدايه و من نازانم چييه و چۆنه. ئەم رُوحه به‌رپرسه‌يه له چالاكييه عه‌قلىيه‌كان، هه‌روه‌ك چۆن دوتنراو و راسپيژدراو و لپرسراوه له‌لايه‌ن خُدا. رُوحى هه‌ستپي‌كه‌ر له كاتى خه‌وتندا له لاشه جيا‌ده‌بيته‌وه، به‌مه‌ش مرؤف له هۆش و هه‌ست ده‌هه‌ستيت. رُوحى هه‌ستپي‌كه‌ر نه‌مره و له‌ناونا‌چي‌ت، به‌لام له‌كاتى مردندا له‌لاشه جيا‌ده‌بيته‌وه و له‌كاتى زيندوو‌بوونه‌وه‌دا بۆى ده‌گه‌رپه‌ته‌وه^(١). زۆر كه‌س به‌روايان وايه كه رُوحى هه‌ستپي‌كه‌ر به تهنيا برتييه له خُودى مرؤف و، لاشه جگه له نازه‌لى سوارى رُوح هه‌چى تر نيه. به‌لام راسته‌كه ئەويه كه مرؤف بوونه‌وه‌رئكى تي‌كه‌له له رُوح و لاشه، به‌مه‌ش ئەم دووانه‌يه خُودى مرؤف و جه‌وه‌ه‌رى مرؤفن.

زريان به ته‌واوى نارام بووه‌وه‌و ئوخژن به دلیدا هات، چونكه به‌لگه‌ى عه‌قلى و زانستى ده‌سته‌كه‌وت كه ماويه‌كى زۆر بوو له پرسى خُودى مرؤفايه‌تي‌دا به‌دواياندا وئيل بوو.

له‌وكاته‌دا داربه‌روو گوتى:

دواقسه‌م له‌سه‌ر ئەو بابه‌ته به وته‌ى چارلس داروين ده‌سته‌په‌ده‌كه‌م، كه ده‌لي‌ت: ((ئه‌گه‌ر په‌ره‌سه‌ندن له لي‌كۆل‌ينه‌وه بۆ هه‌ر ديارده‌يه‌ك په‌كي‌كه‌وت، ئەوا پي‌ويسته په‌نا بيه‌ينه به‌ر لي‌كدا‌نه‌وه‌كه‌ى تر، ئەويش چه‌مكى به‌ديه‌ئنانى تايه‌تايه‌يه كه خُدا له پشته‌يه‌ويه)).

ئه‌گه‌ر پرسه‌كه‌مان به‌م ياسايه‌ بپي‌وين، ده‌لي‌ين: گه‌يشتو‌وينه‌ته دوورپان و له‌سه‌رمان پي‌ويسته يان دان به خُودى مرؤفايه‌تي‌دا بنپي‌ين و بلي‌ين ئەو چالاكيانه‌ى ئەنجاميان ده‌دات له بير‌كردنه‌وه و هه‌ست كردن و ره‌فتار و دينداری، مه‌حاله وردبكره‌ته‌وه بۆ كيميا و فيزیا، پاشان به‌رۆين له ده‌رگای زانسته ئايي‌نيه‌كان به‌دين، تا ئەم مه‌ته‌له‌مان بۆ وه‌لام بداته‌وه‌و، دید و بۆ‌چوونمان

(١) ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ۝ سُبْحَانَكَ يَا اللَّهُ ۝﴾
 ﴿إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُكْتُمُ ۝ وَإِنَّكَ تَسْمَعُ ۝ أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ الفاتحة: ١ - ٧

فراوانتر و گشتگیرتر و قوولتر بکات، یان نهوئا زانست بگوړیت بو نامراژنک
 بو سولماندنې هزره ماددیه پیشوهختهکان، له جیاتی نهوئی نامانجهکهی بریتی
 بیت له گهړان بهدوای راستییہکاندا.

پیوسته زانست نهوه پهیرهو نهکات که یهکینک له بانگهشهکارانی دهلیت:

I made up my mind. don't bother me with facts

من بروای خوم یهکلاکردوتهوه و لاپهړهکانم پیچاوهتهوه، بویه تکایه به
 راستهقینهی زانستی نوی بیزارم مهکه!

باسە هەشتمە

زانست لە نێوان خراپ بەکارهێنانە بێباوەران و تۆمەتبارکردنە دینداران: بێباوەریە لە خراپترین دۆخیدا

لە کاتی پێداچوونەوهی یەکیەک لە هاوێی رۆشنبیرهکانم بە چەند بەشیکی کتێبهکه، پێی گوتم:

میسیریەکان (مسولمان و مەسیحی) هەر لە سەردەمی فیرعەونەکانەوه سرووشتیکی دیندارییان هەیه. بێگومان ئەو میژوووه دوورو درژۆهی دیندارییان جێهەنجەیی لەسەر فیتەرەتیان داناه.

سەرەرای ئەوهش، لە شیواز و خستنه‌پرووی کتێبه‌که‌تدا وا دەرده‌که‌وتت که گفتوگۆ لە گەڵ بێباوەراندا ده‌که‌ی.

پاشان پرسی، ئایا نووسین و بلاو کردنه‌وه‌ی ئەم کتێبه ئەوه‌نده دینتت که ئەو هەموو کات و هه‌ول‌ه‌ی تیدا خه‌رج بکه‌ی؟ من پێم وایه که خستنه‌پرووی ئایین بەم شیویه زۆر په‌یوه‌ندی به ئیمه‌وه نییه.

وه‌لامی هاو‌پێکه‌مم دایه‌وه و گوتم: گومان له‌وه‌دا نییه که میسیریەکان به ئاره‌زوونکی به‌هێژ بو ئایین له دایک دەبن، پاشان خێزان و کۆمه‌لگه‌ ئه‌رکی چاودێری کردنی ئەم تۆوه و به‌ خێوکردن و گه‌شه‌پێدانی ده‌گرنه‌ ئه‌ستۆ.

واتا هۆکاره‌ بایۆلۆجیه‌کان و هۆکاری گه‌شه‌کردن - زۆر - کاریگه‌ریان له‌سەر بنیاتناتی هزری ئایینی هەر یه‌کی‌کمان هه‌یه.

بهلام مروّف (که توانای عقلی هبیت) پیوسته بهونده وازنه هیئت، بهلکو پیوسته دینداریه‌که‌ی له باوه‌ری له دایک بوون و گه‌وره‌بوونه‌وه بو ناستی (دلنیایی) عقلی و زانستی به‌رز بکاته‌وه، قورنانی پیروژیش پره لهو نایه‌تانه‌ی هانی نه‌وه ده‌دن، نه‌وه‌تا بانگه‌وازکردن بو عاقلبوون زیاتر له په‌نجا جار هاتوه، هه‌روه‌ک فهرموویه‌تی:

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ الرعد: ۴

واته: له هه‌موو نه‌مانه‌دا نیشانه‌و ده‌لیل هه‌یه له‌سه‌ر گه‌وره‌یی خودا بو کۆمه‌لی که خاوه‌ن هۆش بن.

هه‌روه‌ها بانگه‌وازکردن بو بیرکردنه‌وه زیاتر له بیست جار هاتوه، فهرموویه‌تی

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ الرعد: ۳

واته: له‌م کارانه‌دا چه‌ندین نایه‌ت و به‌لگه هه‌ن ده‌لاله‌ت له گه‌وره‌یی و ده‌سه‌لاتی خودا ده‌که‌ن بو نه‌و کۆمه‌له‌ی بیرو هۆشیان نه‌خه‌نه کار.

هه‌روه‌ها ستایشی دانایی زیاتر له بیست جار هاتوه، فهرموویه‌تی:

﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ البقرة: ۲۶۹

واته: ییگومان نه‌وه‌ی نه‌و زانایی و ژیری و حیکمه‌ته‌ی بدریتی نه‌وه خیرنکی زۆری پیدراوه. بۆیه له‌سه‌ر مروّف پیوسته به‌ ده‌م نه‌و بانگه‌وازوه به‌جیت تا ده‌گاته‌ پله‌ی:

﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ فاطر: ۲۸

واته: له‌ ناو به‌نده‌کانی خودا هه‌ر زانایان له‌ خوا ده‌ترسن چونکه نه‌وان شاره‌زای کارو کرده‌وی خوان و په‌ی به‌ گه‌وره‌یی خوا نه‌به‌ن.

من واده‌زانم که کتیبی (گه‌شتی عقل) هه‌نگاونکه له‌و رینگایه.

پاشان گوتم : باشتىن رېنگا بۇ ئەۋەي مەۋف نرخی حەق لە لای خۆی بزانت، ئەۋەيە كە بەھى كەسانى دى بەراوردى بكات. نىمامى عەلى كورى ئەبوتالېيش (رەزاي خۋاي لىيىت) مەبەستى ئەۋەيە كە دەفەرموت: ھەر كەسنىك كوفر نەناسىت باۋەر نانسىت. من ۋادەزانم كىتېبى (گەشتى عەقل) ھەنگاۋىنكە لەو رېنگايە.

سەرەپراي ئەۋەي ھەموو ئەو شتانەم دەزانى، كەچى قسەكانى ھاۋرېكەم ۋايان لىكردم كە نووسىن پابگرم و پىداچۈنەۋەي بۇ بىكەم ناخۇ خۋىنەرى نىمە تا چ ناستىك پىۋىستىيان بەم كىتېبە ھەيە، دوو دل بووم لە نىۋان ۋەستان و بەردەوام بوون .

دۋاي چەند رۇژنىك، بە ئەزمۋىنىكدا تىپەرىم كە گەرمى كەردمەۋە لەسەر تەۋاۋ كەردنى كىتېبەكەۋ، گىپرامىەۋە بۇ نووسىن.

خۋىنەرى بەرۋىز...

بانگھىشتى كۆنگرەيەك كرام كە لە ئەسكەندەرىيە بەسترا بە بۇنەي تىپەرىبوونى سەد سالى بەسەر لە داىك بوونى چارلس داروین (خاۋەنى بىردۆزى پەرەسەندىن) ۋ، لە كۆنگرەكەدا دوو مامۇستاي كۆلىژە پزىشكىەكانى مىسر بەشداربوون، كە چەندىن سالىيان لە پىناۋ داروین و بىردۆزەكەي خەرج كەردبوو، كە تەمەنىيان خەفتا سالى تىپەرىاندبوو.

دوو مامۇستاكە بەھىمنى تىپروانىنى خۇيان بۇ چەمكى پەرەسەندىنى ھەپەمەكى خستەپروو ۋ، ھەۋلەكانى خۇيان بۇ خستەپرووى بىرۋەكەكانى داروین خستەپروو.

ھەرۋەھا بە راشكاۋى گوتيان كە پىۋىستە زانست و ئايىن تىكەل نەكرىن، چونكە ھەرىكەيان بۋارنىكى جىاۋازو، پىۋىست ناكات پىاۋانى ھىچ كام لەو دوو بۋارە نكولى لەۋە بىكەن كە لەلای ئەۋانى تر ھەيەۋ باۋەرپان پىي ھەيە، ھەرۋەھا نايىت (بەناۋى ئايىنەۋە) رەخنە لە ھەپەمەكىي بگرىن كە خالى گىرنگى بىرۋەكەي داروینىزمە.

بەشدارىکردنى من لە گۆنگرەكەدا، بۆ خستنه پرووى چەمكى دىزايىنى زىرەك و پەرسەندنى نامانجدار بوو، كە وايدەبينىت پەرسەندن راستىيەكى بايولۇجىيە، بەلام ھەرپەمەكى و رېكەوت ناتوانن پەرسەندن بەرەو بەدەيھتەنى ئەو ھەموو زىندەوېرە بېەن كە لەسەر زەويدا نىشتەجىن، بۆيە ھىچ رېنگاچارەيە كمان نىە جگە لە داننان بەبوونى بەدەيھتەرتكى زىرەك لە پشت ئاراستە كردنى پەرسەندنەو.

دواى كۆنگرەكە، رېكخەرى كۆنگرەكە و بەرپۆبەرى كۆنگرەكە (كە مامۆستايە لە يەكئەك لە كۆلئەزە پزىشكىەكان و يەكئەكە لە گەورە رۆشنىبىرانى مىسر) ھەر سىانمانى بانگەيشت كرد بۆ خوانى ئىوارە و دانىشتنىكى تايبەت كە زياتر لە سى كاتزمىرى خاياند، لە دانىشتنەكەدا گفتوگۆكەمان دەربارەى (بەدەيھتەنەرو بەدەيھتەراو و ئايىن و پەرسەندن بوو) بەلام گفتوگۆكە ئاراستەيەكى ترى وەرگرت و، پەردەى بابەتەكە لادراو، بە ئاشكرايى دوژمندارى دەرەكەوت، لىرەدا بە قسەكانى دوو مامۆستاكە دەست پىدەكەم.

۱- (چ پۆستىيەكى زانستىمان) بەو ھەيە كە دان بە بوونى بەدەيھتەرتكى زىرەك يان بوونى خودا دابىنىن؟ بە تايبەتى لە كاتئەكدا كە ژيانمان دەرواتەرتۆ، چ باوەرپىنىن يان بىباوەرپىن، ھەرەھا داننان بە بوونى خودا ھىچ شتەك لە بىردۆزە زانستىيە پراكتىكىەكانى ئىمە ناگۆرپەت. يەكئەكەيان لىنى پرسیم ئاخۆ باوەر بوون بە خودا ھىچ شتەك لە بەرنامەكانى رۆژانەم دەگۆرپەت!

۲- داننان بە بوونى دىزايەرتكى زىرەك تەنيا ھەولئەكى ميانرەو ھەلبەستراو لە نىوان ئايىن و زانستدا، گرتنى دارەكەيە لە ناوەرەستدا، بە تايبەت لەو كۆمەلگايانەى لە ئازادى فىكر دەترسن.

۳- ئەگەر تا ئىستا زانست نەيتوانىيەت لىكدانەو ھەچەند پرسیكى وەك (دروست بوونى گەردوون لە نەبوونەو، دروست بوونى ژيان لە ماددەى نازىندو) بخاتەرپوو، بەلام لە ئايندەدا زانست لىكدانەو ھەى زانستى بۆ ئەم پرسیانەش دەخاتەرپوو.

۴- پۆست ناكات بەھۆى نەبوونى زانستى پەنا بېەنە بەر بوونى خودا، چونكە بىرو باوەر نايەت لەسەر نەزانى دابمەزرت.

۵- داننان بە بوونی خودا پێچهوانەى زانستە، چونکە ناتوانین بە هەستە و مەرەکانمان هەستی پێیکەین.

۶- چۆن خودا ڕی بەم هەموو جەنگ و لەناوبردنی مرۆف دەدات؟ چۆن خودا کارساتە سروشتییە کاولکارەکان بەسەر مرۆف دینیت؟ (ئەم بابەتە هەمان ئەو بابەتەیه کە ئەنتۆنی فلوی بەرەو بیباوەری برد و لەسەرهای کتیبە کەدا باس کراوە).

۷- چۆن زاتی خودا، لە دەرەوی کات و شوێندایە؟

۸- ئەگەر هەموو بەدیھینراویک بەدیھینەرێکی هەبیت، ئەى کى خودای بەدیھیناوە؟ دوو مامۆستا کە زۆر بەم پرسیارەیان دلخۆش بوون و لە گالته کردندا کێرکییان دەکرد!

۹- هەندیک لە فەیلەسوفەکانى سەردەم چەمکیك دەخەنەرۆو بە ناوی نارێکی بەدیھینەر "الفوضى الخلاقه" (Creative chaos) کە واتای ئەویە نارێکی دواى تەقینەوێ گەورەکەى گەردوون دەکری (بە شیویەکی خۆکرد) ئەو یاسایانەى لى پەیدا بویت کە ئیستا گەردوون لەسەری دەروات . یاخود دەکری ئەو نارێکییە لەسەرەتادا سیستم بوویت بەلام ئیمە نازانین یاساکانى چۆن بوون.

۱۰- پابەندبوونی مرۆف بە بەها بەرزەکان و نمونە و رەوشت پێوستى بە ئایینی ئاسمانى نییە، بەلکو بەشتیكى بنچینهیى مرۆفە.

۱۱- پێوست ناکات کە منداڵەکانمان فێری ئەو شتانە بکەین کە لە کتیبە ئاسمانیەکاندا هاتوون و بەلگەیان لەسەر نییە، وەک بوونی هەندیک پێغمەبەری وەک پێغمەبەر ئیبراھیم کە هیچ بەلگەیهک لە مێژوودا لەسەر ئەو کەسایەتیانە بوونی نییە.

خوێنەری ئازیز...

لەوانەیه تیبینی ئەوەت کردییت کە ئەو بابەتانەى دوو مامۆستا کە خستووینانە تەرۆو شتیکی نوێیان تیدا نیە، هەمان بەلگەو رەخنەکانی بیباوەرێانە بەر لە سەدان سال. من و خانەخوێنکەمان وەلامى دوو مامۆستا کەمان دایەوێ و وەلامەکان بە کورتى بەم شیویە بوو:

یەكەم: دانانمان بە بوونی دیزاینەرنکی زیرەك گرتنی دارەكە نییە لە ناوهراستەوه، بەلكو بیرکردنەویەکی تەواو زانستیه و دەرەنجامینکی راستەوخۆیه، چونکە زانست ئەوی سەلماندووه کە گەردوون سەرەتایەکی هەیه و لە هەمان کاتدا بیتوانایی یاسا سروشتیهکانیشی سەلماندووه لە پیشکەشکردنی تەفسیر و لیکدانەوی دروستبوونی گەردوون لە نەبوونەوه . ئەمە هەمان ئەو واتایەیه کە زانست بە یاسای مانەوی ماددە (ماددە لە ناو ناچیت و دروست ناکریت) و یاسای هۆکاری (کە هەموو بە دیهینراوتک هۆکارنکی هەیه) دەری بریوه.

بۆیه هیچ رینگایەکمان لەبەردەمدا نیە جگە لە دانان بە بوونی هیتنک کە توانای بەدیهینانی هەبیت لە نەبوونەوه، ئەو هیزەش جگە لە خودا هیچی تر نیە.

دووهم: ئەو پرسانەیی لەسەر دروستبوونی گەردوون و ژیان خستمانه‌پروو کە تا ئیستا زانست وەلامیکی بۆیان نییە، کە پرسی زانیارین Ontological، کە پیشتر زانست بیتوانایی خۆی لە پیشکەشکردنی وەلام لە ئیستاو ئاییندەدا سەلماندووه تەنانەت زانایان پێیان راگەیاندووین کە ئەو پرسیارانە لە دەرەوی بازنەیی زانستەو پێوستە بۆ ئایین و فەلسەفە جیهیلدرتن.

زانایانی گەردوونناسی پێمان دەلێن کە زانستەکیان لە تەقینەوه گەورەکی گەردوونەوه دەستپێدەکات، هەرەها زانایانی بایۆلۆجی پێمان دەلێن کە سەرەتای لیکۆلینەوهکیان لە بوونی RNA و DNA و پرۆتینەکان دەستپێدەکات و بە دواي پینکەتەو فرمانەکانیان دا دەگەرپن، بەلام چون ژیان بەبەر ئەوانەدا کراوه، ئەوه لە دەرەوی بازنەیی زانستە.

سێهەم: ئەوبەری ئەوی زانست خستوبەتیه‌پروو و عەقلیش قەبولی دەکات ئەویە کە نارینکیی بەدیهیتەر دەکرێ رینکخراوی Order بێنیتە بوون، وەک ریزیوونی هەندیک گەردیلەو تەنۆلکە لەسەر شیوهی بلوری یان هیتلی رینکخراو کە شەپۆلەکان لەسەر لمی کەنار دەریا دروستیان دەکەن . واتە دەکرێ هەندیک کرداری کیمیایی و فیزیایی ناراستە بکات.

بەلام دروستکردنی رینکخراوی بایۆلۆجی systems وەك DNA ی زیندەوهران، یان تەنانت دروستکردنی ئەسپێک لەسەر دیوارێک، ئەوا لەسەر و توانای ناریکیی بەدیھێنەرە و، بەهۆی ئەوەی کە پێویستی بە مواسەفات و تایبەتمەندی ئالۆز ھەیە Specification .

چوارەم: کاتیەک دوو مامۆستا کە وەلامی ئەو دوو پرسیارەیان دایەووە کە چۆن ناریکیی تەقینەووە گەورەکە ی گەردوون گۆرپاوە بۆ رینکخراوھیی، بەوەی کە دەکری ئەو رینکخراویە لەسەر تادا بوونی ھەبوویت بەلام نازانین چۆن بوو.

بەلام کاتیەک لیم پرسین سەرچاوەی ئەو رینکخراویە کێ بوو، بیدەنگیان ھەلبژارد. بەھەمان شێوە کاتیەک پەرپەوی کردنی مرۆفیان لە ھەندیک بەھای بەرز و پێشەنگبوون و پەوشت پونکردووە بەوەی کە مرۆف لەویدا پێویستی بە ئاینە ئاسمانیەکان نییە، بەلکو لە بوونی مرۆفدا ھەیە، بەلام کاتیەک دەرباری سەرچاوەی ئەو فیتەرە پرسیارم لیکردن، بیدەنگیان ھەلبژارد.

پنجەم: نامانج لە داننان بە بوونی خودا راییکردنی ژبانی زانستی و راستکردنەوی بێردۆزە پراکتیکیەکانمان نییە (وەك دوو مامۆستا کە گوتیان)، بەلکو داننانە بە حەقیقەتیەکدا، کە لە ئیستادا زانست زۆر بەھێزەو دەیخاتەروو. پاشان گوتم، چی روودەدات ئەگەر خواپەتی و پەروردگاریتی و پەيامە ئاسمانیەکان حەقیقەت بوون و لەسەر ئەو بنەمایە داوا لە نکۆلیکاران کرا کە یینە بەردەم حەشر و حساب لە دواڕۆژدا؟

شەشەم: بە دوو مامۆستا کەم گوت، لە کۆنگرە کەدا باسی ئەوەتان کرد کە ناکری زانست و ئاین تیکەل بکرین و، پێویست ناکات ھیچ کامیان نکۆلی لە بیرو باوەری ئەوی تر بکات، بەلام ئیوە داواتان دەکرد کە منداڵەکانمان فیری ئەو بابەتە ئاینیانە نەکەین کە زانست و میژوو نەیان سەلماندووە.

لە راستیدا چیرۆکی پێغەمبەر ئیبراھیم (سەلامی خوی لەسەر بیت) بەکێکە لەو بابەتانە زانستی میژوو پشتراستی کردۆتەو، چونکە ئەو کەعبەیی

نايينه ناسمانيه كان پيمان دهلين كه پيغهمبهر نك ههستاوه به دروستكردي نهوeta تا ئيستاش لهبهر چاومانه.

ههروهها ليكۆلهراني رهچهلهك به تهواترى سهنهدى دورو درئزى نهوهكان ناوى تاكه تاكهى نهوهكاني ئيبپراهيم (سهلامى خواى لهسهر بيت) مان تا نهم سهردهمه بو دهرميژن.

پاشان گوتم، نه گهر ئيوه داواى نارام گرتن له ئيمه دهكهن تا نهوكاتهى زانست دهگاته وهلاميك بو نهو پرسه زانستيانهى كه له دهرهوى بازنهى زانستدان، بوچى ئيوه نارام ناگرن تا ميژوونوسان دهگهنه بوونى نهو كهسايهتيانهى كتيبه ناسمانيهكان باسيان كردوون و تا ئيستا له ميژوودا تومار نهكراون؟!.

حهوتهم: ههندي خالى تر كه دوو ماموستاكه ورژانديان، دهكرى بگهرپيستهوه بو باسهكاني كتيبهكهى نهنتوني فلو و بهشى بهلگهى گهردوونى له تهرازوودا كه له بهشى پيشهوهى كتيبهكهدا باسمان كردوون، وهك:

گرفتى خرابه و ئازار.

كى خوداي بهديهيناوه؟

- بيتوانايمان له ههستكردن به زاتى خودا واتاي نهبوني خودا ناگهيه نيته .

بهلام سى خالى كوئايى چهند چه ميكي بنه رهييان تيدا دهخه مه پروو كه بو دوو ماموستاكه خستمه پروو، ده مه وي لهبهر گرنگيه كهى و پيوستيه كهى بابته كهى پى به كوئا بينم.

هه شتم: له وهدا له گهل دوو ماموستاكه هاو رابووم (كه نايت نهزاني بكهينه بهلگه بو بوونى شتيكى تر) چونكه بههانه گرتن به تواناي خودايى ههر كاتيك عقل له ليكدانهوى بابتهك پى توانا بوو، ده بيته هوى راگرتنى عقل و په كخستنى و، له كوئاييدا ده بيته هوى وهستاني كارواني زانست، بو نمونه - مردن - ناتوانرئت به بهلگهى زانستى بسه لميترئت و نه گهر بهوه وازى ليبه نيترايه كه ويستى خودايه،

ئەوا زانايان لە گەران بەدوای نەخۆشیهکان و ھۆکارەکان و رینگاچارەکان دەوستان و بەمەش زانستی پزیشکی ھەر لە قۆناغی پيش ھېچکرات دەمايەوہ.

بەلام لێرەدا پيوستە جياوازی لە نيوان (نکولیکردنی بە زانست و نکولیکردنی نازانستی بکەين) بۆ ئەو قسەيەش دوو نمونەم ھیناوە:

ئەگەر زانايانی شیکاری و زانايانی فەرمانەکانی ئەندامەکانی لەش کۆبوونەوہو، لە دوای گفتوگۆيەکی دوورو درێژ گەيشتنە ئەو دەرەنجامی کە مەرۆف ناتوانیت بەبە پشست بەستن بە نامرازنیکی دەرەکی بفریت، بۆیە ھەر مەرۆفیکمان دیت دەفریت ئەوا نامرازنیکی یاریدەدەری ھەبە وەك فرۆکە یانە پەرەشوت یان ئەوہتا نامیرنیکی بەکار ھیناوە کە ھیزی کیشکردنی زەوی نەھیلیت.

ئایا لەو کاتەدا دەکرێ بەو زانايانە بلیین کە دەکرێ مەرۆف توانای فرینی ھەبیت ئیوہ نایزانن و، ناکرێ ئەو نەزانییەتان بکەنە بەلگە بۆ پشستەستنی مەرۆف بە نامرازنیکی دەرەکی (ئەمە نکولیکردنیکی نەزانانە نییە، بەلکو نکولیکردنی بە زانست)ە.

بە ھەمان شیوہ ئەگەر لە رۆژنامەکاندا خویندمانەوہ کە یەکیك لەو مندالانە ی توشی بەرزترین پلە ی دواکەوتویی میشک بووہو رۆژە ی زیرەکییەکە ی (I.Q) ۲۵ پلە ی و، توانیویەتی بگاتە بێردۆزی یەکگرتنی گەرە (Grand Unification Theory) ((کە بێردۆزەکە ھەرچوار ھیزە سرووشتیەکە ی گەردوون پینکەوہ دەبەستیتەوہ)^(۱) کە ئەنیشتاين مرد نەیتوانی پێی بگات، ئایا دەکرێ بلیین لەوانە ی ئەو مندالە (کە ناتوانیت کاری رۆژانە ی خۆی راپەرینیت) توانیویەتی بە رینگایەك بگات بەو بێردۆزە بەلام ئیمە نایزانین؟ یان ئەوہتا بە دلنیاييەوہ دەلین کە ئەم ھەوالبە ھیچ بنەمايەکی راستی نیە؟ بۆیە جارنیکی تر دەیلیمەوہ کە نکولیکردن بە نەزانی جياوازە لە نکولیکردن بە زانینەوہ.

(۱) گەردیلە ی بەھیز، ھیزی گەردیلە ی بێ ھیز، ھیزی کیشکردن، ھیزی کارۆمۆگناتیسی.

ئیمه به دنیاییه‌وه ده‌زاین که سرووش عدقلینکی وا بلیمه‌تی نییه که بتوانیت شتی وا بینیته بوون که زیره‌کترین عدقلی مرو‌فایه‌تی ته‌نانه‌ت توانای تینگه‌یشتنی نه‌ییت، وه‌ک به‌دییه‌ن‌ان له نه‌بوونه‌وو دروستکردنی ژیان و عدقل، بویه‌ ئایا رازی نه‌بوون به‌وه‌ی که سرووش به‌دییه‌ن‌ر بیت ده‌چیته‌ خانه‌ی نه‌زاینمان به‌تواناکانی سرووش یان نه‌ه‌تا نکولیکردنیکی به‌ زانسته‌و ده‌زاین تواناکانی سرووش چهنده‌و، نه‌مه‌ش ناچارمان ده‌کات که دان به‌ بوونی خودای به‌دییه‌ن‌ر و به‌رپویه‌ری بوونه‌وهر دابنیین.

گه‌وره‌ زانای سرووشتی نه‌مریکی ”جورج ئیرل دیفیس“ نه‌و بابته‌ی به‌ کورتی خستوت‌ه‌رپوو، کاتیک ده‌لیت: (نه‌گه‌ر گه‌ردوون توانای نه‌وه‌ی هه‌بیت خو‌ی دروست بکات، که‌واته‌ خاسیه‌تی خواهیه‌تی به‌دییه‌ن‌ری هه‌یه، له‌و حاله‌ته‌شدا باوه‌رمان وا ده‌ییت که‌ گه‌ردوون خودایه‌.. خودایه‌کی غه‌یبی و ماددی له‌ هه‌مان کاتدا!!! من نه‌وم پیناشتره‌ باوه‌رم به‌و خودایه‌ هه‌بیت که‌ جیهانی ماددی دروست کردوو خو‌ی به‌شیک نیه‌ له‌ گه‌ردوون، به‌لکو‌ خاوه‌ن و به‌رپویه‌ر و هه‌لسورپینه‌ریه‌تی، من نه‌وم پیناشتره‌ له‌ په‌نا بردنه‌ به‌ر نه‌فسانه‌و قسه‌ی بی‌ مانا).

نویه‌م: به‌ دوو ماموستاکه‌م گوت، گرنگترین هو‌کار که‌ نیوه‌ی توشی نه‌و نارونیه‌ کردوو، بریتیه‌ له‌ تیکه‌لکردنی جیهانی ماددی هه‌ست پینکراو و جیهانی غه‌یبی نادیار.

له‌ راستیدا باوه‌رپوون به‌ پرسه‌ غه‌یبیه‌کان (وه‌ک خواهیه‌تی) رپبازنکی ته‌واو جیاوازی هه‌یه‌ له‌ رپبازی راستیه‌ زانسته‌یه‌کان.

چونکه‌ زانسته‌ به‌لگه‌ Proof پینشکه‌ش ده‌کات که‌ له‌ رپی رپبازی پراکتیکی پینی گه‌یشتوو، یان له‌ رپی رپبازی عدقلی پینی گه‌یشتوو که‌ بیرکاری به‌شیک گرنگیه‌تی.

هه‌رچی بابته‌ غه‌یبیه‌کانه‌ نه‌وا نمونه‌ Evidences یان له‌سه‌ر دیننه‌وه‌ و، هه‌رچه‌ند مرو‌ف بیرکاته‌وه‌ و تیبفکری باوه‌ری قولتر ده‌بیته‌وه‌، به‌هو‌ی زیادبوونی واتا نمونه‌یه‌کان تا نه‌و ناسته‌ی له‌ دنیاییدا ده‌گه‌نه‌ به‌لگه‌ی زانسته‌ی، به‌لام

ناگه‌نه نهو ئاسته، چونکه نه‌گەر پئی بگات باوهرپوون به غه‌یب نامینیت که بنه‌مای ئاینه ناسمانیه‌کانه.

ده‌یه‌م: دوو مامۆستا که گوتیان: نهو به‌لگانه‌ی له‌سه‌ر بوونی خودای به‌دهیینه‌ر پیشک‌ه‌شت کردن به به‌لگه‌ی نه‌رتنی هه‌ژمار ده‌کرین، که له‌سه‌ر نهوه دامه‌زراوه به دوور بزانریت سرووشت به‌دهیینه‌ر بیت، واته نهو خودایه‌ی باسی ده‌که‌یت بو پرکردنه‌وه‌ی بۆشاییه‌کانه^(۱) به‌لام ئیمه به‌لگه‌ی نه‌رتنیمان ده‌وت، چونکه بیروباوهر پیوسته له‌سه‌ر به‌لگه‌ی دلنایی بنیات بنریت نه‌که له‌سه‌ر نه‌زانیه. هه‌ر به‌لگه‌یه‌کم پیشک‌ه‌ش ده‌کردن ده‌یانگوت نه‌مه به‌لگه‌یه‌کی نه‌رتنیه و ئیمه به‌لگه‌ی نه‌رتنیمان ده‌وت!

پیم گوتن: ئیوه‌ن به‌م قسه‌یه‌تان زانستان کردۆته خوای پرکردنه‌وه‌ی بۆشاییه‌کان! چونکه هه‌ر کاتیک ماددیگه‌راکان له لیکدانه‌وه‌ی بابه‌تیک بی توانا بوون، ده‌لین زانست له ئاینده‌دا پئی ده‌گات.

پاشان گوتم: پیمان بلین چ جوهره به‌لگه‌یه‌ک به لای ئیوه‌وه نه‌رتنیه، با ئیمه‌ش بو‌تانی بخه‌ینه‌روو. بیباوهران به‌درئزایی سه‌رده‌مه‌کان به‌و مو‌عجیزه ماددی به‌رتنیه‌نه‌ وازیان نه‌هیناوه که پیغه‌مبه‌ره‌کانیان بۆیان هیناون، نه به‌به‌لگه‌ عه‌قلیه‌ لوژیکیه‌کانیش. نه‌وان مه‌به‌ستیان له به‌لگه‌ی نه‌رتنی نه‌وه‌یه که هه‌سته‌وه‌ره‌کانیان هه‌ست به خودا بکه‌ن وه‌که نه‌وه‌ی گه‌لی موسا داوایان له پیغه‌مبه‌ره‌که‌یان کرد و له قورئانی پیروژیشدا تو‌مار کراوه:

﴿لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً﴾ البقره: ۵۵

واته^(۲): ئیمان ناهینین به‌وه‌ی که خودا قسه‌ت له‌گه‌ل ئه‌کات تا خودا به ئاشکراو به‌ره‌وروو نه‌بینین.

(۱): خودای پرکردنه‌وه‌ی بۆشاییه‌کان God of the Gaps دسته‌واژه‌یه‌که بیباوهران به‌کاری ده‌هینن، به واتای نه‌وه‌ی که ئیمه هه‌رکاتیک نه‌مانتوانی لیکدانه‌وه‌ بۆ شتیک بکه‌ین که زانست پئی نه‌گه‌یشتیته، خیرا په‌نا ده‌بینه به‌ر نه‌وه‌ی بلین نه‌مه‌ کاری خواجه

(۲): رافه‌ی ئایته‌کان له ته‌فسیری (نامی) مامۆستا مه‌لا عبدالکریمی مودهریس (ره‌حه‌متی خوای لیبیت) وه‌رگیرون.

یان وه کو ﴿أَرْنَا اللَّهَ جَهْرَةً﴾ النساء: ۱۵۳

واتا: خودامان به ناشکرا نیشان بده.

من وامده زانی تا نهم نزیکانهش، که بیباوه پرائی سهردهم له کۆمه لگا
موسلمانه کاندای شهرم ده که نهم جوړه قسانه بکه ن، به لآم دوو ماموستاکه له وهش
خراپتریان ده گوت.

خۆزگه بیباوه پرائی له وتهی زانای سروشتی جوړج دیقیس ده گه یشتن که
پیشتریش باسما ن کرد که ده لیت خودا له گهر دوون جیاوازهو به ههسته وهرکانمان
ههستی پیناکه ی ن، خودا:

﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ الشوری: ۱۱، واته: هیچ شتی له خودا ناچیت.

له بهر نه وه خودا زاتی پاکي خۆی، له وهی ههسته وهره کان ههستی پی بکریت پاک
ده کاته وه و ده فهرمویت:

﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾ (۱۳) الانعام: ۱۰۳

واتا: به بینایی ههستی پیناکریت، به لآم ناگای له هه موو بیناییه کانه.

وه ههروه ها ده فهرمویت: ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعَزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ (۱۸۰) الصافات: ۱۸۰

واتا: پاک و بیگهردی بۆ پهروه دگاری بهرزت له و سیفه تانهی دهیده نه پال.

خودا نه و ریبازهی دیاری کردوه که به هویه وه ده توانین ههست به بوون و
توانای بکه ی ن، ریبازی (بیرکردنه وه له به لگه کانی نه ک بیرکردنه وه له ههست و
بینینی راسته وخۆ).

﴿سَرَّيْهِمْ أَیْنَتَانِ فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ﴾ فصلت: ۵۳

واتا: به لگه کانمانیان نیشان ده ده ی ن له ناسۆکاندا و له دهرونیاندا، تا نه و کاته ی
بۆ یان ده رده که ویت که نهم ریبازه حقه.

واتا گهردوون و نیشانه کانی و زیندهوران و نیشانه کانیان کتیبی بینراوی خودان، ههروهک چون قورئانی پیروز و بهلگه کانی کتیبی خوئراوی خودایه. نهو بهلگانهی خودی نیمه و بوونی دهروبهرمان پرن لئی، بهلگهی زیندوون تا روژی قیامت:

﴿ وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَّا نَفَدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ ﴾ لقمان: ۲۷ - ۲۸

واتا: نه گهر ههرجی دار و درهخت له زهویدا ههیه هه مووی قهلم بیج و ده ریایش هه مووی مه ره کعب بیج و جهوت ده ریا له دوایه وه یارمه تی بدا و به چیتته سه ری، هیشتا وته کانی خوا ته واو نابن بهو قهلم و مه ره که بانه بنوسرین. به راستی خوا خاوهن عیززهت و خاوهن حیکمه ته.

﴿ قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لَكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ نَفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا ﴾ الكهف: ۱۰۹

واتا: تو نهی پیغه مبه ر بلج: نه گهر ده ریا مه ره کعب بیج بو نویسی که لیمه کانی زانیاری و ده سه لات و توانای خودا، ده ریا ته واو نه بیج پیش نه وهی که لیمه کانی خودا ته واو ببین، هه رچه نده نه وه ندهی نهو ده ریایه ده ریای تر بینن بو یارمه تیدانی، چونکه که لیمه ی خودا سنوری نیه و ته واو نابج و وهک خودی خوژی قه دیمه له نه زه له وه بووه و تا نه بهد نه می تیج، به لام ده ریا سنورداره.

په روهرد گار به مه وازی لیمان نه هیناوه، چونکه هه موو مروقه کان وهک نه نتوئی فلو نین، که له رپی (گه شتی عه قل) ینک که زیاتر له شه ست سالی خایاند بگهن به بوونی خودا، له بهر نه وه خودا له رپی پیغه مبه رانه وه گفتوگو له گه ل مروقه کانداه کات:

﴿ وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ ﴾ فاطر: ۲۴

واتا: ههچ گه لیک نیه ناگادار که ره وه (پیغه مبه ر) ینکی بو نه هات بییت.

به‌میش سروش (وه‌حی) ده‌بیته یارمه‌تیدهری عقل بؤ بیرخسته‌وه‌ی مرؤف به بوونی خودا، که پیشتر له فیتره‌تیدا چه‌سپاندوویه‌تی:

﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَن تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ﴾ الأعراف: ۱۷۲

واتا: نه‌ی پیغه‌مبهر! بیری نه‌وه بکه‌روهه که خودای گه‌وره له پیش له دایکبوونی ههر نینسانی لهو کاته‌دا که تۆو بووه له پشتی باوکیدا نه‌و تۆوه‌ی هۆشیار کردووه‌ته‌وه‌و قسه‌ی له‌گه‌ل کردووه: نایا من په‌روه‌ردگاری نیوه نیم؟ نه‌وانیش وتویانه: به‌لیخ په‌روه‌ردگاری نیمه‌ی و، کردوونی به‌شاهید له‌سه‌ر خۆیان بؤ نه‌م په‌یمان‌ه نه‌بادا له رۆژی قیامه‌تدا بلین نیمه‌ ناگامان لهو په‌یمان‌ه نه‌بووه. یا له‌عاله‌می نه‌رواحدا قسه‌ی له‌گه‌ل کردوون و په‌یمان‌ی نیعتیراف به‌ خودایه‌تی خۆی لی وهر‌گرتوون و کردوونی به‌شاهید له‌سه‌ر خۆیان.

هه‌روه‌ها وه‌ک چۆن خودا له‌سه‌ر فیتره‌تی باوه‌رپوون به‌ خودای تا‌ک و ته‌نها درووستکردووه، به‌هه‌مان شیوه له‌سه‌ر فیتره‌تی دامه‌زراوه‌ی ره‌وشتیش درووستی کردووه و، چاکه و خراپه‌ی له‌به‌رده‌م ده‌روونی مرؤفایه‌تی رۆشن کردۆته‌وه.

﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا ﴿٧﴾ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾ الشمس: ۷ - ۸

واتا: سویند به‌ نه‌فسی ناده‌میزاد و به‌و خوایه‌ی وای دروست کردووه که ناماده‌ی کردووه بؤ هه‌موو سیفه‌ت و کرداره‌کانی. جا نیشانی داوه له‌فه‌رمانی خوا ده‌رچوونی کامه‌یه‌و له‌خواترسانی کامه‌یه.

هه‌روه‌ها یاسای رزگارپوونیشی له‌ده‌رووندا چه‌سپاندووه:

﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا ﴿٩﴾ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا ﴿١٠﴾﴾ الشمس: ۹ - ۱۰

واتا: سویند به‌ هه‌موو نه‌وانه، نه‌و که‌سه‌ی نه‌فسی پاک بکاته‌وه له‌سیفاتی خراپ و ناشیرین رزگار نه‌بی! نه‌وه‌ی په‌رده‌ی نه‌فامی و نه‌زانی و بی‌شهرمی‌ی بدا به‌سه‌ر نا‌ئومید و بی‌به‌ش نه‌بی.

من و خانه خوینکه مان خواردنه که مان به وه لامدانه وهی دوو ماموستا بیباوهره که کۆتایی پتهینا، ههروهک چون ریباری نیسلامان له مامه له له گه له پرسه کانی خویه تی و نایین و دامه زراوهی رهوشتی خسته پروو.

وادیار بوو وه لامه کانمان به تهواوی له لای ئەوان نوێ بوون، به راشکاوی گوتیان که چاوهرپی ئەو وردییه و زانستی و فلسه فی و نایینییه یان نه ده کرد، چونکه به وه لامی روکه شی دینداره کان راهاتبوون! ئەمهش وای لیکردبوون زیاتر دهست به بیروپراکانیانه وه بگرن.

من نالیم ههردووکیان له بیباوهری هه لگه پرانه وه، چونکه خۆبه زلزانن به ناسانی خۆی نادات به دهسته وه، به لام دهتوانم بلیم که توانیم گوومه که بشله قینم. دواي ئەم ژمه گهرم و گهره، گهرامه وه نوتیل، ئەو شه وه خه و نه چووهر چاوم، دهپرسی:

ئاخۆ چه ندانی وهك ئەم دوو بیباوهره له ناوماندا دهژین؟ خۆزگه لهو که سانه بوونایه که به دواي حهقیقه تدا ده گهرین. خۆزگه له خاوهن به لگه عهقلیه کان ده بوون.

خۆزگه ئەوهی بانگه شه یان بو ده کرد له وهی که زانست به رپی خۆی، خۆشیان و نایین به رپی خۆی جیه جییان ده کرد. خۆزگه له گالته کردن ده وهستان.

تۆ بلپی ئەو لوژیکه بی بنه مایه چند گهنج له خشته بیات؟ نایا گهنجان پیوستیان به قه لایه کی عهقلی نییه که به رگری باوه ریان به هیز بکات؟

به دم شنه بای به یانی رۆژم کرده وه پربووم له هیممهت که گه شتی عهقل تهواو بکه م.

تووندرەویی زانست تۆمەتبار دەکات

خوینەری بەرپز...

دوای ئەوێ بە ھیممەت و خوینگەرمییەو دەستم کردووە بە تەواو کردنی گەشتی عەقل و، کاتێک کۆتایی گەشتەکە نزیک بوو، کۆسپێکی تری نوێ ھاتە بەردەم کە لە وانی دی جیاواز بوو. ھەک ویناکردنی ئەو نەبوو کە ئیمە باوەردارین و باوەرمان (تەواوی تەواو و بەرزى بەرزە)و، ھەک کۆسپى بیاوەرپى بارگایى بە زانستیش نەبوو، بەلکە ئەو کۆسپە بۆتە ھۆی جلەوگیرکردنی ژیارستانى تى ئىسلامى بەدرێژایى چەند سەدەى رابردوو، تا ئىستاش!! ئەویش بە تەواوی کۆسپى پەراوێزخستنى زانست و عەقلە، ھەرۆک چۆن لە سەدەکانى ناوەراستدا لە ئەو پەدا پەرویدا.

لە کاتێکدا کە خەرىكى گەشتوگۆکردنى بەشە تايبەتیهکانى پەيوەندى نىوان زانست و بايۆلۆجيا بووم لە گەل ھاوڕپىيەکم کە تىروانىنىكى ئايىنى تايبەتى ھەيو، خاوەن رۆشنبىرىيەكى زانستى فراوان بوو، ھاوڕپىيەکم گۆرا بۆ گەردەلوولىكى وىزانکەر و ھەموو ئەو چەمکانەى بەشەکانى ئايىن و بايۆلۆجيا خستومەتەروو لە رەگ و ريشەو ھەلىكىشان!!

چەقى گەردەلوولى ھاوڕپىيەکم ئەو بوو کە ھەريەکە لە لاشەو رۆح و بوونىكى جياواز لەوى دىکەيان ھەيو، بەمەش مەحالە وىناى پەيوەندىيەک بکرىت لە نىوان لاشەو ھەستە رۆحىيەکان. بۆيە ئەو چەمکە زانستىيانەى لەو دوو باسەدا خستومەتەروو ئاواتى بىباوەرپانە، چونکە ئەو دەسەلمىتت کە ھەستەکان لە لاشەو دەردەچن و بەمەش جىھانى غەيب (خودا - رۆح) بە تەواوی دەسپرنەو. گەشتوگۆ گەرم و گۆرەکەمان زۆرى خاياند، بە دیدارى راستەوخۆ، بە تەلەفۆن و نامە ناردن. خوینەرى نازىز بىگومان بە تاسەى بزانی گەشتوگۆکەمان چۆن بوو و چۆن کۆتایی ھاتوو.

هاورپنكەم ھېرشەكەى دەستپنكرد و گووتى:

گومان لەو دەنە دانىە كە مەحالە وئناى پەيوەندىيەكى ھۆكارى Causal لە نىوان بابەتە لاشەبى و رۇحانىەكاندا بكرت .

ئەگەر چى پەيوەندىيەكى كارلىكى Interaction ھەبە لە نىوان خودى مرۇفايەتى^(۱) و لاشە، كە لە رېيەوە خودى مرۇفايەتى ھەموو زانىارىيە ھاتووەكان Input لە روناكى و دەنگ و كىمىا (بۆن) و مىكانىك (بەركەوتن)... ھتد وەردەگرتت و لەگەلدا كارلىك دەكات، بەلام بانگەشەكردن بۆ ئەوئە كە رۇحانىەتەكان / ھەستىەكان سەرچاوەكەيان لاشەبە، ئەوا تەنيا قسەى بى بنەمايە تەنانەت مەحالە بە خەيالپش بىرى لىبكرتەوہ.

ھەلقولانى ھەستە رۇحىەكانى مرۇف پىوستى بە وىست و ھىمەت و پىداگرى و كۆشى دەروونى ھەبە، سەرەراى زانىنى سىفاتەكانى خدا و، پىوستىەكانى پەرورەدگارتنى و بەندايەتى و، ھىچ يەك لە كىمىاي سىستەمى جىنات و كىمىاي كارەباى مىشك ناتوانن بەو كارە ھەلبىستن.

بەلكو سەلمىتراوہ كە بۇشايەكى زۆر گەورە ھەبە لە نىوان كىمىاي (دى ئىن ئەى) و پىكھاتەى ماددى مىشك و سىفەتە بەرزەكانى مرۇف و، مەحالە پردىكى پەيوەندى لە نىوانىاندا ھەبىت Bridging the gap.

بە ھاورپنكەم گووت:

لە قسەكانتا چەند دەستەواژەبەكى يەكلاكەرەوہت بەكارھىنا، وەك (سەلمىتراوہ) (مەحالە)، سەرەراى نەبوونى ھىچ بەلگەبەكى زانستى يان ئايىنى لە سەر سەلماندىن يان مەحالى.

تۆ لە چەند زانىارىيەكى دانپىتراودا دەستت پىكرد كە پىوستى بە بەلگە ھەبە و، لە رىيانەوہ ھېرشت كرده سەر زانست و زانايان (ھەرەك پاش كەمىكى تر دەبىينىن).

(۱) زانايانى دەروونناسى دەستەواژەى (خودى مرۇفايەتى) وەك ھاوواتاى (رۇح و نەفس و عەقل) بە كاردىنن كە لە نايىنە ناسمانىەكاندا بەكاردىنن.

هه‌روهه‌ها له‌و زانیاریانه‌ی له‌ باسی پینجه‌م و شه‌شم و حه‌وته‌می کتیبه‌که‌دا خستومانه‌ته‌ روو له‌ قسه‌ی زانیان نه‌وه‌ی لیتاخوئرتته‌وه‌ که‌ بانگه‌شه‌ی نه‌وه‌ ده‌کن که‌ لاشه‌ سه‌رچاره‌ی رۆحانییه‌ته‌کان / هه‌سته‌کان بیته‌، هه‌موو نه‌وه‌ی له‌وان وه‌رمانگرتوه‌ بریتیه‌ له‌ گه‌ران به‌ دوا‌ی په‌یوه‌ندی کاردانه‌وه‌یی Interaction له‌ نیوان خودی مرۆفایه‌تی و لاشه‌، نه‌و په‌یوه‌ندی له‌ ره‌خه‌که‌تدا دانت به‌ بوونیدا ناو، پاشان گه‌راپه‌وه‌ تا به‌ دلنیا‌یه‌وه‌ بلنی که‌ هیچ په‌یوه‌ندییه‌کیان له‌ نیوانیاندا نییه‌!

له‌به‌ر نه‌وه‌ خالیکی جه‌وه‌ه‌ری هه‌یه‌ (که‌ له‌وانه‌یه‌ ته‌وه‌ره‌ی هه‌موو ناکوکییه‌کان بیته‌) و پیوسته‌ روونی بکه‌ینه‌وه‌، نه‌ویش پینگه‌ی لاشه‌یه‌ بو مرۆف، له‌ دیدی ئیسلامدا:

نایا لاشه‌ شتیکی پیس و پر که‌م و کوپیه‌، که‌ مرۆف ناتوانیته‌ به‌ به‌ری رۆحیی بگات ته‌نیا به‌ ریسواکردن و به‌که‌م سه‌یرکردنی لاشه‌ نه‌بیته‌، یان نه‌وه‌تا بریتیه‌ له‌ ناژه‌لی سواری رۆح (وه‌ک ئیمامی غه‌زالی فه‌رمویه‌تی)، یان له‌وه‌ش زیاتر؟ لاشه‌ نه‌م سی ئاسته‌ی هه‌یه‌ و پیوسته‌ له‌ نیوانیاندا به‌ کیک هه‌لبژیرین.

گومان له‌وه‌دا نیه‌ که‌ زۆر له‌ دینداره‌کان له‌ گه‌ل چه‌مکی به‌که‌م و دووه‌مدان، به‌مه‌ش پیوسته‌ نه‌و تیگه‌یشتنه‌یان راست بکرتته‌وه‌ و له‌ ره‌گ و ریشه‌وه‌ چاک بکرتته‌وه‌، بو نه‌وه‌ش بیریان ده‌خه‌ینه‌وه‌ که‌:

۱- گه‌شتی میعراجی پیغه‌مبه‌ری خوا (صلی الله علیه وسلم) به‌ لاشه‌و روح بووه‌.

نه‌وه‌ش به‌ ته‌نیاو بو ده‌رخستنی توانای خودایی نه‌بووه‌، نه‌ بو ده‌رخستنی پینگه‌ی پیغه‌مبه‌ریش، به‌لکو من وایده‌بینم که‌ ناماژیه‌کی تیدایه‌ بو نه‌وه‌ی که‌ حه‌قیقه‌تی مرۆف لاشه‌و روح پینکه‌وه‌یه‌و، ده‌کری لاشه‌ش بو پینگه‌کانی رۆح به‌رز بیته‌وه‌و بجیته‌ ناو جیهانه‌ نا مادده‌یه‌کانیه‌وه‌.

۲- نایته‌ به‌وه‌ وه‌لامی خالی پيشوو بده‌ینه‌وه‌ که‌ نه‌مه‌ تایبه‌تمه‌ندی پیغه‌مبه‌ری خواجه‌، چونکه‌ هه‌ر به‌کینکمان له‌ رپی سوجه‌بردنی لاشه‌و رۆح / نه‌فس له‌

نوژدا نهو میعراجه ده‌که‌ین: ﴿وَأَسْجُدْ وَاقْتَرِبْ﴾ العلق: ۱۹، واتا: سوجه ببهو نزیك ببهوه.

۳- کاتیک خدا ویستی په‌یمانی (أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ) (نایا من په‌روه‌رد‌گارتان نیم) له‌ به‌نی نادمه‌ وهر‌یگریت، له‌ ریئی لاشه‌وه‌ گفتوگوئی له‌ گه‌ل‌ رو‌حه‌کان/ نه‌فسه‌کان کرد، دواى نه‌وه‌ی هه‌موو مرؤفایه‌تی له‌سه‌ر شیوه‌ی لاشه‌ی زور ورد له‌ پشته‌ی نادمه‌ دهره‌یناو په‌یمانی لیوهر‌گرتن، هه‌روه‌ها ده‌کریی نایه‌تی په‌یمان به‌وه‌ش ته‌فسیر بکرت که په‌یمانه‌که‌ له‌ سپیرمی هه‌ر مرؤفیک له‌سه‌رده‌می خویدا دانراوه‌ . نه‌مه‌ واتای نه‌وه‌یه‌ که فیتره‌ت له‌ لاشه‌دا دانراوه‌، سه‌ره‌پرای نه‌وه‌ی که رووی گفتوگو و په‌یمانه‌که‌ له‌ رو‌ح / نه‌فس بووه‌.

۴- سه‌رنجی فه‌رموده‌ی خوا بده‌ له‌ سوره‌تی (النحل) که ده‌فه‌رموت:

﴿وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَرَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ النحل: ۷۸

واتا: خودای گه‌وره‌ نیوه‌ی له‌ سکی دایکتان دهر‌کردوه‌ له‌ حالیکدا که هیچتان نه‌ده‌زانی. هه‌روه‌ها هیزی بیستن و بینین و دلئی بو دروست کردون به‌لکو شوکرانه‌بژییری خودا بکه‌ن.

مرؤف به‌ لاشه‌وه‌ نه‌فس و رو‌حی دیته‌ دنیا و هیچ نازانیت، پاشان ده‌سته‌کات به‌ وهر‌گرتنی زانسته‌کان نه‌مه‌ش له‌ ریئی هه‌سته‌وه‌ره‌کانی لاشه‌، ته‌نانه‌ت دهر‌باره‌ی جیهانی غه‌بیش شت فیر ده‌بین:

﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ النحل: ۷۷

واتا: هه‌رچی په‌نامه‌کییه‌کانی ناسمانه‌کان و زه‌وی هه‌یه‌ لای خودایه‌و پیی ده‌زانئ و پروودانی روژی قیامه‌ت لای خودا وه‌ک چاو به‌یه‌کدادانیک یا له‌وه‌ش که‌متره‌. به‌پراستی خودا توانایه‌ و ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر هه‌موو شتی‌کدا هه‌یه‌.

﴿ أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴾ النحل: ۷۹

واتا: نایا سهیری په له وهر ناکه ن له بوشایی ناسماندا رام کراون و کس به ناسمانه وه راگیران ناکات خودا نه بی. له م دهسه لاتهدا زور نیشانه ی گهوره یی و توانایی خودا هه یه بو قوم یی که باوه ریان به خودا هه بی.

نه ک تنیا نه وه، به لکو مروف له ری پی ههسته وه ره کانی لاشه ی نه و په یمانه ی بیر دیته وه که خودا له گهل روح / نه فسی نه ودا به ستویه تی.

۵- له هه موو په رسته شه کان (نوژو و پوژوو و زه کات و جه ج) هه ر یه که له جه ستو روح / نه فس به پو لپی خو یان هه لده ستن و، له پرووی شه رعیه وه په رسته درووسته، نه گه ر به لاشه نه نجامی بدین نه گه ر روح و نه فسیش که مته رخه م بن، به لام به پیچه وانه وه نایت.

۶- گومان له ودها نیه که سوودی نیوان نه فس و لاشه سوودی کی نالو گوږه و نه فس به هه ول و کوششیک به رز ده یته وه که لاشه تییدا به شداری ده کات، وه ک شه و نوژو و پوژوو. ههروه ها به رزبوونه وه ی نه فس سوودی زوری بو لاشه هه یه، له ری پی به رزکردنه وه ی ناستی به رگری له ش و که م کردنه وه ی ریژه ی توشبوون به جه لته ی دل و میشک و دواختنی پی ری.

۷- دوا ی مردنی مروف و جیابونه وه ی روح، شه ریه ت بو مان دیاریده کات که چو ن مامده ی ریژ له گهل لاشه دا بکه ین و بو ژیان ی نایینه ناماده ی بکه ین، ده شوریت تا له سه ر ده ستو ریژ بیت و، له کفنیکی سپی پاک ده پیچرت و نوژی له سه ر ده کرت و، له ناماده بوونی لاشه دا دوعای ره حمتی بو ده کرت و، رووو قیبله ده نیژرت.

۸- له کاتی زیندو بوونه وه دا، مروف به روح و نه فس و لاشه وه حه شر ده کرت و، له سه ر تاوانه کانی نه فس و نه ندامه کانی له ش لی پیچینه وه ی له گهل ده کرت و، وه ک بوونیکی یه کگرتوو به پاداشت یان سزا حوکم ده درت.

ئه‌و هه‌شت خاله‌و، چه‌ندانى دى‌ش، جه‌خت له‌سه‌ر په‌یوه‌ندى نى‌وان لاشه‌و رۆ‌ح ده‌که‌نه‌وه و، نه‌ک به‌ ته‌نیا وه‌ک په‌یوه‌ندیه‌کى هۆ‌کارى، به‌لکو له‌به‌ر ئه‌وه‌ی لاشه‌ رۆ‌وکارى رۆ‌حه، که‌ هه‌یج شتى‌کى ده‌ریاره نازانین:

﴿ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا ﴾ الإسراء: ۸۵

واتا: رۆ‌ح له‌و مه‌خلوقانه‌یه که‌ به‌ ئه‌مرو فه‌رمانى خودای من په‌یدایوون و، هه‌ر خودا خۆ‌ی ئه‌زانى چیه‌، ئیوه ئه‌ندازه‌یى که‌م نه‌بێ زانیاریتان پینه‌دراوه، دیاره عه‌قلى ماددى که‌مو کورپى ئیوه په‌ی به‌ شتى نا مه‌حدوود ناباو نایزانى. تا ئه‌و ئاسته‌ی که‌ ده‌توانین بلیین: هه‌رچى به‌سه‌ر رۆ‌حدا دیت له‌ لاشه‌دا ده‌رده‌که‌ویت [...لِتَقْرَأَهُ...].

﴿ إِذَا يُسْئَلُ عَلَيْهِمْ يُخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا ﴾ الإسراء: ۱۰۷

واتا: کاتى که‌ قورئانیا‌ن به‌سه‌ردا بخوئترتته‌وه به‌ رۆ‌ودا ئه‌که‌ون و سوچه‌ بو‌ خوا ده‌بن.

﴿ وَيَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا ﴾ الإسراء: ۱۰۹

واتا: به‌ رۆ‌ودا ده‌که‌ون و ده‌گرین و بیستنى قورئان ترسیان له‌ خودا زیاد ده‌کات.

پاک و بێگه‌ردى بو‌ په‌روه‌رگارم!

هه‌روه‌ها گوتم...

ئه‌گه‌ر چى قورئانى پیرۆزى‌ش له‌ هه‌ندى‌ک شوئندا به‌ شى‌وه‌ی جیا جیا باسى لاشه‌و رۆ‌ح و نه‌فس ده‌کات:

﴿ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰئِكَةِ إِنِّي خَلِقُ بَشَرًا مِنْ طِينٍ ﴾ ص: ۷۱

واتا: خواى تو به‌ فریشته‌کانى وت: من ئینسانى دروست نه‌که‌م له‌ گل.

﴿ وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا ﴾ الشمس: ۷

واتا: سوئند به‌ نه‌فسى ئاده‌میزاد و به‌و خوایه‌ی وای دروست کردووه که‌ ئاماده‌ی کردووه بو‌ هه‌موو سیفه‌ت و کرداره‌کانى.

﴿ وَسَأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ ﴾ الإسراء: ۸۵

واتا: له باره‌ی رۆحه‌وه لیت ئه‌پرسن که چی یه؟

به‌لام خودا کاتیک باسی مرۆف ده‌کات یان گفتوگۆی له‌گه‌لدا ده‌کات، وه‌ک بوونه‌وه‌رنکی ته‌واوی یه‌کگرتوو ته‌ماشای ده‌کات، هه‌ر له‌ رۆژی په‌یمان‌که‌ تا ئه‌و رۆژه‌ی به‌ دیداری خودا ده‌گه‌ین و به‌ نهمری له‌ ژیان‌که‌ی تردا ده‌ژین:

﴿ يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدًّا فَمَلِّقِيهِ ﴾ الانشقاق: ۶

واتا: تۆ نه‌ی ئاده‌میزاد له‌و رۆژهدا به‌ په‌له‌ ئه‌رۆی بۆ لای خوی خۆت و بێی نه‌گه‌یت.

﴿ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ ﴾ البلد: ۴

واتا: ئیمه‌ به‌راستی، ئاده‌میزادمان له‌ هه‌موو ژیان‌ی له‌ ماندویه‌تی و ئه‌رک دروستکردوو.

جیاکردنه‌وه‌ی پێکهاته‌کانی مرۆف له‌ یه‌کترو، دانانی هه‌ندیکیان به‌ جه‌وه‌ه‌ری (رۆح) هه‌ندیکیان به‌ لاهه‌کی (لاشه) و هه‌ندیکیان به‌ هۆکاری پێوه‌ندی نێوان دووه‌که‌ی تر (نه‌فس)، نه‌مه‌یه‌ سه‌رچاوه‌ی تیکه‌ل بوونه‌که‌. له‌به‌ر ئه‌وه‌ پێویسته‌ دیدو بۆچوونمان ده‌رباره‌ی مرۆف دووباره‌ دایه‌رپێژینه‌وه‌ وه‌ک بوونیکێ یه‌کگرتوو سه‌یری بکه‌ین. ئه‌گه‌ر له‌وه‌ تیبگه‌ین ده‌توانین وینای په‌یوه‌ندی نێوان بایۆلۆجیای لاشه‌و رۆحانیه‌ت و هه‌ست و په‌فتاره‌کان به‌ ناسایی بکه‌ین.

گومان له‌وه‌ دانیه‌ که‌ نیسلام له‌و دیده‌ ته‌واو و گشتگیره‌یدا تاکه‌، چونکه‌ ئه‌و یه‌هودیه‌ت و مه‌سیحیه‌ته‌ی له‌به‌ر ده‌ستمان دایه‌، به‌ سوکی سه‌یری لاشه‌و ئاره‌زه‌وه‌کانی ده‌که‌ن و، وایده‌بینن که‌ رزگار بوون له‌ ژیان‌که‌ی تر بۆ رۆح به‌دی نایه‌ت مه‌گه‌ر لاشه‌ی تاوانبار به‌ لاشه‌یه‌کی بێتاوان نه‌گۆردرێته‌وه‌.

هه‌روه‌ها نایینی هیندۆسی و نایینه‌کانی رۆژه‌لاتی دوور وایده‌بینن که‌ حه‌قیقه‌تی مرۆف ته‌نیا رۆحه‌و به‌خته‌وه‌ری گه‌وره‌ رزگاربوونی رۆحه‌ له‌ لاشه‌ی

پیس و پیوهندی کردنیه‌تی به رۆحی گشتی، ههروهك چۆن دلۆپی ناو ده‌گه‌ریته‌وه بۆ ده‌ریا.

هاورپنکه‌م گووتی:

له باسی هه‌وته‌م (هه‌قیقه‌تی خوودی مرۆفایه‌تی) باسی نه‌وه‌ت کردووه که زانا و فه‌یله‌سوفه باوه‌رپاره‌کان جه‌خت له‌سه‌ر نه‌وه ده‌که‌نه‌وه که نه‌و زمانه کارۆ کیمیاییه‌ی خانه‌کانی می‌شک به هۆیه‌وه له‌گه‌ل یه‌کترا په‌یوه‌ندی ده‌که‌ن، ناتوان هه‌سته مرۆفایه‌تی و رۆحیه‌کان و ره‌فتاره‌کانمان بۆ بینه‌تته بوون، له‌وه‌شه‌وه نه‌وه‌یان هه‌لینجاوه که پێوسته هه‌ست و ره‌فتار سه‌رچاوه‌یه‌کی ناماددیان هه‌ییت، چۆن به‌وه رازی ده‌بین که چه‌ند دلۆپیکه‌ی مادده‌ی کیمیایی وه‌ک (سیرۆتۆنین یان دۆپامین) به‌رپرس بن له هه‌سته رۆحیه‌کانمان، ته‌نیا له‌به‌ر نه‌وه‌ی چه‌ند بازنه‌یه‌کی کاره‌باییان له می‌شکدا چالاک کردووه؟

وه‌لامی هاورپنکه‌م داوه گوتم:

له‌وه‌دا له‌گه‌لت هاورپام که گورته‌ره‌وه کیمیاییه‌کان و بازنه کارۆ کیمیاییه‌کانی می‌شک سه‌رچاوه‌ی به‌رزی هه‌ست و ره‌فتاره‌کان نین.

له راستیدا لیکۆلینه‌وه‌ی زانستی بۆ په‌یوه‌ندی نێوان بایۆلۆجیا و دینداری، واتای گه‌ران نییه به‌ دوای سه‌رچاوه‌ی به‌رز (خوودی مرۆفایه‌تی)، چونکه نه‌وه رۆلی زانستی ده‌روونناسی و دیندارییه، به‌لام نیه به‌ دوای خالی په‌یوه‌ندی نێوان خوودی مرۆفایه‌تی (نه‌فس/رۆح) و لاشه‌دا ده‌گه‌رپین، واته هه‌سته شاراوه‌کانی ناو خود پێوسته له‌ رپی می‌شکه‌وه وه‌رگه‌یتردرین تا مرۆف هه‌ستیان پێبکات.

ئه‌مه له‌وه‌ خۆشانه‌دا هه‌ست پێده‌که‌ین که به هۆکارێک له هۆکاره‌کان تووشی له‌هۆشچوون ده‌بن و، کاتیک دینه‌وه هۆش خۆیان نازانن هه‌سته‌وه‌ره‌کانیان له‌ کاتی له هۆشچووندا چیان کردووه.

هاورپنکه‌م گووتی:

ئەگەر ئەگەرنىڭ بۇ بوۋنى دامەرزراۋىيەكى جىنات Genetic Networks لە لاي ھەندىك مروف ھەيىت، كە لاشەيان وا لىدەكات تواناي پەيۋەندى كەردنى ھەيىت لەگەل رۇچيان، ئەوا تەنيا لە لاي پىغەمبەران و ئەولياي خوا بەم شىۋەيە، چونكە لاشەي ئەوان لە لاشەي خەلكى ناسايى جياوازه! ئەوان نامادەكراون تا لەگەل جىھانى غەيبدا لە پەيۋەندى دابن.

بە ھاۋرپىكەم گوت:

گومان لەۋەدا نىيە كە لاشەي پىغەمبەران و ئەولياكان توانايەكى بەرزترى ھەيە لە پەيۋەندىكەردن بە جىھانى غەيب، لىكۆلىنەۋە زانستىەكان كە لەسەر راھىب و خوا پەرسەكان ئەنجام دراۋن ئەمەيان سەلماندوۋە، ھەرۋەك چۆن كىتەبەكانى سىرەي پىغەمبەرى خوا (صلى الله عليه وسلم) باسى ئەۋەيان كەردوۋە كە ۋەحى (پەيۋەندى خودى مروفقايتى بە جىھانى غەيب) چەند لەسەر لاشەي پىغەمبەرى خوا (صلى الله عليه وسلم) قورس بوۋە.

بەلام ئەۋە واتاي ئەۋە ناگەيەنىت كە پەيۋەندى لە نىۋان (خودى مروفقايتى نا ماددى) و نىۋان لاشەي مروفقايتى لە لاي ھەموو كەسىك نەيىت.

ھاۋرپىكەم رەخنى گرت و گوتى:

بۇچى دەيىت بە دۋاي پەيۋەندى نىۋان بايۇلۇجىيى ماددى و ھەست و رۇچانىيەتەكاندا بگەرپىن؟! ئايا خودا بە تەنيا بگەرى حەقىقى پىشت ھۆكارەكان نىيە؟! ئايا زانايانى ئوممەت ھەموۋيان كۆرا نىن لەسەر ئەۋەي كە خودا ھەموو جارىك كەردار بە بىچ ھۆكار دەخولقىنىت، ئەۋ واتايەشيان بەۋ دەستەۋاژەيە دەپرپوۋە كە دەلن، چەقۇ نابرىت، بەلام خودا ھەموو جارىك سىفەتى برىن بەبەر تىژى چەقۇدا دەكات، ئايا ئەمە بىروياۋەرى ئىمە نىە؟!

ئەمە ئەۋە دەگەيىنىت كە بوۋنى پردىكى پەيۋەندى لە نىۋان لاشە و رۇچ/نەفس پىۋىست نىيە. چونكە خودا كە تواناي ئەۋەي ھەيە بەبىچ يارىدەۋ نامراز كەردار بخولقىنىت، ئاۋاش تواناي ئەۋەي ھەيە كە ھەست لە مروفۇدا بەبىچ يارىدەۋ نامراز ھەلقۇلىنىت.

پاشان ھاوړېنكەم گوتی:

من جارنكیان گوتم له تۆ بوو كه دهتگوت په یوهندی نیوان ھۆكار و دهرنجام
حهتمییهو، هیرشت دهكرده سەر جیاكردنهویان و، دهتگوت كه ئەو كارە دەمانكاتە
گالته جارې جیهانی پیشكهوتوو، ئەو كات زۆر لیت دلگران بووم، بۆیه ئەو
هەله دهقۆزمهوهو دلنیات دهكه مەوه كه ئەو جیهانهی باسی دهكەى به پێوهی
مروڤایهتی و نایینییهكان زۆر دواكهوتوو، پێوست ناكات گرنگی به بۆچوونی
بدهین، بهلكو پێوسته خۆمان لهم گرنی كه م و كورتییه رزگار بكهین، كه چەند
سەدیه كه پێهوه دنالینین!

له ههڵچوونی ھاوړېنكەم كه مكردهوهو پیم گوت:

دوای ئەوهی گوتیبستی هه موو ئەو قسانەت بووم، ئیستا دلنیام كه ھۆكاری
نهخۆشی ئوممهتمان پشتگویی خستنی په یوهندی نیوان ھۆ و نهجامه، ئەمه
سەرپرای جهتكردهوهی ئیسلام له سەر ریزگرتن له یاسا گەردوونیهكان.
موسلمانان ازیان له گرتنه بهری ھۆكارهكان هیناوه، به بیانوی ئەوهی كه
خودا بكەری هه موو كردارنكە، ئیتر دهرنجامهكەى ئەو حاله خراپیه كه
جیهانی ئیسلامی پێیگه یشتوو.

كاتیک پێشهوا غەزالی باسی پرسى كارىگەرى ھۆكارهكان دهكات، جهخت
له سەر ئەوه دهكاتوه كه خودا توانای كرداری له ناو ھۆكارهكاندا داناوه، تا ئەو
ناستەى كه راسته كه ئەوهیه باوهرمان بهوه هەبیت كه چەقۆ دەرپیت، سەرپرای
ئەوهی كرداری برینه كه به تواناو وستی خودا ئەنجام دەرپیت.

سەرپرای ئەوهش، هەندیک له زانایانی بیروباوهری ئیسلامی ئەم سەردهمه،
دوای ئەوهی پرای ئیمامی غەزالی باس دهكەن، به باشیشی دادەنن و، وايدەبینن
كه له گەل عەقل و واقعیدا دهگونجیت، بهلام دیسان دهگەرپێنوه سەر ئەوهی
كه بیروباوهری ئەهلی سوننه و جەماعه، ئەوهیه كه ھۆكارهكان كارناكەن!! و
چەقۆ نابریت، وادهزانن كه جگه لهم قسهیه له رههایی توانا و كرداری خودایی

كەمدە كاتەو، بەمەش لە تەواویی یەكخواپەرستی و تەواوی بە پاك راگرتنی
خودا كەم دەبیتهوه!

یەكێك لە نیشانەکانی گرنگیدانی خودا بە ھۆکارەکان ئەویە، كە کردوویتی
بەنامرازی جیبەجیکردنی فرمانە خوداییەكەیی بێ (گن) بۆ خەلق کردنی ھەموشتیک.
بۆ نمونە ژیان لەسەر ھەسارەیی زھوی بە وشەیی (گن) دروست بوو، بەلام
پتووستی بە نامادەکردنی زھوی ھەبوو (لە رپی یاسا سرووشتیەکان) بۆ
پیشوازی کردن لە ژیان بە درژایی ھەشت ملیار سال.

ھەرۆھا خودا ھەموو مەزۆقینکی بە وشەیی (گن) خەلق کردوو، بەلام
جیبەجیکردنی ئەم فرمانە خوداییە لە رپی جوتبوونی دایک و باوکمانەو و
باشان مانەوھەمان بۆ ماوھیی نۆ مانگ لە ناو سکی دایکماندا جیبەجیکردوو.
تەنانت خودا خۆیشی پیمان دەفرمۆت کە ھۆکارەکان لە بەرپۆھەردنی گەردووندا
بەکار دینیت:

﴿ وَزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُّبْرَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ ﴾ ق: ۹

خودا بە ناو کشتوکار دینیتە بوون، سەرھەری ئەوھیی کە دەتوانیت بە بی
ھۆکاریش ئەو کارە ئەنجام بدات.

بەردەوام بووم و بە ھاوڕێکەمم گوت:

نکوئیکردن لە کاریگەری ھۆکارەکان کە خودا خۆی دایناون، وەك گەورە
فەیلەسوفی بیباوەر دیقید هیوم لە ھەندئ پوووھ دیتە بەرچاوم، چونکە ئەو
بیباوەرە نکۆلی لەو دەکات کە گەردوون سیستەمیکی ھەبیت و وایدەبیتیت
کە گەردوون لە ژێر کاریگەری ھیچ یاسایەك نییە، ئەو پەرھوی کردنەیی
گەردوون بۆ سیستەمیکی دیاریکراو بە عادت دادەنیت! ئەمەش رێک ئەو
قسەییە کە ھەندیک لە زانایانی عەقیدە و بیروباوهری ئیسلامیی دەیکەن.

قسەکانم دەربارەیی ئەو خالە بە ھەلۆستیکیی پیشەوای باوھەرداران عومەری
کورپی خەتتاب کۆتایی پیدینم، کاتیک دەربارەیی بابەتیک پرسیاری لە پیاوێک

کرد، پیاوێه کەش بە تەقوا و خشوعەوه گوتی: خودا دەزانیت.

عومەریش گۆچانیکی پێداکێشاو پێی فەرموو: من دەربارەی زانستی خودا پرسیارت لێناکم، بەلکو دەربارەی زانستی خۆت پرسیارت لێدەکم.

ئا ئەمە بارودۆخی ئیمەیه، کاتیك له یاساکانی گەردوون دەکۆلێنەوه پێویستە بەو زانستەوه پەیوەست بین که خودا فێری کردوین و، وستی خودا و توانای پەهای خودا نەکەینە بیانوو بۆ نکۆڵیکردن له یاسا گەردوونییەکان. هەرۆک چۆن پێویست ناکات له هەولدا نمان بۆ بە پاکراگرتنی خودا نکۆلی له هۆکارەکان و یاسا سرووشتیەکان بکەین و، وایزانین که ئەمە تەواوەتی بە پاک دانانی خودایە، بەلکو پێویستە سەرچاوەی هەموو پرسە غەیبییەکان قورئانی پیرۆز و سوننەتی دروست بێت.

هاورپێکەم گوتی:

هەرۆهە من ئەو قسەیهشت پەتدەکەمەوه که دەلێی خودا نامادەیی وەرگرتنی چەمکه ئایینییه کانیان تێدا دادەنیت و ئەو نامادەییەش له کهسێکەوه بۆ کهسێکی تر جیاوازه. هەرۆهە ئەو قسەیهشت پەتدەکەمەوه که دەلێی ژینگە پۆلی له وەرگرتنی ئەو چەمکانە هەیه، من دلنیا ت دەکەمەوه که هیچ جیاوازی نییه له نێوان ئەوهی مەرۆف له خێزانیکی ئایین پەرۆر گەوره بێت یان له خێزانیکی نا پەیوەست، باوەر بە خششیکی خوداییه، خودا به هەر کهسێکی دهبەخشیت که پوووه حەق و حەقیقەت بپرات.

ئەم قسەیهی تۆ له دادگەری خودایی که مەدەکاتەوه، که مو کورپیه کی گەوره له بیروباوەردا درووست دەکات!

به هاورپێکەم گوت:

باسی ئەوه مان کرد که خودا فیترەتی دینداری له ناخماندا داناوه، بۆ ئەو قسەیهش بەلگە ی ئایینی و زانستیمان هینایهوه، هەرۆهە هیچ کهسێکی دادگەر نکۆلی له پۆلی ژینگەو پەرۆرده ناکات له دەستگرتن به چەمکه ئایینییهکان

و، له گه‌ل داد گه‌ری خودايشدا تيکنا گيرت. چونکه خودا له ئيمه زانتره به نامادهميمان و، گومانيش له وه‌دا نيهه که نهو نامادهميه له کاتي حه‌شر و حيسايشدا له به‌رچاو ده گيرت، چونکه داد گه‌ری خودايي له وه‌دا نيهه که هه‌موو مرؤفه‌کان به يه‌ک پيوره پيورتن، به‌لکو له وه‌دايه که هه‌ريه‌که‌مان به پيی نهو بارودؤخه‌ی ليپيچينه‌وه‌ی له گه‌لدا بکرت که خودا تييدا درووستيکردوه.

دواي نه‌وه‌ی هاوړپيکه‌م له و ره‌خانه‌ی ته‌واو بوو که تايبته بوون به عه‌قيده و بيروباوهر، چووه سهر هيرش کردنه سهر زاناياني گرنگيدهر به په‌يوه‌ندی نيوان هه‌سته روحيه‌کان و بايؤلؤجياو، ته‌نانه‌ت نه‌وانه‌ش که قسه‌ی نه‌وان ده گوازنه‌وه، گوتي:

۱- تو به دلنبايه‌وه ده‌زانی که زانا بيباوهره مادديگه‌راکان دان به هيچ به‌هايه‌کی ره‌شتيدا نانتين! له به‌ر نه‌وه له ليکولينه‌وه‌کانياندا راستی و ده‌ستياکی و شه‌رف په‌يره‌و ناکه‌ن و په‌نا ده‌بهنه به‌ر فرو فيل.

۲- نهو فيلبازانه له چه‌ند بنچينه‌يه‌که‌وه ده‌ست به ليکولينه‌وه‌کانيان ده‌که‌ن که باوهرپيان پييان هه‌يه، له‌وانه، نه‌وه‌ی که په‌ره‌سه‌ندنی داروینی حه‌قيقه‌ته‌و، ميشکی ماددی بریتيه له خوودی مرؤف، که ده‌بوو به ليکولينه‌وه‌کانياندا بي هيچ چه‌مکيکی پيشوخت ده‌ستپيکه‌ن.

۳- نهو مادديگه‌رايانه به دواي بنچينه‌ی ماددی هه‌ست و بيروباوهره‌کاندا ده‌گه‌رتن، نامانجيان نه‌ويه که بيسه‌لمينن مرؤف جگه له مادده هيچي تر نيه، هيچ باکيان به‌وه‌ش نيهه که نهو دهره‌نجامانه‌ش بشيوتنن که پيی ده‌گه‌ين و، له‌سهر گه‌رديله‌يه‌ک باله‌خانه‌يه‌ک له فرو فيل بنيات بنين، بو نه‌وه‌ی بو‌چوونه مادديه‌کانی پيشويان بسه‌لمينن، پاشان وه‌ک مهر سهری ئيمه ده‌که‌ن، له رپی کتبه‌کانيان نهو دهره‌نجامانه‌مان بو ده‌خه‌نه‌روو وه‌ک نه‌وه‌ی ئيمه سهر له هيچ دهره‌که‌ين.

۴- مامه‌له‌کردن له گه‌ل نووسینی نه‌وانه، به شيکردنه‌وه‌و، ره‌خه‌گرتن ناييت، يان به هاوړابوون له گه‌ل راستيه‌کانيان و ره‌تکردنه‌وه‌ی نه‌وه‌ی به‌هه‌له‌ی ده‌بينين. به‌لکو مامه‌له‌ی درووست بریتيه له ره‌تکردنه‌وه‌ی ته‌واوی بانگه‌شه مادديه‌کانيان،

پاشان بەلگەھینانەو لەسەر ئەو ڕەتکردنەوھییەو، پاشان ھەولدان بۆ پیشکەشکردنی ڕای راستترین. پێویست ناکات قسەکانیان داڕێژینەوھ یان بۆی زیاد بکەین، تا ڕوویان جوان دەرکەوێت.

۵- پێم وایە کە لەوھدا لەگەڵم ھاوڕای کە ڕۆح لاشە بەرپۆھ دەبات، لەبەر ئەوھ پێویستە لیکۆلینەوھێ زانستی لە ڕۆحەوھ دەستپێبکات. بەلام ئەو فیلبازانە لە ڕێبازی زانستی لادەدەن و لیکۆلینەوھەکیان لە خوارەوھ بۆ سەرەوھ دەستپێدەکەن، لە ماددە (بایۆلۆجیا) بۆ ڕۆح. لەبەر ئەوھ راستەکە ئەوھییە کە زانست پرسی ھەستە ڕۆحییەکان بۆ نایین جێبھێلێت.

وہلامی ھاوڕێکەمم داہەوھو گووتم:

۱- ئەو خالانەیی باست کردن، لەسەرم پێویست دەکەن کە خالێکی تەوھرەیی لە ڕێبازی بیرکردنەوھێ زانستی ڕوون بکەمەوھ، بەلکو زۆر ناروونی ڕوون بکاتەوھ: پێویستە جیاوازی بکەین لە نێوان دەرەنجامی ئەرێ و نەرێ بۆ ھەندیک چەمکی ژێر لیکۆلینەوھ، لەگەڵ لیکدانەوھ بۆ ئەو دەرەنجامانە و دانانیان لە لایەنی فیکری.

ئەمە بە نمونەییەک ڕووندەکەمەوھ: زانست سەلماندوویەتی کە پەییوھندی نێوان ناوھندە دەمارە جیاوازیەکانی مێشکی ئافرەت بە خورپترە لە پەییوھندی نێوان ئەو ناوھندانە لە مێشکی پیاو، ئەمە راستییەکی زانستی، کە لایەنگرانی ئافرەتان FEMINISTS وەریانگرتووەو ئەو دەرەنجامیان دەرھیناوە کە پەییوھندی نێوان ناوھندەکانی بریاردان و ناوھندە ھەستیەکان دا لە ئافرەت وا دەکات لە کاتی بریارداندا لایەنی مەرقاھتی لەبەرچاو بگرێت، واتە دیدی ئافرەت گشتگیرترە لە دیدی پیاو. ھەرچی بانگەشەکەران لایەنگرانی پیاوان MUSCULINISTS لە ھەمان راستی زانستی ئەو دەرەنجامیان دەرھیناوە کە ھەست و سۆز و کردانەوھەکان سەر لە ئافرەت تێکدەدەن و وادەکەن بریارەکانی دروست نەبن.

سبحان اللہ! ھەمان راستی زانستی بۆ سەلماندنی دوو بۆچوونی دژ یەک بەکارھێنراوہ.

ئەگەر بىگەر يېنە بۇ پەرسە سەرەككە كەلسە، دەپىنەن كە زانست ژمارە يەك چەمك و پەيوەندى لە نيوان ئايىن و بايۆلۇجيا سەلماندوۋە (كە لە ھەردوۋ باسى پىنچەم و شەشەم باسما كەرد) و لىكۆلەرەن بەرامبەر ئەو چەمكە يەككە لە دوو ھەلۋىستە دژ يەكە كەيان گەرتۆتە بەر:

- ماددىگە راكان بە بەلگەى ئەوەى دادەنن كە ماددە برىتتە لە خودى مرؤفائەتى و، پىوستمان بە بوونىكى غەيبى (وەك رۇح) نىيە بۇ لىكۆلەنەوەى ھەستى رۇحى مرؤفى و دامەزراوەى رەوشتى، لەو بوارەشدا چەند كىتەبىكىان داناوە.

- دىندارەكانىش بە بەلگەى ئەوەى دادەنن كە خودا فەتەرەتى ئايىن و رەوشتى لە مەشكى مرؤف و دى ئىن ئەى داناوو، ئەو چەمكە بە پردى نيوان رۇح و لاشە دەزانن و لەو بوارەشدا چەند كىتەبىكىان داناوە.

لەبەر ئەوە پىوست ناكات لىكۆلەرى بابەتتەى و دادگەر چەمكە زانستتەى كان رەت بىكەتەوە ئەگەر لەگەل بىر بوارە پەيدا نەھاتەوە، بەلكو پىوستە لەو چەمكە بەكۆلەتەوە لە شوئىنى فەكەرى گونجاودا دايان بىتت.

۲- ئەگەر ھەندىك لە ماددىگە راكانىش لە چەند چەمكى پىشەخت دەستتەبەكەن، بەلام ئەوە خاسىتەى ھەموويان نىيە، ئەوەتا ئەنتۆنى فلو شوئىنى بەلگە دەكەوئت جا بۇ ھەر كوئى ببات، و بەرەو ئەوەى برد كە خودا يەك ھەيە.

بە داخەوەم كە دەلەم دەستتەكەردن لە چەمكى پىشەخت كە لەوانەيە پىنچەوانەى ئەوەش بىت كە ئايىن و زانست لە سەرىن، بۆتە خاسىتەى خودى زور لە دىندارەكان! لەو چەمكەش، ئەوەى كە دەلەن مەھالە بە خەيالىش وئناى پەيوەندىيەكى ھۆكارى نيوان لاشەو رۇحانىيەتەكان بىرەت. ھەرەھا ئەوەى كە دەلەن جىاوازى نامادەيى خەلك بۇ ۋەرگەرتنى چەمكە ئايىنەيەكان لەگەل دادگەرى خودا يەك تەكە گەرتت.

يەككىكى تر لەو چەمكە پىشەختانە، ھەژمار كەردنى ھەموو بىباوەرەنە بەوەى كە بى كەرامەت و درۆزن و فەلەبانن، لەكاتتەكدا كە ئىمە ھاورا بوون لەسەر

ئەوێی کە دامەزراوێی رەوشتی دامەزراوێیەکی فیتربییەو پێش ئایینەکان بوونی هەبوو، بۆیە نایت و ابزانین کە بیباوەران لە بۆشاییەکی بێ رەوشتیدا دەژین!

۲- لەوێدا لە گەلت هاوڕام کە خوودی مەروفاوەتی لاشە ئاراستە دەکات، بەلام ئەمە ئەو ناگەیهنیت کە لیکۆلینەوێی زانستی پێوستە بە تەنیا لەوێ دەستپێکات. بەلکو رێبازی زانستی رێ بەو دەدات کە لیکۆلینەوێی لەسەرەوێ بۆ خوارەوێ، یان لە خوارەوێ بۆ سەرەوێ دەستپێکات. ئەو سێ کتیبەیی لە ژێر ناوونیشانی (ناوەندەکانی دینداری لە مێشکدا) خستوومانەتەرۆو هەردوو رێبازەکی لیکۆلینەوێیان تێدایە.

هاوڕێی نازیزم...

هیوادارم وەلامەکانم بێزارت نەکن.

ئەندازەیی رەتکردنەوێ چەمکەکانی ماددیگەر اکانتان دەزانم و، هۆکارەکانیشی دەزانم، بەلام پێوستە نەخلیسکێن بۆ تۆمەت و ناو زرانندی تایبەتی، بە تایبەتی کە ئەو شیوازە زۆر لە هێزی بەلگەکانمان کەمدەکاتەو، بۆیە پێوستە دەست بەو شیوازەوێ بگرین کە قورئانی پێرۆز بۆی دیاری کردوین.

﴿ اَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَدِلْ لَهُم بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ۚ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ ۗ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴾ النحل: ۱۲۵

واتا: خەلك بانگ بکە بۆ رینگای خوداو بۆ ئیسلام بوون بە شیوێی کە موافیقی عەقل و هۆشی ساغ بێت، واتە بۆ زانا بە دەلیلی کە قەناعەتی پێ بکا و بۆ نەزان بە شیوێی کە لێی حالی بێی و بچیتە دلێوێ. هەرەها ئامۆژگارییە کە جوان بێی و دلێان نەرم بکات و رایان بکێشی بۆ ئیسلام نەک دلێان بریندار بکات و لە حەق دوور بکەوێ. باش قسەیی لە گەل بکە، راییکێشی بۆ چاکەو دووری بخەیتەوێ لە خراپە. بێ گومان خودای تۆ زانترە کە کێی لە رێی راست لائەداو کێی رینگای راست ئەگریتە بەر.

ئەو ماۋىيە سەردەمى زانست ھەلىكى زېرىنە بۇ ناساندنى خودا بە خەلك، چونكە ئىستا ھەموو جىهان گىرنگى بە زانست دەدات، ئەو تا كىتېبىكى ۋەك (مىژوۋىكى كورتى كات) ى ستىقن ھۆكىنگ، كە باسى درووستبوۋنى گەردوون دەكات، پىرفرۇشتىن كىتېبى مىژوۋو بە پىژەى دانىيەك بۇ ھەر ۵۰۰ مەۋقۇكى سەر زەۋى. ھەرۋەھا بەرنامەى تەلەفىزىۋنى (گەردوون) كە كارل ساگان نامادەى دەكرد بە پىرىنەرتىن بەرنامەى مىژوۋو دادەنرەت. ھەرۋەھا ئەو كىتېبانەى باسى پەيوەندى نىۋان ئايىن و جىنات و مىشك دەكەن لە پىرفرۇشتىن كىتېبەكانن .THE BEST SELLERS.

زانست ئەو زمانىيە كە مەۋقۇ سەدەى بىست و يەك لە ھەموو ۋلاتانى جىهان تىدەگەن، پاك و بىگەردى بۇ ئەو خوايەى پىش چواردە سەدە ئەۋەى پى راگەياندوۋىن.

﴿ سُرِّيهِمْ ءَايَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمُ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴾ فصلت: ۵۳

ۋاتا: ئىمە لە مەۋپاش بەلگەو نىشانەكانى خۇمانىيان لە جىهان و لە نەفسى خۇيانا پىشان ئەدەىن تا بۇيان دەركەۋى قورئان راستەو كەلامى خوايەو لە خواۋە ھاتوۋتە خوار بۇ پىغەمبەر. ناخۇ بەس نىيە بۇ نادەمىزاد بۇ گىرپانەۋەى لە گوناھو لە بىن فەرمانىيى خوا ئەمە كە خۋاى تۇ ئاگاي لە ھەموو شتى ھەيە؟ دەكرى ئەۋەى باسمان كرد، كە لە گۇفارى (تاىم)ى ئەمىركى نوسراۋە، دەربارەى گۇرانى ھەلۋىستى ئەنتۋنى فلو ۋەلامى راستەخۇ بىت بۇ ئەو ئايەتە. گۇفارەكە نووسىۋىتەى: (لەسەرۋى دۇزىنەۋە سەرسۋرەپىنەرەكان كە زانستى نوى پىگەىشتوۋە، ئەۋەيە كە خودايەك ھەيە).

ھاۋرپىكەم...

پىۋىست ناكات ھەلۋىستى دىندارەكان بەرامبەر ئەۋەى زانست پى دەگات رەتكردەنەۋە بىت، رەتكردەنەۋەى ھەرچى پىچەۋانەى تىگەىشتىنە، بەتابەت كە

ئىمە لەم قوناغە ژيارستانىيەدا لە بەدەستەينانى زانست و زانياردا كەمتەرخەمىن. موسلمانان كە دەقى پىرۆز و پارىزاويان ھەيە (قورئانى پىرۆز و سووننەتى پىغەمبەر)، ئەو بەرپرسىارىيەتتىكى گەورەيە لە گەردنىاندا، كە لەسەريان پىويست دەكات عەقلىيان بە كار پىنن بۆ تىگەيشتنى دەقە خودايەكان كە مەبەست لىيان ئەو يە لە گەل دەرنجامە زانستى و ژيارستانىەكاندا پىنەو، تا مەروفايەتى لە رپى ئەووە بزەنن كە خودا حەقە.

ئەگەر ئىمە لەم سەردەمە ھاوچەرخەدا، سەرەراي توانامان پىتواناين لەو يە كە سەركردايەتى مەروفايەتى بەكەين لە رپىگاي زانستدا، ئەو بەلەينى كەمەو بە لە دۆزىنەوكان سودمەند پىن، چونكە دانايى ونبوى باوەرپدارە و لە ھەر كوئى دۆزىيەو لە ھەموو كەس زياتر شاىەنيەتى.

لە راستىدا ئايەتەكانى قورئانى پىرۆز وەك شىلەي گول وان، پىويستە ھەنگ ھەولتىكى زۆر بەدات تا دەيكاتە ھەنگوئىنىكى پاك و شىفابەخش. بەلام بانگەشەكردنى ئەو يە كە زانست تايبەتە بە خۆمان، تەنيا لەبەر ئەو يە دەقى پىرۆزمان ھەيو بە بى ھەولدان بۆ تىگەيشتن و گونجاندى ژيارستانىانەي ئەو ھەلەيەكى گەورەيە. ھەر ھەوا داخستنى دەرگا لەسەر عەقل بەو يە كە ھەرچى دەيلن لە خانەي بىروباوەرپدايو ناكري قسەي لەسەر بەكرت و كە لە راستىشدا وا نيە، ئەو ھەلەيەكى گەورەترە.

نايت لەو سەردەمەدا پىرۆزى بەدەينە ئەو يە موسلمانانى سەردەمانى پىشو گوتوويانە، ھەر وەك چۆن لە سەدەكانى ناوەرپاستدا كلىسا كرى و، وابزانين قسەي ئەوان حەقىقەتى رەھايەو، لە كۆر و دانىشتنەكانماندا بە شانازىيەو بەسى قسەگەلنك بەكرت كە پىويستى بە سەرنج و تىگەيشتنى دووبارە ھەيە.

ئىمە بەم شىوازە گەتوگۆ لە گەل خۆمان دەكەين و بە قسەكانى خۆمان مەست دەبين، لە كاتىدا كە جىھان و زانست بە جىمان دىلن و ھىچ گرنكى بە زانيارىيەكانمان نادەن. ئەو زانيارىيانەي مەروفا وەك خواردن و خواردنەو پىويستى پىيان ھەيە، بەلام كانىيەكەمان شلوى كرىووە و ئاوەكەمان پىس كرىووە، ولا حول ولا قوہ الا باللە.

باسمە نۆپەم : بھونە مەرۇف سەرچاھە-رېزا-كۆتايە

دەرگاھ...o

بىرمەندە گەرەكە كە زۆر شانازى بە بىرورپاكانى دەكەم، دواى ئەوھى پىداچونەوھى بۇ بەشەكانى كىتەبەكە كىرد و دواى پىداھەلگوتنى، پىنى گوتەم: دەبىنم لە خستەپرورى بىرورپاكانى (گەشتى عەقل) لە لووتكەى فەلسەفەدا خۆت دەبىنىيەوھە، پاشان دەيانبەستىيەوھە بە چەمكە ئايىنىيەكان، لەو كاتەدا بىرم لە شىوازى و تارىيىزىيى ھەندى لە و تارىيىزىيى مزگەوتەكان دەكردوھە، كاتىك باس لە ھەندىك بابەتى گەشتىيى و زانستى دەكەن و بە ھەندىك ئايەت و فەرموودە دەيسەلمىنن و، زۆر جار زانست و بەدەبىيە عەقلىيەكان رەتدەكەنەوھە، ئەم شىوازە زۆر كەسى تووشى بىزارىيى كىردوھە و بۆتە ھۆى ئەوھى كە لە ئايىن دوور بىكەونەوھە.

ئەم جۆرە خستەپرورە بە تەنيا لەلای نامۆزگاركارانى مزگەوتەكان و راگەياندەكاندا نەوھستاوھە، ئايا زانوتە كە يەككە لە باشتىن سى بابەت و تارىيى زانستىيى جىھانىيى كە لە سالى ۲۰۰۷ ھەلېزېردا، و تارىك بوو بەناوونىشانى: (زانست و ئىسلام لە مەملەتەن دان) Science and Islam in Conflict .

لە پىشەكى و تارەكەدا كە لە Discover Magazine بىلاوكرائەتەوھە ھاتوھە:

((لە ھەموو ولاتانى جىھان، بە جىاوازي كىلتور و زمانىان، زانست لەسەر چەمك و بىنەماى زانستىيى گەشە دەكات، جگە لە جىھانى ئىسلامىيى، لەوئىدا قورئان زانست ھەلەمسورئىت)).

گرنگى بە ئىعجاز دەدەن لە قورئانى پىرۆزدا و، بە نمونەى ئاشکرا دەيسەلمىنىت کە چۆن راستىيە زانستىيەکان بەلاپىندا دەبەن تا لە گەل بۆچوونە رووکەشەکانى ئايىندا بگوونجىت. تەنانت هېچ رىنگايە کىش نىيە لە بەردەمىان کە دەستکاری بىردۆزە زانستىيەکان بکەن يان رەتايان بکەنەو لە پىرى ئەم جۆرە بىرکردنە وەيەو. کاتىک نوینەرى گوڤارە زانستىيە کە پرسىارى لە يە کىک لە زاناکانى ئەو بوارە کرد دەربارەى سەرچاوەى يە کىک لە بۆچوونە زانستىيەکانى، لە وەلامدا گووتى: قورئان.

ئەم شىوازە زۆرىک لە بىرمەندى گەورە و ئەوانەى بەدواى حەقدا دەگەرپىن وایلپىکردوون کە متمانە بە هزرى ئايىنى نەکەن و هەر بەلگەيە کى ئايىنى بەلاو دەنن، هەتا ئەگەر لىکۆلېنە وەيە کى زانستىيە يان فەلسەفەى قوولپىش بىت، وا بىردەکەنەو کە نووسەرە کە فېلپان لىدە کات و تىنگەيشتنى رووکەشى خۆى دەربارەى ئايىن بە وان دەفرۆشپتەو.

من دۆرى ئەو نىم کە لە ئىعجازى زانستىيە لە قورئاندا بکۆلېنەو، بەلام داواکارم ئەوانەى ئەو کارە دەکەن لەلايەنى زانستىيە و ئايىنىدا ورد بن. من ئەو دەترسم کارەساتى کلئىسای سەدەکانى ناوەرپاستى ئەوروپا و ئەوئى فرانسىس (خاوەنى خەلاتى نۆبېل لە پزىشکيدا) کردى، کاتىک هەقدىيە کى لەنىوان تەورات و راستىيە زانستىيەکاندا بەدیکرد و زانستى هەلبژارد و بوو بە بىباوەر دووبارە بکەينەو.

من لە هەموو قسەکانى لە گەل بىرمەندە گەورە کەدا هاوڕابووم، چونکە منىش لە هەمان کىشەدا دەژىم، کە ئەو خستنەروو پىر کە موکوپرىيەى ئايىن بۆى درووستکردوون. بەلام.. نایا ئەمە واتاى ئەو دەگەيەنىت کە نىتر لاپەرەى ئايىن بسرىنەو و بىخەينەلاو، هەرەک چۆن ئەوانەى متمانەيان بە هزرى ئايىنى نەماو دەیکەن!

ئەگەر ئايىن خۆشپىيە کى هزرى يان پرسىکى فەلسەفەى تىۆرى بوايە ئەوا ئەو رىنگاچارەيە کىشەيە کى نەبوو تا پشوو بەدەينە دەماغمان، بەلام ئەگەر خوايەتى حەقىقەت و راستىيە بىت و، ئايىن رىبازى ژيان بىت و، لە ژيانە کەى

تر لەژىر سايهى ئەودا لىيىچىنەويمان لە گەلدا بکرتت، ئەوا بابەتەكە جياوازه. بىرمەندە گەورەكە قسەى پىپرېم و گووتى:

تۆ داوا لە خەلك دەكەى كە ئايىن بکەنە رىبازى ژيانيان چونكە دواى مردن زىندوو دەكرىنەو و لىيىچىنەويمان لە گەلدا دەكرىت.

كىشەكە لەوهدايە كە زۆرىك لە بىرمەندان باوهرىيان بە پرسە غەيبىيەكان نىيە، بەلايهنى كەم دەيانخەنە لاوه، ئەگەر گىرنگيان پىدایا ئەو بابەتەكە كۆتايى دەهات، لە راستیدا باوهرىبون بە غەيب پىويستە پىش پابەندىبون بىت، تۆ بەم كارەت كورتان بەر لە كەر دەكرى.

بە هاودەمە بەرپزەكەمم گوت، ئەوان هىچ بژاردەيەكى تریان لە بەردەمدا نىيە، چونكە بەرپەستەكانى نىوان زانستى هاوچەرخ و پرسى خوايهتتى و ئايىن لاچوو، تا ئەو ئاستەى زانای فيزييى گەورە نىلزىۆر بە بوئرى رايگەياندا^(۱):
((فيزيای هاوچەرخ لە ئىستادا لە سنوورى ميتافيزيكا دەژى)).

زانايانى گەردوونناسى رايانگەياندوو كە زانستەكەيان لە تەقینەو گەورەكەى گەردوونەو دەستپىدەكات، بەلام پىش ئەو ئەوا لە دەرەوى بوارى ئەوانە. هەرەها زانايانى بايۆلۆجى رايانگەياندوو كە زانستى ئەوان لە لىكۆلىنەو لە پىكهاتە ئەندامىەكان و كارلىكە كىمىيە زىندووكان دەستپىدەكات، هەرچى راستى ژيان و چۆن ژيان بەبەر ماددەى نازىندوودا كراوه ئەو لە دەرەوى بازنى زانستى ئەوانە.

ئايا بە لىكدانەوى بىباوهران رازى بىن بەوى كە گەردوون لە نەبوونەو پەيدا بوو و يەكئىكە لەو رووداوه دەگمەنانەى كە دەكرى لە خۆرا لە كاتىكەو بو كاتىكى تر روودات! ئايا بەو رازى بىن كە ژيان ئەو كاتە دەرکەوت كە لە ناکاو لە ناو دى ئىن ئەى جادووى دەرکەوت! ئايا بە راکردنى رىچارد دۆكنز رازى بىن كاتىك دەربارەى عەقلى مرؤف پرسىريان لىكرد؟ گووتى نازانم،

(۱) يەكئىكە لە دامەزرىنەرانى فيزيى چەندى و خەلاتى تۆبلى بەدەستەناو.

تۆپەكە بخەنە يارىگاي كەسكى ترهه! نايا عەقلى ئيمە بەو لىكدانەوانە تير دەيتت و دواتریش بانگەشەي زانست بگەين؟

زانا دادگەرەكانمان ئيمە رېنمونى دەكەن بۆ فەلسەفە و نايين تا لە دەرگايان بدەين و بگەينه ئەو راستييانە و، هەررەها بۆ گەيشتن بە لىكدانەوہى ئامانجداريتى بوون، دواي ئەوہى زانايانى زانستە سرووشتییەكان كەمتەرخەم بوون لە لىكدانەوہى ئەو دياردانە.

بیرمەندە گەرەكە وەلامى دامەوہ: ئەگەر بابەتەكە لە نيوان فەلسەفەو ناييندا ييت، ئەو زۆرىك لە توژەرەوان رېنگاي فەلسەفە هەلدەبژىرن، چونكە متمانەيان بە بەلگەكانى هەيە و، لە نايين دور دەكەونەوہ كە وايدەبينين بەلگەكانى وەك جلى دپراو وايە و لە بەر زۆرى بەكارهينانى هەمووى پينەو پەرۆيە، هەررەها وەك ئەو ناوازە ناخۆشەي ئەو مۆسيقارپانە دەيرەنن كە لىي نازانن.

بە هاودەمە گەرەكەمم گوت:

ئەگەر دان بەوہدا بنينن كە ئەو چەمكە غەيبىيانە بە حوكمى عەقل راستين و، لە هەمان كاتدا لە سەررووى تواناي فەلسەفەوہن، ئەوا هيچ رېنگايەكى تر نييە جگە لەوہى خەلكى عاقل بەدواي كەسكىدا بگەرپن كە رېنگاي ئەو جىهانە غەيبىيانە نیشان بەدات كە بۆي دەچن، بۆ ئەو كارەش جگە لە نايين هيچ رېنگايەكى تريان نييە، ئەمە حوكمى عەقلە.

لەبەر ئەوہ ئەوانەي توانايان هەيە ئەو لىلييە لەسەر نايين لا بەرن لە نەزانى و دەمارگيرى پيوست ناكات لەو كارە رابكەن. لەسەر دیندارە پۆشنبیرەكان پيوستە بەتايبەت ئەوانەي گرنگى بە زانست و فەلسەفە دەدەن كە يئنە مەيدان و تەواوى بەرپرسياربەت بخەنە سەر شانيان لە شوۆرش بەرپاكردن بە مەبەستى ((نۆنگەرى گوتارى نايينى)) دا. ئەمەش ناكري تەنيا بەوہ نەيتت كە نايين لە شوئنى خوئى و زانستيش لە شوئنى خوئىدا و عەقل لە شوئنى خوئىدا دابنرپن و، لەهەر كوى بەدەكگەيشتن هەبوو بخرپتە روو.

بەرپرزم.. لەو چوارچۆپۆیهدا، بەلگە هێنانەوهمان بە ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز لەو کتیبەدا وەك تەواوکرێکە بۆ (گەشتی عەقل) نەك بەلگە هێنانەوہیەکی جیاواز بێت یان نامۆ.

بەلگە هێنانەوہ کاغان لە دوو تەوہردا خۆی دەبینیتەوہ:

تەوہری یەكەم: ناگادار بوون لەوہی كە عەقل دەرگای (ناسینی خودا)یە، بە چوونەلای فیترەت و ئایین بۆ تەواوکردنی ناسینەكە.

تەوہری دووہم: ((زانینی سەرەتاو پرینگاو کۆتایی مروّف)) كە ئەمە بابەتێكە سەرچاوەکانی تەنیا ئاینین و فەلسەفە قەسەییەکی لە سەر نییە، بەلام سەرەرای ئەوہش قۆناغێكە تەواوکرێ گەشتی عەقلە؛ چونكە دەکرێ لە پرپی رێبازی زانستی لە ھەموو پروداوەکان دُنیا ببینەوہ.

مروّف لە سەر شانۆی بووندا :

نەتوونی فلو (و ئەوانی دی لە لایەنگرانی ئایینی سرووشتیی) لە پرپی بەلگەیی عەقلی (زانستی و فەلسەفی) گەشتوونەتە بوونی خودای بەدیھیتەری بوون و ھەندیک لە سیفاتەکانی و، ئەوہی كە خودا یاساكانی بەپرپۆھبردنی گەردوونی دارشتووہ.

ئایا ئەوانەیی بەدوای راستیی و حەقیقەتدا دەگەرین و بەو رێنماییە فەلسەفییە وازدینن و، قەبوولی ئەوہ دەكەن كە خودا لە بوون دابراوہ و، بۆ یاسا سرووشتییەکانی بەجێھێشتووہ و، پەیوہندی لە گەل مروّفدا ناكات؟ پیت وانییە ئەوہ تیروانینیکی پیچەوانەیی لۆژیکە؟

ئەگەر ئەوانە گەشتە ئەوہی كە بەدیھیتەری بوون خودایەکی حەكیم و كاربەجییە، چ حەكیمەت و كارزانییەك لەوہ دایە بوونەوہرێکی زەرەکی وا درووست بكات كە پرسیارەكان پرژەیی لێ بریون، لە ھەمان كاتدا نەتوانیت پەیوہندی لە گەل بەدیھیتەری ببەستیت، تا ئامانجی درووستکردنەكەیی پی بناسیتیت؟

نایا خودای کارزان بو خوشی و رابواردن درووستی کردووه، هه‌روه‌کو (زه‌یوس‌ی) خواوفند کردی؟

ئه‌گه‌ر ئه‌وانه هه‌موو خاسیه‌ت و سیفاته‌کانی که مال و ته‌واوی دده‌نه پال‌خودا، له‌وانه عه‌دل و داد‌گه‌ری، نایا پئویست نییه لیپ‌چینه‌وه له سته‌مکار بکریت له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی ده‌ره‌ه‌قی سته‌ملیکراو کردووه‌تی؟ ئه‌گه‌ر سزادان له زۆربه‌ی کاته‌کان له‌م ژیا‌نه‌دا ناکریت، نایا ئه‌مه ناخوازیت ژیا‌نیکی تر له دوا‌ی مردن هه‌بی‌ت نا له‌و‌ندا حساب و سزا هه‌بی‌ت؟

هه‌موو ئایینه‌کان گه‌رنگیان به‌و پرسه‌ غه‌یبیانه داوه، ئیسلام تاکه ئایینه له‌نیو ئایینه یه‌کخوا په‌رست و ئایینه‌کانی تر که به وردی و درژی گه‌رنگی به‌پرسی بوونی مرۆیی داوه له: (سه‌رچاوه و، رینگا و، کو‌تایی) (۱).

ئه‌م گه‌رنگی‌دانه دووپاتی ئه‌وه ده‌کاته‌وه که ئیسلام ئایینی حه‌ق و راسته، چونکه ئامانجی ئامانجه‌کان له ئاییندا ئه‌وه‌یه که ئامانج و مه‌به‌ستی خودا له بو‌ونه‌وه‌ره‌کانیدا روون بکاته‌وه.

جا ئه‌گه‌ر پرسى بوونی مرۆیی پرسیکی غه‌یبی بی‌ت، ده‌کری له میانى په‌یره‌و و ریبازی زانستیدا به‌دوا‌ی راستی و درووستی ئه‌و پرسه‌دا بگه‌رپین، چونکه زۆربه‌ی به‌شه‌کانی ئه‌و چیرۆکه ده‌کونه ژیر تیرامانی هه‌سته‌وه‌ری ناراسته‌وخۆی مرۆف، به‌لام به‌شه غه‌یبییه‌که‌ی چیرۆکه‌که ده‌کری له‌میانى ده‌ره‌نجامی عه‌قلیدا به‌دوا‌ی راستییه‌که‌یدا بگه‌رپین، واتا ته‌واوی چیرۆکه‌که ملکه‌چی تییینیکردن و لیکۆلینه‌وه‌یه، ئه‌مه‌ش له هه‌ر قوناغیک له قوناغه‌کانی ده‌سه‌لمینین.

(۱) له کتیبی نه‌ندازیار د. محمد حوسه‌ینی ئیسماعیل: الدین والعلم وقصور الفكر البشرى. که له‌سالی ۱۹۹۹ - چاپکراوه.

چیرۆکی بوونی مروییمان، له تیرامانی ئیسلامدا، به‌م شیوه‌یه‌ی خواره‌وه ده‌روات:

۱- جینشینی له‌سه‌ر زه‌ویدا

چیرۆکی بوونی مروفایه‌تی به‌وه ده‌ستپێده‌کات که په‌روه‌ردگار به‌ فریشته‌کانی راگه‌یاندا، که یه‌کێک له‌ بوونه‌وه‌ره‌کان ده‌کاته جینشینی خۆی له‌سه‌ر زه‌وی. به‌و مانایه‌ی که نه‌و بوونه‌وه‌ره به‌نازادی و توانایه‌ک که خودا بو‌ی دیارده‌کات له‌سه‌ر زه‌ویدا ره‌فتار ده‌کات:

﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا
مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ۗ﴾ البقره: ۳۰

ئه‌وانیش عه‌رزبان کرد: جو‌ره مه‌خلووقی وه‌هات بو‌جییه که له‌وی نازاوه
بنیته‌وه‌و خراپه‌کاری بکات و خوێن برپێژێ، له‌ حالیکدا که ئیمه سوپاس و
ستایشته ئه‌که‌ین ته‌قدیست ئه‌که‌ین به‌گه‌وره‌ت ئه‌زانین^(۱)؟

فریشته‌کان جگه له‌ بوونه‌وه‌ریکی سه‌ره‌تایی که له‌سه‌ر زه‌ویدا خراپه‌کاری
بلاوده‌کاته‌وه هه‌یچی تریان له‌و بوونه‌وه‌ره‌دا به‌دینه‌ده‌کرد و، ناواتیشیان به‌ پێگه‌که‌ی
ده‌خواست بو‌یه به‌سه‌رسوڕمانه‌وه گووتیان:

﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ
لَكَ ۗ﴾ خودا وه‌لامی فریشته‌کانی دایه‌وه

﴿قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿۳۰﴾﴾ البقره: ۳۰ خوا له‌ وه‌لامیاندا فه‌رمووی:
ئه‌وه‌ی من ئه‌یزانم ئیوه نایزانن.

هه‌روه‌ها خودا پیمان ده‌فه‌رموویته که مرووف به‌ ویستی خۆی جینشینی
قه‌بوول کردووه:

(۱) راڤدی نایه‌ته‌کان له‌ ته‌فسیری (نامی) مامۆستا مه‌لا عبدالکریمی مودره‌رس (ره‌حه‌متی خ‌وای لیبیت) وهرگه‌راون.

﴿ إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ﴾ ﴿٧٢﴾ الأحزاب: ۷۲

ئیمه نه‌مانه‌تی جیبه‌جی کردنی فرمانه‌کانی خو‌مانمان خسته‌بهرده‌می ناسمانه‌کان و زوی و چیاکان تا بزاین ناخو‌نامادن له نه‌ستوی خو‌یانی بگرن، نکو‌لیان له له‌نه‌ستو‌گرتنی کردو هه‌لیان نه‌گرت و له‌و به‌رپرسییه ترسان که دیته‌به‌ریان، پاشان ناده‌میزاد هه‌لیگرت و له نه‌ستوی خو‌یی گرت. به‌راستی ناده‌میزاد سته‌می له خو‌ی کردو نه‌یزانی چ ئه‌رکیکی گه‌وره‌ی له نه‌ستوی خو‌ی گرتووه.

مرو‌ف نه‌مانه‌ته‌که‌ی قه‌بو‌ل کرد (جینشینی - گرتنه نه‌ستوی فرمان و قه‌ده‌غه‌کراوه‌کانی خودا - نازادی هه‌لبژاردن...), به‌لام نه‌زان بوو چونکه‌گرنگی ته‌واو و پیوستی به‌و پرسه‌نهدا، هه‌روه‌ها سته‌می له خو‌ی کرد به‌وه‌ی که رینموونی و هاوکاری خودایی قه‌بو‌ل نه‌کرد.

باشترین به‌لگه‌ی ماددیش له‌سه‌ر هه‌لسانی مرو‌ف به‌جینشینی له‌سه‌ر زه‌ویدا بریتییه له پیشوازیکردنی له نه‌نجامدانی کاره‌کانی به‌نازادی و به‌پی توانا.

۲- مرو‌ف بوونه‌وه‌ریکی ته‌واو و، دوو پیکه‌ته‌یه

لاشه‌به‌کی ماددی و روو‌حیکی نوورانی

﴿ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَلِّقُ بَشَرًا مِنْ طِينٍ ﴾ ﴿٧١﴾ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ، وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ ﴿٧٢﴾ ﴿٧٢﴾ ص: ۷۱ - ۷۲

ئهم نایه‌ته نه‌گه‌رپته‌وه بو نایه‌تی ۶۹ و باسی ئه‌و ده‌مه‌قالیه ئه‌کا له‌ناو فریشته‌کانا روویدا. ئه‌فه‌رموی: ئه‌وه بوو خوی تو‌ به‌ فریشته‌کانی وت: من ئینسانی دروست نه‌که‌م له گل، جا کاتی دروستم کردو به‌ فوی ئه‌و فریشته‌به‌ی ئه‌م کاره‌ی پی سپیرواره له گیانی خو‌م کرد به‌ به‌را، روو له‌سه‌ر زوی بکه‌ون و سو‌جده‌ی بو به‌رن.

گومانیش له‌وه‌دا نییه که سرووشتی رووح و ناوهرۆکی له هه‌ستپیکردنی عه‌قل دووره، له‌بهر نه‌وه خودا زانیارییه‌کانی دهریارهی رووحو له‌لای خۆی هینشتوته‌وه:

﴿ وَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا ﴾ الإسراء: ۸۵

له بارهی رۆحموه لیت نه‌پرسن که چییه. بلی: رۆح له‌وه‌مخلوقانهیه که به‌ئهمر و فەرمانه‌کانی خودای من په‌یدابوون و، ههر خودا خۆی نه‌زانێ چییه؟ ئیوه نه‌ندازینیکی کم نه‌بێ زانیاریتان پێ نه‌دراوه، دیاره عه‌قلی ماددی که موکوپری ئیوه په‌ی به‌شتی نامه‌حدوود ناباو نایزانی.

دووانه‌یی رووح و لاشه‌ واتای نه‌وه نییه که رووح جه‌وه‌ه‌ری مرۆف بیت و لاشه‌ش زیاده‌ بیت. به‌لکو خودی مرۆفایه‌تی برتییبه له‌ هه‌ردوو لای به‌یه‌که‌وه. له‌ باسی پێش‌وودا به‌لگه‌ی زانستی و عه‌قلی و نایینیمان له‌سه‌ر نه‌وه پرسه‌ هینتایه‌وه.

۳- بوونه‌وه‌ریکه به‌ زانست و بیرکردنه‌وه جیاده‌کرته‌وه

گه‌شتی ئهم بوونه‌وه‌ره سه‌ره‌تاییه بو‌ ئاماده‌کردنی بو‌ جینشینی به‌ فیرکردن ده‌ستپه‌نده‌کات، که خودا به‌ هۆیه‌وه مرۆفی له‌ فریشته‌کان جیا‌کرده‌وه:

﴿ وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿۳۱﴾ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ

الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴿۳۲﴾ البقره: ۳۱ - ۳۲

جا له‌بهر نه‌وه که خودای گه‌وره ئاده‌می هه‌لبژارد بوو بو‌ جینشینی خۆی، ناوی هه‌موو شته‌ پێوستیه‌کانی فیرکردو تیی گه‌یاند. پاش نه‌وه وینه‌ی نه‌وه شتانه‌ی پێشانی فریشته‌کان داو پێی فهرموون: ئاده‌ی نه‌گه‌ر راست نه‌که‌ن ئیوه شایانی جینشینی منن، یا نه‌گه‌ر راست نه‌که‌ن دروست کردنی ئاده‌م و ئاده‌م‌زاد که نه‌مه‌ حالیان بێ بو‌ شانی خودای گه‌وره‌ ناشی، ناوی ئهم شتانه‌م پێ بلین، که فریشته‌کان ناوی شته‌کانیان نه‌زانێ و دامان وتیان: خودایا تو‌ پاک و بێخه‌وشی و نیمه‌ هیچ نازانین نه‌وه نه‌بێ که تو‌ فیرت کردوین، ههر تو‌ خۆت زانای به‌ هه‌موو

شتیک و هدر خوٚت له هموو کارنکدا خاوهن حکمهتیت و ههر خوٚت نهزانی چی نهکیت. نهنجا خوای گهوره فهرمووی: نادهی نادم ناوی نهو شتانهیان پی بلی و حالییان بکه. که نادم تیی گهیاندن خودا فهرمووی: نهی پیم نهوتن من پهنامهکیهکانی زهوی و ناسمان نهزانم و هیچم لی ون نابیی و، نهوهی دهری نهبرن و نهوهی نهیشارنهوه هممووی پی نهزانم؟

دهکری نادم لهم نایهتهدا ناماژه بیت بو هموو مروٚفایهتی، فیژیونی ناوهکانیش ناماژییه بو ناسینی هموو شتهکان.

پاشان قوناغیکی تری فیژکردن دیت:

﴿ خَلَقَ الْإِنْسَانَ ﴿۲﴾ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ﴿۴﴾ ﴾ الرحمن: ۳ - ۴

نادهمیزادی دروست کرد. نیشانی دا که چون بتوانی نهوهی له دلایه بیللی و دهری بیری.

(البیان) واتا دهربرین به زانینی پهیوهندی شتهکان به یه کترهوه، نهوهش بریتیه له بیرکردنهوه.

۴- بوونهوهریک که هوشیاریهکی فیتری به بوونی خودا ههیه

خودا خوئی ههستکردنی فیتری به پهروورد گارتی خوئی له مروٚفدا چاندووه، که پیوستی به هیچ میانگیرییهکی فرشتهیهکی پیروز یان پهیامبهرنکی نیردراو نییه:

﴿ وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَن تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ ﴿۱۷۲﴾ ﴾

الأعراف: ۱۷۲

نهی پیغهمبهرا! بیری نهوه بکهروهه که خودای گهوره له پیش له دایکبوونی ههر نینسانن لهو کاتهدا که توو بووه له پشتی باوکیدا نهو تووهی هوشیار کردووتهوهو قسهی له گهل کردووه: نایا من پهروورد گاری نیوه نیم؟ نهوانیش

وتويانە: بەلئى پەروردگارى ئىمەى و، کردوونى بە شاھىد لەسەر خۇيان بۆ ئەم پەيمانە نەبادا لە رۆژى قىيامەتدا بلّين ئىمە ناگامان لەم پەيمانە نەبوو. يا لە عالەمى ئەرواحدا قسەى لە گەل کردوون و پەيمانى ئىعتراف بە خودايەتى خۆى لى وەرگرتوون و کردوونى بە شاھىد لەسەر خۇيان.

جا بە کسانە ئە گەر ئەو کارە لەو کاتەدا روو بدات کە مرؤف لە قوناغى تۆو (سپېرم) و هیلکەدايىت يان ئەوکاتەى خودا هەموو نەوہى ئادەمى بەر لە درووستکردنى بوونەوەر لە پشتى ئادەم دەرھیناوار شاھىتەى خوايەتى لىوەرگرتن، چونکە هۆشيارى فیتېرى بە بوونى خودا بۆتە بە کىک لە تايبەتمەندىيەکانى مرؤف.

۵- کۆشش بەرەو پەرستن

بەروردگار مرؤفى بۆ پەرستن نامادە کرد و، ويستى پەرستنى کردە ويستىكى فیتېرى تىيدا:

﴿ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴿٥٦﴾ الذاريات: ٥٦ ﴾

من جنۆکەو ئادەمیزادەم بۆ هېچ دروست نە کردووہ بۆ ئەوہ نەبى کە بمپەرستن. بەلام مرؤف نازانىت چى دەپەرستىت، يان چۆن پەرستن بکات، لەبەر ئەوہ وینەى پەرستشەکان زۆر لە بەک جياوازن، ئەوہتا ئەوان بت و درەخت و ئازەل و مرؤفەکانى پيش خۇيان دەپەرستن و، ئەوانى تریش خودا دەپەرستن بەلام لەسەر شىوہىكى گۆراو و شىوینراو، تا مرؤف بە جىبەجىکردنى نايىنى ئىسلام دەگاتە پەرستنى راست و درووست.

۶- بوونەوہرێک کە فیتېرەتى رەوشتى هەيه

بۆ ئەوہى خودا يارمەتیمان بدات لەسەر ئەنجامدانى چاکە و دوورکەوتنەوہ لە خراپە ئەو کارە بۆ بىرکردنەوہى ئىمە لىنە گەراوہ، بەلکو چاکەو خراپەى بۆ مرؤف روونکردۆتەوہ.

﴿ وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا ﴿۷﴾ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا ﴿۸﴾ ﴾ الشمس: ۷ - ۸

سویند به نه فسی ئاده میزاد و بهو خوایهی وای دروست کردوه که ئامادهی کردوه بۆ همموو سیفت و کرداره‌کانی. جا نیشانی داوه له فرمانه‌کانی خوا دهرچوونی کامه‌یه و له خوا ترسانی کامه‌یه.

۷- ههروه‌ها له فیتیه‌تی مروّفا (یاسای رزگاربوون)ی داناوه

﴿ قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا ﴿۹﴾ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا ﴿۱۰﴾ ﴾ الشمس: ۹ - ۱۰

سویند به همموو ئه‌وانه، ئه‌و که‌سه‌ی نه فسی خۆی پاک کاته‌وه له سیفتی خراب و ناشیرین رزگاری ئه‌بی! ئه‌وه‌ی په‌رده‌ی نه فامی و نه‌زانی و بی شه‌رمیی بدا به‌سه‌را ئاومید و بی به‌ش ئه‌بی.

یاسای رزگاربوون به‌ دوری (نازادی هه‌لبژاردن) دا ده‌خولیته‌وه که بنه‌مایه‌کی بنچینه‌یی ئیسلامه و، زۆر ئه‌ک له به‌لاریندا به‌ران نکۆلی لیده‌که‌ن و، به‌رپرسیاریه‌تی مروّف به‌رامبه‌ر کرده‌وه‌کانی له‌به‌ر مروّفا داده‌مالن.

۸- سرووشتی ژبانی له‌سه‌ر ئه‌م گه‌ردوونه ماددیه‌ فیری مروّف کرد

خودا مروّفی له‌م ژبانه‌دا روویه‌رووی مه‌ینه‌تی و ماندوو بوون کردۆته‌وه:

﴿ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ ﴿۴﴾ ﴾ البلد: ۴

ئیمه به‌راستی، ئاده‌میزادمان له همموو ژبانی له ماندوو به‌تی و ئه‌رکا دروست کردوه. گومانیش له‌وه‌دا نییه که ماندوو بوون و مه‌ینه‌تی له خاسیه‌ته‌کانی مروّفه به‌ گشتی و، باوه‌ردار و بیباوه‌ر رویه‌رووی ده‌بنه‌وه:

﴿ وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ ۗ

وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ ۗ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿۱۰۴﴾ ﴾ النساء: ۱۰۴

سست مه‌بن له که‌وتنه‌ دوا‌ی دوژمن و به‌گژدا‌چوونیان، ئه‌گه‌ر ئیوه‌ نازارتان پێ ئه‌گات، ئه‌وانیش وه‌ک ئیوه‌ نازایان پێ ئه‌گات، زیاد له‌وه‌یش ئیوه‌ به‌ ته‌مای

لوتف و سه‌رکه‌وتنن له لایهن خوداووو نه‌وان نه‌و هی‌وایه‌شیان نییه و له ری‌ی شه‌یتاندا نه‌جه‌نگن.

رنگای سو‌ککردنی نه‌و کوژانانه و به‌دی‌هینانی به‌خته‌وه‌ری، بر‌تیبیه له شو‌تنکه‌وتنی ری‌نموونی خودا:

﴿... فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَى ﴿١٢٣﴾
وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَمَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى ﴿١٢٤﴾
قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا ﴿١٢٥﴾ قَالَ كَذَلِكَ أَنتَ أَتَىٰ آيَاتُنَا فَنَسِينَا
وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ نُنْسِي ﴿١٢٦﴾ طه: ١٢٣ - ١٢٦﴾

جا کاتی که له منه‌وه ری‌پیشان‌دانیکتان بو دئی هه‌ر که‌سی شو‌تی نه‌و ری‌پیشان‌دانه‌ی من بکه‌وی ری‌ گوم ناکا و نار‌ه‌ح‌ت و کلؤل نابی. هه‌ر که‌سینکیش پشت له یاد‌کردنه‌وه‌ی من هه‌لکا ژیانیکی ته‌نگ و ناخوش نه‌ژی له دنیا‌دا چونکه هه‌موو قورسایه‌ی کارو بی‌ری خوی خست‌وته سه‌ر کوژ‌کردنه‌وه‌ی مالی دنیا‌و هیچ ره‌حه‌تیبیه‌کی دل‌ی نابی و، له روژی قیامه‌تیشا به‌ کو‌یری حه‌شری نه‌که‌ین نه‌ویش نه‌لی: خویه بو به‌ کو‌یری حه‌شرت کردم له کاتی‌کا من له دنیا‌دا چا‌وساغ و بی‌نا بووم؟. خوا فه‌رمووی: وامان بی‌ی کردی چونکه له دنیا‌دا نایه‌تی نی‌مه‌ت بو هات که‌چی فه‌راموشت کردو گو‌یت نه‌دایه‌ی، تو‌یش هه‌روا نه‌مرؤ له به‌رچاو نه‌که‌وی و فه‌راموش نه‌کرئی.

گومانیش له‌وه‌دا نییه که هه‌ندی‌ک کاره‌سات هه‌ن قه‌ده‌رین، له‌به‌ر نه‌وه پی‌ویسته له کار‌دانه‌وه‌کانماندا وری‌ابین و، ری‌نگا نه‌ده‌ین که خه‌مه‌کانی ژیان چوکمان پیدا بدن:

﴿مَّا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِّن قَبْلِ أَنْ نَبْرَاهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ ﴿٢٢﴾ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا ءَاتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ ﴿٢٣﴾ الحديد: ٢٢ - ٢٣﴾

ھېچ دەردو بەلاو موسىبەتې نادا لە شوئى خۆى، وەك وشكەسالى و سن و كوللە و شتى وا لە زەويدا، وەك نەخۆشى و برىندارى و شتى وا لە خودى خۆتانا، ئىللا بەر لەوھى كە ئەو مسىبەتە دروست بکەين لە كىتېكدا نووسراوھ و برىيار دراوھ كە (اللوح المحفوظ)ھو، ئەمەيش كارىكى ناسانە بۆ خوا. باسى نووسرانى ئەو مسىبەتانەمان كرد كە لە موقەددەنامەدا نووسراون، بەر لەوھى ڤوو بەدن، بىن بەسەرتانا، تا بزائن ئەوانە قەزاو قەدەرى خوان و نىتر نە خەفەت بخۆن بۆ ئەو شتانەى لە دەستان چوون و نە شادمانىش بىن بەوھى خوا پىنى داون و، خوا خۆشى ناىەت لە ھېچ كەسى خۆى بە زل بزائى و فىز بكا بەسەر خەلكى ترا.

ئايا ئەو تىگەيشتنە سادە و روونەى سرووشتى بوونى مرؤف لەسەر ئەم گەردوونە ماددىيە وەلامى كىشەى خراپە و نازار نىيە، كە زۆرئىك لە فەيلەسوفەكانى بەرھو بىباوھى بىرد؟

۹- فەزلى نىيە

گومان لەوھدا نىيە كە بەھىتى و روونى پالئەرە فىتريپەكانى پىشوو بەسن بۆ ئەوھى وا لە مرؤف بکەن كە ھەر ئايىنىك و ھەرگىرت كە لەسەرى ڤەرورەدە بوو! مادام ئەو پىداوئىستىيەى بۆ ڤرەدەكاتەو، تەنانەت نە گەر دەقەكانىشى ڤرېن لە بتپەستى فىكرى و ئەفسانە!

ئەمە ئەوھ دەگەيەنىت كە مرؤف نامادىيە عدقل و لۆژىكى خۆى بكاتە قورىانى، نەك ئەو ئايىنەى لەسەرى گەورەبووھ و، كارى شوشتنەوھى مېشكى لەلايەن پىاوانى ئايىن و كاهىنەكان بۆ كراوھ.

ئەوھى جىي سەرسورمانە ئەوھىيە كە زۆرەى زانايانى ئايىن و دەروون و مرؤفناسىي نكۆلى لەو فىترەتانەى پىشوو دەكەن، پاشان ڤەنا دەبەنە بەر دانانى گرىمانەى ھەلە دەربارەى پالئەرە خودىيەكانى مرؤف بۆ ھەرگرتنى بىروباوھرە ئايىنىيەكان و ئەنجامدانى پەرسشەكان بەجۆرئىك يان بەجۆرئىكى ترا!

۱۰- ئامانجى ئامانجەكان له بوونه وهردا

به لام فيترهت به تهنيا بهس نييه بو نهوهى مرؤف ههموو ئامانجەكانى پشت درووستبوونى بزانييت، ليژدها رۆلى ئهو عهقله دهرده كهوتت كه خودا دهيدونيت تا مهبهست و ئامانجەكانى بهديهينانى ديارى بكات و، لهو فەرموودهيهى پهروهردگاردا كورتكرارهتوه، كه ده فەرموتت:

﴿ وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ... ﴾ الاسراء ۲۳

خودای پهروهردگار فەرمانی داوه هەر ئهو پهرستن و، عیبادهت بو کهس مه کهن بو ئهو نه بی.

﴿ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴾ الذاریات: ۵۶

من جنۆکهو ئاده مزادم بو هیچ دروست نه کردوووه بو ئهوه نه بی که بمپهرستن. مهبهستی بهرزی په رستنیش بریتیه له ناسینی تهواوه تیی خودا. خودا له رپی پیغه مبه رانه وه ئامانجی درووستبوون به مرؤف ده گه یه نیت.

﴿ رُسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ﴾ النساء: ۱۶۵

ئهم پیغه مبه رانه که خودای گه وره ناردوونی ههموویان موژدمیان داوه به خاوهن باوه ران که پاداشتیان باش نه بی و، هه ره شه یان کردوووه له بی باوه ران و ترساندوونیان به سزای توند و تیژ له رۆژی قیامه تدا. ئهم پیغه مبه رانه بو یه بهم حاله وه نیران بو لای خه لک تا له رۆژی داددا که حساب و کیتاییان له گه ل نه کری قسه یان له سه ر خودا نه مینتی و به هانه یان بپری و نه لین تیمه له دنیا دا کهس ناگاداری نه کردووین. خودا به هیزه و کاره کانی پر حیکمه تن.

۱۱- ته‌کلیف و تاقیکردنه‌وه له‌جوارچی‌وه‌ی توانای مروّقدان

﴿يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾ النساء: ۲۸

خودا ئه‌یه‌وی باری سه‌رشانتان سووک بکا، به‌راستی ئینسان به‌بیته‌یز و که‌م توانا دروست کراوه‌و، نه‌گه‌ر حوکمه‌کان سووک نه‌بن پی‌ی هه‌لناگیرین. ته‌نانه‌ت کاتیک هه‌ندی‌ک له‌مسولمانان هه‌ستی‌یان به‌قورسی ته‌کلیفه‌کان کرد، خودا حوکمی سووک‌کردنی نارده‌خواره‌وه.

﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ البقره: ۲۸۶

خودا له‌هه‌ر نه‌فسیک هه‌ر ئه‌وه داوا ئه‌کات که له‌توانایا هه‌یه.

۱۲- تاقیکردنه‌وه‌یه‌ک که به‌مردن کوّتایی دیت و، له‌یه‌ک خول دایه

تاقیکردنه‌وه واتا رووبه‌پروو کردنه‌وه‌ی مروّقه به‌چاکه و خراپه له‌ژیانی دنیا‌دا تا ده‌ری خه‌ین ناخۆ کامه‌یان ده‌گیرنه به‌ر:

﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبَلُّوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾

الانبیاء: ۳۵

هه‌موو گیانله‌به‌ری مه‌رگ ئه‌چیژی و، ئیمه به‌خراپه و به‌چاکه تاقیتان ئه‌که‌ینه‌وه بوّ ده‌رکه‌وتنی هه‌لوئستان له‌خۆشی و له‌ناخۆشیداو، سه‌ره‌نجامیش ئه‌گه‌ر پێترنه‌وه بوّ لای خۆمان و، هه‌ر که‌س پاداشی شایانی خۆی وه‌رته‌گرئ.

﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾ الملك: ۲

ئهو خوایه‌ی مردن و ژییانی درووستکردووه تا ببینیت کامه‌تان باشت‌ترین کردار ئه‌نجام ده‌دن.

بواری ده‌رفه‌تیک‌ی تریش نییه.

﴿ حَقًّا إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ ﴿٩٩﴾ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٠٠﴾ ﴾ المومنون: ۹۹ - ۱۰۰

هەر کام لەم کافرانە هەر لەسەر پێودانە ئەروا تا کاتی که مەرگ لە پر دیتە سەر یە کینکیان پەشیمان ئەبیتەوه لە کردارو گوفتاری بەدی خۆی و ئەلی: خوایه بمگێرێوه بۆ ژیان...بە هیوای ئەوهی کردووهیه کی چاک بکەم لە گەل ئەو باوهرەدا که کاتی خۆی تەرم کردبوو، واتە باوهر بە خۆی تەنیاو بی هابویش بکەم و کردووهی چاکیش لە گەل باوهرە کەم بکەم. نەخیر ئەمە نابێ و، ئەم قسهیهی ئیسته ئەیکا قسهیه کی پروتە ئەیلی و بەدهمیا دی و بەراستی نییه و ئەگەر بگێریتەوه بۆ ژیان هەر لەسەر پێودانە کهی جارانی ئەروا و، ئەمانە عالیه مینکی بەرزەخی نیوان مەرگ و زیندووکردنەوهیان لە پێشه، تا ئەو پوژەهی لە قیامەتا زیندوو ئەکرێنەوه درێژە ئەکێشی.

جارنکی تر ئەوه دەلێین که زانیی مەبهسته کانی پشت درووستبوونی مرۆف و تاقیکردنەوهی، کێشه خراپه و نازار چارهسەر دهکات که فەیلەسوفه کانی تووشی سه رلیشێوان کردوه و، زۆریانی تووشی بیباوهری کردوه.

۱۳- رزگار بوونی مرۆفایه تی

ژیانی مرۆف بوونیکي بهیه که وه به سترای نەمره، چونکه مردنیک به مانا باوه کهی له گورپیدا نییه، بەلکو گواستنه وهیه له بوونیکه وه بۆ بوونیکي تر، که ساتی مردن له نیوانیان دایه. ئەمەش ههستیکی فیتري تره! که نایینه کان لهسەری کۆکن و لهوهدا خۆیدەنوونیت که دەررونی مرۆفایه تیبی ئەوه رەتده کاته وه که سه رهنجامی به رهو نه بوونی بروات.

﴿ فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلُقُومَ ﴿٨٢﴾ وَأَنْتُمْ حِينِيذٍ نَنْظُرُونَ ﴿٨١﴾ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا بُصِيرُونَ ﴿٨٥﴾ فَلَوْلَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ ﴿٨٦﴾ تَرْجِعُونَهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٨٧﴾ فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ ﴿٨٨﴾ فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتْ نَعِيمٍ ﴿٨٩﴾ وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنْ أَصْحَابِ

الْيَمِينِ ﴿٩٠﴾ فَسَلِّمْ لَكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ ﴿٩١﴾ وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمَكَذِبِينَ الضَّالِّينَ ﴿٩٢﴾
فَنَزَّلْنَا مِنْ حَمِيمٍ ﴿٩٣﴾ وَنَصَلْنَاهُ جَمِيمٍ ﴿٩٤﴾ الواقعة: ۸۳ - ۹۴

دەى بۆچى لەو كاتەدا كە گىيانى نەخۆشى خالى سەرەمەرگ نەگاتە قورگى و ئەوئەندەى نەماوئە دەرچى. ئىئوئەش لەو كاتەدا بە دەورى كابردان سەير نەكەن وا خەرىكە گىيانى دەرنەچى. ئىئەش لەو كاتەدا لە ئىئوئە نىزىكتىن لە كابراى خالى سەرەمەرگەوئە، بەلام ئىئوئە چاوتان لى نىبە. بۆ ئىئوئە نەگەر لە ژىر دەسەلاتى خوادا نىن و نىنكار كەردنە كەيتان راست و بەجىبە، بۆ گىيانى كابراى خالى سەرەمەرگ ناگىرئەوئە بۆ جىبى خۆى و مەنعى مردنى لى ناكەن و چاكى ناكەنەوئە، نەگەر راست نەكەن؟ بەلام وا نىبە كە ئىئوئە ئىددىعا نەكەن و نەخۆشى خالى سەرەمەرگ، ئەو جارە بى يا جارنىكى تر بى، ھەر ئەمرى. جا كە مرد نەگەر لەوانە بوو كە بە كردارى چاكى دىنيان لە خواوئە نىزىكن. ئەوئە نەنجامى ھەسانەوئەو رزق و رۆزى پاك و خۆشى و بەھەشتى پەر لە نازو نىعمەتە. نەگەرىش لەوانە بى كە دەفتەرى كردارىان ئەدرتە دەستى راستىان، ئەوئە پىئى ئەوترى: ئەى ئەو كەسەى دەفتەرى كردارت دراوئە دەستى راست، سەلامى خوات لى بى لە ھەموو ئەو برادەرانەتەوئە كە دەفتەرى كردارىان دراوئە راستىان. خۆ نەگەر لەوانەش بى كە خواو پىغەمبەران و قورئان و رۆزى قىامت بە درۆ نەخەنەوئەو بە درۆيان دانەنن و پىئى راستىان ون كەردوئە. ئەوئە خۆراكى بۆ نامادەكراوى پىشوازى لى كردنى ئاوى كۆل بە كۆلە. لەگەل فرىدانە ناو ناگرى دۆزەخەوئە.

۱۴- كۆتايى

مروؤف كۆشش دەكات بۆ رۆيشتن بەرەو خودا، بە كردنى چاكە و دوور كەوتنەوئە لە خرابە، چونكە ئەمە رىنگاى رزگار بوون و گەيشتنە بە خودا و، ئەوئە نەنجامى ھەتمى قۇناغەكانى گەشتى رابوو.

﴿وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهَىٰ﴾ ﴿٤٤﴾ النجم: ٤٢

ئەنجامى كارىش بۆ لای خۆى نەگەرپتەوئەو،

﴿يَأْتِيهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلْقِيهِ ۖ﴾ (الانشقاق: ۶)

تۆ ئى ئاده‌م‌زاد له‌و رۆژ‌ده‌ا به‌ په‌له‌ نه‌رۆی بۆ لای خ‌وای خ‌ۆت و پ‌نی نه‌گه‌ی. خ‌ودا نه‌وه دوو‌پات ده‌کاته‌وه که له‌ گۆر‌ان‌کاریه‌کانی و خ‌ۆشیی و ناخ‌ۆشییه‌کانیدا به‌ره‌و لای نه‌و ده‌ر‌وات، خ‌ۆی هه‌ستی پ‌ی‌ب‌کات یان نا، نه‌وه‌ی هه‌ستی پ‌ی‌ناکات و ات‌ده‌گات چاکه‌کاریه‌کانی ته‌نیا به‌پ‌ی‌روه‌چ‌وونی ف‌ی‌ته‌رتی نه‌خ‌لاقییه‌.

ئه‌مه‌یه‌ چ‌یرۆکی بوونی مرۆف‌ایه‌تی به‌و ش‌ی‌وه‌ی قورئانی پ‌ی‌رۆز ده‌م‌خ‌اته‌ر‌وو، به‌ لایه‌نه‌ ب‌ی‌ن‌راو و غه‌یب‌یه‌کانیه‌وه ده‌گاته‌ پ‌ی‌نگه‌ی راستی زانستی ره‌ها. که پ‌ی‌شته‌ر به‌لگه‌ی ماددی و عه‌ق‌ل‌ی‌مان له‌سه‌ر هه‌ر ق‌و‌ناغ‌یک له‌ ق‌و‌ناغه‌کانی خ‌سته‌ر‌وو.

خ‌و‌ینه‌ری به‌ر‌یز...

گه‌ت‌و‌گۆکه‌مان له‌سه‌ر دیدی ئیسلامه‌ له‌به‌رام‌به‌ر په‌ی‌وه‌ندی ن‌ی‌وان مرۆف و ئایین له‌ هه‌م‌به‌ر ف‌ی‌ته‌ریه‌تی هه‌ست کردن به‌ بوونی خ‌ودا، پ‌اشان وه‌ح‌ی د‌یت عه‌ق‌ل ده‌و‌ن‌ی‌ت تا سه‌ره‌تا نه‌و راستیه‌ دوو‌پات ب‌کاته‌وه، پ‌اشان رۆلی مرۆف له‌ بووندا روون ب‌کاته‌وه.

له‌گه‌ل سووره‌تی (النور):

له‌وانه‌یه‌ باشترین قسه‌ که له‌ باره‌ی ب‌ه‌یه‌ک‌گه‌یشتنی وه‌ح‌ی و ف‌ی‌ته‌رت کراوه، ئه‌وه ب‌یت که د‌کتۆر فاروق د‌سوقی له‌ کت‌یبه‌که‌یدا (القضاء والقدر في الإسلام) دا باسی کرد‌وه و، هه‌ندیک له‌قسه‌کانی ل‌یره ده‌خه‌ینه‌ر‌وو له‌باره‌ی واتای ئایه‌تی ۳۵ی سووره‌تی (النور):

﴿اللَّهُ نُورٌ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوفٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبْرَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَىٰ نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَلَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ۝﴾ (النور: ۳۵)

خو پۈوناكىي ئاسمان و زەوييه. نمونەي پۈوناكىي ئەو وەك پۈوناكىي تاقىكى بىي كەلئەنە چرايه كى داگىرساوى تيا بىي و، چراكه له بلوورنكا بىي و بلووره كه وەك ئەستىرەيه كى درەخشان وابىي، چراكه له پۈونى دارىكى پىرۆز داگىرسا بىي كه دار زەيتونى بىي نه پۈۆزەلاتى بىي و نه پۈۆزناواىي بىي كه هەرگىز خۆر لىي ئەدا، بەلكو به درىزايى پۈۆز خۆر لىي بەدا، لەوانە بىي پۈونە كه هەلبگىرسى با ناگرىشى لىي نەكەوى، پرتەوى چراكه لەسەر پرتەوى بلووره كه بىي. خوايش نارەزوى له رىيشاندانى هەر كەسى بىي رىي پيشان ئەدا بۆ لاي پۈوناكى خۆي. خوا نمونە ئەهينىتەوه بۆ خەلك تا له شت حالى بىي و، زانايە به هەموو شتى.

دكتور دسوقى قسەي ئوبەي كورى كەعب^(۱) دىئىتەوه كه گووتويەتى: خدا نوورى به خوودى خۆي دەستپىكردوه، پاشان ئەو نوورى خستويەتییە دللى باوەرداروه و، چواندويەتى بەو گۆلۆپەي له ناو شووشەيه كى روون و پاكدايه.

دكتور فاروق دسوقى دەلئت: ئەو نووره له دەرهوه نايەت، چونكه پۈونە درەوشاوه كه له زەيتونىكى دەرهوى جيهانى ئىمەيه (لا شرقية ولا غربية)، ئەويش نوورى فیتەرەتە كه خدا خستويەتییە دللى مرۆفەوه. نوورى فیتەرەت بە تەنيا بەسە بۆ رىنمونى كردنى مرۆف بەرهو خدا (يكاد زيتها يضيء) هەتا ئەگەر پەيامە ئاسمانىيەكانىشى بىي نەگات (ولو لم تمسه نار). خۆ نەگەر وەحى بىي بگات، كه نوور لەسەر نووره (نور على نور) ئەوا يەقىنىكى وا لەدەرووندا درووست دەبىت كه هىچ يەقىنىكى پىناگاتەوه.

لەگەل باوكى پىنغەمبەراندا...

لەزىر پۈوشنايى ئەم چەمكەدا، د. فاروق دسوقى له هەلۆئىستى باوكى پىنغەمبەران ئىبراهيم - سەلامى خۆي لەسەرىت - رادەمىنئەت هەروەك له سوورەتى (الانعام) دا هاتووه:

(۱) ابن القيم الجوزية: مختصر الصواعق المرسله على الجهمية والمعطة ص ۳۶۶.

﴿ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَسْنَمَاءُ إِلَهَةٌ إِنَّ رَبَّنَا لَكَلِيبٌ ﴿۷۶﴾ وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ ﴿۷۷﴾ فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى الْكُوكَبَ قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ ﴿۷۸﴾ فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَيْسَ إِلَهًا بَلْ أَتَى عَلَى الْآدَمِيَّةِ ضُلَالٌ ﴿۷۹﴾ فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يُغَوِّرُ إِلَهِي الْبَرَىٰ ۗ مِمَّا تُشْرِكُونَ ﴿۸۰﴾ إِلَهِي وَجْهْتُ وَجْهِيَ لِذِي فَطَرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿۸۱﴾﴾ الأنعام: ۷۴ - ۷۹

ئەو هیان بۆ باس بکە که چۆن وهختی خۆی ئیبراهیم به نازەری باوکی وت: ئەوە بۆچی ئەو بتانە نەپەرستی و به خودایان حساب نەکی؟! کاری وەها کە ی رەوایە؟ به راستی من وا نەزانم و دلنیام که تۆش و قەومە کە بێشت رینگاتان لی تینکچووو له گومراهییه کی ناشکرادان.

ئا وەها دەلیلی خودایەتیی خوداو پەروردگاری ئەو به ئیبراهیم پیشان نەدەین، که خودا خاوەنی ناسمانەکان و زەوییه، تا به تەواوی یەقین پەیدا بکات بەو هی باوهری پێتەتی و خەلکی بۆ بانگ ئەکات، چونکه ئینسان تا باوهری یەقینی به شتی نەبی ناتوانی خەلکی بۆ بانگ بکات. که باوکی به جیهیشت و نەفرەتی له بتهکانی ئەکرد و بەدوای راستیدا ئەگەر او شەوی به سەردا دەهات، ئەستێرەییکی گەشی جوانی دی، وتی: ئەمەیه پەروردگاری من، بەرزەو دەس پێ نەگەییوو، پرووناک و ورشەدارە! که ئەستێرەکه ناوا بوو و شوێنەواری نەما وتی: من شتی ناوابووم خۆش ناوی، شتیکم خۆش ئەوی هەمیشەیی بی.

جا که مانگی دی هەلەات و پرووناکی پەخش کردوو وتی: ئەمەیه خودای من و پەروردگاری من . که ئەمیش ناوا بوو وتی: ئەمە چییه؟ بەراستی ئەگەر خودا نەمخاتە سەر رینگای راست و بەرچاوم پروون نەکاتەو نەچمە ریزی گومرایانەوو. ئەمجاره که خۆری پرتەوداری دی هەلەات و جیهانی پرکرد له

تین و پروناکی، وتی: نا ئەمەیه خودای من ئەمە له‌وانی تر گه‌وره‌تره. که ئەمیشی دی ئاوا بوو و، له‌بەر چاو ون بوو، وتی: ئەی خێله‌که‌م! من دوورم له‌و شتانه‌ی که ئیوه کردووتانن به‌هاوبه‌شی خودا. بی گومان وا من پروم کرده ئەو په‌روه‌رد‌گاره‌ی بی وێنه‌یه که هه‌موو ئاسمانه‌کان و زه‌وی دروست کردوه‌و، له‌ نه‌بوونه‌وه‌ هیناونه‌یه‌ته بوون. من له‌وانه نیم هاوبه‌ش بو خودا دانه‌ینن، خودا تا‌ک و ته‌نیا‌یه.

ئیه‌راهیم - سه‌لامی خوای لیبت - دژی به‌ته‌کان بوو و باوه‌ری به‌ فیتیه‌تی خۆی هه‌بوو (به‌بی هیچ به‌لگه‌یه‌ک) له‌سه‌ر بوونی به‌دییه‌نه‌رنکی گه‌وره‌ی ئەم گه‌ردوونه، پاشان ده‌ستیکرد به‌گه‌ران به‌ دوا‌ی ناسینی و، هه‌ر کاتیک عه‌قلی بۆلای ئەوه‌ی ده‌برد که شتیک بکاته خودا، به‌ فیتیه‌ت و عه‌قل ره‌تیده‌کرده‌وه، هه‌سه‌ره‌کان و مانگ و خۆری ره‌تکرده‌وه. تا له‌ کو‌تاییدا به‌ باوه‌ر‌بوون به‌ خودای به‌دییه‌نه‌ری گه‌ردوون و بوونه‌وه‌ر کو‌تایی هات.

ئا له‌و کاته‌دا ئیه‌راهیم - سه‌لامی خوای لیبت - به‌ره‌و خودا ده‌روات و ده‌فه‌رمووت (ئه‌گه‌ر خودا رێنموونیم نه‌کات ئەوا له‌ سه‌ر‌لیشی‌واوان ده‌بم) هه‌روه‌ها رایگه‌یاند (ئه‌ی گه‌له‌که‌م من به‌ریم له‌وه‌ی بو خوداتان کردۆته‌هاوبه‌ش). بیتوانا بوو له‌وه‌ی بگاته‌ته‌واوه‌تی ناسینی خودا له‌ رێی عه‌قله‌وه، بۆیه‌ هه‌ستی به‌وه‌ کرد که پێوستی به‌ یارمه‌تی خودایی هه‌یه‌ بو ئەوه‌ی ناوو سیفاته‌کانی بزانی‌ت و، بگاته‌ راستیه‌کانی گه‌ردوون و حیکمه‌ت له‌ دروستکردنی خه‌لق و، راستیه‌کانی غه‌یب و، چۆنیه‌تی نزیک‌بوونه‌وه‌ له‌ خودا و په‌رستنی.

گەشتەكە تەوا دەكەين: پەپرەو...

ئەگەر باوكى پىغەمبەران، ئىبراھىم سەلامى خۋاى لىبىت، زۆرى چەشتىبىت
لە گەشتەكەيدا بەرەو خۇدا، ئەوا ئىمە لەو شۆنەو دەستپىدەكەين كە ئەو لىي
كۆتايى ھاتوۋە.

خۇدا واى ويستوۋە كە لە كاتىكدا ھاتوۋىنەتە دىنيا كە رووناكى ۋەحى
بۇ داگىرساندوۋىن، ئىستا رۆلى ئىمە تەنبا بەكارھىننى عەقلە بۇ بەلگە و
ئايەتەكانى ئايىن:

ئايەتە خوئىراۋەكانى خۇدا: قورئانى پىرۆز.

ئايەتە بىنراۋەكانى خۇدا: ئاسۆكان و دەروون و گىيانەكان.

لە باسى ھەشتەمدا، لەژىر ناوونىشانى (بىباۋەپى لە خراپترىن دۇخىدا-دەيم)
ئەو رىبازەمان روونكر دوۋەتەو كە دەتوانىن لە رىبەو بەگەين بە خۇدا، ئەو خودايەى
چاۋەكان دەركى پىناكەن و، ھىچ شتىك ۋەك ئەو نىيە.

سە ۋشە ھەن كە رىنگاى رزگاريمانن: فىتەرەت - عەقل - ۋەحى.

پاكيى و بىنگەردىى بۇ ئەو خودايەى بۇ نوورى خۆى رىنموونىى كردىن...
ئىتر نوور لەسەر نوور... لەسەر نوورە.

باسمە دەيم : لەنيوان دوو وهجيدا حهيمە كورمە يهقزان

چيرۆكى حهيمى كورمى يهقزان به يه كيك له بهناويانگترين نهو چيرۆكانه دادهندرت كه عهقلى عهريمى مسولمانى پيوه سهر قال دهبيت، چونكه نهو چيرۆكه رهواجيكى گهورهى ههيمه له نيوان فهيله سووفه كان و نههلى تهسهووف و عاشقانى نهدهيمى عهريمى^(۱).

چيرۆكى حهيمى كورمى يهقزان كه فهيله سووفى نهنده لووسى ئيبين توفهيل نووسيوهتى^(۲)، ده گهريتهوه بو سهدهى دهيمى زاييىنى، واته ههشت سهده پيش نهنتونى فلو.

نه گهر نهنتونى فلو گهشته كەى له بيباوهريهوه بو بوونى خودا به (گهشتى عهقل) وهسف بكات، نهوا چيرۆكى (حهيمى كورمى يهقزان) يش به هه مان شيوه بوو، چونكه له چيرۆكه كه دا ئيبين توفهيل نهوه دهخاته روو كه چۆن عهقلى فهلسه فى موسولمان گهيشتوته بوونى خوداى بهديهينهر و ههنديك له سيفاته كانى خودا. تهنا نهت نهوشى له گهشتى نهنتونى فلو زياتر بوو كه پهيوهندى نيوان خودا و مرؤفيشى ديارى كردووه. ههروهك چۆن چيرۆكه كه بهراوردنك دهكات له نيوان نهوهى عهقلى دامالراو له ئارهزوو پيىگهيشتووه له گهڤ وهحى ئاسمانيدا.

(۱) چيرۆكه كه (بهشيرهى جيا جيا) چوار جار نوسراوه. يه كه ميان له لايين ئيبين سينا، پاشان له لايين شههابه دين

سههرودى. پاشان دواى نزىكهى سهديهك له لايين ئيبين نه فيس. جارى چوارهميش (كه بهناويانگترين

(۲) نه بويه كر محمەدى كورمى عهبدولمهليكى كورمى محمەد كورمى توفهيل، فهيله سووفى نهنده لووسى

(۵۸۱ - ۵۰۴) = (۱۱۰۵ - ۱۱۸۵ ز).

لیردها به کورتی و سادھی له کتیبی (داستانی نیمان)^(۱) ی شیخی فیهله سووف نه دیم نه لجیسر موفتی ته رابلووسی لوینان وهرده گرین، که کتیبه که له سه ر شیوهی گفتوگو له نیوان شیخ (مهوزون) که له راستیدا ناماژیه بو نووسه ری کتیبه که له گه ل قوتایه که ی که به دوا ی حه قیقه تدا ده گه رپت به ناوی (حه یران کوری نه زعه ف) نووسراوه.

شیخ مهوزون به حه یرانی قوتایی ده لیت:

له چیرۆکی (حه بی کوری یه قزان) جگه له ناری پالنه وانه که و شانۆی رووداوه کان هیچی خه یالی بوونی نییه، نه گه ر ناوونیشانی چیرۆکه که بگورین بو (عه قل) و نه و دورگه دورهی نه و رووداوانه ی تیدا گوزه راون بگورین بو نه و جیهانه مان، نه و چیرۆکه که ده بیته واقعی و هیچ شتیکی خه یالی تیدا نامینیت.

حه یران: نه مه چۆن گه وره م؟

شیخ: له راستیدا چیرۆکه که (گه شتی عه قل) ه له هه ر کات و شونیکدا، کاتیک له رینگاکانی زانست و قوناغه کانی فله سه فه دا به رزده بیته وه، تا خودا و حه ق و چاکه و جوانی ده ناسیت.

پیش نه وه ی باسی چیرۆکه که ت بو بکه م حه یران، گرنگترین نه و چه مکه نه ت بو روون ده که مه وه که ئیبن توفیل و بستویه تی له ناو چیرۆکه که یدا بیانگه یه نیت. ئیبن توفیل له چیرۆکه که یدا و بستویه تی نه م چه مکه نه روون بکاته وه.

ا- عه قلی مرۆف، له پلیکانه کانی زانیاریدا سه رده که ویت، له (شته به رجه سه ته بچووکه کانی ده وره به رمان) تا ده گاته (بیرۆکه گه شتیه کان). وه ک نه وه ی له رپی نه و هه لوسته جوراوجورانه ی له ژباندا دینه پیشه وه، بگه ینه نه وه ی که خودایه ک هه یه.

ب- عه قلی مرۆف توانای نه وه ی هه یه، که به بی فیروون و به بی رینموونی بگاته بوونی خودا، له رپی شونهاروی خودا له بووندا، توانای نه وه ی هه یه، که به لگه ی راسته قینه ش له سه ر نه وه بیته وه.

(۱) کتیبی داستانی نیمان کراوته کوردی و له لایه ن نووسینگه ی ته فسیر چاپ کراوه بلاو کراوته وه.

ج- ئەم عەقلە، قابىلى ئەوھىيە كە لە بەرامبەر وئىناکردنى ھەندىك چەمكدا يىتوانا بىت، ۋەك ئەزەلىيەتى رەھا، نەبوونى رەھا، بىچ كۆتابى، ۋ، كات، ۋ، قەدىمى، ۋ، داھىتراۋ. ھەرچەندە عەقل دەتوانىت لەرپى بەلگەى لۆژىكى لەو چەمكە تىبگات. ئەمەيە كە فەيلەسوفەكان ناۋى دەنن بە: جىاۋازى نىۋان وئىناکردن (تصور) ۋ عەقل پىشكان (تعقل) ۋ دەرک پىنکردن (ادراك).

د- جىاۋازى نىيە ئەگەر لەلای عەقل قەدىمى جىهان (كە ئەزەلىيە ۋ سەرەتاي نىيە) راست بىت يان درووستبوونى (كە سەرەتايەكى ھەيىت)، ئەۋا بە ھەر دوو باردا ئامازىيە بۇ بوونى خودا.

ھ- مەرۇف بەعەقلى تواناي دەرککردنى ھەيە بە بنەماكانى چاكە ۋ بنچىنەكانى رەۋشى كەردى ۋ كۆمەلايەتى، بە ھەمان شىۋە تواناي ئەۋەى ھەيە كە نارەزوۋكانى لاشەى بخاتە ژىر كۆنترۆلى عەقلىيەۋە، بەبىچ پىشتگوى خىستنى مافى لاشە يان زىندەپروپى تىدا كەردن.

ۋ- ئەۋەى عەقلى ساغ دەركى پىدەكات (بەبىچ ۋەحى ئاسمان) لەگەل مەنەجى نىسلامدا بە يەك دەگەن لەچەند خالىكى ۋەك يەك بەبىچ جىاۋازى.

پاشان شىخ مەوزون دەستدەكات بە گىزپانەۋەى چىرۆكەكە بۇ ھەيرانى قوتابى: نىبىن توفەيل، مىندالىكىمان بۇ وئىنادەكات كە شىرەخۆرىيە ۋ ناۋى (ھەبى كورى يەقزان)، كە فرىدەدرتە دوورگەيەك كە كەسى تىدا ناۋى، لەۋ كاتەدا ئاسكىك كە بەچكەكەى لەدەستداۋە بەزەبى پىدا دىتەۋە، شىرى پىدەدات ۋ بەخىۋى دەكات، تا گەۋرە دەبىت ۋ دەنگ ۋ زمانى گىيانداران فىر دەبىت.

مىندالەكە دەبىنى ئاسكەكە داپۇشراۋە ۋ ئامرازى خۇپاراستنى ھەيە، ئەۋىش رووت ۋ بىچ ئامرازە، بۇيە لە گەلاۋ پەر پۇشاكىكى بۇ خۇى درووستكرد ۋ گۇچانىكىشى كەردە ئامرازى خۇپاراستن.

پاشان ئاسكەكە مرد، بىدەنگىيەكەى ۋ بىچ جوۋلەيىيەكەى مىندالەكەى توۋشى ترس كەرد، ۋ ھەۋلىدەدا بزانىت ھۆكارەكەى چىيە. چەندى لىنى وردبەۋە ھىچ

گۆرانکارییه کی له شیوهیدا به دی نه کرد، بۆیه گومانی کرد که دهردە که له ئەندامینکی شاراوهدا بیت. بۆیه سنگی له ت کرد تا گەیشته دلێ، له وێشدا هیچ نه خۆشییه کی به دی نه کرد، به لām ههستی کرد که به شی لای چهپی دل به تاله، بۆیه گومانی برد که نهو شتهی پێشتر لهو شوێنه دا بووه نه ماوه، هۆکاری گیان له دهستدانی ناسکه کهیه، بۆیه گەیشته نهوهی که راستی ناسکه که شته رۆشتوو کهیه و لاشه جگه له نامرازنک هیچی تر نییه و، دواى نهوهی ههستی ده کرد که لاشه کهی ورده ورده خهریکه بۆگن دهییت زیاتر لهوه دلنیا بووهوه. پاشان قهله رەشینیکی دی که خهریکه برا مردوو کهی دهشارتتهوه، نهویش لهوهوه فیر بوو و ناسکه مردوو کهی شاردهوه.

پاشان ناگری دۆزیهوه و بۆ پرووناکی و خۆگه رمکردنهوه و گوشت برژاندن به کاری هینا. تا دههات زیاتر به توانا سه رسور پهینه ره کانی ناگر سه رسام ده بوو. نهوهی به بیردا هات که ده کړی نهوهی له دلێ ناسکه که دا نه ماوه و بۆته هوی مردنی شتی که بیت له ره گزی ناگرییت، بۆیه دهستی کرد به تاقیکردنهوهی شوێنه واره کانی ناگر به شیکردنهوهی لاشه ی ناژه لāن و، به مهش شاره زاییه کی باشی له فرمانی ئەندامه جیاوازه کانی ناژه لāن پهیدا کرد.

کاتی که گەیشته ته مەنی بیست و یه ک سالی، دهستی کرد به بیرکردنهوه له گهردوون و، نهو ناژهل و پرووهک و شته بی گیانانهی تییدا دهژین و، شاره زایی ده ربارهی خاسیهت و کردار پهیدا کرد و، بیرو کهی (زۆری) له هزردا درووست بوو.

پاشان بۆی ده رکهوت که ههرسی بونه و هره که (زیندههر - پرووهک - بی گیان) له سیفتهی (بوون) و (لاشه) دا هاوشیوهن نه گه رچی له (وێنه) شدا جیاوازی. بۆیه بۆی ده رکهوت که هه مویان یه ک شتن نه گه رچی زۆر و جیاوازی بن. ههروه ها بیرو کهی (حه قیقه تی شتی که و وێنه کهی) شی له هزردا درووست بوو.

پاشان گه راپه وه بۆ لای ته نه ساده کان، بینی که وێنه کانیان ده گۆریت. بۆ نمونه ناو ده کړی وه کو شله بیت، یان ببیته هه لم، یان ببیته سه هۆل و پاشان

بەیتەوه بە ئاو، لەمەوه جیاوازی وێنە لە شتیکی دیاریکراودا فێر بوو. بەمەش چوو ئاو سنووری جیهانی عەقل.

هەر وەها سەرنجی ئەوهی دا که گیانی زیندەهوان شتیکی جیاوازه لە لاشەیان، که بەهۆیەوه لە ڕووک و بیج گیان جیا دەکرێتەوه، و ئەو گیانەیه که ئاراستەیی دەکات و دەبێتە هۆی تیگەیشتن لە ناخی زیندەهەر و دەوروبەری، بەمەش پینگی (روحی) لەلا گەوره بوو، و بۆی دەرکەوت که گەورەتر و بەرزترە لە لاشەیی فانی و لە ناوچوو. پاشان دەستی کرد بەبیرکردنەوه لە سادەترین شتەکان، تییینی کرد که سادەترینیان خۆل و ئاو و هەوا و ناگرە، و ئەو چوار ڕەگەزه سەرچاوهی بوون.

هەر وەها ئەوهش تیگەیشت که هەر ڕووداوێک که بەسەریدا هاتوو هێزێکی لە پشتهوهیهو، دانە پالی کردارەکان بۆلای شتەکان راستەقینە نییه، بەلکو بکەرێک ههیه که ئەم کردارانەیان پێدەکات.

ئێتر ئارەزووی ئەوهی دەکرد که ئەو بکەرە بناسیت، بۆیه سەرەتا لەناوشتە بەرجەستەکاندا بەدوایدا گەرا، بۆی دەرکەوت که هەموویان درووستکراون و پێوستیان بە درووستکەر ههیه، بۆیه هەموویانی پشتگۆی خست.

پاشان چوو سەر گەلەستێرەکان بیری لیکردەوه و پرسی: ئایا هیچ کام لەم گەلەستێرانە تا ئەندازەیی بیج کۆتا درێژ دەبێتەوه، بەدرێژایی کات و شوێن؟ پاشان سەرنجی دا که لە ڕۆژدا دیار نامیێت و شوێنیان سنووردارە، بۆیه زانی که تەنی بیج کۆتا لە ڕووی کات و شوێن شتیکی مەحاله .

پاشان بیری لە جیهان بە گشتی کردەوه، ئایا ئەم جیهانە درووستکراوه، ئایا لە نەبوونەوه هاتۆتە بوون، یاخود هەر لە ئەزەلەوه هەبووه و نەبوون نەبووه؟ بەلام هیچ کام لەو بریارانەیی لەلا یە کلا نەبووهوه. قەدیم بوون دووره چونکه مەحاله بوونەوهرێک ههیبێت سەرەتای نەبیت.

بە هەمان شیوه درووستکراویش دووردهخریتەوه، چونکه درووستبوونی بوون دواي ئەوهی نەبوون بوو پێوستی بە کاتیێک ههیه که لە پیش ئەودا هەبووبیت،

كاتيش بەشىكە لە بوون و ناكړئ پېشى بكهوت. يەكلاکردنەوێ درووستبوون پرسيارنكي قورس دئيتتە كايەو: بۇچى بەديهينەر ئىستا بوونى هينايە بوون و پىشتر ئەو كارەى نەكرد؟ ئايا بەهۆى شتىكەو كە بەسەر بەديهينەردا هاتووه؟ ئەمە چۆن لە كاتىكدا هيچ شتىك نەبوو كە بكرئ بەسەريدا يىت.

(حەبى) بىرى دەكردەو، هەرىك لەو بىرو باوهرە چى پئوستە؟ بىنى كە درووستبوونى جيهان پئوستى بە بكەرنك هەيە كە لە نەبوونەو بەيهينتتە بوون و ناكړئ بكەرەكە تەن يىت، چونكە ئەگەر ئەوئش تەن يىت ئەوا پئوستى بە بەديهينەرنك دەيىت، ديسان ئەگەر بكەرى دووهميش تەن يىت ئەوئش پئوستى بە بەديهينەرى سئەم هەيە و سئەميش بە چوارەم و تا كۆتايى بەردەوام دەيىت و ئەمەش مەحالە.

ئەگەر قەدىمى جيهانيش وەرگىرن، ئەمە واتاى ئەويە كە جوولەكەى كۆنە و، هەر جوولەيەكيش پئوستە هئىرنك هەيىت كە ئەنجامى بدات، هئىزش تئپەر دەيىت (يان لە دوورەو) كار لە تەنەكان دەكات، هەرەها پئوستە پىشتر بوونى هەبوويىت و پئوستى بە بەديهينەر نەيىت.

ديدى (حەبى كورپى يەقزان) بەو كۆتايى هات كە جيهان قەدىم يىت يان دروستكراو، لە هەردوو باردا پئوستى بە بەديهينەرنك يان جوولئەرنكى قەدىم و ئەزەلى هەيە و، لەرووى عەقلەو و پئويست دەكات كە ئەو بەديهينەرە گەورەيە هەموو سيفەتئكى تەواوتى هەيىت، لە زانست و تواناو ويست و هەلبژاردن و بەزەبى و دانايى.

كاتىك ئەو ناسينەى بەديهينەرە گەورەكەى بەدەستەينا، ويستى بزائىت كە چۆن ناسيوەتى، بەلام نەيتوانى لە رپئى هەستەوهرەكانەو بەينايت، چونكە هەستەوهرەكان هەست بە تەنەكان دەكەن، بەلام بەديهينەر دامالراو لە سيفەتى بوونەوهر، بۆيە بۆى دەرەكوت كە ئەو زاتەى بە هۆيەو خوداى پئناسيوە تەن نيبە.. پاشان وا تئگەيشت كە ئەو خودە دوور لە لاشەيە لە ناو ناچيت و، تا ئەبەد دەژى، يان خۆشگوزەرانى يان سزا، بەپئى چاودئرى كردنى بەديهينەرەكەى و

گورپرايەلىكردنى بەر لە مردن، بۆيە دەستىكرد بە گەران بە دواى رېنگايەك كە
ژيانى رېنكبخات و بىر لەو بەدبەيتنەرە گەورەيە بكاتەوہ.

كاتىك سەرنجى خۆى دا، بينى كە ھەندىك سىفەتى ئاژەلىي تىدا ھەيە،
لاشەى ماددىيەكەى، كە داواى ئارەزوو ھەستىيەكانى لى دەكات. ھەرۈھە
زانى كە ئەو لاشەيە بېھوودە درووست نەكراوہ، بەلكو پىويستە لە سەرى كە
پەرۈردەى بكات. ھەرۈھە بينى كە لەلايەكى ترەوہ لە ئەستىرەكان دەچىت، بەو
پىيەى كە تەنەو لاشەى ھەيەو، واى ھەستكرد كە لە ئاسماندا لە بەدبەيتنەرەوہ
نزىكە. لەلايەكى ترىشەوہ بەشە پاكەكەيشى، كە بەھۆيەوہ (بەدبەيتنەرى واجب
الوجود)ى ناسيوہ لەو بەدبەيتنەرە دەچىت، كەواتە لە (ئاژەل - ئەستىرە - خودا)
دەچىت.

بۆيە لە بەدەستەيتنەنى ھۆكارى لاشەپارنىزى و پىويستى مانەویدا خۆى بە
ئاژەل چواند و، تەنيا رۈوہكى دەخوارد و، ئەگەر رۈوہكيش نەبوايە لە ئاژەلان
خواردنەكەى دايبىن دەكرد، بەو مەرجەى كە پارىزگارى لە مانەوہى تۆوى
رۈوہك بكات و لە ئاژەلانىش ئەوانەى ھەلدەبژارد كە ژمارەيان لە ھەمووان زياترە
تا لە رىشەوہ لەناويان نەبات.

ھەرۈھە لە رۈونى و رۈوناكى و پاكيدا و لە بەخشىنى رۈوناكى و گەرمىدا
خۆى دەچواند بە خولگە و ئەستىرەكانى ئاسمان، بەو پىيەش كە لە (واجب
الوجود) نزىكە و، بە دانايى ئەو و بەويستى ئەو دەجولتت. بۆيە لەسەر خۆى
پىويست كرد كە خۆى پاك رابگرتت لە رۈوى لاشەيى و، لە رۈوى دەرۈونىش
ھەر خاوەن پىداويستىيەك يان نەخۆشىيەك لە ئاژەل و رۈوہك بىيىتت ھەول
بدات يارمەتى بدات، ھەر چاوى كەوتە سەر رۈوہكىك كە خۆرى لىتەدات، يان
رۈوہكىكى ترى پىوہ نووسايىت و ئازارى بدات، يان تىنوويىت و خەرىك بىتت
لە ناو بچىت، چارەسەرى كرد. يان چاوى كەوتبايە سەر ئاژەلنىك كە دىندەيەك
ئازارى بدات يان دىركىكى پىوہ نووسايىت يان تىنوويىت يان برسى بىتت، يارمەتى
دەدا. يان بىيىباى ئاوتىك كە بۆ رۈوہك يان ئاژەل دەچوو و رىي گىرابا لايدەدا.
ھەرۈھە خۆى ناچاركرد كە وەك ئەستىرەكان بە شىوہى بازنىيى بچولتت و، لە

دوورگەو كەنارەكان و ماله كەيدا بە رۆشتن يان پاكردن بروت. لەو كاتەشدا ھەر بیری لە (واجب الوجود) دەكردەو و ھەولێ دەدا كە خۆی لە جیھانی ھەستەكان دابریت، بۆ ئەوێ بتوانیت (واجب الوجود) ببینیت.

بۆ پرسی لە خودا چوونیش، ھەبێ كۆری یەقزان وای دەبینی كە پێوستە زانست لە سیفاتی خودا وەرگریت، كە بەرزترین ئاستی زانستیش ناسینی خودایەو ھاوھەلی بۆ دانەنیت. ھەرۆھا پێوستە خۆی لە تەن و لاشەبێ پاك بكاتەو، بۆ ئەو مەبەستەش خۆی لە خواردن و خواردنەو دەگرەتەو بۆ ماوہیەکی دوورو درێژ و، لەو ماوہیەدا خۆی تەرخان دەكرد بۆ بێرکردنەو لە خودا، ئیدی چەند رۆژێك تێپەربوون ئەو لەو ھالەتە دابوو كە وەك بێھۆش كەوتن وابوو.

پاشان ئیبن توفەیل لە چیرۆكە كەیدا دەچیتە سەر وەسفكردنی دوورگەبەکی نزیك لە دوورگەبێ ھەبێ كۆری یەقزان، كە گەلێكی تێدا ھەبوو ھەندیكیان مسولمان بوون و گەنجیكیان تێدا ھەبوو بە ناوی (ئەبسال) .

ئەبسال چوو بۆ ئەو دوورگەبەبێ كە ھەبێ كۆری یەقزانی لیبوو، تا لە خەلك دوور بكەوتتەو خۆی بۆ پەرسن تەرخان بكات، كاتێك ھەبێ گوتی لە خوێندنەوێ قورئانی پیرۆز و نوێژ و ویرد و دوعاكانی بوو زانی كە خواناسە، ئەگەرچی لەو ھەش تێنەدەگەبشت كە دەبگوت.

ئەبسال ھەبێ فیزی قسەكردن كرد و، ھەبێ بەسەرھاتی خۆی بۆ ھاوڕێ نوێكەبێ گێپرایەو، كە چۆن بێرکردنەوێ خۆی بەرزكردۆتەو تا گەبشتۆتە ناسینی خودای مەزن، بۆبە كاتێك ئەبسال لە زاری ھەبێ گوتی لە وەسفی خودا بوو، ھێچ گومانێ لەو نەما كە ھەموو ئەوێ لە بیروباوھەیدا ھاتوو، ھەبێ بە عەقل و كۆششكردن پێی گەشتوو، بۆبە كاتێك (ئەبسال) ئەوێ لە بیروباوھەیدا ھاتوو بە ھەبێ پراگەیان، ھەبێ بێنی كە ھێچ جیاوازیبەکی نیبە لە گەل ئەوێ كە خۆی پێی گەشتوو، بۆبە بۆی دەرکەوت كە ئەوێ ئەم نایینەو ئەو پێغەمبەرە ھیناویەتی لەلای خوداویە، بۆبە باوھەری پینھینا و پاشان فیزی نایین بوو و پێبەو پابەند بوو.

حەبى لە گەل ئەبسالى ھاوړپیدا لە دوورگە دا براوه کهدا مانهوه و خەرىكى
خواپەرستى بوون تا کاتى مردنيان.

خوئنهري بهريز..

بەم جوړه حەبى كورپى يەقزان بە فيترهت و عەقلى گەيشته بوونى خودا و،
بووى دەرکەوت که بەدیهینەرى گەردوونه و، لە پرووى - عەقلىیهوه - پيوسته
هەموو سيفهتيكى تەواوتى هەبیت و - بە پى توانا - فيربوو که چوون لە خودا
نزىك بيتهوه..

پاشان حەبى ئەوهى پىگەيشتبوو لە پەيامى پىغەمبەردا دۆزىهوه، بەمەش
عەقل و نەقل لەلای ئەو بە يەك گەيشتن و بووه خاوهنى هەردوو وهجیه که؛
وهجى عەقل و وهجى ناسمان.

بەم شىويه گەشتى (حەبى) بەرەو خودا كۆتايى هات و، باوهرى بە
پەيامەكان و حەشر و حىساب هینا، نا ئەمەيانە که ئەنتۆنى فلو و لایەنگرانی
نایىنى سرووشتى نەیانتوانیوه پى بگەن.

بە راستى نوور لەسەر نووره: وهجى و عەقل لە چىرۆكى ئىبراهيم (سەلامى
خوداى لىبیت).

نوور لە سەر نووره: وهجى و فيترهت.

لەم سەردەمەشدا خودا نورى زانستى پىبه خشیوین تا گەشتى ئیمان لە تەواوتیدا

نوور لە سەر نوور لە سەر نوور بىت.

بەرھەمی گەشتەكە :

گومان لەوەدا نییە كە (گەشتی عەقل) لە گەل ییباوەری و خواپەتی و نایینەکاندا، لە گەل فیتەرەت و وەحی و بەلگەکاندا، گەشتی ھەموو مەرۆڤیکە كە کار بە میتشکی بکات، ھەر مەرۆڤیک كە بیر لە سەرچاوە و ژیان و سەرەنجامی خۆی بکاتەوہ.

ھەموو خاوەن عەقڵێك زۆرێك لەو پرسانە ی باسما ن کردن بە بیریدا دین، جا پاشخانێکی نایینی ھەبێت یان ییباوەری، جا یان ئەوہتا مەرۆڤ بە خێرای پەرە ی ئەو پرسانە ھەلدەداتەوہ، یان ئەوہتا بە بیرکردنەوہو تێریمانەوہ لە سەریان دەرستیت، یان وستیکی گەرمی بی بەرگە پالی پێوہ دەنیت بۆ گەشتن بە حەقیقەت، نەك تەنیا بۆ تێرکردنی وستی زانستی، بەلكو لەبەر ئەوہی كە پرسى بوونی خودا و، نامانج لە بوونمان و، رزگار بوون لە دەر و نماندا چەسپاوە و، پێوستە بێتە نامانجی نامانجەکانمان.

كاتێك دەستم بەم گەشتە كرد و لە كاتی بیرکردنەوہم لە ھەر بیرو رایەك لەو بیرو رایانە ی خستوو مەتە روو نامادەمی تەواوم تیدا ھەبووہ كە بیروپرای بەرامبەرم پەسەند بکەم. چونكە ناییت لە ئەنتۆنى فلو كەمتر بین لە گەران بە دواى حەقیقەتدا، كاتێك شوین یاسای سوقرات دەكەوت: (شوینی بەلگە دەكەوین جا بۆ ھەر كوئمان ببات). من وایدەبینم كە بەلگە بەرەو دنیایى تەواوی بردین.

لە گەل ئەنتۆنى فلو :

لەبەشى یەكەمی (گەشتی عەقل) دا، گەشتی مامۆستای فەلسەفە ی بەریتانی (سێر ئەنتۆنى فلو) مان خستەروو، تا گەشتە ئەوہی كە (خودایەك ھەبە)، كە پێشتر یەكێك بوو لە توندترین ییباوەری سەدە ی بیستەم.

له گەشتە عەقلىيەكەى ئەنتۆنى فلو ئەم دەره نجامانى خوارەو دەخەينه روو:

بەكەم: بىباوەرىنكى بچووك له مالىكى دىناردا، بەبى هېچ پالنه رىنكى روون. فەيلەسوفەكەمان له باوكىەو خۆشەويستى دانايى و ويستى عەقلى و رىبازى شىكارى ورد فىر بوو بە ميرات بۆى مابووەو. پاشان رۆلى ئەو پياوانە هات كە بە نازادى بىر ناسرابوون، تا ئەو چەمكەنى له هزردا بچەسپىنن، لەناوياندا هەندىك مامۆستاكاني له قوتابخانەو زانكۆدا. هەرەها بارودۆخى هزرى نازاد كە يانەى سوقرات له نۆكسفۆرددا فەراھەمى كردبوو، رۆلىكى گەورەيان هەبوو لەسەر چوونى بەرەو پسپۆرى له فەلسەفەدا.

ئەنتۆنى فلو خۆى پىمان دەلەيت كە ئەم گەشەسەندنەى پالنه رى ئەوەى بوو كە گرنگى بە جىهانى هزر بدات، بەلام پالنه رى رۆيشتن بەرەويىباوەرى نا بۆيە دەلەيت: من هيشتا نازانم كە بۆچى چەمكى خودايەتيم رەتكردۆتەو!

لەوانەيە (گرفتى خراپە و نازار) له تەمەنى پازدەسالىدا، له هەموو پرسەكان زياتر كاريگەرى لەسەر ئاراستەكەى بەرەو بىباوەرى هەبوو بىت، بەو پىيەى كە نەيدەتوانى ئەو له هزرىدا رىكبخات كە بەسەر مرفۇدا دىت له خراپەو نازار و له بەرامبەرىشدا خۆشەويستى خوداى بە بەزەيى بۆيان وىنا بكات.

دووەم: بەرگىكى جوانى بەبەر فەلسەفەدا كرد كە شايەنى نەبوو، فلو له تەمەنى بىست و حەوت سالىدا، لىكۆلىنەوەكەى (ساختمى زانستى لاهوت)ى بلاوكردەو كە تىيدا بەلگە بىباوەرىيەكاني خۆى خستبوو روو و له هەمان كاتدا بانگەوازي بۆ گفتوگۆى بەردەوام دەكرد له نىوان فەيلەسووفەكان و باوەردارەكان.

پاشان له كتيبەكانيدا بانگەوازي بۆ رىبازى زانستى دەكرد، بۆ تىكشكاندنەى چەمكەكاني ناين و خوايەتى. هەرەك چۆن داواى له دىنارەكان دەكرد كە بەلگە لەسەر بوونى خودا بخەنە روو، كە پىشتەر بەرپرسارىيەتى سەرشانى بىباوەران بوو كە بەلگە لەسەر نەبوونى خودا بخەنە روو.

سۈنەم: گۆلپارۋىزى بېباۋەرى

ئەنتۆنى فلو بوو بە گۆلپارۋىزى بېباۋەرى لە پۈژئاۋادا، چونكە زۆر بانگەشت دەكرا، چ بۇ پېشكەشكردنى كۆرۈ وتار يان بۇ دېمانەى تەلە فزىۋنى. ھەزاران كەس لە گەفتوگۆكانى لە گەل باۋەرداراندا نامادە دەبوون، كە لە رېى دەزگاكانى راگەياندنېشەۋە پەخش دەكران.

كتىب و لىكۆلېنەۋە و بەلگەكانى بوو بوون بە كارنامەى بېباۋەران لە نېۋەى دوۋەمى سەدەى بېستەمدا.

چۈرەم: ھەنگاۋەكانى لە بېباۋەرىيەۋە بەرەو گومان

ھېلىكى يەكلاكرەۋى پروون نېيە لە گەشتى ئەنتۆنى فلو دا، لە نيوان بېباۋەرى و باۋەربوون بە خودا.

ئەنتۆنى فلو پېمان دەلېت، كە ئەو گۆرانە پاشخانېكى زانستى گەۋرەى لە پشە، كە لە نېۋەى دوۋەمى سەدەى بېستەمدا روويانداۋە. ئەو دۆزىنەۋانە دووپاتيان كردۆتەۋە كە گەردوون و ژيان و ئەو ئالۆزىيەى تېياندا ھەيە، ناكرى بۇ رېكەوت بگىر دېرېتەۋە، بەلكو پېۋىستە خودايەكى دانا و بە توانايان لە پشت يېت، ئەمانەش ئەو چەمكەنەن كە (بزوتنەۋەى دېزىنى زىرەك) ھەلىان گرتوۋە و باۋەرى بەۋە ھەيە كە (گەۋرەترىن و سەرسوپھىنەترىن دۆزىنەۋەى زانستى سەردەم ئەۋەيە كە خودايەك ھەيە).

پېنچەم: لە گومانەۋە بەرەو دۇنيايى.

ئەنتۆنى فلو جېھانى توۋشى سەرسوپمان كرد، كاتېك لە بەياننامەيەكدا كە تۆرى ھەۋالى ئەسۋشېتد پرىس لە دېسەمبەرى ۲۰۰۴ بىلورى كردەۋە كە تېيدا رايگەياند كە باۋەرى بە خۋاى بەدېھىنەرى گەردوون ھەيە و، لە سالى ۲۰۰۷ كىتېبىكى دەر كرد بە ناوونېشانى (خودايەك ھەيە) كە تېيدا بە درېژى باسى گەشتەكەى دەكات و ھۆكارەكانى باۋەرھىنانى باس دەكات.

لە كىتېبەكەدا ھاتوۋە:

(ئىستا باوهرى ته‌وام هه‌يه كه گه‌ردوون له سهر ده‌ستى به‌ديه‌نه‌رنكى زيره‌ك هاتۆته بوون و، نه‌و ياسا نه‌گۆر و گونجاوانه‌ى له بووندا هه‌ن ره‌نگدانه‌وه‌ى نه‌وه‌ن كه ده‌كرئ ناوى بنه‌ين (هزرى خودا) .

هه‌روه‌ها باوهرم هه‌يه كه دروستبوونى ژيان و جوراوجۆرى زنده‌وه‌ره‌كان له سه‌رچاوه‌يه‌كى ئاسمانيه‌وه نه‌يئت دروست نايئت.

بوچى ئىستا بيرورام وايه؟ دواى نه‌وه‌ى بو ماوه‌ى زياتر له نيو سه‌ده بيباوهر بووم؟

زانستى هاوچه‌رخ پنه‌ج دووريمان نيشان ده‌دات كه ئاماژهن بو خوداى به‌ديه‌نه‌ر:

۱- گه‌ردوون سه‌ره‌تايه‌كى هه‌يه‌و، له نه‌بوونه‌وه هاتۆته بوون .

گه‌يشتنى زانست به‌وه‌ى كه گه‌ردوون سه‌ره‌تايه‌كى هه‌يه (كه ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بو ۱۳،۷ ملىار سال) و، هه‌روه‌ها كه گه‌ردوون له نه‌بوونه‌وه هاتۆته بوون، نه‌و گه‌يشتنه پاشخانيكى فه‌لسه‌فى و ئايينى هه‌يه كه زانا مادديگه‌راكان له گه‌يشتن به‌و رايه نه‌يانزانيبوو.

يه‌كه‌م ده‌ره‌نجامى نه‌و رايه‌ش دانپه‌دانانه به خوداى به‌ديه‌نه‌رى گه‌ردوون، دواى نه‌وه‌ى زاناو فه‌يله‌سوفه مادديگه‌راكان نه‌ياتتوانى بگه‌نه بيه‌ر دۆزىنكى گونجاو كه دروستبوونى گه‌ردوون له نه‌بوونه‌وه لى‌كبه‌داته‌وه، به‌به‌ى ياره‌ده‌ى خوداى به‌ديه‌نه‌ر.

۲- سه‌رووش له سه‌ر ياساى نه‌گۆر و به يه‌كه‌وه به‌سه‌تراو ده‌پروات

گومان له‌وه‌دا نيه‌يه كه رى‌كخراوى و گونجان له سه‌رووشدا (كه به ياساكانى سه‌رووش ناسراون) پيه‌يستى به داننانه به دانه‌رى نه‌م ياسايانه، به‌لام نه‌وه‌ى زياتر ئاماژه‌يه بو خوداى به‌ديه‌نه‌ر نه‌وه‌يه كه نه‌م ياسايانه هه‌موو بوونه‌وه‌ريان گرتۆته‌وه و، له گه‌ل يه‌كه‌تردا به‌يه‌كه‌وه به‌سه‌تراون و، ده‌كرئ به دارشته‌ى بيه‌ركارى ورد گوزارشتيان لى‌بكرئت، كه ره‌نگه له‌لاپه‌ره‌يه‌ك زياتر نه‌گرئت.

۳- دروستبوونی ژیان، به هموو ئەو وردی و ئامانجدارتییەى تییډایە، له ماددهی نازیندوو.

هموو زینده‌هه‌ران له بوونی ئامانجی‌کدا هاوشی‌هون، ئەویش پارێزگاری‌کردنه له بوونیان، هه‌ر فه‌رمانێک له فه‌رمانه‌کانیشیان (وه‌ک جوول‌ه و هه‌ناسه‌دان) ئامانجی‌کیان هه‌یه که خزمه‌تی ئەم ئامانجه گه‌شتیه ده‌که‌ن. چۆن ماددهی نازیندوو ئەم ئامانجدارتییەى وەرگرتوه؟

به هه‌مان شیوه هموو زینده‌هه‌ران له بوونی سیسته‌می (دی ئین ئەى و ئاڤ ئین ئەى) هاوشی‌هون. ئەم سیسته‌مه هموو سیفه‌ته بنه‌ره‌تی و فه‌رمانیه‌کانی هه‌لگه‌رتووین و بۆ نه‌وه‌کانی دواترمان ده‌گوازێته‌وه، هه‌روه‌ک چۆن هموو کرداره کیمیاییه پێوسته‌کانی بۆ ژیانى خانه ئاڤاسته ده‌کات و ئەو سیسته‌مه‌ش له ئاستیکی زۆر ئالۆزدايه، چ له بنیاتدا چ له کرداردا.

ژیانیش هه‌یچ نییه جگه له چه‌ند زانیاریه‌ک و چه‌ند کارلێکی کیمیایى ئالۆز که سیسته‌می دی ئین ئەى ئاڤاسته‌ی ده‌کات، به‌لام قورستر کیشه‌ی پێکهاتنه. ناخر چۆن ده‌کرێ ئەو وشانه‌ی له‌سه‌ر لا‌په‌ره‌یه‌ک ده‌یاننوسین و تییاندا وه‌سفی مرۆف ده‌که‌ین (جا هه‌ر چه‌ند به وردیش بی‌ت) ده‌کرێ بیته مرۆفیکی راسته‌قینه (له گوشت و خوین)!

رێکه‌وتی هه‌ره‌مه‌کی و هموو ئەو یاسا سرووشتیانه‌ی ده‌یانزانین، هه‌موویان به یه‌که‌وه ناتوانن لیکدانه‌وه بۆ ژیان له مادده‌ی نازیندوو بکه‌ن.

۴- گه‌ردوون و هموو ئەوه‌ی تییډا هه‌یه، بارودۆخی نمونه‌ی بۆ ده‌رکه‌وتنی ژیانى مرۆف ده‌ره‌خسیتن، که به بنه‌مای مرۆی ناسراوه.

هه‌رچه‌ند زانیاریمان له سه‌ر وردی بنچینه‌ی گه‌ردوون زیاتر بیته، زیاتر بۆمان ده‌رده‌که‌وتت که پێداویستییه‌کانی مرۆف گونجاوه. ئەمه‌ش به‌لگه‌یه بۆ ئەوه‌ی که ئەم گه‌ردوونه بۆ پێشوازی کردنمان ئاماده‌کراوه.

ئەۋەي زانا و فەيلەسوفە ماددىگە راكان دايانناۋە لە لىكدانەۋە بۇ ئەم گونجانە جىڭگاي گالتە جارىيە، داننان بە خوداي بە دىيەنەرى ئەم گەردوونە لە پروي زانستىيەۋە رەۋاترە!!

۵- عقل، تايبەتمەندى مرؤف

تواناي عقلى مرؤف لە بىر كرنەۋەي لۆژىكى لە پرسە ماددىيەكان و چەمكە پروتەكان و ھەستكردن بەۋەي لە دەۋر بەرمانە و ئەۋەي لە ناخماندايە، ھەستكردن بە خود، ناكرى لە ماددەي نازىندوۋ دروست بوين، چونكە ئەۋەي ھىچى نەبىت ھىچىش نابەخشىت، ھەرۋەھا ناكرى سەرچاۋەي ئەو توانايانە مىشكى مرؤف بىت! چونكە زمانى كارۋكىمىيى مىشك، كە لە خانە زىندوۋەكانى تر چالاکتر نىيە، ناتوانىت بە ھەموو ئەو ئەركانە ھەلبىستىت و ھەموو ئەو داھىنانانەي ژيارستانىيەتى مرؤفايەتى داھىنەن داھىنەن بىت. ھىچ رىنگاچارىيەك نەماۋە جگە لە پەنابردنە بەر جىھانى دواۋەي سروشت بۇ لىكدانەۋەي توانا سەرسۈرھىنەرەكانى عقل.

زۆرىي چەمكە ھەلەكان دەريارەي عقلى مرؤف دەگەرپتەۋە بۇ چواندىنى بە كۆمپىوتەر، بەلام سى جىاۋازى جەۋھەرى ھەيە لە نىۋان رۆلى نىمەۋ كۆمپىوتەر: نىمە ھەر كارنك دەكەين بە مەبەست دەيكەين - ناگامان لەۋەيە چى دەكەين - و تىدەگەين خەرىكى چىن. بانگەشەكردن بۇ ئەۋەي كە كۆمپىوتەر تىدەگات كە چى دەكات ۋەك ئەۋە وايە بلىين نامىرى DVD تىبگات و چىژ لەو گۆرانى و مۇسىقيانە ۋەرىگرنىت كە پەخشى دەكات!

ئەنتۆنى فلو بەلگە باۋەرپىنكراۋەكانى بەۋە تەۋاۋ دەكات كە:

بە تەنيا بەرھەمى زانستى ھاۋچەرخ نەبوۋ كە بوۋە ھۆي گۆرپىنى بىرورپاكانم، بەلكو دووبارە بەۋ بەلگە فەلسەفيە كلاسكىيانەدا چوومەۋە كە پىشتەر بەرەۋ بىباۋەرپىيان بردم، پاشان ھەمان ياساكەي سوقراتم جىبەجى كە بە درژاىيى ژيانى فەلسەفەم لە سەرى ژىابووم:

(شونئی به‌لگه بکه‌وین جا بۆ هه‌رکوئمان بیات)، ئه‌م جارهیان به‌لگه به‌ره‌و
باوه‌ری بردم.

شه‌شه‌م: کوئایی رینگا

ئه‌نتوئی فلو پیمان ده‌لئیت، که نه‌گه‌رچی باوه‌ری به‌ خودای به‌دییه‌نه‌ری
گه‌ردوون هه‌یه، به‌لام دوو ده‌سته‌واژه هه‌ن که هه‌ر له سه‌رده‌می بیباوه‌رییه‌وه وه‌ری
گرتوون و هیشتا رای نه‌گو‌ریوه.

یه‌که‌م: فلو بیرو‌که‌ی به‌رجه‌سته‌بوونی خودای په‌ها له شیوه‌ی مرو‌ف (مسیح) دا
په‌ته‌ده‌کاته‌وه، له کاتی‌کدا که مه‌سیحیه‌کان باوه‌ریان به‌وه هه‌یه.

دووهم: فلو نه‌گه‌یشتو‌ته به‌لگه‌ی عه‌قلی و زانستی له‌سه‌ر په‌یه‌وندی نیوان خوداو
مرو‌ف له‌په‌ری وه‌حیه‌وه.

پاشان، ئه‌نتوئی فلو باوه‌ری به‌ خودای به‌دییه‌نه‌ر هه‌یه، به‌لام باوه‌ری به
نایینه ناسمانیه‌کان نییه، بۆیه به‌لایه‌نگری نایینی سرووشتی هه‌ژمارده‌کرت،
ئه‌گه‌رچی ناماده‌یی تیدا هه‌یه که باوه‌ر به‌ نایین به‌ییت ئه‌گه‌ر به‌لگه‌ی له‌سه
ده‌سته‌بکه‌وئیت.

له کوئایی به‌ره‌مه‌می به‌شی یه‌که‌م (شیکردنه‌وه‌ی کتییی خودایه‌ک هه‌یه) ئه‌و
قه‌سه‌یه بۆ ئه‌نتوئی فلو تو‌مار ده‌که‌ین که ده‌لئیت:

من ئیستا باوه‌رم به‌خودای تاك و ته‌نیا هه‌یه

واجب الوجود

ناماددی، هه‌یچ گو‌رانی به‌سه‌ردا نایه‌ت

توانای په‌ها و زانستی په‌های هه‌یه.

ته‌واوی چاکه له‌وه‌وه‌یه^(۱)

(۱) گومان له‌وه‌دا نیه که‌م ئه‌م جو‌زه وه‌سفه‌ی خودا تا پاده‌یه‌کی زۆر له‌گه‌ل بیروباوه‌ری نایینه ناسمانیه
یه‌کخوا په‌رسته‌کان یه‌کده‌گرتنه‌وه.

باشان فلو دەلېت: فەلسەفە نەركە سەرەككېيەكەى خۇى زۆر بە سەرەكتووىى جېيە جىي كەرد كاتىك گەيشتە لىككەنەوەى درووستبوونى بوون بەبوونى خودايەكى بەدېيەنەر، كە گەردوونى درووستكردووه بەجۆرىك كە گونجاو بىت بۆ پىشوازىكردن لە بوونەوەرئىكى عاقل و دانا، كە مرؤفە.

من لەرېنى عاقل بەوہ گەيشتەم، بەبىي هېچ دەستېووردانىكى غەببى سنوورشكىن، لە وەحى و مووعجىزە (ھەرەك چۆن لە نايىنە ئاسمانىيەكاندا ھەيە)، گەشتى من گەشتى عاقل بوو نەك گەشتى باوېر.

گەشتەكە تەواو دەكەين :

وەك تەواو كەرىك بۆ گەشتەكەى ئەتتۆنى فلو، كە لەسەر نايىنە ئاسمانىيەكان وەستا بەشى دووھى كىتېبى (گەشتى عاقل) مان نووسى، كە تىيدا بەلگەى زانستى و لۆژىكىمان خستەروو لەسەر پەيۋەندى ئىوان زەوى و ئاسمان و راستى نايىنى ھەق.

لەم بەشەشدا ئەم بەرھەمانەمان دەستكەوتووه :

يەكەم: بەلگەى گەردوونى ھەق Cosmic Argument

زانست سەلماندوويەتى كە گەردوونەكەمان سەرەتايەكى ھەيە و، لە نەبوونەوہ ھاتۆتە بوون، كە بە تەقېنەوہ گەورەكەى گەردوون ناسراوہ، كەواتە پىويستە بەدېيەنەرى يەكەمى ھەبىت. ھەرەھا ئەو وردەكارىيە سەرسورھىنەرى لە بنىياتى گەردووندا ھەيە، دلنيامان دەكاتەوہ كە دىزايەنەرىكى زىرەكى لە پشەوہ ھەيە.

سەرەپراى راستى و درووستى ئەم بەلگە لۆژىكىيە و پشەبەستنى بەزەمىنىكى پەقى زانست و فەلسەفە، بەلام ھىشتا زۆرن ئەوانەى لە داننان بەدىزايەنەرىكى زىرەكى بە توانا رادەكەن كە گەردوونى درووستكردووه و، نكۆلىكردنەيان لەم چەند خالە خۇى دەبىنىتەوہ:

۱- خستنه رووی هەندیک بۆچوون لەسەر بەلگەى ئەوەى که گەردوون سەرەتایەکی هەبە لە گەڵ بەلگەى ئەوەى که پێوستی بە بەدیھێنەری یەکەم هەبە.

لە گەرنگترین ئەو بۆچوونانەش بێردۆزی (گەردوونی ناچینگیر) و بێردۆزی (گەردوونی دایک)، که پەسپۆران پێیان وایە لە خەيالی زانستی نزیکە نەك زانست، چونکە هیچ بەلگەىەکی زانستی پشتگیری ناکات.

۲- دواى ئەوەى بێباوەران نەیانتوانی بگەنە بنچینەىەکی ماددى بۆ گەردوونە کەمان، هیچیان لە بەردەستدا نەما جگە لەوەى بڵێن دەکرێ گەردوون لە نەبوونەوه بێتە بوون، بەبێ هۆکار بەلام هەلەبى هەموو بەلگەکانیان دەرکەوت.

هەروەها ئەم قسەىە زانست لە بنچینەدا دەرپووخێنیت، چونکە زانست هەلەستیت بە گەران بەدواى پەیوەندى نێوان رووداو و بکەرەکەى، که بە یاسای هۆ و ئەنجام The law of cause and Effect ناسراوه، یەکیکە لە دانپێدانراوه عەقلىیەکان.

۳- دواى ئەوەى بێباوەران بێتوانا بوون لە پێشکەشکردنى لێکدانەوهیەکی ماددى بۆ درووستبوونی گەردوون لە نەبوونەوه، بایاندایە سەر هێرشکردنە سەر چەمکی خودایەتى و گوتیان:

- ئەگەر هەردەبێ دان بە بەدیھێنەری یەکەمدا بنیین، ئایە هەر دەبێ خودا بێت؟

زانیمان ئەو سیفەتەنە چین که پێوستە لە بەدیھێنەری یەکەمدا هەبن لە (ئەزەلیەت و، زانست و، دانایی و، توانا و، توانای برپاردان و ....) که بەرزى بکاتەوه بۆ پلەى خواىەتى، هەتا ئەگەر بێباوەرانیش ناوی بنین (سرووشت).

- ئەگەر بەدیھێنەری یەکەم خودا بێت، کێ درووستی کردووه؟

ئەوەى ئێمە بەدوایدا دەگەڕێن بەدیھێنەری هەموو بوونەوهرە، کەواتە ناییت خۆبىشى بەدیھێنەری هەبیت، کەواتە پرسیارەکە لە رووی عەقلى واقعییەوه هەلەبە.

- هەر کاتیک دیندارەکان لە پێشکەشکردنى لێکدانەوهیەکی زانستی بۆ دیاردەیهک بێ توانا بوون پەنا دەبنە بەر خودای پرکردنەوهى بۆشاییەکان God of Gaps و،

گومان لەوەدا نییه که زانست له ناییندهدا لیکدانهوهی ماددی بو دروستبوونی گەردوون له نهبوونهوه دهخاتهروو.

سهلماندمان که داننان به بوونی خودا بو پرکردنهوهی که مووکورتیه کی کاتیی زانست نییه، به لکو بو چهند پرسیکه که خویان ده لێن له دهرهوهی پسپۆری نهوان دایه، وهک نهوهی که چی له پیش ته قینهوه گهره که هه بووه؟ و چون ژیان به بهر مادهی نازیندوودا کراوه.

ته نانهت دهتوانین بلین: که ماددیگه راکان خویان وهک (خودای پرکردنهوهی بو شاییه کان پهنا ده به نه بهر زانست! بهو پییهی که بانگه شهی نهوه ده کهن که زانست ده گاته پیشکه شکردنی لیکدانهوهی ماددی بو هه موو پرسه غه بییه کان که فیکری ماددی له بهرامبه ریدا بیتوانایه.

گومان لەوەدا نییه که نهوهی ئیستا خستمانه روو له وه لامدانهوهی سی نکۆلییه که ده چیه سهر به لگه گهردوونیه که له سهر بوونی خودای به دهیه نهر و تا پلهی یه قین به رزی ده کاته وه.

دووهم: بنه مای مروی حه ق Anthropic Princ

نهوهی له بنه مای گهردوون و نهو یاسایانهی بهرپوهی ده بهن وردبیتته وه، به تهواری له وه تیده گات که گهردوون به جوړنک بنیاتنراوه که بو گه شه کردنی ژیان و مروف گونجاو بیت.

بوونی گهردوون له سهر نه م شیویه، پیوستی به کۆنترۆلکی وردی دهیان سهلمینراوی فیزیایی هیه. وهک بارستایی زور له تهنۆلکه کانی ژیر گهردیلهیی و بارگه و خیراییان، ههروهها هیزی کیشکردن و دوورکه وتنهوهی نیوان گه له ستیره کان و نیوان تهنۆلکه ورده کان و، خیرایی رووناکی و، چه ندانی تر.

ههر که موکوپیهک له نرخه نه م سهلمینراوانه دا روویدات، نهوا جینگیری گهردوون و ژیان ده شیوت.

بە ھەمان شیوہ خاسیەتە سرووشتییەکانی ھەسارە زەوی (قەبارە - ھیزی کیشکردنی - دووری لە خۆر - خێرای خولانەوہی - ئەستووری توێکلی زەوی - تاییەتمەندییەکانی ئاو...) زۆر بە وردی ڕێکخراوە، کە لە گەڵ درووستبوونی ژیان و بەردەوامبوونی و دەرکەوتنی مرۆف بگونجیت.

بنیاتی گەردوون و ھەسارە زەوی لەم شیوہیە کە گونجاوە بۆ درووستبوونی ژیان و مرۆف، کە بە لیکدانەوہی ئامانجی گەردوون (Why) ناسراوە، لە گەڵ بوونی ھیچ لیکدانەوہیەکی فیزیایی (ئامرازی) بۆ دیاردە سرووشتیەکان (How?) تیکنانگیرت. چونکە ھەرچی لە دەوروہەرمانە ئامراز و ئامانج بەرپۆہی دەبن، ئیمە بە ئاو دەرمانەکەمان قوت دەدەین تا شیفامان بۆ بیت.

ئەوہی بەھیزی بەلگە ی بنەمای مرۆیی زیاتر دەکات، ئەوہیە کە جیھان بە تەنیا ئامادە نەبوو بۆ ژیان و بەس، بەلکو بۆ دەرکەوتنی زیندەوہری ژیر و زیرەکی وە (مرۆف) یش ئامادەکراوە، بەوہی پێداویستییە دەروونی و عەقڵییە تاییەتیەکانی بۆ ئامادەکراوە، سەرەرای ئەوہی کە ئەندازەییەکی کەمتر لەوہش بەس بوو بۆ درووستبوونی ژیان.

سێھەم: پەیوہندی مرۆف بە خودا پەیوہندییەکی فیتری سۆزدارییە

چەمکە ئاینییە عەقڵییەکان، دەکرێ بابەتیانە بپۆرتن.

یەك عەقیدە و بیروباوەرە، بەلام لە زیاتر لە سەد قۆناغدا پیمان گەشتووہ. مرۆفی سەرەتایی پەنای بردە بەر ئەفسانەکان، پاشان بۆ فەلسەفە، ئەویش بۆ لیکدانەوہی دیاردە سرووشتییەکانی دەوروہەری، پاشان بۆ وەلامدانەوہی پرسە زانستییە گشتگیرەکانی.

سێ فیترەتیش لە دوای گەپان بە دوای ئەو دیاردە سرووشتی و پرسانە ھەبوون.

۱- ھۆشیاری فیتری بەبوونی خودا.

۲- ھەستکردن بە خواست لەسەر وەرگرتنی ئاینیک، کە لە ژياندا پشتگیری لە مرۆف بکات و ڕینگاو سەرەنجامی بۆ دیاری بکات.

۳- دامەزراوەی رەووشتی، ئەمەش بە پێچەوانەی ئەوێهە کە هەندێ کەس بانگەشە ی بۆ دەکەن لەوێ کە چەمکە رەووشتیەکان رێژەیین و، هەموو نایینەکان لەسەر چەمکی کۆکن کە ئەو لایەنە فیترییە مەرۆف پر دەکەنەوێه. بەلگەش لەسەر ئەو دەستگرتنی شونکەوتوانی نایینی کە بە نایینەکیانەوێه، ئەگەر زۆر شتی دژە عەقڵیشی تێدا بیت.

سەرپرای ئەوێه، نایین بە شێوێهکی گشتی دامەزراوەیە کە دەکرێ بە تەنیا لایەنیکی هەلبەسەنگینرت، ئەویش لە رێی هەلبەسەنگاندنی سێ پێکھاتە سەرەکیەکی (پێکھاتە ی پەیا مە کە - پێغەمبەر - خودا). پاشان دەکرێ بابەتیانە بریار لەسەر راستی و هەلبەسی نایینی ژیر لیکۆلینەوێه بدرت.

چوارەم: نایینی سرووشتی: د. جیکل و مستەر هاید

لایەنگرانی نایینی سرووشتی وایدەیینن کە خودا گەردوونی درووستکردووە و، یاساکانی دارشتوو کە بە شێوێهکی خۆکرد بەرپۆه بچیت، واتا گەردوون تەنیا خۆی بەسە و، پێوستی بە دەستیوێهردانی دەرەکی نییە (گەردوونیکی داخواه). ئەم تێروانینە، ئەگەرچی دان بە خودای بەدیھینەردا دەنیت، بەلام غەیب و هەرچی پەییوێهەندارە بە گەردوون و بوونەوێه دووری دەخاتەوێه، پاشان پیرۆزی لەبەر هەموو دیارەکان دادەمەڵیت بە مەرۆفیشەوێه. لەم لایەنە نایینی سرووشتی هاوشێوێه چەمکی سیکۆلاریزمە، کە ئەمیان چەمکیکی سیاسی کۆمەلایەتی نایینیە.

بیری سیکۆلار مەرۆف وەک بەشیک لە سرووشت سەیر دەکات، لەبەر ئەوێه سیکۆلارەکان نایین وەک سەرچاوەی زانست و رەوشت و یاسا رەتدەکەنەوێه، ئەوانە لە ئەزموونی مەرۆف وەرەگرن، لە کۆتاییدا مەرۆف لە جیاتی خودا بە رەها دەزانن. هەرەها سیکۆلارەکان وەک کوشتنی بەردەوامی عەقڵی مەرۆف سەیری باوێرپوون بە نایین دەکەن، لەوێ بێناگان کە نیچە کاتیک ئەو دەستەواژە ی گوتووێه ناماژە ی بۆ نایینی مەسیحی کردووە.

ھەر ھەروھا سیکۆلارەکان ئەوھى دیندارەکان ناماژەى بۆ دەکەن بەوھى کە فیتەرەتە (ھەستى خودایى و ئایینى و پەرھوشتى) وایدەیینن کە بۆ ماوھیین و بەدرئزایى مێژوو بۆ بەدیھینانى بەرژھوھندى مرۆف دانراون.

لە کۆتاییدا سیکۆلارەکان وایدەیینن کە مرۆف چەمكى خودای داھیناوە، تا لە کاتى پێویستیدا پەنای بۆ بیات و، ئەوھش مەبەستى نیچەبە کە گوتوویەتى: مرۆف خودای درووستکردووە.

پینجەم: خواپەتى و ھەستى ئایینى و دامەزرراوھى پەرھوشتى لە جیناتماندا چەسپاوە و ناوھندى دەمارى خۆپىشى لە مێشکماندا ھەبە

ئەگەر زانایانى دەرروناسى مرۆف وەك بوونەوھریكى سۆزدار دەیینن کە مەیلێكى سرووشتى ھەبە بۆ وەرگرتنى چەمکە پەرھوشتیبەکان و وەلامدانەوھى ھەست و سۆزە ئایینیبەکان، ئەوا بۆ زانایانى بايۆلۆجى سەلمینراوە کە ئەو فیتەرەتانە لە جیناتماندا چەسپاون.

بیردۆزى میزاج و پەرھوشت Entertainment and character inventory کە لە ناوھندە دەررونیبەکان پێشوازیبەكى گەرمى لیکرا ئەو واتایە دوویات دەکەنەو، چونکە بیردۆزە کۆمەلێک نامادەبى دیاریدەکات کە لە باوانەوھ بۆ مندالەکان دەمینیتەو، لەوانە نامادەبى بۆ تیبەراندنى سنوورى خودد Self - Transcendence کە مەیلی ئایینى و پۆحییەکانیش دەگریتەو.

دوای بیست سأل لە خستنه پرووی بیردۆزەکە، دین ھامەر کۆمەلێک جینى دیاریکرد کە وا لە مرۆف دەکات چەمکەکانى خواپەتى و دیندارى وەرېگریت و ناوى نا جینى خواپەتى یان جینى باوېر.

لە سەرھەتاکانى سەدەى بیست و یەكەم ھوارد گاردنەر (زیرەكى پۆحى - بوونگەرایى) وەك یەكێك لە جۆرەکانى زیرەكى ناساند کە مرۆف ھەبەتى.

لیکۆلەران گەشتونەتە ناوھندە مێشکیبەکان کە بەرپرسن لە ھەست و سۆزە پۆحى و ئایینیبەکانمان و، لە دەزگای حووفى بوونیان ھەبە، کە بەرپرسە لە

كاردانەۋە و ھەست و سۆز و، ھەرۋەھا لە تونكلى مېشكىشدا لە شوتنى بە يەكگەيشتنى بەشەكانى مېشك: دىوار و ناوك و دواۋە بوونيان ھەيە.

ئەو زانىيارىيە زۆرانە بوونە ھۆى دەرکەوتنى زانستىكى نوى كە لە بنچىنە مېشكىيەكان و دەمارىەكانى دىندارى دەكۆلىتەۋە و ناوى نرا Neuro - Theology.

شەشەم: دىل تەنيا ترومپاي خوتن نىيە

دىل كاريگەرى لەسەر فەرمانە عقلى و ھەستىيەكانى مېشك ھەيە، تا چارەگى سەدەى رابردوو، زانستەكانى شىكارى فسيۆلۇجى تەنيا ۋەك ترومپايەك سەيرى دىيان دەکرد، لەكاتىكدا نايىنەكان و شارستانىيەتە كۆنەكان و كلتورى گەلان بىرکردنەۋە و ھەست و سۆزبان بە دىل بەستۆتەۋە.

ھەندىك زانا ھەستان بە لىكۆلىنەۋە لەو ھەڧىزىيە و، گەيشتن بە چەند دەرەنجامىك كە تىروانىنمان بەرامبەر بە دىل لە رەگ و رېشەۋە دەگۆرپىت، لەوانە:

۱- دىل ۋەك موگناتىسىكى بەھىز و بەرھەمەينەرنكى كارەبايى چالاک كاردەكات و، بوارى كارۆموگناتىسى دىل كار دەكاتە سەر چالاکى كارەبايى مېشك و، ئەو كاريگەرىيە درىژ دەبىتەۋە تا دەگاتە قەدى مېشك (ناۋەندى بەرپۆبەردنى لە كۆنەندامى دەمارى خۆنەويست) و، لە وزەى مېشك (ناۋەندى فەرمانە كاردانەۋەيىەكان) و مېھاد (ۋىستگەى يەكەمى ھەست و سۆزەكان). و لە كۆتايىشدا بۇ تونكلى مېشك كە بەرپرسە لە چالاکىيە فكريەكانمان و ھەست و سۆز و رەفتارەكانمان و، لە رپى ئەو پەيوەندىيەۋە دىل كاردەكاتە سەر فەرمانە جۇراوجۆرەكانى مېشك.

ھەرۋەك چۆن پىۋەرە وردەكان سەلماندوويانە، كە كارلىك لە نىۋان بوارە كارۆموگناتىسىيەكانى دلى ئەو كەسانەدا رپوودەدات كە تا سى مەتر لە يەكەۋە دوورن!!

ئەو شەپۆلە كارۆموگناتىسىيانە زۆر زانىيارى ھەلدەگرن، ھاوشىۋەى شەپۆلەكانى تەلەفۇن و رادىۋو و تەلەفزيۇن و كەنالە ئاسمانىيەكان و ئىنتەرنىت، لىكۆلەرە

كارۋموگناتىسىيەكان واى بۇ دەچن كە پرودانى ئالوگۇرپى ئەو ھەست و سۆزە بەشىۋەيەكى باش يان خراب لە رپى ئەو كارلىك و تىكەلبونە پروودەدات.

۲- دل مىشكىكى بچووكى ھەيە! كە دور لە ناۋەندەكانى مىشكى (گەرە) تواناى رېكخستنى كارەكانى خۆى ھەيە، بەلكو ئەو مىشكە بچووكە بەشدارى ئاراستەكردنى چالاكى كارەباى مىشكەكانمانى ھەيە.

۳- دل ۋەك غوددەيەك كاردەكات، كە كۆمەلىك ھۆرمون دەرەدەدات كە بەشدارن لە ئاراستەكردنى كارى مىشك (سەرەراى فەرمانەكانى ترى) و، گرنگترىنيان ھۆرمونى سۆزدارىيە (ئەكسىتوسىن).

دۆزىنەۋەي ئەو فەرمانانە ئامازن بۇ ئەۋەي كە دل رۆلىكى گرنكى ھەيە لە ھەست و سۆز و بىرکردنەۋە، بەلام نامانەۋىت بۇ دەرەنجامى كۆتايى باز بەيىن، ئەگەرچى دلنيان كە لىكۆلىنەۋە بايۆلوجىيە نۆيەكان لە ئايندەدا پەردە لەسەر ئەۋە لاددەن كە چۆن مروۇف ۋەك دامەزراۋەيەكى تەۋاو لە (رۇج - دەرۋون - عقل - لاشە) ۋەك چۆن دى ئىن ئەي و مىشك رۆلىكى گرنكيان ھەيە لە ئاراستەكردنىدا، دلش ھەمان رۆل دەيىنىت.

ھەۋتەم: ئەي مروۇف. تۆكىي؟

تۆ تەنيا چەند ماددەيەكى كىمىيىي و بازنەي كارەباى نىت.

كاتىك زانا بايۆلوجىيە ماددىگەراكان بەرپەرچى كىشەي (خوودى مروۇفايەتى) يان داىەۋە، رېبازى وردكردنەۋە (اختزالى) يان بەكارھىنا، كە مروۇف ورد دەكاتەۋە بۇ ئەندامەكان پاشان شانەكان پاشان خانەكان پاشان تەنۆلكە پاشان گەردىلە پاشان بۇ پىكھاتەي ژىر گەردىلەيى، تا ئەو ئاستەي كە تەنيا بوارەكانى وزە دەمىنەۋە. يىگومان ئەمەش بۆتە ھۆى داتاشىنى ژيان (بايۆلوجيا) بۇ ماددە (فىزيا) و پىش ئەم قۇناغەش خودى مروۇفايەتى بوونى نەمايەۋە و جگە لە ماددە ھىچى تر نادۆزىنەۋە.

ئەگەر زاناينى بايولۇجى گەيشتىبەنە بنەماي دى ئىن ئەي و ميكانىزمى كاركردىنى سەرسۈرھىنەرى، ئەوا پىۋىستە بزائىن كە دى ئىن ئەي برىتى نىيە لە ژيان. دى ئىن ئەي ھىچ نىيە جگە لەو وەسفى كە پىۋىستە بنچىنەي مرۇفى لەسەر بىت، بەلام چۆن ئەو وەسفى مرۇفىكىمان لە گوشت و خوئىن بۇ دىنئىتە بوون، كە بە درووستكردن Morphogenesis، ناسراوہ ؟ نازائىن!

ھەرۋەھا ئەگەر تىرە كارۇ كىمىيائىيەكانى مېشك شىۋازى كارى ماددى مېشك بن، ئەوا ئەو ھەست و سۆزانەي ھەستى پىدەكەين و چۆن بىر لە چەمكە رپوتەكان (وہك نازادى و نكۆلىكردن لە خود) دەكەينەوہ، ئەوا ئەو تىرپانە ناتران لىكدانەوہى بۇ بكن، لە پاشان راستىيەكە ئەوہىيە كە بەو شىۋەيە سەيرى مرۇف بكنەين كە خودىكى ناماددى ھەيە كە چالاكىيە عەقلىيە جىاوازەكان ئەنجام دەدات و مېشك وەك نامرازىك بەكار دەھىنئىت.

لىكۆلىنەوہ زانستىيەكان و ھزرى فەلسەفى لەم سالانەي دوايىدا گرنگىيان بە خودى مرۇف داوہ، كە چالاكىيەكانى مېشك لە رپوى عەقلى و ھەستى و ئايىننىيەوہ ئاراستە دەكات و، بە ھەمان شىۋە بە دواي بەلگەي مانەوہى ئەو خودە لە دواي مردنى جەستە (رۇح لە دىدىكى ئايىنىدا) دەگەرپىت و دەكۆلىتەوہ.

وادىارە گەيشتووينەتە دوورپانئىك و، لەسەرمان پىۋىستە يان دان بەوہدا بنىين كە خودى مرۇف مەھالە لە كىمىيا و فىزىيا دابتاشرىت و، لەسەرمان پىۋىستە لە دەرگاي زانستە ئايىننىيەكان بەدەين تا ئەو مەتەلەمان بۇ بدۆزىتەوہ، يان ئەوہتا زانست بگۆرپىت بۇ ھۆكارىك بۇ سەلماندى ھزرە ماددىيەكانى پىشۋەختە، لە جىياتى ئەوہى نامانجى گەرپان بىت بە دواي حەقىقەتدا.

واتە زانست بۇ گەرپانە بەدواي حەقىقەت، نەك بىكەينە نامرازىك بۇ سەلماندى ئەو ھزرە ماددىيەكانى پىشتىر برىارمان لەسەر داوہ.

هەشتەم: زانست نامرازی بیباوەران و جینی تۆمەتباری نووندەرەوهکان

له فیکری مرۆڤدا له بهرامبەر چەمکه دۆزراوهکانی زانستدا دوو ناراستەیی دژیهک درووستبوون، ناراستەیهکی بیباوەر که زانستی کردە داردهستی سەلمانندی چەمکهکانی خۆی و، ناراستەیهکی دیندارانه که وایدهبینیت خودی مرۆڤ بوونیککی غەیبی هەیه و له گەڵ بوونی ماددی جهسته په‌یوهندی نییه. ئەو ناراستەیه وایدهبینیت که په‌یوهندی نیوان جینات و میسک و دل و نیوان هەست و سۆزه نایینی و رۆحیه‌کان به‌لگه‌ی نکۆلیکردن له دیدی غەیبی بۆ خودی مرۆڤایه‌تی (رۆح) ده‌داته دهستی بیباوەران.

گومانیش له‌وه‌دا نییه که پێوسته هەر یهک له شته ماددیه‌یه‌کان و شته غەیبیه‌یه‌کان له شوێنی خۆیاندا دابنرێن، پاشان به یه‌که‌وه به‌سه‌رتن‌ه‌وه، له‌لایه‌نی فیلکردن و هه‌لبه‌ستن نا، به‌لکو له‌لایه‌نی داننان به حه‌قیقه‌تدا.

زانستی نامراز...

بیباوەران دۆزینه‌وه زانستییه‌کانیان له بواری گه‌ردوون و ژیان به هه‌ل زانی تا بانگه‌شه‌ی ئەوه بکه‌ن که پێوستیمان به‌خودا نییه، چ بۆ درووستبوونی ئەو دیاردانه یان بۆ به‌ردهوام بوونیان.

وه‌لامه‌کانی (گه‌شتی عەقل) له ده‌وری به‌لگه‌کانی بیباوەران ده‌خولیت‌ه‌وه له‌سه‌ر ئەوه‌ی که چاوه‌ڕوانی زانست ناکرێ تا ده‌گاته لێکدانه‌وه‌یه‌کی ماددی بۆ ئەو کێشانه‌ی فه‌یله‌سووفه‌کان و زانا مسو‌لمانه‌کان وروژاندوویانن (وه‌ک درووستبوونی گه‌ردوون له نه‌بوونه‌وه و، سه‌رچاوه‌ی وردی رێک‌خراوی یاسا فیزیاییه‌کان و، درووستبوونی ژیان له ماده‌ و، ئەو توانا سه‌رسو‌په‌ینه‌رانه‌ی عەق‌لی مرۆڤ هه‌یه‌تی)، له‌به‌ر ئەوه داننانمان به‌خودایه‌کی دانای به‌دییه‌نه‌ر له نه‌زانیی زانستی سه‌رچاوه‌ی نه‌گرتووه تا دواتر بره‌وت‌ه‌وه، به‌لکو له بیتوانایی کۆتایی زانا ماددیگه‌راکان سه‌رچاوه‌ی گرتووه، که داد‌گه‌ره‌کانی خۆیان له‌و پرسانه‌دا داوا ده‌که‌ن بۆ نایین و فه‌لسه‌فه جیه‌یلدریت.

زانست له ناو قەفەسى تۆمەتدا...

وہلامەکانی (گەشتی عەقل) بۆ دیندارەکان و توندپەرہوہکان کہ زانست تۆمەتبار دەکەن، له دەوری ئەم چەند خالەى خواریوەدا دەخولیتەوہ:

۱- پەیوەندی ھۆکاری له نیوان خودی مرۆف (رۆح/ نەفس/ عەقل) و لاشە له پرووی ئاینییەوہ سەلمینراوہ، بە نایەتی قورنانی پیروۆز:

﴿يَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا﴾ الإسراء: ۱۰۷

واتە: خیرا سەری رۆژ و نەوازش دادەنەوینن.

﴿رَكَّاعِيْنَ هُمْ مِمَّنْ سَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ قَوْمًا يَمْنُكُونَ﴾ المائدة: ۸۳

واتە: دەبینی چاوەکانیان ئەسڕینی خوشیی ھەلدەرپۆزیت.

ھەرۆھا زانستیانەش سەلمینراوہ، (ھەر یەکیکیش له ئیمە ئەگەر سەرنجی کەسانی دەوروپەری بدات تیبینی دەکات) کہ ھۆکارە بۆ ماوہییەکان کاریگەرییان لەسەر ئاراستە ئاینیی و رپوشتییەکانمان ھەیە.

۲- پەیوەندی نیوان خودی مرۆف و لاشە ئەوہ تێدەپەرپۆزیت و لاخی سواریی رۆح بیت، یاخود لاشە شتیکی کەم بیت کہ مرۆف تەنیا بە سوککردن و بەجێھێشتنی بتوانیت رۆحی بەرزبیتەوہ. چونکہ خودا وەك بوونیکى تەواو و گشتگیر سەیری مرۆف دەکات.

قۆناغەکانی کردنە شاھید و تەکلێف و فەرمان بە چاکە و قەدەغەکردنی خراپە و، حەشر و حیساب و، پاشان ژیانى ئەبەدی لە بەھەشت یان دۆزەخ، ھەموو ئەوانە بۆ رۆح و جەستەن و بە یەکەوہ بەستراون و ھەر یەکەیان عاقیبەت و ئەنجامەکانی ئەوہ ھەلدەگرت کہ پێکھاتەکەى تر کردوویەتى.

لەبەر ئەوہ پێویستە دید و بۆچوونمان دەربارەى مرۆف بەو پێیەى گشتگیر و تەواوہ دووبارە داہەرپۆزینەوہ، ئەو کاتە توانای ئەوہمان دەبیت کہ وینای پەیوەندی

بايۇلۇجى نيوان لاشە و رۇخانەتییەکان و ھەست و سۆزەکان و رەفتارەکان بە ناسانى بکەين.

۳- دەردى گەلەكەمان لە پشتگۆرئىخستنى ھۆكار و دەرەنجامەكانە، بە بيانوى ئەوئى كە خودا ھەرچى بىھوت دەيكات، تەنانت زۆرئىك ھەن كە جياكردنەوى ھۆكار و دەرەنجامەكان بە مەرچى تەندرووستى بيروباوەر دەزانن! ئەو بابەتەش كاريگەرى لەسەر ھەموو ژيانمان داناو، بەو بابەتەش كە ئىمە خەريكين قسەى لەسەر دەكەين.

۴- پيويستە لە بىركردنەوى زانستىدا جياوازى بکەين لەنيوان زانيارى زانستى و تەئويل و ليكدانەوہەكانى. ئەگەر بيباوہران بوونى پاشخانئىكى بايۇلۇجى بۇ ھەست و سۆزەكان دەكەنە بەلگە لەسەر ماددىيەتى مرؤف و ھەلەبى چەمكە ئايىنيەكان، ئەوا ھەمان زانيارى (پاشخانى بايۇلۇجى ھەستەكان) وەك بەلگە بۇ فيترەتى ئايىنى و پەوشتى بەكاردىت، كە دىندارەكان دەلئىن لە جىنەكانماندا ھەيە و لە ميئشكاندا بەرنامەپيژ كراوہ.

۵- لەسەر ئەو دىندارانەى گرنكى بە زانست و فەلسەفە دەدەن پيويستە كە بەرپرسيارىتەكەيان لە (نوتكردنەوى گوتارى ئايىنى) بگرنە ئەستۆ، دواى ئەوئى خستنەرووى خراب و پرووكەشى ھزرى ئايىنى بووہ ھۆى دووركەوتنەوى زۆر لە مسولمانان و نا مسولمانان لە ئايىن.

۶- لەو سى دىمەى كۆتايىدا جىھان گرنكى زۆرى بە پەيوەندى نيوان بايۇلۇجيا و ئايىن دەدات و، ئەمەش ھەلئىكى زۆرپىنە بۇ پرووبەرپروبوونەوى بيباوہرىي. ئەمەش بە نكۆليكردن لە زانست و دەستكەوتەكانى نايىت، بەلكو جەخت لەسەر ئەو دەكەينەوہ كە زانست بۆتە دەروازەى راست و فراوانى بيروباوەر بۇ ھەموو مرؤفايەتى لەم قۇناغەى ئىستادا.

﴿ سَرِيهَمْ ءَايَتِنَا فِي الْاَفَاقِ وَفِي اَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَبَيِّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ اُولَئِكَ

يَكْفُرُ بِرَبِّكَ اِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴿٥٣﴾ فصلت: ٥٣

نۆپەم: مەرۆف بۆ ئامانجىك بەدپهتزاوه

سەرچاوه .. رېنگا .. كۆتا

ئىسلام جيا له ئايينه يەكخوا پەرستەكانى تر و ئايينهكانى تر تاكه ئايينه له گرنگيدان بە وردەكارى پرسى بوونى مەرۆفايهتى: سەرچاوه .. رېنگا - كۆتا. گرنگيدانى ئىسلام بەم پرسە، جەخت لەسەر ئەو دەكاتەوہ كه ئىسلام ئايىنى حەقە؛ بەو پييهى ئامانجى ئامانجەكان له ئايىندا ئەويە كه مەبەستى خودا له بوونەوهرەكانيدا پروون بکاتەوہ.

ئەوہ دئليا دەكەينهوہ كه گەشتى مەرۆف له بووندا (ديار و غەيبى) وەك ئەوہى ئىسلام دەپخاتەرپروو له هەموو قوناغەكانيدا لەبەردەم بپيژىنگى عەقلىدا دەچەسپيئ و پاشان وەك حەقىقەتپيكي زانستى رەها دەرەكەوئت.

ئەو رېبازەى ئىسلام بۆ مەرۆفى دياربىكردووہ تا له پەيوەنديدا بيت لەگەل خودا (كه ئەوہ ئامانجى بوونى مەرۆفە)، لەسەر ئەم چەمکانەى خواوہوہ وەستاوہ:

۱- فیترەتى ئايىنى مەرۆف واى لیدەكات هەست بە بوونى خودا بکات و، پالئەريەتى بۆ پەيوەندىکردنى بە خوداوہ. پاشان ئايىنى حەق ديت تا عەقلى مەرۆف بدوئيت و رېنگاى باوهر تەواو بکات، (نوور لەسەر نوور).

۲- عەقل بە تەنيا (بە بى هيدايەتى خودايى، كه له رېبازى راست خوئ دەنوئيت) مەرۆف بەرەو هاوئل دانان دەبات (واتە دانان بە خوداى تر).

۳- له كاتىكدا كه هەستەوهرە مادديەكان (بيستن - بينين - بەرکەوتن...) بىج توانان له دەرک کردنى خودا، ئەوا پيويستە له رپى بىرکردنەوہ له بەلگەكانى خودا هەست بە خودا بکەين، له رپى:

کتىبى خوئراوى خودا: قورئانى پيروز

کتىبى بينراوى خودا: ئاسۆكان و دەروونى زيندووہكان.

لهبر نهوهی که قورنانی پیروژ ریبازی گه‌یشتن به خودای له سح وشه‌دا
کۆکردۆتهوه: (فیتپهت - عه‌قل - وه‌حی)

ده‌یه‌م: نهوهی که عه‌قلی ساغ ده‌رکی پیده‌کات له یه‌ک خالدا له‌گه‌ل ریبازی ئیسلام
به یه‌ک ده‌گات

ئیبین توفه‌یل (فه‌یله‌سوفی نه‌نده‌لووسی که له سه‌ده‌ی ده‌ی زاینی ژیاوه)
له‌ چیرۆکی (حه‌یی کورپی یه‌قران) نه‌وه‌مان بۆ ده‌خاته‌پروو که چون عه‌قلی
فه‌لسه‌فی توانی بگاته خودای به‌دیپهنه‌ر و، هه‌ندیک له‌ سیفه‌ته‌کانی و زیاتر له
نه‌تتۆنی فلو، به‌وه‌ی که له‌ رپی عه‌قله‌وه نه‌وه‌ی دیاری کردوه که په‌یوه‌ندی
نیوان خودا و مرو‌ف چون بیته.

هه‌روه‌ک چون ئیبین توفه‌یل نه‌وه‌ی دووباته‌کردۆته‌وه، که نه‌وه‌ی ریبازی ئیسلام
ده‌یخاته‌پروو و، نه‌وه‌ی عه‌قلی ساغ (به‌ بی وه‌حی ناسمانی) پنی ده‌گات له
چه‌مه‌که‌کانی حه‌ق و چاکه و جوانی، راجیایی له‌ خالیکدا به‌ یه‌ک ده‌گه‌ن.

خوینه‌ری به‌ریز...

له‌ ئیستادا که گه‌یشتی به‌ کۆتایی له‌وانه‌یه‌ ده‌ره‌نجامه‌کان و کۆتایی کتیه‌که
بۆت ده‌رکه‌وتبیته‌ که (گه‌شتی عه‌قل) گفتوگو له‌ گه‌ل پینج جو‌ر عه‌قل
ده‌کات، که بیگومان تۆ له‌ خانه‌ی یه‌کین له‌و پینجانه‌ دای:

۱- دینداریک که ده‌یه‌ویت باوه‌رکه‌ی به‌رز بکاته‌وه، له‌ باوه‌ری سه‌ر ناسنامه‌ بۆ
باوه‌ری دلنیا، تا دل‌ی پر بیته‌ له‌ هه‌ستکردن به‌وه‌ی که خودا حه‌قه:

﴿ سَرُّيْهِمْ ءَايَاتِنَا فِي الْاَفَاقِ وَفِي اَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَّبِعِنَا لَهُمْ اَنَّهُ اَلْحَقُّ ﴾ فصلت: ۵۳

له‌وانه‌شه‌ مرو‌ف له‌ په‌لی ترس نزیکیته‌وه:

﴿ اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ ﴾ فاطر: ۲۸

۲- دینداریک که حه‌قیقه‌تی مرو‌فی له‌لا ونه، وه‌ک بوونه‌وه‌رنکی ته‌واو و گشتگیر
له‌ لاشه‌ و ناماددی (رۆح نه‌فس عه‌قل). و پاشان دیدیکی کورانه‌ی که‌م

ریژی بهرامبر لاشه هیه و، له مروڤدا (وهك بوونهوهرئکی راسته‌قینه) جگه له خودی ناماددی هیچی تر نابینیت.

۳- دیندارئک که وایده‌بینیت بیرکردنه‌وی بهرامبر ئاین که له‌سهری په‌روه‌ده بووه ((ته‌واوی ته‌واوه))! بۆیه حه‌قی به‌عقل و زانست نه‌داوه بۆ پته‌وکردنی دامه‌زراوه‌ی باوهر. به‌مه‌ش زۆر شتی لی ونبووه و له‌وانه‌یه کار گه‌یشتیته نه‌وه‌ی بیته‌یه‌کئک له‌و کۆمه‌لانه‌ی دوای نه‌مه.

۴- دیندارئک که به‌قسه (گه‌وره‌کانی) بیباوه‌پران ده‌ریاره‌ی به‌شدارئ زانست له‌ دنیاکردنه‌وه‌ی چه‌مکه‌ بیباوه‌په‌یه‌کان سه‌رسامه، ته‌نانه‌ت نه‌و قسانه‌ش که ده‌لین ((خودا وه‌همیکئ گه‌وره‌یه‌و، ئاین تلیاکئ گه‌لانه))؛ بۆیه هه‌ستیکی شاراهه به‌کهم و کورتئ له‌ ده‌روونیدا درووستده‌بیت له‌ بهرامبر نه‌وه‌ی که تاکئکه له‌و کۆمه‌له‌ دواکه‌وتووه (دینداره‌کان) له‌ جیاتی نه‌وه‌ی هه‌ست به‌ شانازی بکات.

۵- بیباوه‌په‌رئک که به‌ زانست بارگای بووه، چ له‌ خو به‌ گه‌وره‌ زانی بیت یان نه‌زانی، و له‌ زانستدا به‌لگه‌ی بیباوه‌په‌ری ده‌بینیت نه‌ک به‌لگه‌ی باوهر، بۆیه له‌سه‌رمان پیوست بوو که حه‌قیقه‌ته‌که‌ی بۆ روون بکه‌ینه‌وه تا له‌ نه‌فسی خو‌ی رزگاری بکه‌ین.

هیوادارم خو‌نه‌ری نه‌زیزم له‌ (گه‌شتئ عقل)ی نه‌نتونی فلو و گه‌شتئ مندا شتیکی وای ده‌ستکه‌وتبیت که له‌ گه‌شتئ خو‌یدا یارمه‌تی بدات.

له‌ کۆتاییدا به‌یه‌قین و نه‌زموونه‌وه ده‌لیم:

فهلسه‌فه‌ ده‌ریایه‌که‌ جیاواز له‌ ده‌ریاکانی تر، له‌ که‌ناره‌کانیدا ده‌فه‌وتی، به‌لام له‌ قولاییدا هه‌ست به‌ ئارامی ده‌که‌ی.

ئايا گهشتينه كۆتايى گهشتى عهقل؟

به پراستى قسه بيه كى جادووى بوو، كه له كاتى گهشته كه مدا (گهشتى عهقل) دانايهك پىي گوتم: كاتيك سهرنجى دهوروهت ددهدى، به جورنك سهرنجى بده وهك نهوهى يه كه مين جار بيت بيبينى، راهاتن به شته كانى دهوروهت مان بوته بهردهيهك له بهردهم نيمه و پراستيه كان، كه پىي ده لىن (بهردهى راهاتن).

ناموزگار بيه كه م وهرگرت، دواى نهوهى وام ههست ده كرد كه له جيهان يكي تر دام، هه موو شتيكى دهوروهت به نوئ دههاته بهرچاو و به ليشاو پرسيار به بيرمدا دههات، لهو كاته دا وتهى نه رستوم بيرده كه وته وه كه ده لىت (به سهرسامبون فلهسه فه دهستپده كات).

نه گهرچى گهشتى عهقل لهو پراسانهى خستومانه تهر وو يه قينى پيه خشيوم، له هه مان كاتدا گر كاتيك له ناره زووى زانستيشى له ناخدا درووست كردووه، ريك وهك نهوهى پيغه مبهرى خودا (صلى الله عليه وسلم) نامازهى كردووه: (دوو جور كهس قهت تير نابن: داواكارى زانست و داواكارى پاره).

تير وانينه سهرسور هينه ره مندالانه بيه كه منى دا به دهستى كيشه گه لىك كه زور گه وره تر بوون له وهى وه لاميان دا به وه، به ممش به وه لامدانه وهى نهو كيشانه تامى (سهرسامى يه قين) ام كرد، نهوهى كه نه بو به كرى سدديق (پرهزاي خواى له سهر بيت) له دووعا كانيدا دهيفه رموو: (خودايا زياتر به خوته وه سهرسامم بكه)!!

بو روونكر دنه وهى نه وهش، هه وونه يهك دىنمه وه:

قورپاننى پيروزم ده خوئنده وه، لهوئ سهرنجى نيعمه ته كانى خوداى به ديهينه رى كار به جيم ددها، له وانه نيعمه تى (بينين)، جا كاتيك به (ديده نوئكه) دوزينه وهى زانستى نوئ ده ربارهى نهو ههسته تووشى سهرسورمانى كردم:

رووبه رى توپرى چاو سه نتيمه ترنك ده بيت و، نهستور به كهى نيو ملليمه تره و، نهو به شه تهنكه بچووكه سه د مليون ده ماره خانهى تيدايه كه له پينچ چين ريز

بوون! جا كاتىك تەنيا فۇتۇنىك لە رووناكى بىكەرتتە سەر، ئەوا كۆمەلىك كارلىك دەستىدەكات كە سەد ھەزار بەشى كىمىيالى لەخۇ دەگرت!

ئەمەش دەيتتە ھۆى ئەوھى كە لە ھەر چىركەيەكدا دە وئتە بىكەونە سەر تۆرى چاۋ، كە ھەر يەككىيان لە مىليۇنىك خال پىكىدەت، ئەگەر ئەو كىدارە بە چاۋنىكى ئەلىكترونى بىچونىن دەبىنىن كە پىۋىستە ئەو كۆمپىوتەرھى چاۋە ئەلىكترونىيەكە كۆنترۇل دەكات لە يەك چىركەدا مىليارنىك كىدار ئەنجام بەدات تا بىگاتە ئەنجامىكى نىزىك لەو ئەنجامە.

چۈن چاۋ سىفەتە فىزىيىيەكانى رووناكى ناسىن تا سىفەتە بايۇلۇجىيەكانى پىكىنىت تا بتوانىت تەواۋ بىت و لەگەلىدا خۇى بىگونجىنىت؟ چۈن ئەو گونجانەى نىۋان فۇتۇن و دەمارەخانەكان پەيداۋو؟ بۇچى لاشەى مرۇف لە شەپۇلە كارۇموگناتىسىيەكان تەنيا رووناكى ھەست پىدەكات؟

چاۋ بە تەواۋى و بى كەموكۇرى لەگەل تەقىنەۋە گەورەكەى زىندەزانىي كۆمپىرى، بەر لە پىنچ سەد مىليۇن سال درووستىۋو، ھەرۋەھا سەلمىنراۋە كە يەك جىنى لە پىشتەۋىيە كە بە ناۋى (pax-6) ناسراۋە و لە ھەموو چالەكاندا بە جىاۋازى جۇرەكان بەم جۇرەيە. ئەمەش واتاى ئەۋە دەگەيەنىت كە چاۋ بە پەرەسەندىيى ھەرپەمەكىي درووستنەۋو، ۋەك داروونىزمەكان بانگەشەى بۇ دەكەن و، پىۋىستە بەدەيىنەرنىكى زىرەكى ھەيتت.

كاتىك لەۋە تىنگەيىشتم مووچىركم بە لەشدا ھات، بەتايبەت كاتىك زانىم روانىن شتىكە و بىنىن شتىكى ترە. چۈنكە سەررەپاى ئەۋەى كە روانىن چالاكىيەكى فىزىيالى زۇر ئالۇزە، بەلام بىنىن (كە واتاى ئەۋەى دەبىنىن بىزانىن) شتىكى ترە لە جىھانىكى ترەۋىيە، جىاۋاز لە جىھانى ماددە و ياسا سرووشتىيەكانى.

ئەم بىر كىردنەۋىيە چەند پىرسىارنىكى تىرى خىستە مىشكەۋە؛ بۇ نمونە چۈن خەۋنەكانمان دەبىنىن و، واتاىان چىيە و، چۈن ئەو كەسەى بە كۆپرى لەدايك بوۋە خەۋنەكانى دەبىنىت. ھەرۋەھا چ جىاۋازىيەك ھەيە لەنىۋان مىكانىزمەكانى بىنىنى كارۇكىمىيالى لە مىشكدا و ئەۋەى لە واقىعدا دەبىنىن و، ئەۋەى لە

خەونەكانماندا دەيبىنين و يان ئەو ھەلاوسانەى بىينىنەى لەلاى نەخۆشەكانى
شېروفينيا روودەدات و.. چەندىن پرسیارى تر!

ئەگەر پېشتەر (وەك نمونە) چەند نەيئىيەكى زانىارىم خستىتەر و روو كە دید و
تېروانىنە نوئكەم نىشانىاندام، دوای ئەوەى پەردەى راھاتنم لادا، بۆم دەرکەوت
كە ھەر وردەكارىيەكى بوونەوەر لە دەوروبەرمان نەيئى ھاوشیوہى لەخۆ گرتوہ.
دەتوانى رابمىئى لە:

ھەر رووہكىك لە مېرگىكدا سنوورى زىرەكتىن كۆمپىوتەر تىدەپەرىئىت لە
مامەلەكردنىدا لەگەل سىستەمى دەوروبەرى: ھىزى كىش كەردن و تىشكى خۆر
و ئاو و ھەوا...!

ئەو گولانەى چىژ لە رەنگ و بۆنى وەردەگرىن زۆرىەى خواردى رووہكىمان
بۆ دابىن دەكەن!

مىشولەى سەر درەختى ميوەكان بەسەر ھەموو ئەو كىشانەدا زال دەيئت كە
پووبەرپووى ئەندانزارانى فرىن دەيئتەوہ، بەوہى كە دوو سەد جار لە يەك چركەدا
بالەكانى لىكەدەدات!

لە نيوان بلورە شەش لايە كرستالىيەكانى بەفردا دوو دانەى ھاوشیوہ نايىنى،
رئك وەك پەنجەمۆرى پەنجەكانمان!

جىي خۆيەتى كە مېيىنەى بالندەكان بە دەنگى نېرىنەكان مەست بن، بەلام
ئىمەى مرؤف بۆچى پىي مەست دەيىن، كە جگە لە چەند لەرىنەوہيەك لە
ھەوادا ھىچى تر نىن؟!!

بۆچى بوونەوہرى چەندخانەى درووست بوون، لەكاتىكدا بوونەوہرە يەك
خانەيىەكان لەرووى بايۆلۆجىيەوہ بەتواناترن؟!!

بۆچى زۆربوونى رەگەزى درووست بوو، سەرەپاى ئەوہى كە زۆربوونى
نارەگەزى گەرەنتى نەمرى زىندەوہرەكان بوو كە نە پىرىيان تووش بىئت نە
مردن؟!!

له كۆتايى ئەو نمونانە لە گەل خانەى زىندوودا ھەلۆەستەيەك دەكەم، كە لە چركەيەكدا دوو ھەزار بەشى پرۆتەين درووست دەكات. ئايا دەزانى كە ئەم كردارە بۆ زىرەكتەين و بەتواناتەين كۆمپيوتەر مليار مليار سالى دەويت (واتا نزيكەى ۱۰^{۱۷} سال) تا لەرووى تيۆرييەوہ لە چاوى بكاتەوہ؟!

ئەمانە چەند نمونەيەكن لە سەدان و ھەزاران نمونەى تر.

بىر كەردنەوہ لەو بابەتانە وايلىكردم كە دلىابم لەوہى كە (گەشتى عەقل) تەواو نەبووہ و تەواو نايىت.

بەكارخستنى عەقل بۆ دەورويەرمان وەك ئالوودەبوونى كەسى ئالوودە وايە، ھەرچەند زياتر بە كارى بينىت زياتر ئارەزووى دەكات.

ھەر كات پەردەى راھاتنمان دراند و بە جۆرىكى تر سەيرى دەورويەرمان كرد، ئەو كات لەو بوونەوہ رووناكى دلىابى سەرسورھينەرمان پيدەگات!

بەو قسەيەش كۆتايى دىنم كە پىشتريش باسم كرد، بەوہى كە مرؤف نايىت باوهرى وەك ئەو كەسە وايىت كە دەلىت:

I made up my mind. don't bother me with facts

من برواى خۆم يەكلا كەردۆتەوہ و لا پەرەكانم پىچاوتەوہ، بۆيە بە حەقيقەت و راستەقينە نوئكان بىزارم مەكە!

پیرسته وشه

ف

نازادی : ۸، ۳۷، ۳۸، ۶۰، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۲، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۸۳، ۳۲۰، ۳۲۴، ۳۴۶، ۳۶۰، ۳۷۷

نایین : ۶، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۷، ۲۲، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۳، ۳۷، ۳۸، ۴۵، ۴۶، ۵۱، ۶۴، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۳، ۱۵۳، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۹۶، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۱، ۲۱۸، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۵۶، ۲۸۰، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۰۶، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۱، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۲۶، ۳۳۱، ۳۳۵، ۳۴۳، ۳۴۶، ۳۵۱، ۳۵۶، ۳۶۱، ۳۶۳، ۳۶۶، ۳۷۸

نهرستق : ۶، ۱۳، ۲۰، ۵۵، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۶، ۱۱۸، ۱۷۸، ۱۸۲، ۲۰۹، ۲۵۵
نه‌فسانه : ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۹۸، ۳۲۶

نه‌فلاتون : ۵۵، ۵۶، ۶۳، ۹۱

نه‌تتونی فلو : ۵، ۶، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۳، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۴، ۸۴، ۹۲، ۱۳۳، ۱۳۶، ۱۴۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۸۲، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۸۷، ۲۹۲، ۳۰۹، ۳۱۱، ۳۱۷، ۳۳۶، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۷۶، ۳۷۹

نه‌نیشتاين : ۴۱، ۴۶، ۸۸، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۳۹، ۱۷۶، ۲۳۲، ۲۶۵

۲۸۸

نېين توفيل : ۳۳، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۳، ۳۶۵

نيسحاق نيوتن : ۱۰، ۹۹، ۱۰۵، ۳۷۶

نیسلام : ۲۵، ۲۶، ۵۳، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۰۹، ۳۰۱، ۳۰۴،
۳۱۰، ۳۱۳، ۳۱۸، ۳۲۳، ۳۶۴، ۳۶۵

ب

بارگه : ۹۳، ۱۷۵، ۳۵۴

باوهر : ۵، ۱۳، ۱۶، ۳۱، ۳۸، ۴۶، ۴۷، ۴۹، ۵۲، ۶۸، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۸۰،
۹۰، ۱۳۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۶۸، ۲۸۲، ۲۸۳، ۳۰۶، ۳۲۹،
۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۷، ۳۶۴، ۳۶۶، ۳۷۷، ۳۷۹

بایؤلوجیا : ۳۳، ۴۶، ۷۷، ۱۱۸، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۸، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۵۸،
۲۶۸، ۲۹۵، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۵۹، ۳۶۳، ۳۷۹

بنچینه : ۱۹، ۲۰، ۵۷، ۸۰، ۹۱، ۱۳۰، ۱۳۸، ۱۵۲، ۱۸۳، ۲۳۲، ۳۵۸

بهلگه : ۱۷، ۳۰، ۳۲، ۴۳، ۵۶، ۶۱، ۶۶، ۶۸، ۷۵، ۷۶، ۸۳، ۸۵، ۸۷، ۹۰،
۹۸، ۹۹، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۵۱، ۱۵۳،
۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۵، ۱۷۶، ۱۸۶، ۱۸۸، ۲۰۲، ۲۱۵، ۲۵۳، ۲۶۳، ۲۶۹،
۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۴، ۲۹۶، ۳۰۹، ۳۱۷، ۳۳۵، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۵۰، ۳۵۱،
۳۵۲، ۳۶۳، ۳۶۷

بوونهور : ۷، ۶۵، ۸۷، ۱۲۱، ۱۳۳، ۱۵۲، ۱۶۳، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۳،
۲۸۹، ۳۲۳، ۳۳۴، ۳۴۱، ۳۶۹

بیرکردنوه : ۱۹، ۲۷، ۳۷، ۴۶، ۵۵، ۷۷، ۸۶، ۸۷، ۹۱، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۳۱،
۱۳۲، ۱۳۷، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۶۱، ۱۸۵، ۱۹۷، ۱۹۸،
۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۵، ۲۳۳، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۸، ۲۶۸، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۸۱، ۲۹۱،
۳۲۱، ۳۲۲، ۳۳۹، ۳۴۳، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۴، ۳۷۰، ۳۷۸

بیروهوش : ۴۱، ۳۷۶

بیباوهری : ۶، ۱۰، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۱، ۳۱، ۳۲، ۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۱، ۴۴، ۴۶،
۴۸، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۷، ۶۰، ۶۷، ۶۸، ۷۳، ۷۴، ۷۸، ۸۰، ۸۷، ۹۲، ۱۰۲،
۱۰۸، ۱۲۷، ۱۳۱، ۱۳۴، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۵۱، ۱۶۲، ۱۷۷، ۱۸۲، ۲۵۶، ۲۸۴،
۲۹۴، ۲۹۵، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۶۶، ۳۷۶

پ

پەرسەندەن : ۴۳، ۴۴، ۵۸، ۷۴، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۱۰۸، ۱۲۴، ۱۳۳، ۱۳۴،
 ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۸، ۲۸۲، ۲۸۳
 پەیرەو : ۷۹، ۱۹۶، ۲۷۹، ۳۰۷، ۳۱۸، ۳۳۵، ۳۸۰

ت

تۆماس وارین : ۷۴

ج

جۆرج والد : ۱۲۴
 جۆن بارۆ : ۱۰۸، ۱۶۸
 جۆن پارۆ : ۴۶
 جیھان : ۷، ۸، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۲۱، ۴۶، ۹۷، ۱۳۰، ۱۷۶، ۱۹۰،
 ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۲۹، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۳۸، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۵۵، ۳۶۳، ۳۷۶

ح

حەیران : ۳۳۷

خ

خانە : ۷۳، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۳۶، ۱۳۸، ۲۱۲، ۲۳۹، ۲۴۸، ۲۵۰، ۲۵۸، ۲۵۹،
 ۲۶۱، ۳۴۹، ۳۵۰
 خودا : ۵، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۳۱، ۳۲، ۳۳،
 ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۸، ۴۹، ۵۱، ۵۳، ۵۶، ۵۷، ۶۱، ۶۳،
 ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۸۰، ۸۱، ۸۴، ۸۵، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲،
 ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۱۵،
 ۱۱۶، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۴۵،
 ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱

۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳،
 ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹،
 ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۷، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۸، ۲۸۱، ۲۸۳، ۲۸۴،
 ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰،
 ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹،
 ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳،
 ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸،
 ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷،
 ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸

خود : ۲۰، ۷۹، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۲۰۵، ۲۲۰، ۲۲۸، ۲۲۹،
 ۲۳۰، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۷۳، ۲۷۶، ۳۵۰، ۳۵۷، ۳۷۸

د

دانایی : ۱۹، ۲۰، ۵۲، ۵۴، ۸۴، ۸۹، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۲۶، ۲۳۱، ۲۸۱، ۳۱۲،
 ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۶، ۳۵۳، ۳۷۷

داین هامر : ۲۱۹

دل : ۳۳، ۷۱، ۱۵۱، ۲۱۱، ۲۲۵، ۲۲۷، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰،
 ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳،
 ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۷۲، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۲، ۲۹۹، ۳۳۹، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۱،
 ۳۷۹

دهروازه : ۲۴۶، ۳۱۳، ۳۸۰

دیارده : ۱۴، ۱۵، ۱۹، ۲۱، ۳۹، ۵۵، ۷۷، ۸۵، ۸۸، ۱۰۸، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۷۷،
 ۱۸۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۱۵، ۲۴۸، ۲۵۸، ۲۶۲، ۲۶۳، ۳۵۵، ۳۷۸

دینداری : ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۵۲، ۱۸۹، ۲۰۶، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۳۳،
 ۲۳۷، ۳۰۶، ۳۱۰، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۷۹

دیواری بهرگری : ۷۶، ۳۷۷

دیشید هیوم : ۶۸، ۷۲، ۹۵، ۱۴۳، ۱۵۵، ۳۰۵، ۳۷۷

ر

ریچارد دوکنز : ۷۸، ۱۰۲، ۱۳۶، ۱۵۵، ۲۰۷

رووحی : ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۵۶، ۲۷۸، ۳۲۱
 ریگا : ۳۳، ۵۲، ۷۷، ۷۸، ۸۵، ۸۹، ۱۲۸، ۱۳۷، ۱۷۲، ۱۷۶، ۱۸۴، ۱۹۶،
 ۱۹۷، ۲۰۲، ۲۰۸، ۲۸۲، ۳۵۱، ۳۶۴، ۳۷۷

ز

زانت : ۶، ۹، ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷،
 ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۳، ۴۳، ۴۷، ۵۹، ۶۵، ۶۶، ۷۳، ۸۴، ۸۸، ۹۳، ۹۴،
 ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۵، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۵،
 ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۶۴، ۱۶۵،
 ۱۶۷، ۱۶۶، ۱۷۷، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۲، ۲۰۲، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۱۱، ۲۱۷، ۲۲۱،
 ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۸، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۵۷، ۲۵۹، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۷۲، ۲۷۹، ۲۸۰،
 ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۰۸،
 ۳۰۹، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۲۱، ۳۳۷، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۴۸، ۳۵۲، ۳۵۳،
 ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۷۷، ۳۸۰
 زیندو : ۶۵، ۸۸، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۲، ۱۳۷، ۱۸۹، ۲۶۴، ۳۱۵، ۳۲۹، ۳۷۸

ژ

ژیان : ۱۸، ۱۹، ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۳۱، ۳۲، ۴۳، ۴۵، ۴۶، ۵۳، ۵۶، ۸۰، ۸۱،
 ۸۳، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۸، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹،
 ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۴۵،
 ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۶، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۶،
 ۱۷۸، ۱۸۲، ۱۹۱، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۳۰، ۲۳۴، ۲۴۵، ۲۵۸، ۲۵۹،
 ۲۶۲، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۹، ۳۰۵، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۲۵، ۳۲۹، ۳۴۵،
 ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۷۸

س

سرووشت : ۲۰، ۲۱، ۲۴، ۵۳، ۶۳، ۶۸، ۶۹، ۸۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۲،
 ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۷، ۱۲۳، ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۵۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸،
 ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۹۸، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۳۲، ۲۸۹، ۲۹۰، ۳۴۸،
 ۳۵۰، ۳۵۳، ۳۵۶، ۳۷۷
 سنوور : ۷۷، ۱۵۹، ۲۰۵
 سوقرات : ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۹، ۶۰، ۶۳، ۹۱، ۱۸۲، ۳۴۵، ۳۴۶
 سیستەم : ۱۱۹، ۲۸۴
 سیکۆلار : ۳۵۶

ش

شانۆ : ۵۵
 شکسپیر : ۸۱، ۸۲، ۸۳
 شوین : ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۳۹، ۴۱، ۶۶، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۲۷، ۱۵۱، ۱۶۳، ۲۰۸،
 ۲۰۹، ۳۴۰، ۳۴۵
 شیکار : ۴۳، ۷۳

ع

عەقل : ۶، ۱۹، ۲۰، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۳، ۴۰، ۴۳، ۴۴، ۵۸،
 ۵۹، ۶۲، ۶۹، ۹۰، ۱۰۷، ۱۱۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۵، ۱۴۶،
 ۱۴۷، ۱۸۳، ۱۸۴، ۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۴، ۲۱۱، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴،
 ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۶، ۲۳۸، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۹، ۲۶۰،
 ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵،
 ۲۷۷، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۰۴، ۳۱۰، ۳۱۲،
 ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۲۱، ۳۲۶، ۳۳۱، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۰،
 ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۹، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷،
 ۳۷۰، ۳۷۹، ۳۸۰

عدلمانی : ۱۶، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۳۷۹

ف

فلسه فہ: ۵، ۶، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۵، ۲۷، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۳، ۴۱، ۴۸،
 ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۹، ۶۰، ۶۳، ۶۴، ۶۶، ۶۸، ۶۹، ۷۳، ۷۴، ۷۷، ۸۷، ۸۸،
 ۸۹، ۹۶، ۱۱۹، ۱۲۵، ۱۵۷، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۴، ۲۰۳، ۲۱۲، ۲۱۷،
 ۲۸۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۵۲، ۳۵۵، ۳۶۱، ۳۶۳، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۷۶، ۳۷۸
 فیکر : ۱۹۷، ۲۰۳، ۲۲۳، ۲۸۳

ک

کات : ۱۱، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۶۶، ۶۷، ۸۵، ۸۸، ۹۲، ۹۴، ۹۷، ۱۰۰، ۱۰۲،
 ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۳۳، ۱۴۱، ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۶۱،
 ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۷۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۵، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۶، ۲۳۷، ۲۸۰،
 ۲۸۴، ۳۰۴، ۳۱۱، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۰، ۳۷۰، ۳۷۸
 کۆمپیوتەر : ۸۱، ۸۲، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۳، ۲۴۱، ۲۶۸، ۲۶۹، ۳۵۰، ۳۶۹،
 ۳۷۰

ل

لاہوت : ۴۰، ۵۷، ۶۰، ۶۲، ۶۴، ۳۴۶، ۳۷۶
 لوژیک : ۱۸، ۴۱، ۵۶، ۶۰، ۶۲، ۸۶، ۱۰۶، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۴۶،
 ۱۶۲، ۱۶۳، ۲۰۲، ۲۶۰، ۲۷۰، ۳۷۸

م

مارتن رینز : ۱۱۳، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۰
 ماكس پلانك : ۱۰۴
 ماكس جامەر : ۱۰۱
 مروّف : ۷، ۸، ۹، ۱۳، ۱۵، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۳۱، ۳۲

۳۳، ۳۸، ۴۰، ۴۴، ۴۵، ۴۹، ۵۰، ۵۳، ۶۵، ۶۶، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۴،
 ۷۹، ۸۴، ۸۷، ۹۶، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۷،
 ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۲،
 ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۱، ۱۷۳، ۱۷۷، ۱۸۰،
 ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۳،
 ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷،
 ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۴،
 ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳،
 ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۵، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۳، ۲۶۵،
 ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۸۱،
 ۲۸۲، ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۳، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۲،
 ۳۰۳، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۳،
 ۳۲۴، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۵، ۳۴۹، ۳۵۰،
 ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵،
 ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰

مه‌سیح : ۷، ۴۹، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۷

می‌کانیزم : ۲۳

می‌شک : ۳۱، ۳۳، ۸۷، ۹۲، ۱۳۱، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۵، ۱۴۷،
 ۲۰۴، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۹،
 ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۴۹، ۲۵۰،
 ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۶،
 ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۹۶، ۲۹۹،
 ۳۰۲، ۳۱۱، ۳۵۰، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۷۹

گ

گریمانه : ۱۳۱، ۱۶۰، ۱۶۶

گهردوون : ۶، ۹، ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۳، ۳۱، ۳۲، ۴۵، ۴۷

۴۹، ۵۰، ۵۶، ۶۶، ۷۳، ۷۶، ۷۷، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۹۱، ۹۲، ۹۳،
 ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۲،
 ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۵، ۱۳۰، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۵،
 ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷،
 ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۵، ۱۸۹، ۱۹۴، ۱۹۵،
 ۲۰۰، ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۶۲، ۲۶۵، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۸، ۲۸۹،
 ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۱۱، ۳۱۵، ۳۳۴، ۳۳۹، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۱،
 ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۶۱، ۳۷۸

گهشه : ۲۱۵، ۲۴۵، ۲۸۰، ۳۱۳

گومان : ۱۳، ۱۹، ۴۰، ۷۳، ۷۴، ۹۴، ۹۸، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۱۶،
 ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۹، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۵۲، ۱۵۹، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۵،
 ۱۷۷، ۱۷۹، ۱۸۲، ۱۹۶، ۲۰۸، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۲۷، ۲۳۵، ۲۴۹، ۲۵۸، ۲۶۷،
 ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۸۰، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۱۰، ۳۲۶، ۳۳۴، ۳۴۵،
 ۳۴۷، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۷۷

گونجان : ۹۹، ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۷۷، ۱۸۰، ۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۴، ۲۵۲،
 ۲۵۵، ۳۴۸، ۳۷۸

ه

هاوچهرخ : ۶، ۱۶، ۱۸، ۲۱، ۳۲، ۳۹، ۲۰۵، ۲۳۲، ۲۳۴، ۳۱۵، ۳۴۸، ۳۵۰،
 ۳۷۶

هزر : ۵، ۲۵، ۱۳۴، ۱۴۴، ۳۴۶

هویشیاری : ۶۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۷، ۱۸۴، ۲۰۱، ۲۳۰، ۲۶۲، ۲۶۸، ۲۷۳،
 ۳۲۳، ۳۵۵

هینری پرایس : ۵۵

و

ویست : ۶۰، ۶۵، ۱۱۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۲۹۶، ۳۴۱

وتنه : ۲۶، ۲۳۳، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۶۸

ی

یاسا : ۱۰، ۱۴، ۱۹، ۲۲، ۲۹، ۳۰، ۵۳، ۵۵، ۶۱، ۷۱، ۷۷، ۸۱، ۸۶، ۸۷،
 ۹۲، ۹۳، ۹۷، ۱۰۵، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۲۳، ۱۲۹، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۹،
 ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۶۸، ۱۷۹، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۶۵، ۲۷۰، ۲۸۵، ۳۰۴،
 ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۱۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۶، ۳۶۱، ۳۶۸
 یاساکان : ۲۶، ۲۰۵

ناوەرۆك

- ۵ ..... بەرلەوہی ئەم کتیبە بخوئینیتەوہ
 ۱۰ ..... ئیسحاق نیوتن و سیستەمی جیہان
 ۱۲ ..... بیباوەرپی سەرہەلدەدات
 ۳۰ ..... دەگەرئینەوہ بۆ لای ئەنتۆنی فلو
 ۳۵ ..... بەشی یەکەم : خودایەك ھەیە
 ۳۷ ..... پێشەکی:
 ۳۷ ..... ئەنتۆنی فلو لە کاروانی بیباوەریدا :
 ۳۹ ..... فەلسەفە ی بیباوەرپی ھاوچەرخی :
 ۴۱ ..... گەرانەوہی بیروھۆش
 ۴۷ ..... دەگەرئینەوہ لای ئەنتۆنی فلو
 ۵۱ ..... تەوہری یەکەم : چۆن بوومە فەیلەسووفیکی بیباوەر؟
 ۵۱ ..... باسی یەکەم : تۆوی بیباوەرپی
 ۵۴ ..... درووستبوونی فەیلەسووفیک
 ۵۸ ..... ھەول و شکستی زوو :
 ۶۰ ..... باسی دووہم : بەرھەمی درەختی بیباوەرپی
 ۶۰ ..... أ- ساختەیی زانستی لاهوت Theology and falsification :
 ۶۴ ..... ب- خودا و فەلسەفە God and philosophy :
 ۶۷ ..... ج- گریمانە ی بیباوەرپی The Presumption of Atheism

- د- من و دېقىد هيوم : ۶۸
- ئازادى و ويستى مروث:..... ۶۹
- باسى سېيەم: له بېياوهرپيەوہ بهرەو گومان بهرەو باوهر..... ۷۳
- أ- به لگه‌ى پياوہ كه چه له كه : ۷۴
- ب- زورانبازي گاوانه كان : ۷۵
- ج- شه قبوونى ديوارى بهرگرى ۷۶
- د- ژانه كانى سەرەتاي پراستكردنه‌وہى ريگا ۷۷
- ه- پاشان ئاراسته‌كه‌م گوپرى : ۸۰
- به لگه‌ى مه‌يموونە كه ۸۱
- تەوهرى دووہم : دۆزينه‌وہى خودا..... ۸۴
- باسى چوارەم: زانست و دانايى ۸۴
- گەرانه‌وہى هوش : ۸۶
- كوتايى ريگا : ۸۹
- باسى پېنجەم : ئايا شتيك له هيچ شتيكه‌وہ (لا شين) پەيدا دەبېت؟ ۹۱
- فيزياناسە كان بەدوای دەرچە يە كدا دەگەرېن ۹۴
- فەيلە سووفە كانيش دە خليسكين! ۹۵
- به لگه‌ى ماوہى وازلېهيتان ۹۶
- باسى شەشەم : كى ياساكانى سرووشتى داناوہ؟ ۹۸
- به لگه‌ى ديزاين = به لگه‌ى گەردوونپيە كه ۹۸
- به لگه‌ى ياساكانى سرووشت ۹۹
- فيزيائى چەندىيى (كوانتەم) بهرەو خودامان دەبات ۱۰۳
- باسى حەوتەم : گەردوونتيك بو پيشوازي له ئيمە ئامادە كراوہ! ۱۱۱
- ئيمە و بوون به يەكەوہ گونجاوين ۱۱۲
- باسى چەند گەردوونپيى ۱۱۳
- بیردۆزى چەند گەردوونپيى له تەرازوودا..... ۱۱۴

- ۱۱۶ ..... Fine tuning argument گونجان به لگه‌ی
 ۱۱۸ ..... باسی هه‌شته‌م: چۆن ژيان درووستبوو؟
 ۱۱۸ ..... خاسیه‌ته‌کانی بوونه‌وه‌ری زیندوو :
 ۱۲۱ ..... Morphogenesis (پیکهاتن) :
 ۱۲۴ ..... ره‌وینه‌وه‌ی ته‌مومژه‌که :
 ۱۲۵ ..... باسی نۆیه‌م : که‌وتنی به‌ربه‌سته‌کان ته‌واوبوونی وینه‌ی خودا :
 ۱۲۶ ..... خودا له‌ده‌ره‌وه‌ی سنووری کات و شویندایه.....
 ۱۳۲ ..... به‌که‌م: لۆژیک Rationality
 ۱۳۶ ..... دووهم: ژيان Life :
 ۱۳۷ ..... سییه‌م: هۆشیاری Consciousness :
 ۱۴۰ ..... چواره‌م: بیرکردنه‌وه Thinking :
 ۱۴۳ ..... پینجه‌م: هه‌ستکردن به‌خوود The self :
 ۱۴۶ ..... سه‌رچاوه‌ی دیارده‌ ناماددیه‌کان :
 ۱۴۹ ..... به‌شی دووهم : گه‌شته‌که ته‌واو ده‌که‌ین.....
 ۱۵۱ ..... سه‌رنجیک له‌وه‌ی پینتر باسمان کرد.....
 ۱۵۴ ..... باسی یه‌که‌م: به‌لگه‌ی گه‌ردوونی له‌ته‌رازوودا.....
 ۱۵۴ ..... چهند چه‌مکیکی بنه‌رته‌ی ریخۆشکه‌ر.....
 ۱۵۷ ..... به‌لگه‌ی گه‌ردوونی له‌ته‌رازوودا :.....
 ۱۶۷ ..... باسی دووهم : بنچینه‌ی مرویی له‌ته‌رازوودا.....
 ۱۶۸ ..... ناماده‌کردنی گه‌ردوون بو ژيانی مروّف :.....
 ۱۸۰ ..... باسی سییه‌م: هزری ئایینی له‌ته‌رازوودا.....
 ۱۸۰ ..... ئه‌فسانه‌کان (فهلسه‌فه‌ی پیش فهلسه‌فه) :.....
 ۱۸۱ ..... فهلسه‌فه :.....
 ۱۸۲ ..... مروّف له‌گه‌ل خودا و ئایین :.....
 ۱۸۴ ..... یه‌ك ئایین، له‌ وینه‌گه‌لی جیادا.....

- ۱۸۹..... ئاینه سه‌ره‌کیه‌کانی مروّف :
 ۱۸۹..... یه‌که‌م: ئاینه ئاسمانیه یه‌ک‌خواپه‌رسته‌کان
 ۱۹۴..... دووهم: ئاینی هیندووسی :
 ۱۹۶..... سییه‌م: ئاینه‌کانی پروژه‌لاتی دوور :
 ۲۰۰..... باسی چواره‌م: ئاینی سرووشتی و عه‌لمانیه‌ت له‌ته‌رازوودا
 ۲۰۷..... ئاینی سرووشتی و فیکری عه‌لمانی :
 ۲۰۸..... گه‌شتی ئه‌نتۆنی فلو له‌ته‌رازوودا :
 ۲۱۱..... باسی پینجه‌م : باوهر و بایۆلۆجیا - ۱
 ۲۱۱..... له‌جینه‌وه‌ تا می‌شک
 ۲۱۷..... جینی خواجه‌تی The God Gene :
 ۲۲۱..... چه‌مکه‌ ئاینیه‌کان و گه‌شه‌کردن :
 ۲۲۲..... دینداری و می‌شک :
 ۲۲۶..... گه‌شه‌کردن و عه‌قلی کاردانه‌وه‌یی :
 ۲۲۷..... زیره‌کیی پرووچی !
 ۲۳۲..... ناوه‌نده‌کانی دینداری له‌می‌شکدا !
 ۲۳۷..... باسی شه‌شه‌م : باوهر و بایۆلۆجیا - ۲
 ۲۳۷..... دَل و دینداری
 ۲۴۱..... دَله‌کامان چی ده‌لین؟
 ۲۴۴..... دَله‌کامان چۆن فیری قسه‌کردن بوون؟
 ۲۴۹..... دووهم: می‌شکه‌ بچووکه‌که :
 ۲۵۱..... سییه‌م: دَل وه‌ک لووی بی بۆری (غده‌ صماء)
 ۲۵۲..... په‌یوه‌ندی نیوان می‌شک و دَل Heart – Brain Entertainment
 ۲۵۸..... باسی حه‌وته‌م : راستی خودی مروّفایه‌تی
 ۲۵۹..... دی ئین ئه‌ی :
 ۲۶۰..... کیشه‌ی په‌یدابون morphogenesis
 ۲۶۰..... می‌شک و عه‌قل :

- ۲۶۲ ..... وهلامی میتافیزیکیه کان :
- ۲۶۴ ..... زانست و روح.....
- ۲۸۰ ..... دینداران بیباوه‌پیری له خراپترین دۆخیدا.....
- ۲۹۵ ..... تووندره‌ویی زانست تۆمه‌تبار ده‌کات.....
- ۳۱۳ ..... باسی نۆیه‌م : بوونی مروّف.....
- ۳۱۳ ..... سه‌رچاوه-ریگا-کوّتایی.....
- ۳۱۳ ..... ده‌روازه.....
- ۳۱۷ ..... مروّف له سه‌ر شانۆی بووندا :.....
- ۳۳۵ ..... گه‌شته‌که ته‌واو ده‌که‌ین: په‌یره‌و.....
- ۳۳۶ ..... باسی ده‌یه‌م : له‌تیوان دوو وه‌حیدا حه‌یی کوری یه‌قزان.....
- ۳۴۵ ..... به‌ره‌می گه‌شته‌که :.....
- ۳۵۲ ..... گه‌شته‌که ته‌واو ده‌که‌ین :.....
- ۳۶۷ ..... ئایا گه‌یشتینه کوّتایی گه‌شتی عقل؟.....
- ۳۷۱ ..... پی‌رسته وشه.....
- ۳۸۱ ..... ناوه‌رۆک.....

گشتی عقل

ئەم كىتەبە:

بۇ : ئەو بېباوەرەى بەدواى حەقىقەتدا دەگەرپت،
بۇ : ئەو دىندارەى بەدواى يەقىنى بىروباوەرەكەيدا وپلە،

پېشنىار دەكەم كە ئەم كىتەبە بە وردى و تېفكرىنەو بەخوینتەو،
چونكە خستنه پرووى دیدىكى تەواو نوپیە بۇ چەمكە زانستیه كان و
سۇرشیكە بۇ تىگەپشتن لە چەمكە ئایینیەكان.

د. احمد عكاشه.

دەربارەى بابەتى كىتەبەكە كە گوڤارى (تایم Time) ى ئەمرىكى
نووسىویەتی:

((لە سەررووى هەموو دۆزینەو زانستیه سەر سۆرھینەرەكانى سەدەى
بېستەم ئەوەبوو؛ سەلمینرا كە (خودا) بوونى هەیه))،

نوسینگەى تەفسیر

بۇ بلاوکردنەو و پاگەباندن

هەولیر - شەقامى دادگا - ژێر هونێلى شېرىن پالاس

 /TafseerOffice

+964 750 818 08 66

www.al-tafseer.com

tafseeroffice@yahoo.com

10.000 دینار

